शतदूषणी ।

(द्वितीयभागः- षोडशादित्रिंशत्स्कन्धान्तः ।)

कवितार्किकसिंहेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण

श्रीवेदान्ताचार्येणविरचिता,

श्रीमहाचार्यापरनामधेय श्रीरामानुजाचार्यविरचितया

चण्डमारुताख्यया व्याख्ययासह,

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधिता

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्र्यत

॥ कांची ॥

१९०४

अस्यपुनर्मुद्रणादिविषये मुद्राशालाधिपस्यैवाधिकारः ।

इदानीमेतन्मूल्यम् रूप्याणि २ - ० - ०

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
S. N.
24855
LIBRARY.

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

शतदूषणी ।

अथ षोडशो वादः ।

विश्वं व्यावर्तमानत्वान्मिथ्येति ब्रुवतः।
निवर्तयाम कुमतीन् कथासंग्रामसीमनि ॥

यथा - घटादयो ऽपरमार्थाः, व्यावर्तमानत्वात्; यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं, यथा - रज्ज्वाद्यधिष्ठानं सर्पभूदलना म्बुधारादि, यत्सन्न तद्व्यावर्तते, यथा - सर्पाद्यधिष्ठानभूता रज्जुः । यद्वा - सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म । यदि व्यावर्तमानस्यापि सत्त्वं, तदा सत्यमिथ्यार्थविभागाभावप्रसंग इति तर्कानुग्रहः । इति ।

श्री ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

दृष्टान्तान्तरमाह (यद्वेति) यद्वेत्यनन्तरं यथेत्यनुषंगः । अधिष्ठानत्वं अधिकरणत्वं । (यदीति) व्यावर्तमानत्वस्य मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वे प्रयोजकान्तराभावात् च्युक्तिरूप्यमपि सत्यं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन कालो गृह्यते । ननु ब्रह्मणि युष्मदर्थान्यत्वं मिथ्यैव, नहि मिथ्या-

तत्र किमिदं व्यावर्तमानत्वं ? किं यत्‌कुतश्चिदन्यत्वं, अथ यत्र कुत्रचिद्देशादावसत्त्वं, यद्वा प्रध्वंसवत्त्वं, उत प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्व, किंवा कदाचि त्कचिदेव प्रकाशमानत्वं, अन्यद्वा किंचित् ।

नाद्य, युष्मदर्था दन्येन ब्रह्मणैवा नैकान्त्यात् । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो र्विषयविषयिणो स्तम प्रकाशव द्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति र्भवता भाष्यारम्भे भावित। । यदि ब्रह्मण स्तदन्यत्वं मिथ्या - तर्हि परमार्थत स्तयो रैक्यप्रसक्तिः, यथा घटस्य स्वरूपा दन्यत्वे मिथ्याभूते तदैक्यम् । ततश्च मिथ्याभूतप्रपंचैक्या द्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वम् - सत्यब्रह्मतादात्म्या त्तस्यापि सत्यत्वं वा - स्यात । किंच ब्रह्मनिष्ठ मन्यत्वं मिथ्याभूतमिति वदता किंप्रपंचनिष्ठ मन्यत्वं सत्य॰ मभिमतं? तर्हि तेनैवान्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मणोऽन्येना नैकान्तिकत्व सद्वितीयत्वापसिद्धान्ता: । यदि तन्मिथ्या : तथाविधान्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि त्वयैवाभ्युपगमा द्दुस्तर मनैकान्त्यम् ।

नद्वितीयः, तस्यमिथ्यात्वंप्र त्यप्रयोजकत्वात् । नहि शुक्तिरजतादे र्देशान्तरादा वभावा न्मिथ्यात्व, अपि तर्हि प्रतिपन्नदेशादा वभावात् । अन्यथा येनाप्याकारेणा सत्वात् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यात् ।

भूतधूमस्य हृदवृत्तिमात्रेण धूमस्य वह्निव्यभिचारः, इति शंका मनूद्य परिहरति (यदीति) (तदैक्यमिति) परमार्थत इत्यनुषंगः। उक्तबाधकभया न्मिथ्यात्वपरिग्रहमनूद्य दूषयति (यदीति) तर्हि शुक्तिरजतादे र्मिथ्यात्व नस्यादि त्यत्राह (नहीति) (अन्यथेति) यथाकथंचि दसत्त्वमात्रेण स्वरूपस्यैव मिथ्यात्व इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव सत्त्वासत्त्वे विरुद्धे कथ मुपपद्येते, इतिचे न्न, कालभेदेन विरोध परिहारात् ।

नहि नसा सद्रूपेणवा सदसद्विलक्षणरूपेणवा सादितिभवन्तो प्यभ्युपग-च्छन्ति । अथ यत्रदेशे कालेवा तदभाव स्तत्रैव मिथ्यात्व साध्यम्? तदासिद्धसाधन । नहि वय क्वाचित्कस्य कादाचित्कस्यच सर्वत्र सर्वदा सत्त्व ब्रूम । तथा स त्वापणस्थरजतस्य सर्वदेशवृत्तिकत्वा निरोधे न] शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापातात् । कार्यकारणभावविलोपप्रसगाच्च ।

नतृतीय , दृष्टातस्य साधन विकलत्वात् । नह्यव्यस्त सर्पादिक बाधद-शायामपि प्रध्वस्तमिति कश्चिद्वदति,

---

यदाह नवीनः , सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपंवा, नाद्य , अ-सत्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसगात , अनित्यधर्मस्याश्रयादृते ऽनवस्था-नाव , सधर्मत्वे - असत्त्व व्याघाताच्च । न द्वितीयः , एकस्य सद-सदात्मकत्व विरोधात । ननु कालभेदेना विरुद्धमिति चेन्न, धर्मस्य कालभेदेन हेतुसमाजा द्व्यत्ययः , ननु स्वरूपस्य , तथासति स्वरूप भेदापत्तेः । न ह्यभावः कालभेदेन भावो भवति । इत पूर्व मसदि त्यस-तो ऽप्यनुपपत्तेश्च , तस्य निस्स्वभावस्या वच्छेदककालासम्बन्धात् । तस्मा द्य त्किञ्चित्काल मस त्त त्सर्वदाऽसदेव , यत्स त्तत्सर्वदा सदेव, नतूभयात्मक किञ्चिदस्तीति ।

अत्र - ब्रूमः , सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपमेववा , यथेच्छसि तथास्तु , पक्षद्वयेपि न कश्चिद्दोषः , तत्कालासत्त्वंहि तात्कालीनाभाव प्रतियोगित्व , अभावप्रतियोगिनोरेव भिन्नकालता, न सत्त्वासत्त्व योः , अन्यथा विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वयो रेव विकल्पदूषणयोः प्र-वृत्तौ क स्ते निस्तारः । यद्वा - कालान्तरीय सत्वस्याभावः - कालान्तरीय सदन्यत्व वा असत्व । किंच निस्स्वभावस्य कालास-म्बन्धादिति वदन् य त्किंचित्काल मस त्त त्सर्वदा असदेवेति वक्तु कथ नलज्जसे । कदाचि त्कस्य सर्वदा सत्वे दोष माह (का-र्यकारणेति) नतु विद्यमानस्या र्थस्य नव्यवहारनियम इत्यत आह (कश्चिदिति) यस्य कस्यचि द्यदा कदाचि द्व्य वहारस्स्यादेवेतिभाव ।

बाधविनाशयो विविक्ततयैव व्युत्पत्तेः । प्रतिपन्नस्य नेति निषेधो बाधः । विनाशस्तु लब्धसत्ताकस्य स्वरूप प्रच्युतिः । दण्टादिना निहतेषु सत्सेषु हि सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धिः । तत एव चेदं प्रध्वस प्रतियोगित्वं देशकालसत्यत्वेन व्याप्त मुपलब्धमिति विपरीतसाधकत्वम् ।

नापि चतुर्थः, असिद्धेः । नहि स्वदेशादौ घटादयो न सन्तीति बाध्यन्ते । नेदं रजतमितिव नायंघट इत्यादि स्वारसिक बाधादर्श नात् । ननु - सर्वानुवृत्तस्य सतएव सर्ववस्तु देश (शि) त्वेनात्र भासा तत्रैव चास्ति पट इति पटादिविधौ तद्विरोधि घटादे निवृत्ति दर्शना न्मिथ्यात्वं स्यादितिचेत् ; मैवं - सतोत्र पटादिस्वरूपस्य देशत्वाभावात , अननुवृत्तेश्च । घटोस्तिपटोस्तीत्यादि प्रतीतौ सत्त्वं

ननु बाधव्यवहारएव ध्वंसव्यवहार इत्यत आह । (बाधेति) (निषेधइति) नवेति शेषः । (ततएवेति) सत्येष्वेव सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धे रित्यर्थः । किन्तुपाधिपदेन देश कालरूपाधिकरणं विवक्षित मुताध्यस्ताधिष्ठानमिति विकल्प्याद्य आह (नहीति) द्वितीय आह (नेदमिति) पञ्चम्या " नचतुर्थ " इत्यनेनान्वयः । द्वितीयकल्पमेवोपोद्बलयति (नन्विति) सदेव सर्वाधिष्ठानतया भासते ; नच तद्भानासिद्धिः - सन्घट सन्पट इति सर्वत्रानुवृत्तेः । तत्रैव सति सन्पटइति पटविधिदशायां सन्नयं पटएव न तु घटइति निषेधदर्शना द्धेतुसिद्धे र्मिथ्यात्वं स्या दित्यर्थः । (मैवमिति) देशत्व मत्रा धिष्ठानत्वं । मिथ्यात्वासिद्धेः प्राक् घटादिस्वरूपातिरिक्त सत्वो ऽ सिद्धत्वादिति भाव. । (अननुवृत्तेश्चेति) घटादिस्वरूपत्वादेवेति भावः । ननु [ब्रह्मस्वरूपं सत्ता , सा घटादिस्वरूपा द्भिन्ना नुवृत्ता भासते , अतो] ब्रह्मरूपं सदेवाधिष्ठान मित्यत्राह (घटोस्तीति) आश्रयत्वं - अधिष्ठानत्वम् । स्वतन्त्रस्य ब्रह्मणः परतन्त्रसत्तारूपत्वासम्भवा न्न सत्ताया अधिष्ठानत्वसम्भवइति भाव. ।

घटादिधर्मत्वेनैव प्रतीयते, नतु घटादीनामाश्रयत्वेन , घटश्चलति पटश्चलति घटोमहान् पटोमहा नित्यादिषु क्रियागुणादिवत् । अतोनुवृत्त्या सत्तो देशत्व मित्यपि निरस्तं । अस्तु सर्वानुवृत्तं सदपि न-घटोस्तिपटोस्तीत्यादिधीविषयः ।

नप्रथमः, अप्रयोजकत्वात् , यत्रकुत्रचि [क्वचि] त्प्रमितत्व मात्रेणैव सत्यत्वसिद्धेः । कालान्तरादौ प्रकाशानुत्पत्ते स्तत्सामग्र्य-भावप्रयुक्तत्वात् । नचा प्रकाशमानत्वेन विरुद्धत्वा त्प्रमितत्वमेवात्र नास्तीति वक्तुं युक्तं, देशकालादिभेदेन विरोधपरिहारात् । अन्यथा विपरीतस्यापि दुर्वारत्वात् । यदिच यथाकथंचि द-प्रकाशना [मानत्वा] न्मिथ्यात्वं, तदा ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगः, तस्या प्यामोक्षा दविद्यावशेना प्रकाशमानत्वस्य भवद्भिरेव स्वीकारा-त् । अन्यथा कथ मप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वा दित्यस्य भवद्-भीतभावरूपाज्ञानानुमानहेतो स्त्र सिद्धिः ?

ननु त्वन्मतेपि ब्रह्मणः सत्तारूपेणा नुवृत्त्यभावेपि स्वरूपेणैवा नुवर्तमानत्वा त्तदेवाधिष्ठानंस्या दित्यत्राह (अस्त्विति) अनुवृत्ति मात्रा न्नाधिष्ठानत्वं , अपि त्वद्व्यस्यमानगोचरप्रतीतिविषयतयेति भावः । ननु कालान्तरादौ अप्रकाशमानत्वाभाव श्शुक्तिरूप्यस्य स्व-द्वैलक्षण्यप्रयुक्तएवेत्यत्राह (कालान्तरादाविति) (नचेति) प्र-काशमानत्वविशेषत्वा त्प्रमितत्वस्य विरोधइति भावः । (विपरि तस्येति) कदाचित्प्रमितत्वेन तद्विरुद्ध मप्रकाशमानत्वमेव नस्या-दित्यर्थः । (यथाकथंचिदिति) देशकालविशेषा प्रकाशमात्रादित्यर्थः । (अत्रेति) ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रमाणज्ञानस्या प्रकाशितार्थप्रकाशक-त्वादिति हेतुसिद्धि र्ब्रह्मविषये कथमिति वाक्यार्थः । माभूदत्र हेतु सिद्धिः, घटादिगोचर प्रमाणज्ञाने हेतुसिद्धिमात्रेण-

कथंच ब्रह्माज्ञानसाधनं तिरोधानवाचोयुक्तिश्च ? तिरोहितस्वरूपस्यापि तस्य सर्वदा कथंचि त्प्रकाशमानत्वम प्यस्तीतिचेत्; त [द्व] द्घटादे रप्यस्तीति नकश्चिद्भेदः । स्वकालावच्छिन्नस्य तत्प्रकाशस्य कालान्तरे प्यनपायात । घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्वा दस्ति भेदइति चेन्न ; " नित्यो नित्याना " मित्यादिशास्त्रसिद्ध नित्येश्वरबुद्धि विषयत्वेन घटादेरपि नित्यं प्रकाशमानत्वात् , भ्रान्तबुद्धिविषयतया शुक्तिरजतादेश्च । वयन्तु तथा नजानीम इति चेन्न ; अस्माभि रपि तथागीकारात । [शास्त्रेण तथा ज्ञायमानत्वात ।] अस्माकं नित्यं घटादिप्रकाशो नास्तीति विवक्षितमितिचेत्; तुल्यम । न ह्यस्मदर्थनिष्टो ब्रह्मप्रकाशो नित्यइति त्वयापि स्वीकृतम् । नित्यस्तु ब्रह्मप्रकाशो नास्मत्प्रतिसम्बन्धिकः ॥ किंच -किं प्रकाशस्य

भावरूपाज्ञान सिद्धे रित्यत्राह (कथञ्चेति) (सर्वदाकथंचिदिति) देशविशेषेवा कालविशेषेवा कथंचिदपि प्रकामानत्वाभावो हेतुरितिभावः । (तद्धटादेरपीति) तथाच स्वरूपासिद्धिरितिभावः । घटस्य कादाचित्कत्वा त्कथमविद्यमानकाले प्रकाश इत्यत्राह (स्वकालावच्छिन्नस्येति) स्वकाले विद्यमानता विषयस्येत्यर्थः । (शुक्तिरजताद्श्चेति) " नित्यंप्रकाशमानत्वा " दित्यनुषंगः । तथाच दृष्टान्त स्साधन विकल इतिभावः । सर्वदा ईश्वरबुद्धि विषयत्व मस्माभि र्नेष्यत एव, ईश्वरस्या नित्यत्वा दित्यभिप्रेत्याह (वयंत्विति) (अस्माभिरपीति) अस्माभिरपिवा तथागीकारादित्यर्थः । तथाच कदाचिदेव प्रकाशमानत्वहेतो स्सन्दिग्धासिद्धि रित्युक्तम्भवति । (अस्माकमिति) अस्मदीय नित्यप्रकाशाभावो हेतुरितिभावः । (विवक्षितमिति) " वयन्त्वि " त्यत्र वाक्य इतिशेषः । (तुल्य मिति) तथाच ब्रह्मण्यनैकान्त्यमितिभाव· ।

नित्यत्व वस्तुसत्यत्व व्यवस्थापकत्व मुतान्याधीनत्व ? आद्ये नि दोषत्वादिमात्रेणैव प्रामाण्यसिद्धौ तन्नित्यत्वस्य प्रामाण्यप्र त्यनङ्गता। दोषे सतिच प्रकाशानुवृत्तेर [प्रयोजकत्व।] किंचित्करत्वम्। द्वितीयेतु कादाचित्कस्यापि घटादिप्रकाशस्य तदस्तीति घटादिस त्यत्व मकामेनापि स्वीकार्यम्। ततश्च ॥ * ॥ व्यावृत्ति रनु वृत्तिर्वा नमिथ्यात्वादि साधिका। नत्वमो जगतोऽ द्रक्षा ब्रह्मणो प्यस्ति यौक्तिक ॥ * ॥ अयमत्र विभाग ॥ * ॥ बाध्यशुक्त्यादिधीरत्र व्यावृत्तिर्भ्रमसंशय। मिथ्यात्व रजताद्यर्थे स्वरूपाभाव उच्यते ॥ * ॥

नापिपष्ट, तस्य बाधपर्यायस्य तत्फलभूतभ्रान्तिविषय व नि वृत्तिलक्षणस्यवा ऽनुपलम्भादिनिरस्तत्वात्। इतरस्य त्वप्रयोजकत्वात्। व्यतिरेकासिद्धिश्च बहुधा द्रष्टव्या। यन्मिथ्या तदन्यावर्तत इतिहि व्यति रेक। ब्रह्मतु नमिथ्या, सर्वतो व्यावर्तते, सर्वान्यत्वात्, सर्व त्र स्वय मवर्तमानत्वाच्च।

एवमनुवृत्त्यनुमानेपि द्रष्टव्य।

एतेन व्यावर्तमानत्व विकल्पदूषण-यायेन 'भिन्नत्वात्' 'का- चित्कत्वात्' 'बाध्यत्वात्, " जडत्वात्' इत्यादिप्रपञ्चमिथ्यात्वहेतु

'व्यावृत्ति' रित्यादिश्लोके व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वाप्रयोजकत्व बाधमि- थ्यात्वयोस्साध्यसाधकभावश्च प्रतीयते, कथमेतदुपपत्ति ? त्रयाणा भेदा नुपलम्भादित्याह (अयमत्र विभागइति)(नापिषष्ठइति) सहि बाध नि- यतधर्मोवा बाधफलवा वाच्य, अन्यस्य मिथ्यात्वप्र त्यप्रयोजक त्वात्। बाधनियतधर्मो नदृश्यते, तत्फलमपिहि भ्रमनिवृत्ति र्व्यव- हारनिवृत्तिश्च, नच तयोर प्युपलम्भ इत्यर्थ। बाधपर्याय - बाधतु- ल्य, बाधनियत इतियावत्। (एवमिति) व्यतिरेका सिद्धिरि त्यर्थ। यन्नस्व ततदनुवर्तत इत्यसिद्धमेव, सुश्लिष्ट वहुतन्तु स्या- रोपिताया मेकस्या रज्जौ व्यभिचारात्। (एतेनेति) भिन्नत्व ब्रह्मणि व्यभिचारि, क्वाचित्कत्वकादाचित्कत्वे विरुद्ध बाध्यत्वमसिद्ध, जडत्व

जाल समूलो-मूलितमिति तेपूदासि भाष्यकारे । तर्कश्च [मन्द] दुष्ट , वा [ध्या] भावाभावादिभिरेव सत्यमिथ्यार्थ विभागसिद्धेरिति ।

इति कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्र स्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूष्ण्या व्यावर्तमानत्वानुमानभङ्गवादः षोडश ।

दृश्यत्वानुमाने दृग्व्यतिरिक्तत [रेवा] कल्पदूषणे निरस्तम् । आदिपदेन परिच्छिन्नत्वं गृह्यते ।

एतेनेदं निरस्तं , यदाहनवीनः - जडत्वं - ज्ञानान्यत्वं, अन्तःकरणातिरिक्तोऽहमिति व्यवहारगोचरान्यत्वंवा । परिच्छिन्नत्वं च देशतः कालतोवस्तुतश्च, देशपरिच्छेदश्च स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं। कालपरिच्छेदश्च ध्वंसप्रतियोगित्वम् , वस्तुपरिच्छेदश्च स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्व , मिति न ब्रह्मणि व्यभिचारइति ।

नच - स्वसमानसत्ताकत्व विवक्षया व्यभिचारोद्धारः , यथा कथंचित्साम्यविवक्षायां ब्रह्मगतान्यत्वस्यापि ब्रह्मणा समानसत्ताकत्वात् । अस्तिहि सत्तापदयोग्यत्वेन साम्य ब्रह्मान्यत्वसत्तयो. । सत्ताविभाजकोपाधिना साम्यविवक्षाया मसिद्धिः , नहि मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् व्यावहारिकादि भेदसिद्धि. । ज्ञानान्यत्वं यदि ज्ञानपद मुख्यार्थान्यत्वं , तर्हि ब्रह्मणि व्यभिचारः । यदि तल्लक्ष्यार्थान्यत्वं । तर्हि तत्पदलक्ष्य व्यवहारान्यत्वात् ब्रह्मण स्स्वस्य च दोष. । यदि तत्पद लक्ष्य यावदन्यत्व , तर्हि स्वरूपासिद्धिः ; ज्ञानपदेन विषयलक्षणा सम्भवात् ।

एतेन द्वितीयोपि कल्पः प्रत्युक्तः , व्यवहारेपि मुख्यामुख्यविकल्पे उक्तदूषणसाम्यात् । स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमपि ब्रह्मण्यनैकान्तिक । नच ब्रह्म निरधिकरण , तथा स-

सिद्धेः । यद्वैव हि घटाद्यभाव इत्यभिधत्से, तच्च निरधिकरणमिति ब्रूपे । नचैवमपि ब्रह्मण स्सर्वत्र विद्यमानतया स्वाधिकरण वृत्त्यभाव प्रतियोगित्वासिद्धिः, घटवति घटाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुसारेण प्रतियोगिन स्तदन्यस्य वा तदधिकरण वृत्त्यभावस्या सिद्धेः । ध्वंसप्रतियोगित्व मपि ब्रह्मणि व्यभिचारि, घटाभावो ध्वस्तइति प्रतीतेः । स्वकालावृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वविवक्षाया मसिद्धिः, ब्रह्मणएव घटादिध्वंसत्वाङ्गी कारात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा-
समधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन
तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्या परनामधेयेन रामानुज-
दासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
व्यावर्तमानत्वानुमान भंगः

षोडश स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु।

श्रीमते रामानुजाय नमः।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः।

॥ शतदूषणी ॥

॥ सप्तदशवादः ॥

बिभ्राणमात्मनि सदा महतीं विभूतिं
देहेन तन्मय निदर्शित भूषणास्त्रम्।
आलिङ्गितं कमलया मम चित्तवृत्ते
रालम्बनं भवतु दैवत मद्वितीयम्॥

यत्तु - आत्मख्यातिवादिभिः सर्जितं ग्राह्यलक्षणायोगाख्यं तर्कं भिक्षितः द्रष्टृदृश्ययोः सम्बन्धानुपपत्तिरिति नामान्तरेण पठति। तदपि सम्बन्धस्य चाक्षितप्रत्यक्षसिद्धत्वादेव निरस्तम्।

आहुश्च — उक्तं तु सौगतैर्ग्राह्यलक्षणाभाव लक्षणम्।
अन्ये दृग्दृश्यसम्बन्धाभाव माहु निरासि तत्॥ इति।

वाधूलश्रीनिवासार्यं गुरवे कुर्महे नमः।
यत्प्रभावेन निर्विघ्नं कार्यसिद्धिः क्षणाद्भवेत्॥

(बिभ्राणमिति) महतीं विभूतिमात्मनि सदा बिभ्राणं, तन्मयनिदर्शितभूषणास्त्र - देहेन सदा बिभ्राणम्। "आलिङ्गितं कमलया-" अत्रापि सदेत्यनुषज्यते। (तन्मयेति) विभूतिमयत्वेन अस्त्रभूषणाध्याय प्रतिपादित भूषणास्त्रम्। 'जातिरप्राणिना' मित्येकवद्भावः। 'सदे'त्यनेन सत्यत्वं फलितम्। "चित्तवृत्तेरालम्बनं" मित्यनेन

ननु — कोसौ सम्बन्धः ? न तावत्संयोगः, द्वयो द्रव्यत्वात्। द्रव्यत्वाभ्युपगमेपि गुणादिभिस्सह तत्सम्बन्धस्य संयोगत्वायोगात्। नापि समवायः, आत्मधर्मस्य ज्ञानस्या र्थे तदयोगात्। नचार्था नामेव ज्ञाने समवायः, तेषां बाह्यत्वात्; अतद्धर्मतयैव प्रतीय मानत्वाच्च। नच रूपसयोरिवै कार्थसमवायः, उभयाश्रयैक्याद्या नुपलम्भादिनिरस्तत्वात्। नाप्येकान्तःकरणसंक्रमः, निर्विकाराया श्चिते स्संक्रमाद्यपरिणामायोगात्। निरंशपक्षेतु द्वयसम्बन्धस्य मिथ्यात्वावश्यम्भावात्। नत्व (चा) र्थस्याप्यन्तःकरणे संक्रमः, बहिरेवोपलभ्यमानत्वात्। अन्तःकरणस्य विषयस [स्व] रूपवृत्तियोगो विषयसंक्रान्तिरिति व्यपदिश्यत इति चेन्न; - विषयविधर्मिण्या वृत्ते र्विषयसारूप्यस्या नुपलम्भ निरस्तत्वात्। गौरिति ज्ञानं गौरित्यर्थ इत्यर्थ सारूप्यं प्रत्यक्षसिद्धमितिचे न्न; तयोः पृथगर्थत्वात्। गोत्वविशिष्टमर्थ म्प्रकाशय ज्ज्ञानं गौरितिज्ञानमिति व्यपदिश्यते। गोत्वविशिष्टार्थस्तु गौरि त्यर्थइति। अन्यथा गौरिति शब्दइत्यत्रापि शब्दस्या र्थसारूप्यप्रसंगात्। तथाचे दमर्थसारूप्यवादिनो वैरूप्यस्य वैरूप्यायैव जायते। विषयोपरागापरनामक सम्भिन्नवृत्तिमदन्तःकरणभेदासहजनितातात्त्विकधर्मयोगाभिमानएवो पलब्धिनामा-

---

सत्यस्य द्व्यवत्सम्भवसूचनेन वादार्थस्सूचितः। प्रत्यक्षस्याबाधित स्य मासिद्धमि त्याशयेन शंकते (ननु कोसाविति) (द्रव्यत्वेति) नच तत्र संयुक्तसमवायादि स्सम्बन्धः, अननुगमात्। चक्षुस्सम्प्रयोग दशायां स्वर्गादावपि व्यवहारप्रसंगाच्च। (आत्मधर्मस्येत्यादि) (तेषां चाबाह्यादिति) घटादीनां ज्ञानव्यवहित देशवर्तित्वेन ज्ञानवृत्तित्वा सम्भवादित्यर्थः। (अनुपलम्भादीति) आदिशब्देन प्रमाणान्तरस्याप्य भाव उक्तः। (निर्विकाराया इति) (नत्विति) तुशब्दो निर्विकार स्य प्रागुक्तानुपपत्ते रभावं द्योतयति। (विषयविधर्मिण्य इति) वि-

चित्रत्व तत्प्रतिपेभत्वद्धनामिति । चित्रत्वन्तु नानात्व [मितिस्थ] मेकमिति न विरोध इति निरंहन्ति । एव चित्ररसादिष्वपि । नानारूपसमुदायएवत्वा । नचात्रारम्भ स्समुदायो वा, अनभ्युपग मात् । नच चित्रत्व मिथ्या, अस्मन्मतप्रसगात् । निराकारमपि-ज्ञान वासनावैचित्र्या देकाकार मनेकाकारमिव भातीति चेत्; तत्रापि मिथ्याभूतस्याकारस्य सत्यज्ञानेन तादात्म्य मनुपपन्न मिति ज्ञानाकारस्य चाह्यत्व मेष्टव्यम् । तत्रापि ज्ञानएवाप माकाराभ्याम इत्यातरत्वमितिचेन्न, एतावदात्मख्याते रस्माभिरपेष्यमाणत्वात् ।

मतेनाह (चित्ररूप त्विति) तथाच नैकस्य रूपस्य नीलत्वादिवैचित्र्यमिति भावः । व्याप्यवृत्तित्वनियमाभाव मतेनाह (नाना-रूपेति) भिन्नावच्छेदेन एकाधिकरणे नीलादीनां वृत्तित्वसम्भवात् समुदायभावइति भावः । ननु विजातीयरूपे श्चित्ररूपाख्यरूपा-न्तरत्व दृष्ट्वा प्यर्थभेदज्ञानैकत्वाभ्यां ज्ञानभेदार्थेकत्वाभ्यावा चित्राद्वैत मिति किंचिदारभ्यतां, तत्समुदायएववा चित्राद्वैत मस्त्वित्यत्राह (नचात्रेति) भेदाभेदारब्ध॰ कश्चिद्धर्मो ऽनभ्युपगतएव, भे-दाभेदयो रवच्छेदकभेदे नैकत्र वृत्त्यभावा देकाधिकरण सम्बन्ध-प्रयुक्त स्समुदायभावो ऽप्यनभ्युपगत इति भावः । (अस्मन्मतेति) अर्थाना भेदस्य दृष्टत्वाद्धि नवस्तुनोदृशि तादात्म्यत्, सत्यमिथ्याभूतयो स्तदयोगात्, अत स्तत्रा ध्यासिकएव सम्बन्धो वाच्य इति सर्वत्रापि तथैवस्यादित्यर्थ ।

ज्ञानस्वरूप आत्मैवार्थाकारेण ख्यायते, अत स्सर्वोप्यान्तर इति नज्ञानानुपपत्तिरिति योगाचारमतेन शङ्कते (निराकारमपीति) (एतावदिति) ज्ञानभेद एवार्थस्य नेष्यते ज्ञानेऽध्यासस्त्विष्यत एवे त्यर्थ । तथाचाध्यासाधीन एव ज्ञानार्थयोस्सम्बन्ध इति मदिष्ट-सिद्धिरितिभाव ।

नच स्वजन्यज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वमेव ग्राह्यत्व, अर्थाकारस्यान्यत्र सम पयितु मशक्यत्वात् । मृगमदवासनावत् क्रमेपिहि द्रव्यसंक्रमएव । अननैव न्यायेन " यस्मिन्नेवहिसन्तान " इत्यादिकमपि निरस्तम् । कार्पासरक्तादिषु पाकजगुणान्तरारम्भ । कथञ्च विनश्यतार्थेनानु त्पन्ने ज्ञाने स्वाकारसमर्पणम् ? नचाकार स्थिर इष्यतेऽपि, येना का रिष्यतालेपि परस्मिन्वर्तेत । तत्तत्स्वरूपमिथ्याकारयोगएव तत्स मर्पणमित्युच्यत इतिचेन्न, मिथ्याकारेणसह सत्यस्य सम्बन्धायोगात् । एवमालम्बनस्य स्वाकारसमर्पकत्वायोगात्तद्धेतुत्वमात्रेण ग्राह्यत्वेविपति प्रभृतीनामपि ग्राह्यत्वप्रसङ्ग । नच ज्ञानस्वरूपमेवार्थस्य तत्सम्बन्ध । सम्बन्धसम्बन्धिलक्षण विरुद्धधर्माध्यास प्रसङ्गात्, विषयविशेषनि यामकाभावाच्च । नहि तत्किञ्चित्प्रत्यक्षज्ञानमस्वरूपता । नहिनाल क

॥ ५ ॥ भिन्नकाल कथं ग्राह्य मितिचेद्ग्राह्यता विदु । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ ६ ॥ इतिसौत्रान्तिकमत माशङ्क्य-निराकरोति (नचेति) क्षणिकवादिभि स्वपक्षेपूर्वज्ञानक्षणे कथं फ-लेऽन्य अप्यस्मिणो न्यत्र फलजनकत्वेति प्रसङ्गात, इत्यतद्दोषपरि-हाराथ यस्मिन्नेवहिसन्तान आहिताकर्मवासना । फलतत्रैव स-न्धातिकार्पासेरक्ततायथा " इत्युक्तम् , तत्प्रसङ्गान्निराकरोति-(अननैवेत्यादि) (कथञ्चेति) विनश्यतार्थेन समर्पण वक्तव्यम्, अथस्य क्षणिकत्वात् । तथाचानुत्पन्न एव ज्ञान समर्पण वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति आश्रयाभावादित्यर्थ । तस्मात् पिण्डे वह्ने रौप्य समर्पकत्वदर्शनना र्थस्य ज्ञाने स्वाकार समर्पकत्व परेणोक्तम्, तत्र-च समानकालीनएव समर्पण दर्शना दनुत्पन्ने ज्ञाने समर्पण नसम्भव-तीतिभाव । ननु - अर्थाकारस्य ज्ञाने वर्तनमेव समर्पण विवक्षित, तच्चार्थे नष्टेपि सम्भवतीत्यत्राह (नचाकार इति) (सम्बन्धायो-गादिति) सत्यसम्बन्धायोगादित्यर्थ । मिथ्याभूतसम्बन्धस्याभ्युप

चित्प्रत्यनीकं । नच हेतुत्वमात्रमेव नियामकं, इन्द्रियादेरपि विषयत्व प्रसंगात्; अतीतादे रविषयत्वप्रसंगाच्च । अदृष्टादिवत्सा त्कर्मकारक विषय इतिचेन्न;-नित्यतया कारकशून्यस्ये श्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसंगात्, अस्मदादिज्ञानस्या प्यतीतानागते रसत्वादकारके रसम्बन्धप्रसंगात्, भ्रान्तिविषयस्या सत्वा दकारकत्वेन भ्रांते र्नित्यनिर्विषयत्व प्रसंगाच्च । मुक्तस्य च विधूत पुण्यपापस्या ज्ञानमिच्छतो ऽदृष्टादे र्नियामकस्या सम्भवात् । नचा र्थगतप्राकट्य जननमेवा र्थ सम्बन्धइति युक्तम्: ज्ञानातिरिक्तस्यार्थप्रकाशस्य ऽनुपलम्भादिबाधात्, तज्जननचे ज्ञानस्यार्थसम्बन्धात्तर मन्तरेणासामर्थ्यात्, अन्यथा न्यत्रापि

गमे स्वाकारसमर्पकत्वरूप ग्राह्यत्वं तस्यमिथ्याभूताकारस्य नास्ति, अत स्तस्याग्रहा दनुमानं चाग्राह्यस्य नस्यात, अतो न स्वाकारसमर्पकत्व ग्राह्यत्वमितिभावः । ननु-कर्मकारकेणैव ज्ञानसम्बन्धः, इन्द्रियादिच न कर्मकारकमिति नाति प्रसंगः, अतीतादिकन्तु धर्मेव, अतीतंज्ञानमित्यादिव्यवहारादिति तस्य विषयत्वमिति शङ्कते- (अदृष्टा दीति) अदृष्टशब्देन पुण्यमुच्यते। आदिशब्देन दुरदृष्टमुच्यते। (नित्यतयेत्यादि) द्वितीयाच तत्र ज्ञानजन्यव्यवहारफलयोगिताभिप्रायेति भावः । अस्मज्ज्ञानएवायं नियमः,-कर्मकारकमेव विषय इति, ईश्वरज्ञानस्यतु सर्वमेव विषय इती श्वरज्ञानस्य सर्वं स्सम्बन्ध इत्यत्राह (अस्मदादीति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिज्ञानस्य जन्यत्वे कर्मकारकेणैव सम्बन्धनियमा दकर्मकारकेण रजतादिना संबन्धाभावा न्निर्विषयत्वापत्तिः, अकर्मकारकेणापि सम्बन्धे नार्थश्वर ज्ञानव न्नियतत्वं स्यात, ज्ञानस्वरूपस्य [स्वरूपज्ञानस्य] उपलब्ध मानत्वेन तत्र जन्यत्वस्यैव निवृत्ते र्वाच्यत्वादित्यर्थः ।

तदारम्भप्रसङ्गात्, अतीतादिपुनिराधारप्राकट्यनननां योगाच्च । नच विषय विषयिभावाद्योय मपर स्सम्बन्ध, तस्यापि नियामकान्तराभावे सार्वत्रिकत्व प्रसङ्गाच्च । तस्यापि द्रव्यादिषट्कान्तर्भावे सामान्यादिभि स्सम्बन्ध तस्य दनस्या सम्बन्धप्रसङ्गात । वह्निभावे नभावत्वादिप्रसङ्गात । भूषणकारव्यति रिक्तानां मपामद्धा तापातिाच्च । एव प्रकारा तरेऽपि दूषण म विनाभूतम । सर्वथा पतानानागतयो र्वर्तमानज्ञानसम्बन्धस्य दुर्निरूपत्वात् । न हि निराकार स्सम्बन्ध स्सम्भवति । अन्यथा भविष्यद्घटादिभि रिदानीमपि म अादिपोपणप्रसङ्गात । यथास्त्रा विषयविषयिभावापन्न द्वय या स्सम्बन्ध इष्यत, किं ताभ्या मसम्बद्ध उत सम्बद्ध उताभिन्ना मा? आद्यस्मिं दनुभयात्मा अन्या त्मकारा वा? पूर्वत्र तयो स्सम्बन्धो नस्यात् । तदसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धत्वे सर्वस्यापि स म्बन्धस्य सर्वसम्बन्धत्वप्रसङ्गात । उत्तरत्रापि सम्बन्धान्तरेण न वा? आद्यऽनवस्था । द्वितीयेवसम्बद्धत्वम् । नहि सम्बन्धरहित मपि सम्बद्धमिति सम्भवति । स्वतो मिळितोय सम्बन्ध इतिचेन सम्बन्धिनारेव स्वतो मेळनस्य लघुत्वात् । नामान्तरेणच मेळनमन न स्ता युक्ति स्यात् । सत्वविनष्ट स्वसत्तामकृते व्याघातस्य

विषयतापदार्थान्तरमिति मत माशङ्क्ते (नच विषयेति) (अभावत्वादिप्रसङ्गादिति) आदिशब्देन प्रागभावाद्यन्तर्भाव प्रयुक्तानां द्विवादयो दोषा विवक्षिता । पदार्थसप्तकातिरिक्त स्त्वर्हि स्यादित्यत्राह (भूषणेति) एवमित्युक्तदूषण विशदयति (सर्वथेत्यादिना) (अन्य थेति) जलाभावेपि जलसम्बन्धसम्भवादिति भाव. । "उभया-त्मना-" सम्बन्धासम्बन्धात्मेत्यर्थं । (अन्यात्मेति) सम्बन्धादिचतु ष्कोटिविलक्षण इत्यर्थः (तयोरिति) विषयविषयिभावो विषयवि-षयिणो स्सम्बन्धो न स्यादित्यर्थ । (मिळितइति) सम्बन्ध इत्यर्थ । (व्याघातस्येति) सम्बन्धत्वन्वसम्बन्धत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्या दित्यर्थ ।

पूर्वोक्तत्वाच्च । उभयानुभयादिपक्षास्तु व्याघातादिनिरस्ताएव । अनुभयपक्षे चास्मदिष्टा निर्वचनीया [यतावादः] पातः स्यात् । किंच विषयविषयिभावाख्यसंबन्धो द्विष्ठ एकनिष्ठोवा? नाद्यः, अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यत्वाभावेन द्वयोरपि तस्यासिद्धेः । सिद्धौवा द्वयोरपि विषयत्वविषयित्वयोः प्रसंगात् । अतएव नद्वितीयः, संबन्धरूपताव्याघाताच्च । येनात्मनासौ संबन्धः क्वचि द्वर्तते किं तेनैवात्मना न्यत्रापि, उतततोन्येन? आद्ये द्वयोरपि विषयत्वादिप्रसगः । द्वितीये कथ मेकस्य द्व्यात्मकता? द्वयो [तयो] रप्यात्मनो द्विष्ठत्वाभावात् । संबन्धरूपतात्यागे तदात्मनेपि संबन्धस्य तत्त्वं नस्यात् । एव मन्यान्यपि संबन्धसामान्यविकल्पदूषणा न्यत्रा नुसन्धेयानि ।

(अनुभयेति) सर्वस्यापि सतो विषयविषयिभावसम्बन्धाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धान्यतराद्या तद्वैलक्षण्ये सद्वैलक्षण्यसिद्धे रनिर्वचनीयत्वासिद्धि रित्यर्थः । यद्वा-सम्बन्धासम्बन्धवैलक्षण्यवत् सदसद्वैलक्षण्यस्यापि व्याघाताभावा त्तदपि सिद्ध्येदित्यर्थः । (अतएवेति) यत्रैकस्मिन् वर्तते तत्र विषयत्वविषयित्वयोरपि प्रसंगादित्यर्थः । (येनात्मनेति) विषयविषयिणो र्यस्सम्बन्धः, स विषयविषयिणो र्मद्ध्ये अन्यतरस्मि न्येनात्मना विषयत्वात्मना विषयित्वात्मनावा वर्तते, ततोन्यस्मिन्नपि तेनैवात्मना वर्तते - उतान्यात्मनेति विकल्पार्थः । (कथमेकस्येति) विषये विषयित्वात्मना विषयिणिच विषयत्वात्मना ज्ञानार्थसम्बन्धस्य वृत्त्यभावो विषयत्व विषयित्वयो र्भेदादेव वाच्यः, तथाच ज्ञानार्थ सम्बन्धस्य तादृशोभयात्मकत्वासंभवा द्विषयेपि विषयत्वात्मना विषयिण्यपि विषयित्वात्मना वृत्ति र्नसंभवतीत्यर्थः । (द्वयोरपीति) [(तयोरपीति)] विषयत्वस्य विषयित्वस्य चैकैकमात्रवृत्तित्वेन संबंधलक्षणाभावात्, तदभिन्नस्यापि दृग्दृश्ययोस्संबंधस्य संबंधत्वं नस्यादित्यर्थः । (संबंधसामान्येति) समानानां भाव स्सामान्यं, संयोगसमवायसाधारणधर्माः, सबंधिभेदतदुभयाश्रितत्वैकत्वानि ।

ननु - किं सम्बन्धान्तर गवेषणेन, स्वत एव किंचिज्ज्ञान कस्य चिदेवेति नियत स्वभाव मुपलम्भसिद्धमितिचेन्न,- नियामकमन्तरेण नियमे तिप्रसगात् । कस्यचिदिति सम्बन्धविभक्ते र्मिथ्या विषयत्व प्रसगाच्च । तन्निरूप्यस्वभावतया स्वसामग्र्या जन्यतइतिचेन्न,-ईश्वरज्ञानस्य तदभावेन निर्विषयत्वप्रसंगात् । सामग्र्याहि स्वरूप मु पादयितु शक्य, नतु [त्व] सम्बन्धिनिरूप्यत्वापादन , सर्वाकार स्वरूपनिरूपणापादन प्रसगात् । सम्बन्धरहितयोरपि भावाभावयोरिव विषय विषयिणो निरूप्य निरूपकभाव इतिचेन्न, सम्बन्धरहितयोर्भावाभावयोरपि तात्विकस्य निरूपणस्या स्माभि रभ्युपगमात् । तथापि दोषादि सामग्री वैचित्र्यादेव सम्बन्धविषयनिरूप्यत्व शुक्तिरजतादिज्ञानोत्पत्तो दृष्टमिति सर्वत्रापि तथाभ्युपगम्यत इति चेत् ;- आगतोसिपन्थान । विषयमिथ्यात्वादेवहि तत्र विषयसबन्धाभाव', तथात्रापि स्वीकर्तव्यमिति । अतएकस्यैव संविदात्मनोऽनाद्यविद्यादोषवैभवा दविचारित रमणीयसबन्धे तदाकारावभासोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदुक्तंभवति , किमय ज्ञानज्ञेयसम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्न उत न ? द्वितीये सम्बन्धत्वमेव हीयेत, आद्ये किमनाश्रितो न्यतराश्रित उभयाश्रितोवा· आद्यद्वितीययो रसम्बन्धत्वे । अन्त्ये, किमय नाना-उतैक· । आद्ये नसम्बन्धता । अन्त्ये अतीतानागतयो रसम्बन्धाभाव प्रसंग· । एषां दूषणाना मुक्तप्रायत्वात् सामान्येनोक्तिः । (मिथ्याविषयत्वप्रसगादिति)ज्ञानस्वरूपस्य सम्बन्धिरूपतया संबधत्वानुपपत्तेरितिभावः । सामग्र्येव नियामिके त्याशङ्कते (तन्निरूप्येति) (ईश्वरज्ञानस्येति) सामग्र्या स्तत्तदर्थनिरूप्यत्वप्रयोजकत्वे प्रयोजकाभावा दीश्वरज्ञान निर्विषयंस्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (सामग्र्यादीति) नहि सम्बन्धाधीनस्य तन्निरूप्यत्वस्य तदभावस्यापादने सामग्रीसमर्था, अपि तु कार्यस्वरूपस्य उत्पादन इत्यर्थः । रजतादि भ्रमस्या सद्विषयत्ववादि स्वमतावष्टम्भेन शङ्कते (तथापीति) (असम्बन्धेति) असतासम्बन्धाभावादितिभाव· । (अविचारित रमणीयसम्बन्धइति)" सती"

अत्रोच्यते-

किं दृग्दृश्ययो स्संबंधानुपपत्त्या तदुपपादनार्थं दृश्यमिथ्यात्व कल्पनमित्यर्थापत्ति विवक्षा? यद्वा- विकल्पासहत्वेन संबंधाभावं सिद्धंकृत्वा तेनैव संबंधिनो प्यभाव साधनं? उत दृश्यसत्यत्वे तस्य संवेदन संबंधाभाव प्रसंग इति प्रपंचमिथ्यात्व साधकानुमाने श्रुत्याद्यनुग्राहक तर्कविवक्षा? इति।

नाद्यः, अन्यथैवोपपत्तेः, परिदृश्यमानार्थस्यानुपपत्तौ प्रसज्यमानाया मुपपादककल्पनं ह्यर्थापत्तिः । नच दृग्दृश्य संबंधस्योपपादकं दृश्यमिथ्यात्वं, अपितु तत्प्रतिक्षेपकमेव । अत उपपादककल्पनापदेशेना नुपपत्तिकल्पनमेवेत्यायातं । मिथ्याभूत संबंधस्योप पादकमेवेतिचेन्न ; — तथाविधस्य तस्यादर्शनेन तदुपपादकान्वेषणा योगात् ।

नापि द्वितीयः; सम्बन्धाभावेपि मेरुमन्दरयो द्दशाशविषाणयो र्दशाखाचन्द्रमसो रिव च सम्बन्धित्वाभिमतयो स्सत्य विघातात् । अन्यथा दृश्यत्व दृशोपि तस्या एवत्रा मिथ्यात्वं किं न कल्प्यते । दृगधीनसिद्धे र्दृश्यस्य दृगभाव इव तत्सम्बन्धाभावेच मिथ्यात्वं सिध्यति, दृशेस्तु स्वसंवेदनसिद्धतया दृश्यसम्बन्धाभावे नासत्त्व मितिचे न; यथा दृशो दृशिकर्मत्वाभावेपि स्वसंवेदनेन सिद्धि स्त द्वद्दृश्यस्यापीतिवदतः कः प्रतीकारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधइति चेत् ; तुल्यं । संवेदनेपि स्वव्यवहारे स्वगोचर संवित्त्यैरपेक्ष्यमान विवक्षायां नवात्र इतिचेत ; घटादावपि तथास्तु । संविद्विषयत्वं

विशेषः । (दृग भावइति) दृष्टांतत्रयोक्तं । (तत्सं-बन्धाभावइति) असम्बन्धस्य दृशा सिद्धा वतिप्रसंगादितिभावः ।

घटादि प्रतीयत इतिचेत्, किमत । स्वव्यवहारे ऽन्यसापेक्षत्व मितिचेन्न ; - संवित्सम्बन्धस्य तयैव प्रतिक्षिप्तत्वेन तदधीन व्यवहारत्वायोगात, ततश्च परिशेषात् घटादे रन्यनिरपेक्षव्यवहारत्वासिद्धे स्तावन्मात्र रूप स्वसंवेदन फलितमेव । घटादिस्वरूपवत्तस्य स्वसंवेदनमपि नोपलभ्यत इतिचेत्? संविदोवा किं स्वत स्स्वयप्रकाशत्व मुपलभ्यते? । अनुभूतित्वाद्यनुमानादिभि स्साध्यतइतिचेन्न, - घटत्वाद्यनुमानैरपि विश्वस्वप्रकाशत्वसाधनप्रसगस्या प्यन्यैश्चत्र निराकरणे स्थापनात् ॥ किंच अनुमानविषयत्वागीकारे कथ विषयविषयिभावसम्बन्ध विघटयसि? तद्विघटनेवा कथ स्वप्रकाशत्वमेव साधयसि? अतो दृग्दृश्ययो स्सम्बन्धानुपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्वे दृशोऽपि मिथ्यात्वप्रसगो दुर्वार ॥ स्वतस्सिद्धतया तत्सत्यत्वे विश्वस्यापि ततएव सत्यत्व मवर्जनीय, अविशेषात् ॥ ननु भवतोऽपि संविद स्स्वयप्रकाशत्व घटादे र्हगधीनासिद्धित्व चाभिमत, अत कथ प्रतिवन्द्यवतार? इत्य - अस्माभि स्संविदस्स्वयप्रकाशत्वस्य संविदन्तरवेद्यताभ्युपगमात् । यदि त्वयापि तथेष्यते, तत स्तत्रैव विषयविषयिभाव स्सिद्ध । यदि तत्रापि विषयमिथ्यात्व, तत स्स्वयप्रकाशत्वमेव नस्यात् । धर्मरूपत्वा त्तदापि माभूदिति चेन्न ; - तत्परित्यागे स्वसंवेदनेन संवित्सत्यत्वस्थापनानुपपत्ते । धर्मता मपहाय संवित्स्वरूपतया तदेव तिष्ठतीतिचेत्, तर्हि स्व

(घटादिस्वरूपवदिति) व्यतिरेकदृष्टान्त ।(भवतइति) स्वप्रकाशत्वस्य संविदन्तरवेद्यत्वे दोषस्योक्तत्वात्, प्रमाणाभावेऽपि स्वप्रकाशत्वांगीकारे विश्वस्यापि स्वप्रकाशत्व स्यादित्यर्थ । "यदि त्वयापि तथेष्यत"

रूपमेव स्वप्रकाशत्वसाधकसंविदन्तराविषय इत्यायातम्। तथा स्वसति विषयभूताया स्संविदोपि त्वदुक्तानुपपत्त्यैव घटादिवन्मिथ्यात्व मवर्जनीयम्। तन्मिथ्यात्वेपि तद्विषया संविदन्या स्वभेदनगुप्ता तिष्ठतीतिचेन्न;- तत्संवेदने पूर्वोक्तदोषानतिलङ्घनात्। अत स्संविदन्तरकर्मत्वगन्धरहिते संविदः स्वयंप्रकाशत्वे विश्वस्यापि तथात्वेन सत्यत्वप्रसङ्गो दुर्वार। संविदोपि यथाकथंचित् दृश्यत्वाभ्युपगमेपि तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गेन दृश्यमिथ्यात्वकल्पनं मत्वाल्य [शक्य स्यात्) मिति॥ किंच - यदि परिदृश्यमान स्सम्बन्धोऽनुपपन्न स्तदा सम्बन्धान्तरमेव दृष्टान्तेन कल्प्यताम्। न पुन स्सम्प्रतिपन्न स्वारसिकबाधरहित दृश्यबाधो युक्त। सम्बन्धान्तरमपि कल्प्यमान मनुपपन्नमिव भातीतिचेत्, किंदृश्यमिथ्यात्वं कल्प्यमान मुपपन्नमिव भाति? यत्ते स्ववचनव्याघातादिक मापादयति। अनुपपन्नमपि गत्यभावा दवलम्ब्यत इति चेत्? सम्बन्धसत्यत्वम प्यनुपपन्न मपि किं नावलम्ब्यते? । अनुपपन्नत्वमेव सत्यत्वाभावइति चेत्, मिथ्यात्वेनुपपन्ने तदभावस्यावर्जनीयत्वात्। यथा सम्यग्रजतस्य मिथ्यारूपत्वा नुपपत्तौ सत्यत्व। अत स्सम्बन्धोपि तथाभूत

इत्यनूदितेऽर्थे दोषान्तरमाह (संविदोपीति) (यथाकथञ्चिदिति) स्वप्रकाशत्वादि विशिष्टरूपेण दृश्यत्वाभ्युपगम इत्यर्थ। (अनुपपन्नमिवभातीति) तथा सम्बन्धान्तरस्य कल्पयितुमशक्यत्वा त्सम्बन्धाभावेन- मिथ्यात्वमेव कल्प्यतइत्यर्थ (स्ववचनेति) विश्वंमिथ्येत्यत्र- हि मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वावश्यंभावतया प्रपञ्चसत्यत्वसिद्धे विश्वमिथ्यात्व स्वव्याघात मापद्यतीत्यर्थः। आदिशब्देन प्रत्यक्षादि विरोध उच्यते। (अनुपपन्नत्वमेवेति) तथाच सत्यत्वस्याभावा त्संबन्धस्य मिथ्यात्व पर्यवस्यतीत्यभिप्राय.। (मिथ्यात्वइति)" दृश्यस्ये " तिशेषः। (अतइति) यतोदृश्यस्य सत्यत्व मवर्जनीय मत इत्यर्थ। यद्वा - यतो-

कश्चिदिति नित्यमुपलम्भानुरोधेन तत्सत्यत्वस्थापने दृश्यस्या प्युपलब्ध सत्यत्वाद्यापत्ते , मिथ्यात्वस्य च स्वयमेवानुपपन्नत्वा भ्युपगमा दनाकुल मनायासेने एसिद्धिप्रसगात्। अनुपपन्नत्वाभिमत पर पक्षाणामपि प्रतिषेधायोगाच । यथारुचि परिग्रहइति तु स्यात् । तथाच कृत वैदिकत्व कञ्चुकवहन वृथाप्रयासेन ।

नच तृतीय, असत्यत्वपक्षेपि सम्बन्धानुपपत्तिप्रसगेन प्रति तर्कपराहतत्वात । असत्यत्वेपि शुक्तिरजतादि ष्वारोपितसम्बन्धेन व्य वहार प्रतीयतइतिचेत्, सत्यत्वे प्यनुभूते स्तद्विषयज्ञानान्तरस्या रोपित सम्बन्धेन व्यवहारइति तुल्यम । अत स्सम्बन्धमात्रस्य विकल्पास हत्वाभिमतस्या रोपितत्व मिथ्यता । किन्ततो दृश्यमिथ्यात्वकल्पन प्रयासेन। किंच प्रसंगस्य विपर्यये पर्यवसानम प्यगम् । अत्रच दृश्य स्य सत्यत्वे सम्बन्धानुपपत्ति प्रसगइत्यस्य विपर्यय उपपद्यतेचाय सम्ब न्धइत्येव रूपस्स्यात् । तथाच सम्बन्धोपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्व कल्पन

मिथ्यात्वे ऽनुपपन्ने तदभावो ऽवर्जनीयः, अत स्सम्बन्धोपि मिथ्यात्वानु- पपत्तेः सत्य स्स्यादित्यर्थ । ननु सत्यरजतस्य सत्यत्वं न मिथ्या रजतत्वानुपपत्त्या , किन्त्वन्यतएवेत्याशंक्य निराकरोति (नित्यमि- त्यादिना) सत्यरजतस्य नित्यमुपलम्भात् सत्यत्वं, मिथ्यारजतस्य तदभावा न्न सत्यत्वमिति व्यवस्थापने विश्वस्यापि नित्यमुपालम्भानु सारेण सत्यत्वप्रसगा न्नोक्तव्यवस्था सम्भवतीत्यर्थः । उक्तदूषण- निष्कृष्य प्रदर्शय न्नुपसहरति (मिथ्यात्वस्यचेति) अनुपपन्नस्याभाव सिद्धौ मिथ्यात्वस्या नुपपन्नत्वा विशेषेपि स्वेच्छा [स्वरुचि] मा त्रा न्मिथ्यात्वपक्षपरिग्रह इत्यगतिकस्य शङ्का न्निराकरोति (यथारुची- ति) (तथाचेति) रुच्या परिग्रहे प्रमाणस्यानपेक्षणा दिति भावः। (असत्यत्वेपीति) मिथ्याभूतसम्बन्धस्यच नानुपपत्तिः, उक्तानुप पत्तीनां तन्निरासशामर्थ्याभावादितिभाव । (सत्यत्वेपीति) यथा

मितिस्यात् । ततश्च सम्बन्धिपरित्यागेन सम्बन्धस्वीकार प्रसग । नह्यस्ति सम्भव स्सम्बन्धिनमन्तरेण सम्बन्धस्येति । अनुपपन्न [विशे- षेण] वेषेणोपपन्न विपर्यय इति तत्स्वीकारइतिचेन्न; प्रसगतद्विपर्यय- यो रविशेष प्रसंगात् । तथाच प्रसगविपर्ययासिद्धि । अन्यथेष्टप्र- सग इतिस्यात् । उपलभ्यतेचाय सम्बन्धस्तेन विपर्यये न दोषइतिचेत्; तर्हि दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भगप्रसगइति [प्रति] तर्क स्यात् । अहो ! सम्बन्धिसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भगइति कुतेय व्याप्ति र्गृह्यते। तथा प्यारोपितःसम्बन्धो दृश्य सत्यत्वे न स्यादितिप्रसंग इतिचेद ? तर्ह्य नारोपितोयं सम्बन्धस्त्वास्थीयतां । अनारोपितस्तु विकल्पासह ना- न्नासिद्ध्यतीतिचेत्; तथा प्येकस्यारोपितत्वे तदनुबन्धिनोन्यस्याप्यारो पितत्वमिति वृथानिर्बन्ध । तथाहि सति सम्बन्धिनो ब्रह्मणोपि मिलयप्रसगात् । अनारोपितयोरेवा रोपित सम्बन्धस्य परकीयस्वकीयत्व भ्रमादे दृष्टत्वाच्च ।

मिथ्याभूतस्या रोपितसम्बन्धेन व्यवहारा दृश्यते, एव सत्यस्या प्यारो पित सम्बन्धेन व्यवहारो दृश्यत इत्यर्थः । (प्रसंगतद्विपर्ययो रिति) अनुपपन्नत्वविषेणोपपत्तिमत्वं हि अनुपपत्तिविशिष्ट रूपेणोपपन्नत्व वा- अनुपपत्ति रूपोपपत्तिमत्व वा? उभयथा प्यनुपपन्नत्वस्यैव पर्यवसाना दित्यर्थः । (तथाचेत्यादि) प्रसग तद्विपर्ययो रविशेषे प्रसंगस्या- सिद्धतया तद्विपर्ययो प्यसिद्धस्स्यात्, तथाच विपर्यये पर्यवसाना सम्भवः, विपर्ययासिद्धौ तु तदभिन्नस्य प्रसजनीयस्या पि सिद्ध तया इष्टप्रसंगस्स्यादित्यर्थः । (तथाप्येकस्येति) दृश्यसत्यत्वे- आरोपितसम्बन्धो न स्यादिति प्रसंगो ह्येकस्य मिथ्यात्वे तदनुबन्धि नो न्यस्यापि मिथ्यात्वमिति नियमावलम्बनेन वाच्यः, सचाप्रयोजक इत्यर्थ । (सम्बन्धिनइति)आरोपितत्वाभिमतसम्बन्धं प्रति सम्बन्धिन इत्य- र्थ । (स्वकीयत्व भ्रमादाविति) आदिशब्देन दूरस्थजनस्पायो

एतेन दृश्यसत्त्वे सम्बन्धउपपद्येतेति विवक्षापि निरस्ता, इष्टप्र सगात् । विषयविषयिभावस्य भ्रान्तिस्थलेपि सर्वादिसम्मतत्वात् । अतएव विपर्ययापर्यवसानच ।

यत्त्वतीतानागतादिभि स्सह सम्बन्धो न सम्भवतीति । तत्र पृच्छाम वर्तमानयोरेव सम्भवतीति । स्वरूपस्य विद्यमानत्वादिति चेन्न, विद्यमानयोरेव शशविषाणयो रसम्बन्धदर्शनात । तथापि क चिद्दर्शना दभ्युपगम्यत इतिचेत्त , अत्रापि तथा भ्युपगम्यता। सयोगादि लक्षण स्सम्बन्धोऽतीतादिभि र्नदृष्टइतिचेत् ? अयन्तु दृष्टत्वादनीनियता। दृष्टेपि निराधारत्वेन प्रतिक्षिप्यत इतिचेन्न, वर्तमानयोरिवा तीतादेरपि

भ्रमादिष्वुच्यते । (एतेनेति) सत्त्वयोर प्यारोपित सम्बन्ध दर्शनेनेत्य र्थ । प्रशिथिलमूलाघमुक्त्वा इष्टप्रसगत्व माह (इष्टेति) तदुपपाद- यति (विषयति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिस्थले ऽ थ स [त्य]त्वे प्यबाधा रसम्बन्धउपपन्नो वाच्य., किमुता भ्रान्तिस्थल इत्यर्थ. । (सर्ववादी- ति) ततश्चोपपन्नत्व मेष्टव्यमिति भाव । (विद्यमानयोरिति) विद्य- मानत्वस्य प्रयोजकत्वेन विवक्षाया मिद दूषण । (तथापीति) प्रयोज कत्वाभावेपीत्यर्थ । (अतीतादिष्वपीति) विषयविषयिभावोहि विषय त्व विषयित्वच, तत्र विषयत्वे ज्ञान निरूपकम् , आश्रयोविषय । विषयित्वेविषयो निरूपक ,आश्रयो ज्ञान। यद्यपि सयोग उभयोरपि निरूप कत्व माश्रयत्वच , तथापि प्रमाणबला दन्य न्यतरस्याश्रयत्व मन्यत- रस्य निरूपकत्व मिष्यते । स्वस्वामिभावादा वप्ययमेव [न्याय] नि- यम । ततश्च निरूपकाभावेपि भाविज्ञाननिरूपित विषयत्व मतीते वि षये तत्काले सम्भवत्वित्यर्थ । यद्वा - अतएवएषएव कश्चिद्विषय- यविषयिणो स्सम्बन्धोस्तु , सचोभयनिरूप्य , उभयाश्रितश्च । नहि युगपदुभयाश्रितत्वाभावे सम्बन्धत्वहानि , अप्रयोजकत्वात । तथाच तत्तदाश्रयकाले तत्तद्वृत्तित्वसम्भवा द्वातीतवर्तमानयो स्सम्बन्धानुप पत्तिरित्यर्थ । अन्य.। [illegible] निरूपकत्व मुपपादयति

स्वकालवृत्तित्वेनाधारत्वोपपत्ते । यथाचाभिन्नदेशयोरिव भिन्नदेशयोरपि मूर्तयो स्संयोग इष्यते, तथा भिन्नकालयोरपि प्रतिनियत सामग्रीसामर्थ्याद्वा नित्यज्ञाने नित्य न्तत्प्रवणस्वभावत्वाद्वा विषयविषयिभावइति किन्नोपपद्यते । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां विशेषइतिचेन्न, - तद्विशेषमात्रस्या किञ्चित्करत्वात्, अन्यथातिप्रसंगात्, तथा प्यव्यवहितत्वलक्षणसम्बन्ध स्तत्र नसम्भवतीतिचेन्न, सम्बन्धमात्रस्या व्यवहितत्वलक्षणाभावात् । गोमानित्यादौ तद्दर्शनाभावात् । तल्लक्षणस्यात्रा निष्यमाणत्वात् । ननु " ज्ञानमपिहि द्रव्यमेव, सम्बन्धश्च संयोगलक्षण " इतिभाष्य य [व्यत्र] कथमितिचेन्न, सम्भवद्विषयस्य

(यथाचेति) यद्वा-भिन्नकालयोरपि सम्बन्धाश्रयत्व मुपपादयति (यथाचेति) यथैकदेशस्थयो र्घटाकाशयोरिव भिन्नदेशयोरपि घटयो स्संयोग इष्यते, तथा ऽभिन्नकालयोरिव भिन्नकालयोरपि सम्बन्ध इष्यता मित्यर्थ. । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । भिन्नदेशत्वे प्यव्यवधानाद् घटयोस्संयोग उपपद्यते, भिन्नकालयो स्तभिन्नकालत्व व्यवधानाभावा न्न सम्बन्धसम्भव इति वैषम्यं शंकते (व्यवधानेति) (अन्यथेति) यत्किंचिद्विशेषमात्रा स्सम्बन्धासम्भवे भिन्नदेशत्वरूप विशेषाद घटयोरपि सम्बन्धो न स्यादित्यर्थः । (तथापीति) अव्यवहितत्वं, लक्षण - नियामक, यस्य स, अव्यवहितत्वप्रयोज्य स्सम्बन्ध इत्यर्थ । (तल्लक्षणस्येति) अव्यवहितत्वप्रयोज्यस्य संयोगसम्बन्धस्य सर्वत्र - ज्ञानार्थयो विषयविषयिभावरूपत्वेना निष्यमाणत्वात्, क्वचिदेवाहितयेष्यत इत्यर्थ । एवंच नातीतादिविषयत्वानुपपत्तिरिति भाव । नन्विदमनुपपन्न, भाष्ये सामान्येन ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रस्य संयोगरूपता प्रतीतेरिति शङ्कते (नन्विति) (सम्भवद्विषयस्येति) अन्यथा रूपादिना सम्बन्धाभाव प्रसंगादिति भाव । ननु कोयं ज्ञानार्थयो स्सम्बन्ध इति प्रश्ने सर्वव्यक्तिसंग्राहक धर्मपुरस्कारेणोत्तर वक्तव्यम्,

तस्य संयुक्ताश्रितत्वादेर प्युपलक्षण परत्वात् । सर्वत्र संग्रह कथमिति-
चेत् ? तत्तत्स्वभाव विशेषादेव ।

यथा गविघृष्टे साक्षाद्याश्रय इति, इहच तथोत्तरं न सम्भवतीति शंकते (सर्वत्रेति) माभूदेकेन धर्मेण सर्वसंग्रहः, किन्नश्छिन्नं, जिज्ञासानिवृत्ति र्ह्युत्तरस्य प्रयोजनं सामान्येनोत्पन्नसर्वविषयजिज्ञासानिवृत्तिश्च सर्व व्यक्त्युपस्थापनेन भवति, सर्वोपस्थापनंच व्यक्तीनामानन्त्या त्तत्तद्व्यक्तिप्रतिनियत शब्देन न सम्भवतीति सर्वव्यक्तिसंग्राहकैकधर्मपुरस्कारेण वा – तत्तत्कतिपयव्यक्ति संग्राहकानेकधर्मपुरस्कारेणवा कर्तव्यमिति क्वचित्संयोग. क्वचित्संयुक्ता [श्रित] श्रयत्व मित्युक्तौ जिज्ञासानिवृत्तौ कथं नोत्तर मित्यभिप्रायेणो त्तरमाह (तत्तदिति) संयोगत्वादिस्वभावविशेषादेव संग्रह इत्यर्थः । यद्वा – संयोग संयुक्ताश्रयत्वादेः प्रत्यक्षस्थले सम्भवेपि परोक्षे तदसम्भवात् तद्विषयस्य कथं संग्रह इति शंकते (सर्वत्रेति) तत्र प्रतियोगिस्वरूपमेव विषयत्वमिति परिहरति (तत्तदिति) स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन संग्रह इति शेषः।

यत्राह नवीनः – यदि सम्बन्धिस्वरूपमेव सम्बन्ध स्तदा घट ज्ञाने विश्वमेव प्रकाशेत, अविशेषात्। नच प्रतीयमानघटस्वरूपमेव सम्बन्धः, प्रतीयमानत्वस्यैवा निरूपणात्। नच घटस्वरूपं संबन्धः, पटज्ञाने पटस्याविषयत्वप्रसंगात्। नच पटज्ञाने घटस्वरूपं सम्बन्धः, पटज्ञानत्वस्यैव सम्बन्धं विना दुर्निरूपत्वादिति।

तदसत्, आन्वयासिकेनवा तात्विकेनवा पटज्ञानं घट ज्ञानंचे नोभयसिद्धं तत्स्वरूपस्य घट स्वरूपस्य च सम्बन्धत्वात्। तदुभयस्वरूपद्वयं तदेव रूपद्वयंप्रति सम्बन्ध इति नातिप्रसंगः। नच पटज्ञाने पटस्याविषयत्व प्रसंगः, तदुभय स्वरूपस्यापि-तदुभयस्वरूपंप्रति सम्बन्धत्वात् । एवमन्यत्रापि।

तेषां गतवृत्त्यादि व्यपदेशः कथमिति चेत् ; न। आधाराधेयभावादिव दुपपत्तेः । तथापि - विविक्तव्यवहारे ऽभिव्याप्ति माकारान्तर मन्तरेण कथमिति चे न; व्यवहारानुगुण्या पादनरूपत्वस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । अन्यथा भवताम प्यवेद्यत्वे स स्वपरोक्षव्यवहारानुगुण्यादिकथन म [स] बद्धप्रलापएव स्यात् । एतेन - भविष्यद्दृष्टयादिना सत्यादिपोषण प्रसंगोऽपि प्रयुक्तः, सम्बन्धस्वभाव विशेषाणां प्रतिनियतसामर्थ्यात् ।

घटमात्रानुगतस्य घटत्वस्य घटव्यवच्छेदकत्वदर्शना दिह कथं ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रानुगतस्य तदन्यव्यवच्छेदकत्वमिति शंकते (तेषामिति) तद्व्यवच्छेदकत्वे सदवृत्तित्वमेवहि प्रयोजकम् . ननु तदितरयावद्व्यक्तिवृत्तित्वे, तथास त्याधाराधेय भावस्य सम्बन्धमात्राननुगतस्य सम्बन्धाव्यावर्तकत्व प्रसंगात् । नीलघटत्वस्याघटव्यावर्तकत्वाभावप्रसंगाच्चेतिपरिहरति (नेति) विविक्तः-अन्यूनानतिप्रसक्तः । अभिव्याप्तः - अन्यूनानति प्रसक्तः । (व्यवहारेति) ज्ञानेस त्यर्थो व्यवहारानुगुण्येनभवति- तदानुगुण्यञ्च तत्र तत्र स भावितज्ञानार्थ सम्बन्धादि स्थौपपत्तिकप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः । (अन्यथेति) एतदनंगीकारे संविदि अवेद्यत्वेस त्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यकथन विषये ज्ञानविषयत्वापादित व्यवहारानुगुण्य कथनं व्यानुपपन्नं स्यादित्यर्थः । वेद्यत्वेन ह्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यं दृश्यस्येष्यते, वेद्यत्वञ्च वृत्तिसम्बन्धएव । (एतेनेति) अव्यवधान लक्षण सम्बन्धस्य क्वचिदेवांगीकारात् । अन्यथा व्यस्यांगीकारःचेत्यर्थः । तदेवविवृणोति (सम्बन्धेति) कस्यचित्संयोगस्य संबन्धित्वस्वभाव स्तस्याभावे परस्मि न्नसंयोगित्वापादन समर्थः, विषयत्वेन सम्बन्धित्वस्वभावे विषयाभावेपि विषयिणि विषयित्वापादन समर्थः । नन्विदमेव सामर्थ्यवैचित्र्य किमितिनभानमित्यत्राह

सामग्रीवैचित्र्यादेव च वर्तमान तत्प्रातिनियत विषयत्वोपपत्ते । ननु तथापि कोऽसौसम्बन्ध इति सौहार्देन पृच्छाम इतिचेत् । वयमपि परमसौहार्देन प्रतिब्रूम । कोऽसाविति किं सज्ञाविशेष पृच्छयते, उतस्वरूपविशेष, यद्वा लक्षणम्, उतप्रकारान्तर, अथवा सयोगादिषु कुत्रान्तर्भाव इति, उतान्य कश्चित्। आद्ये तम-तरेणापि सामान्यतएव व्यवहार निष्पत्ते किन्तद्विचारक्लेशेन। विषय विषयिभाव इत्येतया विशेषनाम निर्दिश्यता। सर्के स्वतानायथारुचि नामांतर । द्वितीयेपि सएवस नत्वस अन्यथा व्याघाता दिप्रसगात्। तृतीयेपि लक्षणम तरेणापी सुखदुःखादि स्वरसम्पन्नस्फुटप्रतीति सिद्ध दुरपह्नवतरम्। अतिपीडायान्तु व्यवहारा[विशेषा] नुगुण्यापादन ।

(सामग्रीति) सयोगस्य ह्युभय मपृथक्सिद्धाश्रयतया सामग्री । अथ एकाश्रयाभावेपि सयोगासम्भवः । विषयित्वेहि ज्ञान मेवाश्रय, विषयस्तु निरूपक एवेति विषयाभावेपि ज्ञानविषयितासम्भव । " वर्तमानतत्प्रतिनियतविषयत्वे " ति निर्देश ' अस्मिन्नर्थे तात्पर्यमितिवत। एवच सामर्थ्यस्य वर्तमानमात्रविषयत्वोपपत्ते रित्यर्थ । यत्र सयोगादे र्विषयसम्बन्धत्वस्थापन प्रौढोक्ति, परोक्षे सयोगाद्यसम्भवेन तत्रान्यस्यैव वक्तव्यतया अवैरूप्याय तस्यैव सर्वत्र विषयसम्बन्धत्वोपपत्ते, चन्द्रज्ञानदशाया मान्तरालिक कारणसूक्ष्मवस्तुग्रहणप्रसगात्, रूपग्रहदशाया स्पर्शादेरपि ग्रहणापत्त्या करणव्यवस्थाभावप्रसगात्, शुक्तिग्रहणासम्भवेन प्रत्यक्षभ्रमोच्छेदप्रसगात; व्यासगाद्यभावप्रसगात्, स्वप्ने बाह्यार्थप्रत्यक्षप्रसगात्, सर्वेषामपि प्रज्ञापरोक्ष्यप्रसगात, सत्र स्पर्शेन्द्रिये सतद्ग्रहणप्रसगाच्च। एव सिद्धान्त्याशय पूर्वपक्षी स्वयमेवावधार्य, यद्यपि भगवान् प वचनार्थ प्रसाध्य परमोटन वक्तु समर्थ, अथापि सुहृद्भावेन पृष्टवन्त मा प्रति तत्त्वमेव वक्तव्य मित्यभिप्रायेण पृच्छति (तथापि कोऽसाविति) प्रकारान्तर लक्ष्यातिरिक्त लक्षणम । अन्य - निरुक्तस र्वतो(?)विलक्षण वक्ष्यन पदार्थ । (व्यवहारानुगुण्यापादनमिति) ज्ञानगम्यव्यवहारजनकत्वयोग्यतेत्यर्थ ।

अतएव चतुर्थेपि दत्त मुत्तरम् । पंचमेतु नक्कुत्रचिदिति वा क्वचिदन्तर्भावदर्शने तत्रैवेति वा वक्तव्यम् । बहिर्भावेपि नाभावत्वप्रसंगः ; स्वेच्छापरिसंख्यातद्वित्रादिबहिर्भावे ऽन्येषा मभावत्वप्रसंगात् । अन्यस्तु व्यवहारांगतया प्रतीयमानत्वे स्वयमेवावगम्यताम् । अनंगत्वेतु किंतन्निरूपणेनेति ॥

यत्तु 'सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्था, अन्यथा तत्सम्बन्धत्वपरित्याग' इति । तदपि किं सम्बन्धमात्रापह्नवार्थ मुच्यते? ज्ञानार्थनिरूपित सम्बन्धविशेषापह्नवार्थंवा? आद्ये स्वव्याघातः, दूष्य दूषण वाच्यवाचकादिसम्बन्धप्रतिक्षेपे त्वदुक्तदूषणस्यैवा किंचित्करत्व प्रसंगात् । तदभ्युपगमेचास्माकं प्रतिक्षेपासिद्धेः । स्वपरप्रतिक्षेप

ननु योग्यताहि वस्तुस्वरूपानुबन्धिनी, अतो ज्ञानस्य नित्यत्वा योग्यतापि नित्यैवेति ज्ञानस्य घटसम्बन्धो नित्य स्स्यादिति चेन्न ; – सहकार्यन्तरसमवधाने यादृशविषयितारूपातिशयविळम्बा स्वकार्यविळम्बः सा योग्यतेतीह विवक्षितत्वात् । (दत्तमुत्तरमिति) " प्रतीतिसिद्धं दुरपह्नवतर "मित्यनेनेत्यर्थः । (क्वचिदन्तर्भावदर्शन इति) मौद्राकिः । (दूष्यदूषणेति) मिथ्याभूतसम्बन्धांगीकारेपि नदूष्यमिथ्यात्वमिति भावः । " तदभ्युपगमे " – अकिंचित्करत्वाभ्युपगमे । यद्यपीदं सम्बन्धदूषणं स्वसम्बन्धस्यापि प्रतिक्षेपा त्प्रतिक्षेपकं, तथापि स्वपरनिर्वाहक समाधिना परमपि प्रतिक्षिपतीति नाकिंचित्करत्वमिति शंकायामाह (स्वपरेति)

अयं भावः – स्वनिर्वाहकत्व परनिर्वाहकत्वयो र्नविरोधः, स्व परप्रतिक्षेपकत्वेतु मिथो विरुद्धे, स्वप्रतिक्षेपे न स्वयं दूष्यं प्रतिक्षेप्तुं शक्नोति, यदि दूष्यं प्रतिक्षिपति – तदा स्वयं समीचीनं दूषणमेवेति न स्वप्रतिक्षेपसम्भवः । ननु – भवता सम्बन्धमात्रप्रतिक्षेप मुपजीव्यहि स्वप्रतिक्षेप उक्तः, अत्र स्वपरप्रतिक्षेपकत्वं त्वयैवाभि-

सामर्थ्यस्या प्यन्यत्र प्रतिक्षेपात् । द्वितीये त्वनवगाहीकार, सम्बन्धस्य सतोपि विशिष्टव्यवहारे सम्बन्धान्तर मपेक्षित मित्यनवस्थैवस्वीकृतत्वात् । यु उ_ क्तोभयाभावात्, अवश्यापि स्वपरपरित्राणस्य परित्यागात् । अन्यथाम्बन्धस्य चाग्ने दूष्यदूषण सम्बन्धादावपि प्रसंगात । सम्बन्धान्तराभावे सम्बन्धत्वहानि रित्यपि ततएव दत्तोत्तर । अन्यथा स्वपरनिर्वाहकमात्रभंगे स्वयम्प्रकाशस्यापि निरास प्रसंगात् । स्वव्यवहारस्य नैरपेक्ष्य मन्यत्रा दृष्ट तत्रहि स्वीक्रियते, तद्वदत्रापि स्वप्रतिसम्बन्धि व्यवहारे सम्बन्धान्तर नैरपेक्ष्यमिति समाधि स्सम एव ।

हितमिति चेन्न ; [सम्बन्धमात्राभावोक्तौ] सम्बन्धान्तराणा मनवस्थानि स्वाभावोक्तौ दूषणसम्बन्धस्या प्यन्तर्भावेन प्रतिज्ञाहानेः; परस्परव्याघातस्य विवक्षितत्वात् ।

(द्वितीयेत्विति) ज्ञानार्थसम्बन्धस्यैव निराकरणात् सम्बन्धान्तराणा मनवस्थाभिया स्वपरनिर्वाहकस्य स्वीकारावश्यंभावात् अनंगीकारादिदोषोद्भावनं । (अनंगीकारइति) विशिष्टव्यवहारांगस्य तद्गतया स्वीकार इत्यर्थ. । (सम्बन्धस्येति) विशिष्टव्यवहारविषयस्य सम्बन्धस्य सतोपि व्यवहारविषयभूतं यदि सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरं स्वीक्रियते तदानवस्वीकार इत्यर्थः । (युक्तेति) पक्षद्वयेपि चार्थः, सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्थेत्येतद्दूषयित्वा – 'अन्यथा तासम्बन्धपरित्याग' इत्येतद्दूषयति (सम्बन्धान्तराभावइति) (अन्यथेति) सम्बन्धान्तराभावेन दूष्यदूषणसम्बन्धहानिर्यदी त्यर्थः ।

यद्यप्यत्र प्रागेव " दूष्यदूषणसम्बन्धादावपि प्रसंगा " दिति दूषण मुक्तं, तथापि दूषणान्तराभिधानार्थ " मन्यथे " त्यादि ग्रन्थ. । यद्वा - ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रापह्नवे सम्बन्धान्तरप्रतिबन्द्या निरस्ते सम्बन्धान्तरापह्नवपक्ष मात्रदूषितम प्यगत्या कश्चित् स्वीकुर्यादिति पुन स्तं पक्ष मुत्थाप्य दूषयति (अन्यथा स्वपरेति) (तद्वदत्रापीति) यथा द्रव्ये द्रव्यत्वस्य इति

यत्तु–सम्बन्धस्य स्वतोमेळने सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेळन प्रसंगइति । तदपि दृश्यमाने सम्बन्धे नावतरति, कल्प्यमानेतु वयमपि तथा भ्युपगच्छाम इति क्वानिष्टप्रसंगः । इद मप्यसूत्रयत्- " समवाया भ्युपगमाच्च साम्या दनवस्थितेः " इति । नच तत्र मेळनमेव नास्तीति प्रसंगो दोषः, तदभावेपि विशिष्ट व्यवहार जननस्वभावतयैव तत्तत्स्वरूप सिद्धेः । नच स्वयमेव संबन्धात्मकं स्वसम्बन्ध्यात्मकं चेति स्वरूपभेद मंगीकुर्मः, येन व्याघातादि प्रसंगस्स्यात् । अतो यत्रवस्तुनो विशिष्टव्यवहारजननस्वभावत्वं दृष्टं, तत्र तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार जनकत्वमात्रेण संबन्धइति व्यपदिश्यते, यत्रतु सम्बन्धएव स्फुट स्तत्र तदभ्युपगमेन तदुपरि संबन्धांतर नैरपेक्ष्य मंगीक्रियतइति सर्वत्र विशिष्ट व्यवहारे निरूह्यमाणे स्ववचन विरोधादि नरकपात मनुभव किं विश्वमिथ्यात्व वृथाग्रहेण ?।

तत्सम्बन्धसम्बन्धित्वव्यवहार स्वसम्बन्धेन क्रियते, तथा तस्मिन् सम्बन्धे इदसम्बन्धइति प्रतिसम्बन्धित्वव्यवहारोपि स्वेनैव क्रियत इत्यर्थः। (इदमपीति) सम्बन्धस्य कल्प्यमानत्वे स्वरूपातिरिक्त सम्बन्धाधःपतन मसूत्रयदित्यर्थः। (नच तत्रेति) स्वरूपातिरिक्तसंबन्धाभावपक्षे मेळनाभाव प्रसंगदोषो नास्तीत्यर्थः। (तदभावेपीति) स्वरूपातिरिक्तमेळनाभावेपीत्यर्थः। (विशिष्टेति) सम्बन्धोहि विशिष्टव्यवहारजनकोभवति, अत्रच तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार-जनकतया दृष्टमिति तत्तत्स्वरूपमेव सम्बन्धइत्यर्थः । नन्वेकस्य सम्बन्धत्वसम्बन्धित्वांगीकारे स्वरूपभेद प्रसंगा द्व्याघात इत्यत्राह (नचस्वयमिति) सम्बन्धस्सम्बन्धीचेत्येतावता न स्वरूपभेदः, तस्य तत्रा प्रयोजकत्वादितिभावः । (विशिष्टव्यवहारजनकत्व मात्रेणेति) एतावन्मात्रं सम्बन्धइति व्यपदेश निमित्तम्, नतुसम्बन्धिभिन्नत्वेसति विशिष्टव्यवहार जनकत्व पर्यन्तं, गुरुत्वा दितिभावः। (सम्बन्धएवेति) सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धइत्यर्थः । (स्ववचनेति)

यत्तु - विषयविषयिभावो द्विष्ठ एकनिष्ठोवेति । तत्रविषयत्व विषयित्वं चैकैकनिष्ठ मितरेतर प्रतियोगिकमिति निष्कर्षः । ताभ्यामेवच विषयविषयिणो र्विशिष्टव्यवहारसिद्धेः । तदुभयसमाहारो द्विषय विषयिभावाख्यसम्बन्ध इत्युच्यते ।

सम्बन्धदूषणस्य दूषणासंसर्गित्वेन सम्बन्धस्य स्थिरीकरणा त्स्ववचन विरोध इत्यर्थः । स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वमतेनैवं व्याख्यातम्।

यद्वा - (तदभावेपीति) मेळनाभावेपि तत्तत्स्वरूपस्यैव विशिष्टव्यवहार प्रयोजकत्वेन सिद्धे र्न कश्चि द्दोषः, नहिसम्बन्धएव विशिष्ट व्यवहार प्रयोजकः, किन्तुप्रतियोगि निरूप्यम्, तच्च क्वचित्स्वरूपमेवेति यथाप्रमाण माधारादा वङ्गीक्रियते , विशिष्टव्यवहारश्च न सम्बन्ध व्यवहारः, किन्तु-सप्रकारकव्यवहारः , अत स्सम्बन्धाभावेपि विशिष्टव्यवहारस्य स्वरूपादेव सिद्धे र्नकश्चिद्दोषइत्यर्थः । एवं स्वरूपस्य सम्बन्धत्वाङ्गीकारादेव नव्याघात प्रसंग इत्याह (नचस्वपक्षेवेति) तर्ह्याधारादो सम्बन्धव्यपदेशः कथमित्यत्राह (अतइति) तर्हि स्वरूपातिरेकेण संयोगविषयतेवा किमर्थ मङ्गीक्रियेते , तदङ्गीकारेवा तयोरपि सम्बन्धान्तरं कथ मेष्यत इत्यत्राह (यत्रत्विति) विषयतायाः स्वरूपातिरिक्तत्वं दृश्यत्वानुमानभंगे समर्थितं । (नैरपेक्ष्यमिति) स्वपर निर्वाहकत्वादिति भावः ।

एकैकनिष्ठत्वे कथं ताभ्यां - विशिष्टव्यवहारः , सम्बन्धस्यैव विशिष्टव्यवहार प्रयोजकत्वात् , अनयोश्च एकैकगतत्वेन सम्बन्धत्वासिद्धेरित्यत्राह (ताभ्या मिति) संयोगातिरिक्तस्सर्वोपि सम्बन्ध एकनिरूप्य एवेति न सम्बन्धत्वहानिः , संयोगव त्सम्बन्धप्रतीत्य विशेषात् । एकैकस्य सम्बन्धत्वे - मिळितयो स्सम्बन्धत्वेन व्यपदेशः कथ मित्यत्राह (तदुभयेति) सम्बन्धसमाहारत्वात सम्बन्धव्यपदेश इत्यर्थः । एवं विषयताया स्संबन्धत्वमतेन व्याख्यातम् ।

यद्वा - पूर्वग्रन्थाकांक्षाया माह (ताभ्यामिति) सम्बन्धाभावेपि ताभ्यां विशिष्टव्यवहार उपपद्यत इत्यर्थः । तर्हि सम्बन्धव्यपदेशः कथमित्यत्राह (तदुभयेति) समुदायस्य उभयनिरूप्यत्वा

अनुव येना मनाऽसौ काचिद्वर्तत इत्यादिकमपि दत्तोत्तर, यानि चान्यानि सम्बन्धसामान्यदूषणानि तान्यपि दूष्यदूषणादिसम्बन्ध सरासरयो रस्याघातकानीति न ततोऽपि दृग्दृश्यसम्बन्धभग ।

तदेत त्सर्वं योगाचारोक्त ग्राह्यलक्षणायोगनिरासे फलिष्यतीति मत्वा औदास्ते । इत्थ च्यसूचयत् 'अनुभूति तद्विषययोश्च विषय विषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्' इत्यादिना सदनुभूतिभेदभाष्येण ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्या दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्ति-
परिहारवाद स्सप्तदश ।

सथा व्यपदेशइत्यर्थः । (अतएवेति) अन्यत्र वृत्तेरेवा नंगीकारेण तत्र वृत्तिविशेषचिन्ताया अनवकाशा दित्यर्थ ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा
समधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन
तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्या परनामधेयेन रामानुज
दासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिपरिहार भंगः

सप्तदश स्स्कन्धः ॥

यदुच्यते- नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वगताऽनाद्यविद्या मनुभवतीति । कथ मिदमुपपद्यते ? बन्ध न स्या नाद्यविद्यातत्कार्यानुभवात्मकत्वा न्मोक्षस्य च तन्निवृत्तिरूपत्वात् ।

॥ * ॥ नित्यमुक्तस्य तस्यैव नित्यमुक्ति र्न सम्भवेत् ।
बन्धस्यापिच नित्यत्वा द्बन्धाभावेऽप्यमुक्तता ॥ * ॥

ननु - ब्रह्मगतं त्वज्ञानमस्त्येव , तच्च सर्वेणैवानुभूयते, सचनित्य मुक्तइति कोविशेष इतिचेन्न; परब्रह्मणोऽदर्शनस्य बन्धरूपस्यानभ्युप

भारवता दीपेन , ज्ञानविरोधि प्राचीनकर्मरूप ज्ञानजं तद्व्यतिरिक्त- विषयप्रावण्यरूपं पूर्वाभ्यस्तं तमः, नाशयामि " इति भगवतानुगृ- हीतत्वात् । " ब्रह्मत्वेनानुभूय " ति श्रुति प्रत्यभिज्ञापकेन सर्वानुभू रित्यनेन परमते चाज्ञप्रकाशानुपपत्ति र्वादार्थं स्सूच्यते ।

(तन्निवृत्तिरूपत्वादिति) ततश्च ब्रह्मणो विनाशप्रसंगादिति भावः । दूषणान्तरमाह (नित्यमुक्तस्येति) " नित्यमुक्तस्ये " ति प्रसंगधर्मि निर्देशः । प्रसज्यमाना निष्टत्वद्योतनाय नित्यमुक्तत्वनिर्देशः । " बन्धश्चे " ति त्वापादकम् । अयंच नित्यमुक्तत्वरूपविशिष्टे विशे- षणासम्भवे हेतुः । विशेष्यासम्भवे हेतु माह (बन्धस्यापिचेति) अविद्यानुभवः खलु बन्धः, सच नित्यं सर्वेष्वेवेति भावः । नित्य- मुक्तस्य ब्रह्मणो बन्धोऽस्ति नवेति विकल्प्य प्रथमं शिरो दूषितम् , द्वितीयं शिरो दूषयति (बन्धाभावइति) (अज्ञानमस्त्येवेति) " अज्ञानजं तमः " " ज्ञानेनतु तदज्ञान " मित्यादिविषयः क- श्चि दस्तीत्यर्थः । स्वमतइव सिद्धान्ते त्वज्ञानानुभवो बन्ध इत्यभि- मानः । तस्य मविद्यानुभवो बन्धः, सच ब्रह्मस्वरूपमेव, तथा- पि ब्रह्मविषयकाज्ञानस्य परमतत्वा त्तदाश्रयस्यैवाय मज्ञानानुभवो ब- न्धः, नत्वन्यत्र इति ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व मुपपद्यतएवेति शङ्कते

गमात् । ब्रह्माज्ञानमेव परगतं ब्रह्मणा नुभूयत इतिचेन्न, - तथापि पर गतत्वादेव तस्य बन्धरूपत्वप्रसङ्गाभावात् । तर्ह्यस्माकमप्यहंकाराप्रकृ पर्यायान्तःकरणगतमज्ञानं भवतु, तच्च सन्निधीनामिद्धिरा तदात्मक ब्रह्मणानुभूयत इति कोदोष इतिचेन्न, सुषुप्तिमरण मूर्छाद्यहंकाराविलय दशायां मज्ञानानुभवभग प्रसंगात् । नहि तदानीं निराश्रयाज्ञानस्यानिस भवः, निरधिष्ठानभ्रमानुज्ञान प्रसंगात् । ब्रह्माश्रयत्वेतु स्वगताज्ञाना नुभवःस्वयम्भावः । भवत्वज्ञानानुभवः, सतु मिथ्याभूतानुभवत- इति न नित्यमुक्तत्वाविरोधइति चेन्न, मिथ्याभूतस्यैव तस्य बन्धतयोप

(ब्रह्माज्ञानमेवेति) ब्रह्मणः परस्या चेतनत्वा दज्ञानस्य तद्गतत्वे ब- न्धकारणत्वोपपद्यत इति परिहरति (तथापीति) ननु -अस्मदन्तःकरण गत मज्ञानं, नचैव मन्तःकरणस्यापि जडत्वा द्बन्धाभावप्रसंगः, अहमित्यन्तःकरणाभिन्नेन ब्रह्मणा स्वगततया अज्ञानानुभवात् ; त- स्मा दन्तःकरणावच्छिन्ने बन्धः, तदनवच्छिन्नेतु नित्यमुक्ततेति शंकते (तर्ह्यस्माकमिति) नन्वन्तःकरणस्याभावेपि न निरधिष्ठान भ्रमप्रसं गः, ब्रह्मणएवाधिष्ठानत्वात, इत्यत्राह (ब्रह्माश्रयत्वेइति) अज्ञा नस्य निराश्रयास्थानायोगात्, सुषुप्त्याद्यवस्थासु ब्रह्मणएवाश्रयत्वाव- श्यम्भावात्, स्वगताज्ञानानुभावात् ब्रह्मणो बन्धप्रसगो दुर्वार इत्यर्थः ।

अज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रति स्वविषयतिरोधानं हि प्रयोजनं, नचै- तत्प्रयोजनं मन्तःकरणाश्रयत्वे सिद्ध्यति, तस्य जडत्वेन ब्रह्मस्व- रूप प्रकाशाप्रसंगात्, नचाविद्या न्तःकरणावच्छिन्नस्य जीवस्य ब्रह्मस्वरूपप्रकाशतिरोधानं स्वाश्रयैकप्राप्यत्वात् करोतीति वाच्यं - तर्हि सुहृद्दर्शनादिना शरीरे सुखोत्पत्तिप्रसंगात् ; स्वाश्रयैकप्राप्य- त्वस्य शरीरे सत्वात् । किंचाज्ञानस्या न्तःकरणाश्रयत्वे बन्धमोक्षयो रपि तद्गतत्वप्रसंगः। तस्मा दज्ञाश्रयत्वमेव वाच्यमिति भावः ।

अविद्यानुभवसत्वे प्यविद्याया मिथ्यात्वा त्तात्विकबन्धाभावा - न्नित्यमुक्तत्वाविरोधइति शंकते (भवत्वज्ञानानुभवइति) (मिथ्या- भूतइति) मिथ्याभूतविषय इत्यर्थः । (मिथ्याभूतस्यैवेति) मिथ्याभूत

पादनात । अन्यथा तन्निवृत्त्यर्थं शास्त्रारम्भानुपपत्ति प्रसङ्गात् । ततश्च तथाविधनिवृत्तिरूपे मोक्षे नित्ये कथं तत्प्रतियोगिन स्तस्य सम्भवः ? ततश्च नित्यं ब्रह्म व्यविद्यानिवृत्तिसुखे स्वयमेव वि खीयमाना सा कथमहङ्कारादी न्यपश्यानि प्रभूता? कथवा तेषु ब्रह्मणो दृष्टि पात इति न ब्रह्मानुभवसम्भवः ।

सएष प्रथमोहेतु र्ब्रह्माश्रयाज्ञाना नुपपत्ति कथनेन व्याख्यात प्राय, तृतीयश्च साक्षित्वशोधने प्रदर्शित एवेति कृत्वा मध्यम हेतु निरस्त्रे " स्वानुभव स्वरूपत्वा " दित्यादिना ।

अनुभूति स्वरूपमपि ब्रह्म स्वानुभवैकतानमिति ह्यभ्युपगम्यते । तस्य स्वरूपातिरिक्ता विद्यानुभवः किं स्वत उतान्यत ? नाद्य, स्वानुभवैकतानत्व व्याघातात्, अनिर्मोक्ष प्रसङ्गाच्च । मोक्षेषा स्वा भाविकत्व व्याघातप्रसङ्गात् । किंच — यत्र शुक्तिरजतादौ विषयमिथ्यात्व, तत्र विषयिणोऽपि मिथ्यात्वावश्यम्भावात् निवर्तक

स्यैव तस्य जीवे बन्धतमोऽसपादनात, पारमार्थिकबन्धाभावस्य जीवे प्यविशेषात्, जीवब्रह्मणो स्सावयवत्व निरवयत्व श्रुतिविरोधात्। नन्वविद्याया उपाधित्वेन प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात जीवस्य शोधकायनथहेतुत्व, न ब्रह्मणीति न ब्रह्मणो निरवयवत्वनित्यमुक्तत्वविरोध इति चेन्न, तस्यान्यत्र निरस्तत्वात । (तथाविधेति) मिथ्याभूता विद्यानुभवात्मक बन्धप्रतियोगिक निवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि - अविद्या नुभवो ब्रह्मरूपत्वान्नित्यः, तथापि - अविद्यानिवृत्त्या विशिष्टरूपेण तदनुभवनिवृत्तिरिति भावः । (सएषइति) '' नित्यमुक्तस्वप्रकाश चैतन्यैक स्वरूपस्ये " ति भाष्ये नित्यमुक्तपदेन विवक्षित इति भाव । (तृतीयश्चेति) चैतन्यैक स्वरूपपदेन विवक्षित । मध्यम.– स्वप्रकाशत्व । (अनिर्मोक्षेति) कल्पिताविद्यायाः

ज्ञानेन मिथ्यावृत्तिस्वरूपतापत्तिरिति मतं । तत्र यदि मिथ्याभूताविद्यानुभव [स्वभावता] स्वभावतो ब्रह्मणः तदा तस्यापि मिथ्यात्वेन बाधकज्ञानेन निवृत्तिरेव स्यात् ॥ नापि द्वितीय, अविद्यातिरिक्तस्यान्यस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन सद्वितीयत्वानवस्थयोः अन्यतरप्रसङ्गात् । मा भूदविद्याज्ञानस्वरूपानिवृत्तिरन्यथा, अविद्यानुभवस्तु नश्वरस्वरूप तिरोधत्ते, तच्चिरन्तनीय मिथ्यानुभव इति चेन्न, प्रकाशमानस्य ब्रह्मणः तिरोधाने तत्स्वरूपनाशप्रसङ्गादेः अन्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । किञ्च तिरोहिते ब्रह्मणि तस्य मिथ्यानुभव, अनुभूताया चाविद्याया स्वप्रकाशरूपया तया तिरोधानमित्यन्योन्याश्रय । अनुभवनिरपेक्षा तिरोधानमिति चेत् , तथासति तद्दान काचादिवत् स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति सन्निधानसत्ताकत्वाभावेन स्वतस्सिद्धतया साक्षिरूपज्ञानबाध्यत्वं न स्यात् । तेन च तदुपादान प्रपञ्चोपि तथाविधोऽनिर्वचनीय सत्यस्स्यात् ।

आहुश्च -

" काचादिवत्तिरस्कारे दोषो वाचामगोचर ।

वत्तनादृष्टानुभवेसति निवृत्त्ययोगादितिभाव. । (निवृत्तिरेवस्य.दिति) यद्यपि ज्ञानस्वरूपमपि ब्रह्म नवृत्तिः, तथापि वृत्तित्व निवृत्तापत्त्ययोगम् । किञ्च तन्नाशे तादात्म्यातिरिक्त विविधविषयविभावानङ्गीकारात्, अविद्यानिवृत्तौ च तत्तादात्म्यस्य चावश्य निवृत्तेः, तस्यतादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वे तन्निवृत्तौ तत्स्वभावब्रह्मणोपि निवृत्तिः प्रसज्येतेतिभाव । (अन्यतरस्यप्रसङ्गादिति) अविद्यानुभवोपाधेरपि मिथ्यात्वेनानुभवाधीनसत्ताकत्वे सति अनुभवान्तरानभ्युपगमेन ब्रह्मण एवतदनुभवत्वात्, तदनुभवं स्वरूपाद्यन्तरागोचरं तत्राप्येवमस्तत्त्वा दतश्चैवं । (तिरोधत्तइति) ततश्च स्वयं प्रकाशो ब्रह्मचापि दुष्पदमिति भाव । अनुभवनिरपेक्षमेवा मिथ्याया ब्रह्मतिरोधानादिति नान्योन्याश्रय इति शङ्कते (अनुभवेति) 'वाचामगोचर " इत्युक्त

ज्ञानवाध्यत्व हानिस्स्यात्तस्याः प्रपञ्चस्य सर्वथा ॥ " इति ।

अस्तु तर्ह्यविद्यानुभवाधीनं तिरोधानं, अनुभवस्तु निरपेक्ष इति नान्योन्याश्रयणमिति चेन्न, अनिर्मोक्षप्रसङ्गादेव तस्मात् । किञ्च अतिरोहितस्वरूपस्यैव तावत्त्वेनाभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । ननु भवतामपि ब्रह्मस्वरूपस्यानुभवैकतानत्वं, तदेव च सर्वज्ञत्वमित्यभ्युपगतमिति को विशेष इति चेन्न, अस्माकं ब्रह्मस्वरूपस्यानुभवैकतानत्वेऽपि गुणभूतेन ज्ञानेन सविषयस्वभावेन स्वेतरसमस्तविषयीकरणात् । एतेन

मेव दोषमाह (ज्ञानेति) (अनुभवइति) अविद्यानुभवइत्यर्थः । (अनिर्मोक्षइति) अननुभूयमानाया अविद्याया अविद्यानुभवहेतुत्वे पूर्वत्र स्तत्यत्वप्रसङ्ग, अनुभूयमानाया हेतुत्वेऽनुभवस्यानादित्वादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुभूयमानाविद्यैवानुभवान्तरप्रति हेतुः, सोऽप्यनुभवोऽनुभवान्तरविषयाविद्ययेति चेन्न — अविद्यानुभवात्मकब्रह्मस्वरूपे भेदाभावात् । (किञ्चेति) अविद्यानुभवस्य तिरोधाननिरपेक्षत्वे तिरोधानमेव न कल्प्यं गौरवादित्यर्थः ।

नन्वविद्यातिरोधानानुभवानामनादित्वान्नान्योन्याश्रय इति चेन्न, अविद्यानुभवस्यानादित्वेऽविद्याधीनत्वासिद्धेः । अविद्यातादात्म्यमेवाविद्याविषयत्वं, तच्चानाद्यप्यविद्याधीनमविद्यासम्बन्धवदिति चेन्न, — परोक्षज्ञानादिसाधारणस्य तादात्म्यातिरिक्तस्यैव विषयविषयिभावस्य वाच्यत्वात्, तस्य परोक्षज्ञानस्येव विषयनिरपेक्षस्यानादेः स्वाभाविकत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात् । न च — उपाधिजन्यत्वं यावदाश्रयभावित्वं रूपौपाधिकत्वं स्वाभाविकत्वरहितमिदं विषयत्वं, तथा चानादित्वेऽपि निवर्तकसन्निधाने निवर्तत इति वाच्यम्। तत्त्वज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वेऽप्येतदनिवर्तकत्वात् । अविद्यानिवृत्त्यापि न तद्विषयत्वनिवृत्तिः, तस्या अनादेरविद्याधीनत्वात् ।

सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वानुभवरूपत्वमेवेति भ्रान्तपाशङ्कते (ननु भवतामिति) ननु भवतामपि ज्ञानस्य सर्वविषयत्व

मुक्तोपि व्याख्यान । बद्धस्य तु सर्वविषयीकरण स्वभावमपि ज्ञान मौपाधिकान् सङ्कोचविकासा भजतीति न विरोध । उपाधय प्रवाहानादिरूपेणोपस्थिता कर्मादय इति ना नवस्थादयो दोषा ।

अतो यदि न ह्यानुभवमि ऊसि, तदा स्वरूपमात्र प्रकाशस्वभावा दात्मस्वरूपा दतिरिक्त तद्धर्मभूत ज्ञान मभ्युपग ऊसा त्यनया बाह्यानु भवव्यस ाभिति ।

त्यनाम स्तर्हि बाह्यानुभव, नह्यत्र नस्तु बाह्य किंचि दनुभूयत इति चेन्न, निरूपामहत्वात् । किमत्र बाह्यतया प्रतीयमानाना मनुभूति स्वरूप त्व मभिमत, उत स्वरूपातिरिक्ताना मसत् त्व, अथ वस्तुना मन स्तुना वा बाह्याना मुल्लेख, उत बाह्यानुभवस्यैवा वस्तुत्वमिति । नाद्य, आत्मख्यातिवादस्य त्वयैव दूषणात्, तदभ्युपगमस्य चापत्र दत्तोत्तरत्वात् । न द्वितीय, प्रपञ्चासत्त्वे निर्मूलत्वात् । असत्त्वेपि तदुल्लेखस्य दुरपह्नवतया बाह्यप्रकाशानवस्थम्भावात् । नतृतीय,

---

स्वाभाव्यात्, बन्धावस्थायामपि सार्वज्ञ्ये ऽ संसारएव स्यादिति - शङ्कापामाह (बद्धस्येति) सर्वविषयीकरण योग्यतायाएव स्वा भाविकत्व मिति भाव ।"कर्मादय" इत्यादिना दोनादि निषादे मूल ।
(नानवस्थादयइति) अविद्यया कर्म, ततो वासना, ततो रुचि, तत प्रकृतिसम्बन्ध, ततश्चाविद्ये त्यात्माश्रया न्योन्याश्रयचक्रका द-य । यच ध्वविद्या प्रकृतिसम्बन्धान्तरमूला, तथा ध्वनवस्थादिदोषा न भवन्ति, प्रवाहानादित्वाङ्गीकारादिति भाव । बाह्यवस्त्वनुभवाभाव रूपो विशिष्टाभावो बाह्यत्ववस्तुत्वतद्विषयत्वरूप विशेषणाभाव स्तु भवरूप विशेष्याभावेनच भवतीति क्रमेण ता न्विकल्पयति (किम चेति) (त्वयैव दूषणा दिति) तथाचा पसिद्धान्तइति भाव । आत्मख्यातिवादस्य दूषितत्वाच्च नैव मित्याह (तदभ्युपगमस्यचेति) (अवस्तुत्वेपि ति) सत्यत्वाभावेपि मिथ्यात्वमेव त्वयाभ्युपगत, ननु-

सर्वलौकिकपरीक्षक हृदयविसंवादात्, सर्वसंरंभ विलयप्रसंगाच्च । नचतुर्थः, माध्यमिकवादावतारात् । अस्तु बाह्यानुभवस्यैव वस्तुत्व मितिचे न: तस्यैव विशोधितस्य त्वयाब्रह्मत्वाभ्युपगमात् । तदतिरिक्तस्यतु त्वदभिमतस्य कुतश्चिद प्यसिद्धेः । सिद्धावपि तस्यैव बाह्यानुभवाभावे तद्व्यतिरिक्तानामपि बाह्यानुभवभेदाना मसम्भवे पुनरनुल्लेखपक्षपरिशेषात् ।

अतो बाह्यानुल्लेखस्ते हातुमुपादातुंवा न शक्य[तइति] मिति दुरन्तमिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिवादो ऽष्टादशः ।

सुच्छार्थं, तथाच तत्प्रकाश आवश्यक इति भावः । (सर्वसंरम्भेति) स्वपरसिद्धान्तस्थापनदूषणादिप्रवृत्तिरपि न स्यात्, स्वपराद्यस्फुरणात् । किं बहुना प्रवृत्तिमात्रं न स्यात्, तस्या स्वद्विषयस्फुरणसाध्यत्वा दित्यर्थः । (माध्यमिकेति) प्रकाशस्वरूपसत्यत्वं तन्मता द्विशेषः, तदयस्तुत्वे सोपि न स्यादित्यर्थः । ननु प्रकाशमात्र मवस्तु, अपितु बाह्यप्रकाशः, एवंच ब्रह्मरूपप्रकाशस्य सत्यत्वा द्विशेष इति शंकते (अस्त्विति) (तस्यैवेति) "परागर्थप्रमेयेष्वि" त्यादिकूटस्थ वचनादिति भावः । विषयोपरागभेदनिवृत्ति र्शोधितत्वं । (तदति रिक्तस्येति) बाह्यप्रकाशातिरिक्त प्रकाशो ज्ञानात्मकएव प्रमाणसिद्धः, ननु त्वदिष्टज्ञानमात्ररूप इत्यर्थः । अस्तुवातिरिक्तोपि सत्यः कश्चित्प्रकाशः, तथापि तस्य पूर्वोक्तस्वतस्त्वोपाधिकत्व विकल्पा योगा द्बाह्यानुभवा योगः, तदभावेच प्रतिभाधीनसत्ताका न बाह्यानुभवलक्षणभेदाः, तदभावेचानुल्लेखपक्षः परिशिष्यते, सच दूषित एवेत्याह (सिद्धावपीति) "दुरन्तं" - व्यवसनमिति शेषः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां, चण्डमारुताख्यायां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिः

अष्टादश स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

एकोनविंशं वादः ।

अनन्यचेतसा पुंसा मज्ञानं मस्तु यत्ते ।
निरस्ताज्ञानगन्धाय नित्यं सर्वविदे नमः ॥

अहङ्काराभिव्यञ्जनस्य दूषयद्भिर्भाष्यकारैरज्ञानाश्रयत्वमपि संविदो निरस्तं "न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य" इत्यादिना । अविद्याश्रयविकल्पेचोक्तं "नापि ब्रह्माश्रितं, तस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेना विद्याविरोधित्वात्" इत्यादिना । प्रदेशान्तरेषुच सर्वज्ञत्वनिर्देशपर्यादिश्रुतिशतैः विरोधो दर्शितः । तत्सर्वं संकलय्य व्याकुर्मः ।

मंगळमाचरन्वादार्थं संगृह्णाति (अनन्यचेतसामिति) अन्यस्मिन् श्वेतो येषां ते – अन्यचेतसः । " सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ " विति बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानाल्लिंगात् व्यधिकरणपदोऽयं बहुव्रीहिः कण्ठेकालादिवत्साधुः । नविद्यते ऽन्योविषयो यस्येतिवा । भगवदेकान्तीत्यर्थ इति भावः । अज्ञानशब्देन ब्रह्म न जाना [ती] मी त्यादिप्रतीतिविषयो विवक्षितः । " अनन्यचेतसा मज्ञान " मित्यनेना ज्ञानस्य ज्ञात्राश्रयत्वमतीतेः, अतो यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं न्तज्ज्ञातर्येव भवितु मर्हतीति वक्ष्यमाणयुक्तिस्सूच्यते । अहमज्ञइति धर्मिग्राहकमानबाधश्च । स्वाश्रितानामप्यज्ञाननिरासकस्य सत्यसंकल्पस्य कथं स्वस्मि न्नज्ञानसहिष्णुत्वमिति भावः । मज्ञानमिति – अज्ञानदेशः । मज्ञानमितराज्ञानंच

यद्यसौ परमात्मा त्वदुक्तप्रकारेण संविन्मात्रस्वरूपः, यदिवा यथाश्रुति सर्वज्ञः, नोभयथापि तथा ज्ञानाश्रयत्वं सम्भवति । तथाहि-नतावद्घटादिवत् ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षण मज्ञान मिह विवक्षितं, तस्य त्वदभिमते ब्रह्मण्यपि घटादाविव यावत्स्वरूपभावितया स्वरूपे सति नि-

नास्तीत्यर्थः । अत्र निरवद्यत्ववादि श्रुतिविरोधो विवक्षितः । यद्वा-अज्ञानंच तद्गन्धश्च - अज्ञानगन्धौ । अत्र स्वतएवा ज्ञाननिरसनस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रकाशत्वविरोधो ब्रह्मविषयाज्ञानस्य सूच्यते । गन्धशब्दः कार्यपरः, कार्यस्य हेतुसूचकत्वात् । सच संसारएव । अज्ञानकार्यसंसाररहिते कथ मज्ञानम् । अन्यथा मज्ञणएव संसारित्वप्रसंगादिति भावः । (यदीति) मात्रचा संविदाश्रयत्वं व्यावर्त्यते ।

अत्र स्वप्रकाशत्वात ज्ञानानाश्रयत्वात तदुक्तरीत्या सर्वविषयस्वरूप सार्वज्ञ्याच्च ज्ञानाश्रयत्वासम्भवोऽभिप्रेतः । ननु-संविन्मात्ररूपत्वे कथ मज्ञानाश्रयत्वासम्भवः, अज्ञानं हि ज्ञानविरोधि, अत स्वसंविदनाश्रयत्वं तद्विरोध्यज्ञानाश्रयत्वोपपादक मेवे त्याशंक्य यादृशं - ज्ञानाभावात्मकं ब्रह्मणि सम्भवति, न तत्त्वया सिसाधयिषितम्, तद्धि त्वया ज्ञाननिवर्त्यत्वेना भिमतम् । नचात्यन्ताभावादिकं ज्ञाननिवर्त्यं, प्रागभावध्वंसौतु तत्र जन्यप्रतियोग्यनंगीकारादपि न सिसाधयिषितौ, ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य भावरूपत्वोक्तेरपि नाभावरूपाज्ञानं सिसाधयिषितम्, यच्च भावरूपाज्ञानं ब्रह्मणि सिसाधयिषितं तत्तु न सम्भवत्येवे त्यभिप्रायेणाह (तथाहीत्यादि) ज्ञानाभावलक्षणमित्युक्ते ज्ञानान्तराविरुद्धो ज्ञानविशेषाभावो गृह्येतेति 'ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षण' मित्युक्तम् । " त्वदभिमते ब्रह्मणि " - संविदनाश्रये । (यावत्स्वरूपभावितयेति) व्यावहारिक ज्ञातृत्वाभावांगीकारेपि तस्य न साक्षा ज्ज्ञाननिवर्त्यत्व मिति भावः ।

वर्तयितु मशक्यत्वात् । नापि ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसौ । ब्रह्मणि धर्म भूतस्य ज्ञानस्य कदाचि [कस्यचि] द प्यनभ्युपगमात् । नापि ज्ञानान्योन्याभावः, ज्ञानान्तरानभ्युपगमात् ; स्वप्रतियोगिक भेदायोगा च्च । वृत्तिज्ञाना दध्यस्ताज्ञानाद्वा भेदस्य सत्यत्वेन [नित्यत्वेन] तस्यापि निवर्त्यतया भिमताज्ञानत्वायोगात् । भावरूपाज्ञानत्वाभ्युपगमादेव च नाभावान्तरमपि ।

अतो यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य मभिमत, तज्ज्ञातर्येव भवितु मर्हति, ज्ञानस्य स्वाश्रयएवा ज्ञाननिवर्तकत्वव्याप्तेः । नहि देवदत्तगतेन ज्ञानेन यज्ञदत्तगत मज्ञान निवर्तते ।

ननु -- ईश्वरादिगतेन ज्ञानेन कथं तदनुग्रहविषयजीवगताज्ञाननिवृत्ति स्तवेति चेन्न; - तत्र शक्तिविशेषोपबृंहितत्वेन तदुपपत्ते । नहि प्रकाशाकारतामात्रेण तत्र परगताज्ञान निवर्तकत्वं , तथासति नित्यं तन्निवृत्तिप्रसंगात् ।

(नापीति) द्विवचनतया परिणतं विवक्षित पदमनुषज्यते । (कस्यचिदिति) निरवय दनित्यस्या प्यनभ्युपगमादित्यर्थः । (नापीति) विवक्षित इत्यनुषंगः । उत्पादविनाशशील तुरीय संसर्गाभावांगीकारेपि न तस्याप्यत्राभिमतत्वमित्याह (भावरूपेति) यद्वा- व्यावहारिकात्यन्ताभावस्या नेनैव निरासो बोद्धव्यः । एवकारेणायं सर्वत्र हेतु रिति सूच्यते । अत्रापि पूर्ववदनुषंगः । यत एव मभावरूपमज्ञान न विवक्षार्ह मतो भावरूपाज्ञानमेव विवक्षितं पर्यवस्यती त्याह (अतइति) " तदि " ति भावरूपत्व विवक्षितम् । तत किमि त्यत्राह (तदिति) यथा सिद्धान्ते ईश्वरयोगिगतेन ज्ञानेन तदनुग्रहविषय जीवगताज्ञात स्वदभिमतं निवर्तते, तद्वन्ममापि जीवगतेन वान्तःकरणगतेनवा ज्ञानेन ब्रह्मगताज्ञान म्मदभिमत निवर्तता मिति शंक्यते (नन्विति) (नेति) "शक्तिविशेषः " तदीय संकल्परूपता ।(प्रकाशाकारतामात्रेणेति) समानविषयक ज्ञान त्वेनेत्यर्थः । (तथासतीति) ईश्वरस्य नित्यसर्वज्ञत्वादितिभावः । व्यधिकरणज्ञानस्या ज्ञाना-

अतो जीवगतेना न्तःकरणगतेनवा तत्वज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्ति रिति प्रत्युक्तम् ।

ततश्च यत् ज्ञाननिवर्त्य मज्ञानं, न तत् ज्ञातृत्वप्रसक्तिशून्ये ब्रह्मणि भवितु मर्हति । तदेत द्भावरूपाज्ञानदूषणे प्रसंगाभिप्रायेण प्रायुङ्क्त " विवादाध्यासित मज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रय अज्ञानत्वात ; शुक्तिकाद्यज्ञानवत; ज्ञात्राश्रयं हितत् " इति,

---

निवर्तकत्वमुपपादित मुपसंहरति (अतइति) यद्वा - प्रतिबन्दिमुखेन जीवादिगतज्ञानस्य निवर्तकत्वशंका परिहृता, इदानीम् " जीवगतज्ञानस्यैव निवर्तकत्व मस्तु, नचैव मतिप्रसंगः, विशेष्यविशिष्टभावस्यवा विशेषणभावस्य वा नियामकत्वात "इति या शंकासापि निरस्तेत्याह (अतइति) समानाधिकरण ज्ञानस्यैवा ज्ञान निवर्तकत्वादिभावः । नच विशेषणविशेष्यभावो नियामकः, देवदत्तज्ञानेन देवदत्ताज्ञाना निवृत्तिप्रसंगात । नच तत्रा भेदएव नियामकः, तथासति तदातिरिक्तविशेषणविशेष्यभावादे र्नियामकत्व कल्पनायोगात । ननु-तत्रापि विशिष्टविशेष्यभावएव नियामकः, अज्ञानस्य विशेष्यब्रह्मस्वरूप गतत्वा दितिचेन्न;- देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्तगताज्ञान निवृत्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । एतेन "विवादाध्यासित" मित्यादिना भाष्योक्तस्तर्कोऽपि समर्थितइत्याह (तदेतदिति) (प्रसंगाभिप्रायेणेति) तदभिमतस्य ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणाज्ञानत्वस्य हेतो रसिद्धे रनुमाना संभवादितिभावः। परोक्तं भावरूपाज्ञानं ज्ञानमात्रब्रह्मस्वरूपंचाभ्युपगम्य तर्कः प्रयुज्यते । (विवादाध्यासितमिति) ब्रह्माश्रयत्ववेति विवादविषय इत्यर्थः। यदज्ञानं त न्न ब्रह्माश्रयमिति व्याप्ते श्शुक्तिकाद्यज्ञाने दर्शनेन ब्रह्मविषयाज्ञानं न ब्रह्माश्रयं, तथात्वे ऽज्ञानत्वस्यैवा सिद्धिप्रसंगात् । नच व्याप्यासिद्धिः, अज्ञानस्य ज्ञात्राश्रय व्याप्तेः, ब्रह्मणश्च ज्ञातृत्वाभावेन शुक्त्याद्यज्ञानानां तद्गतत्वासम्भवात ' एतदभिप्रायेणोक्तम् (ज्ञानमात्रेति) (ज्ञात्राश्रयं हि तदिति ' नच - ज्ञात्राश्रयत्वनियमो व्यसिद्ध इति वाच्यम्, ...

निवर्तकत्वप्रसंगेन समानाधिकरणज्ञानत्वेनैव निवर्त्तकत्वे वाच्ये ज्ञाननिवर्त्यतया ऽभिमताज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वावश्यभावात् ।

ननु विपर्ययापर्यवसानात् कथ मयं तर्क इतिचेत्, अत्राहुः – द्विविध स्तर्कः, साधका दूषकश्च । तत्राद्यस्य विपर्ययपर्यवसानापेक्षा, तद्विना तस्य साध्यासाधकत्वात् । इतरस्यतु न तदपेक्षा, पराभ्युपगममात्र मादाय निष्टप्रसञ्जनन दूषणत्वसम्भवादिति ।

ननु- शुक्त्याद्यज्ञानमपि शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यगतमेव, नतु देवदत्ताद्याश्रयम् । नचैवं व्यधिकरणतया देवदत्ताश्रयज्ञाना न्निवृत्त्यनुपपत्तिः, विषयचैतन्यस्या ज्ञानाश्रयस्य वृत्तिमदन्तःकरणावच्छेदेन प्रमातृचैतन्याभिन्नतया तत्र क्षणमात्र मज्ञानस्य ज्ञानसमानाधिकरणत्वात् । अतः कथ "ज्ञानाश्रयहि तर्हि" स्युच्युतइतिचेत्?

अत्र केचित्, शुक्त्यज्ञानं न शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थं, अहं जानामी त्यहामीतिवत् अहनजानामीति ज्ञातृस्थत्वानुभवात् । इत्याहुः ।

अत्र नवीनाः-घटाद्यज्ञानं घटादिचैतन्यनिष्ठमेव, अन्यथा तत्र विक्षेपायोगात् ।

नचैवम् तस्य साक्ष्यसम्बन्धा दह मिदं [न] जानामीति प्रतीतिः कथमिति वाच्यं, अवस्थावस्थावतो रभेदात् – मूलाज्ञानस्यावस्थावतो हृकारसमानाधिकरणत्वा त्तदवस्थं ज्ञानमपि तदनुरक्ततया भातीति केचित् । अन्ये तदज्ञानानुभवे तदधिष्ठानचैतन्य प्रमातृचैतन्ययो र्वास्तवाभेदएव प्रयोजक इत्याहुः । अपरेतु – शुक्ति महं [न] जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानविषयः, शुक्त्यादे रपि तद्विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवात् । रजताद्युपादान मज्ञानन्तु कार्यानुपपत्तिगम्यं, कार्यंच रजताद्यध्यासः, ज्ञानेनाज्ञान निवृत्त मित्यनुभवोपपा, इत्याहु रिति ।

तत्र- अन्तः करणाश्रितस्यैवा ज्ञानस्य वृत्त्यासह निर्गतस्य तदुपादानत्वसम्भवात्, विषयगत विक्षेपार्थ विषयगताज्ञानस्या नाव-

श्यकत्वात् । किंच - प्रतीतिबला द्वयाद्यावारकाज्ञानस्य इमत्र्थे भि इत्वेपि घटोपादानमूलाज्ञानस्यैव तत्र वाल्मीकादि विक्षेपहेतुत्वस-म्भवात् । किञ्च-शुक्त्याद्यज्ञानाना मनादित्वांगीकारेणा वस्थात्वा सं भवात्, तेन कथमहं (न) जानामिति प्रतीत्युपपादनम् । यच्चान्तः करणावच्छिन्नचैतन्यस्या ज्ञानाश्रय विषयचैतन्यस्यच वास्तवा भेदा त्प्रतीत्युपपादनम्, तदपि न, तथासति घटादौ वृत्तिनिर्गमन कल्पन वैयर्थ्यापत्तेः । तत्रा प्यन्तःकरणावच्छिन्न विषयावच्छिन्न चैतन्ययो र्वास्तवा भेदस्य सत्वात्। व्यवहित स्वशरीरे भासतेतिचेत ? तर्हि-देवदत्तीयाज्ञानं यज्ञदत्तस्य कुतो न भासते । तत्स्वावारकाज्ञानंत-स्य भासतइतिचेत ? तदिन्द्रियसन्निकृष्ट स्तस्य भासतइति नासन्नि-कृष्ट घटभानप्रसंगः। यच्च - मूलाज्ञानमेव घटं न जानामीति प्र-तीतिविषयइति । तत्र विषयगताज्ञानमेव न सिद्ध्येत्, रजताद्य-ध्यासस्यमूलाज्ञानादेवोपपत्तेः । नच ज्ञानेना ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभव-बला तत्सिद्धिः, एतावन्तं कालं घटं ना ज्ञासिषं - इदानीम् घटज्ञानेन मयिघटाज्ञानं नष्टमि त्यनुभवेना ज्ञान निवृत्त्यनुभवस्या हं जानामीति प्रती-ता ज्ञानविषयत्वावगमात्, विषयाज्ञानस्या प्रत्यक्षत्वे तन्निवृत्तेः प्र-त्यक्षत्वायोगाच्च । किंच - किंमूलाज्ञानस्य 'विषयावच्छिन्न चैतन्या वारकत्वम् - उतन ? आद्ये तत एव विक्षेपस्योपपत्तौ विषयगताज्ञाना न्तरे मानाभावः । द्वितीयेतु तद्विषयत्वानुभव विरोधः। अज्ञान विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवे घटज्ञानदशायामपि घटस्याज्ञान-विषयत्वानुभवप्रसंगः । ननु-घटानुभवः प्रतिबन्धकस्तत्रेति चेन्न;-इदं रेवन सामान्यरूपेण ज्ञाने विशेषाकारेणा ज्ञानदशाया मिदं न जाना मी त्यननुभवप्रसंगात् । अत स्तत्प्रकारकज्ञानं तत्प्रकारावच्छिन्नावा रकाज्ञानानुभव प्रतिबन्धकं वाच्यम्। मूलाज्ञानंच नावच्छिन्न चैत-न्यावरणमिति न तदनुभवप्रतिबन्धः।

यत्तु - शुक्त्याद्यज्ञानस्या इमर्थचैतन्य माश्रयः, शुक्त्यवच्छिन्न-चैतन्यं विषयः, रजतादिकंचा ज्ञानचैतन्यविवर्तो मत्यज्ञानविवर्त्त इति मतम्; यच्च शुक्त्याद्यज्ञानं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ 'महं-

"ब्रह्म ना ज्ञानास्पद, ज्ञातृत्वविरहात्, घटवत्" इतिच ।

ननु - कल्पित ज्ञातृत्व ब्रह्मणोप्य [स्ति, तेनास्या] स्तीति तस्या ज्ञानाश्रयत्वोपपत्ति रिति चेन्न, अहकारोपहितरूपेणैव तस्य ज्ञातृत्वकल्पनाभ्युपगमात्, सुषुप्तिमरणादि ष्वहकारप्रळयेपि सविदात्मन एवा ज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमाच्च । ततश्च शुक्तिकाज्ञानव द्ब्रह्माज्ञान मप्यह मर्थनिष्ठ मितिवा कल्पय, त्यजवा सर्वत्र ब्रह्माज्ञान । उभयथापि नत्वा मुपद्रवाम ।

यश्च वस्तुतो ज्ञातृत्व परिगृह्य ज्ञानमपि ब्रह्मणि स्थापयेत्, सोपि नित्यसर्वज्ञत्वानुपपत्त्या निरसिष्यते ।

काद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठच, शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वा तत्राध्यास उपपद्यते, अहंकाराद्यवच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वा दह जानामीति प्रतीति श्चोपपद्यत इति मतम्, तत्र मतद्वयेपि ज्ञानाश्रयत्व मस्त्वेवेति न दोष ।

(ब्रह्मनाज्ञानेति) ब्रह्म यद्यज्ञानास्पदं स्यात - ज्ञातृस्यादिति तर्कोत्र विवक्षितः । किनहं जानामीति प्रतीयमानं यज्ज्ञातृत्वं तदेव ब्रह्मगततया विवक्षित, उतान्यत्, नद्वितीयः, अनभ्युपगमा दित्यभिप्रेत्या द्यं दूषयति (अहकारेति) अन्त करणावच्छिन्न एव ज्ञातृत्वाद्वचासा न चिन्मात्राश्रयं ज्ञान मित्यर्थः । ननु चैतन्यस्यैव जीवेश्वररूपेण विभक्तत्वा ज्ज्ञातृत्वसामानाधिकरण्य मज्ञानस्यास्तीति चे त्तर्हि देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञाननिवृत्ति स्स्यात् । ननु देवदत्तस्य यज्ञदत्तापेक्षया न्त करणभेदेन भिन्नत्वा न्न समानाश्रयत्वम्, अस्तु जीवस्य चैतन्यापेक्षया भेदस्या प्रतीते स्समानाश्रयत्व मेवेति चेन्न, - जीवे चैतन्यभेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अहं न ज्ञानं - किन्तु ज्ञानाश्रय इत्येवहि प्रतीयते । तर्हि ज्ञातृत्वाश्रये ऽ हकारोपहित एवा ज्ञान मस्त्वित्यत्राह (सुषुप्तीति) उपसहरति (ततश्चेति) " सर्वत्र " - जीवे ब्रह्मणिच । यथा जीवे त्यजसि तथा ब्रह्म-

स्वप्रकाशत्वाच्च । ब्रह्मप्रकाशनार्थंहि ब्रह्माज्ञान मभिमतं, ब्रह्मच नित्यस्वप्रकाशरूपं, तत स्तेजसीव तिमिरं कथं तत्र तत्स्यात्? तच्चे त्स्वस्मि न्नज्ञानं सहेत, कस्तस्य निवर्तकः? ब्रह्मविषयं वृत्तिज्ञानं निवर्तकमितिचेत्? अनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसङ्ग इति त्वदुक्तं किंनस्मरसि? प्रस्मरता। तथापि विशेषाभावा न्न तस्यापि निवर्तकत्वं। निवर्तकानुपपत्तौचा स्य विस्तरो ग्राह्यः।

ऽपि त्यजेत्यर्थः। (तेजसीवेति) तेजसि सतीत्यर्थः। दीपेन प्रकाशमाने ऽपवरके यथा तमो न सम्भवति, तथा स्वरूपेण भासमानेपि चैतन्ये ऽज्ञानं न सम्भवतीति यावत्। ननु स्वरूपज्ञानस्या धिष्ठानज्ञानतया ऽज्ञानाद्ध्यासहेतुत्वा न्न तस्य तद्विरोधित्व मित्यत्राह (तच्चेदिति) (कस्तस्येति) ज्ञानान्तरानङ्गीकारादिति भावः। वृत्तिरेव निवर्तिकेति शङ्कते (ब्रह्मेति) यद्वा – चैतन्यमेवा ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकावरणे ऽखण्डाकारापरोक्षवृत्त्या निवृत्ते तादृशापरोक्षवृत्तिप्रतिबिम्बितमेव चैतन्यात्मना निवर्तक मिति शङ्कते (ब्रह्म विषयमिति) घटादे रनुभाव्यत्वंहि वृत्तिविषयत्वया वृत्तिप्रतिबिम्बित चैतन्यप्रकाश्यत्वया स्यात्, ब्रह्मण्यपि तत्सत्वे घटादिव दननुभूतित्वं दुर्वारमेवे त्यर्थः। नन्वनुभाव्यत्व मनुभवविषयत्वमेव, तद्घटादेरेव न ब्रह्मण इतिचेत्? अनुभवविषयत्वं ह्यनुभवभिन्नत्वेस त्यनुभवप्रकाश्यत्वं, ततश्च तेनाननुभवत्वसाधने साध्याविशेषः। ननु नोक्तरूपं विषयत्वं, इच्छादे रप्रकाशतया तद्विषये ऽभावात्; किन्तु ज्ञानेच्छा साधारण मन्यदेव किञ्चि द्विषयत्वं, तच्च भेदव्याप्त मित्यननुभवत्वसाधकमिति चेन्न; – स्वप्रकाश्यत्वव्यावृत्त तादृशविषयत्वकल्पनायां मानाभावात्। (प्रस्मरतेति) संस्मरत्वेत्यपि विवक्षितम्। प्रस्मरता त्वदुक्तं सस्मृतवता स्यातिरिक्तानुभवप्रकाश्यत्वमेवा नुभाव्यत्व मिति वा यत्पयेत्यर्थं। (विशेषाभावादिति) प्रकाश्यवैलक्षण्यस्या परोक्ष्यलक्षणवैलक्षण्यस्य वा ऽभावादित्यर्थः।

ननु - भवतोपि जीवस्वरूपं स्वप्रकाशं, तदेवचा ज्ञाना श्रयतया ऽभिमत मितिचेत् ! सत्यं, तथापि न तत्र विरोध. । नहि स्वप्रकाशांशप्रत्यनीक मप्रका [शांश] शं प्रत्यगात्मनो ब्रूमः, अपितु तस्यैव देहेंद्रियादिविधर्मेण. स्वप्रकाशत्व नित्यत्व स्वादुतमत्वादि धर्म विशिष्ट रूपा ज्ञानं । तच्च तदात्मगतेन विशिष्टविषयेण ज्ञानेन निवर्तते । यथाच शबरसंवर्धितस्य राजकुमारस्य शबरतया

अत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिलक्षणविशेषाभावो विवक्षितः । नच ज्ञाने सति प्रतिबन्धा दज्ञानानिवृत्ति र्दृष्टा, यच्चोपपादितं जिज्ञासानुपपत्तौ । किञ्चेदानीं माश्रयासम्भवा दज्ञानं निराचिकीर्षितं, तत श्चाज्ञाने सिद्धे तदनिवृत्तये तन्निवृत्तिप्रतिबन्धकरूल्पनं, तस्मिंश्च कल्पिते ब्रह्मण स्तदाश्रयत्वोपपत्याऽज्ञानसिद्धि रि त्यन्योन्याश्रयः । अपिच व्यवहारायोग्यतैं ह्यावरणं, मूकादिभि र्ज्ञायमाने घटे व्यवहारायोग्यतायाम प्यज्ञाननिवृत्ते रानुभाविकत्वा न्नावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वं सम्भवति । किंच - अधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारे विद्यमाने कुतो ऽविद्या? कुतश्च तदधीनावरणं? कुतस्तरा मावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् ?।

ननु किं स्वप्रकाशस्या ज्ञानाश्रयत्वमेव विरुद्धं, किंवा स्वविषयप्रकाशाश्रयत्व? नाद्यः, घटादिज्ञानस्या ज्ञानान्तरसामानाधिकरण्यव ज्ज्ञानात्मवादे ऽन्याज्ञानाश्रयत्वाविरोधात , द्वितीयेच विषयत्वमेव विरुद्धमिति वक्तव्य, नाश्रयत्वमितिचेन्न, - विषयत्वस्या प्यविरुद्धत्वात, एकविषयकज्ञानाज्ञानयो र्भिन्नाश्रययो र्दर्शनात् । तस्मा द्यो यत्प्रकाशवान् तस्य तदज्ञानाश्रयत्व विरुद्धं, तथाच प्रकाशवतो ब्रह्मण स्तदज्ञानाश्रयत्व विरुद्धमिति तद्विषयप्रकाश स्तद्विषयाज्ञाननिवर्तकइति विवक्षितत्वात् । (अज्ञानाश्रयतयेति) ज्ञानविरोध्याश्रयतयेत्यर्थः । त्वदभिमताज्ञानाश्रयतयेतिवा । (नहीति) स्वरूपमात्रस्यैव स्वप्रकाशत्वाग्निकारा त्तस्या ज्ञानविषयत्वानंगीकाराच्चे ति भाव. ।

एतेन -

यदाह नवीनः, भासमाने प्यात्म न्यज्ञानं सर्वै रेवो पगन्तव्यम्, अन्यथा शरीराद्यभेदभ्रमानुपपत्तेः । किञ्च घटादौ प्रमेयमिति ज्ञानेन घटत्वादि वैशिष्ट्यप्रतीताव प्यात्मनि तदज्ञानं दृश्यते, अन्यथा तत्संशयाद्ययोगात् । नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रकारकज्ञानमेवा ज्ञानविरोधीति वाच्यं, अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने सत्यपि तत्संशयानुरोधेन तदाज्ञानस्य स्वीकर्तव्यत्वात् । तर्हि सत्तानिश्चयरूपज्ञानमज्ञानविरोधीतिचेत्? तर्हि ज्ञानमात्रस्य सत्तानिश्चयरूपत्वाभावेन स्वरूपज्ञानमपि पूर्वं सत्तानिश्चयरूप न भवतीति न तस्या ज्ञानाश्रयत्वं विरुद्धमिति,

तन्निरस्तं । देहेन्द्रियादि वैलक्षण्यस्या ज्ञानात् । " विशिष्टविषयेण ज्ञानेन निवर्तत " इत्यनेना त्मज्ञाने विशिष्टविषयत्वाभावादेवा ज्ञानानिवर्तकत्वं, नत्वनवधारणत्वात्,- एककोटिकज्ञानमात्रस्यैवा वधारणत्वा दित्यभिप्रेतम् । यथार्थैककोटिकज्ञानस्या नवधारणत्वासम्भव स्तथोक्तं जिज्ञासानुपपत्तौ ।

किञ्च - ब्रह्मस्वरूपस्या नवधारणत्वे आवरणकल्पनं व्यर्थम्, अधिष्ठानतत्त्वनिश्चयादेवा ध्यासासम्भवात् । नन्वावरणाधीनमेव तदिति चेन्न;- आवरणस्या स्तिप्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वाभावरूपतया ऽऽवरणस्यैवा नवधारणत्वाधीनत्वात् । नन्वनवधारणत्वमेवा वरणमितिचेत्? एवमपि स्वरूप मवधारणात्मक मुतानवधारणात्मकम्? नाद्वितीयः, कदा प्यनिवृत्तिप्रसंगात् । अविद्याधीनत्वानुपपत्तेश्च । नन्विदानी मनवधारणमेव वृत्त्यापादितावधारणताकं सदविद्यां निवर्तयतीतिचेत्; तर्हि तादृशावधारणत्वदशायामेव ज्ञानस्या ज्ञानविरोधितया तदभावदशाया मविरोधादेवा ध्यासासम्भवात् किमज्ञानाधीनावरणकल्पनया । आद्येतु - अज्ञान तत्कार्यासम्भव एव, अवधारणस्या ज्ञानविरोधित्वात् । नन्ववधारणसाम्ये प्यनवधारणत्व

कल्पित प्रतिबन्धकमिति चेन्न, – इदानी मवधारणरूपकारणाभावा दविद्यानिवृत्तिरूपकार्याभावप्रतिपादनस्यो पक्रान्तत्वात् ।

किंच – संशयनिवृत्त्यनुकूलरूपत्व मवधारणत्व तदविरोधित्व मनवधारणत्वमिति त्वयैवोक्त, तथाच संशयविरोधि स्वरूपं कथ संशयाविरोधि स्वरूपत्व । स्यादप्येतत्, यदि पारमार्थिकसंशयप्रति विरोधित्व व्यावहारिक संशयम त्यविरोधित्वमिति स्येत, नच तथेष्यते ।

किंच – यदि स्वरूप मनवधारण, तर्हि प्रकाशस्या वृततया जगदान्ध्य प्रसंग । आनन्दांशएवा नवधारणत्वमितिचेन्न, अंशाभावात् । नच प्रकाशानन्दयोर्भेदारोपा त्तत्सम्भव इतिवाच्यम्, भेदस्याप्यवधारणत्वव दारोपे प्यनवधारणत्वप्रयुक्त जगदान्ध्यस्य दुर्वारत्वात्। आनन्दत्वेऽनवधारणत्वमिति चेन्न, – तस्य स्वरूपाभेद उक्तदोषा नपायात्। भेदे तस्य जडत्वेना वरणानुपपत्ते । ननु - आनन्दत्वकोटिक संशयाविरोधिस्वरूपत्व मानन्दानवधारणत्वमितिचेत, किमिद मानन्द स्वरूपस्या नवधारणं उतानन्दत्व विशिष्टस्य? नाद्य, प्रकाशस्या प्यनवधारणप्रसंगात् । नचेष्टापत्ति तथासति प्रकाशावरणे-जगदान्ध्य प्रसंगात् । नद्वितीय, विशिष्टानवधारणत्वे जडे प्यावरणप्रसंगात् ।

यदप्युक्त – साक्षिणो प्यज्ञानविषयीभूतात्मांशे परोक्षतया ज्ञाना न विरोधइति । तदपिन, अज्ञानविषये प्यापरोक्ष्यस्य त्वयैवांगीकारात । नजानामीति प्रतीते प्रत्यक्षाभावविषयत्व माशंक्य चन्द्र नजानामीत्यादौ चन्द्रस्य प्रत्यक्षतया चन्द्र नजानामीति प्रतीते श्चन्द्रप्रत्यक्षाभाव विषयत्वासम्भवेन भावरूपाज्ञानविषयत्वमेव वक्तव्यमित्युक्तत्वात । परोक्षज्ञानेना प्यज्ञाननिवृत्ते स्त्वर्जनीयत्वस्यो पपादित वाच्च । परोक्षज्ञानस्या प्यज्ञानानुभवप्रतिबन्धकत्वांगीकारेण ज्ञानानुभवा सम्भवाच्च । आपरोक्ष्यस्य स्वरूपतया तस्मि न्भासमाने परोक्षा

द्धयासा सम्भवाच्च । किञ्च - सत्यज्ञानादिपदाना मपर्यायत्वाय सत्यत्वादिधर्माणा माध्यासिकानामिव "यत्साक्षादपरोक्षा द्ब्रह्म" त्यादा वपर्यायत्वाया परोक्ष्यस्या प्याध्यासिकस्य सत्त्वा त्कथं पारोक्ष्यस्या प्यस्तस्य सम्भवः । नन्वानन्दांशे परोक्षत्वं चैतन्यांशएवा परोक्षत्वमिति नविरोध इतिचे न; अंशभेदासिद्धेः । काल्पनिकभेदा च चस्यापाच्च निराकरणात । "यत्साक्षादपरोक्षा द्ब्रह्म" त्यत्र सामान्यतापरोक्ष्योक्तेश्च । मत्युता "परोक्षाद्ब्रह्म" ति समभिव्याहारबलात् ब्रह्मांश एवा ज्ञानविषयत्वाभिमत आपरोक्ष्यावगमाच्च । ननु-ज्ञानत्वानन्दत्वापरोक्षत्वादिकं वृत्तिगतमेव न चैतन्यगत मित्युक्तं, अतः कथं पारोक्ष्यासम्भव इति चेन्न; - कारणत्वव देषाम प्याध्यासिकानां स्वरूपएव सम्भवात ।

किंच - यदि ज्ञानत्वादिकं वृत्तिगतमेव, तर्हि ज्ञानादिपदमवृत्ति निमित्तीभूत ज्ञानत्वादिसम्बन्धितया वृत्तेरेव ज्ञानादिपदार्थत्वात ब्रह्मस्वरूप ज्ञान मपरोक्षं च न स्यात् । ज्ञानादिपदे र्लक्षणया ब्रह्मस्वरूपोपस्थिते ब्रह्मज्ञान मानंद मपरोक्षंचेति चेत ; तर्हि गंगापदलक्ष्यं तीरमपि गंगा स्यात् ।

किंच - घटादिज्ञानस्या परोक्षत्व मपरोक्षार्थ विषयत्वं, अर्थचा परोक्ष्यं, ब्रह्मणि स्वतः, - घटादौ तत्तादात्म्यमिति हि त्वयोच्यते; तत तआपरोक्ष स्वभाव ब्रह्मगोचर प्रकाशरूपतया अपरोक्षत्वस्या वर्जनीयत्वा न्न तत्र पारोक्ष्यं ।

किंच पारोक्ष्ये सत्यपि स्वरूप मपरोक्षमेवे त्यज्ञाननिवृत्ति रनिवार्या । नच पारोक्ष्यं प्रतिबन्धकमिति, अपरोक्षज्ञानलक्षण कारणा भावेन कार्याभावस्यो पपादयितु मुपक्रान्तत्वात् ।

यच्चोक्त मविद्याया मनुपपत्ति रलंकारइति ज्ञायमाने प्यज्ञानमविरुद्धमिति, तत्र ना विद्यात्वादेव तदनुपपत्ते रलंकारता, अपितु

ऽऽत्मान मभिमन्यमानस्य प्रकाशमानएव स्वात्मनि क्षत्रियत्वाज्ञानं, तद्योपदेशादिजन्यराजत्वज्ञानेन निवर्तते, तद्वदत्रापीति स्वयमेव परिभावय ।

नित्यमुक्तत्वाभ्युपगमाच । न ह्यज्ञानाश्रयत्व मनन्तर्भाव्य कश्चिद्बन्धो

मिथ्यात्वात्, तत्स्वाद्दमज्ञ इतिप्रतीते कथं ज्ञानाभाव विषयत्वासंभवः, तस्य मिथ्यात्वाद्वेया ज्ञानस्य विरोधस्या लंकारत्वात् । किं निमित्तंच मिथ्यात्वा नुपपत्त्या तदुपपादना ज्ञानकल्पनं ? कुतश्चा नुपपत्त्या अज्ञानस्या न्तःकरणाश्रयत्व निरासः ? किं बहुना – एवंसति कृतं परस्परव्याहत स्वमतसामंजस्य मत्याशया श्रमैकफल कुतर्क चिन्ता व्यसनेन ।

किंच – अनुपपत्ते र्मिथ्यालंकारत्वं, सत्यालंकारत्वन्तु नेति कदृष्टं त्वया पण्डितमानिना ? प्रातिभासिकव्यावहारिकयो र्दृष्ट मिति चेत् ? तर्हि प्रातिभासिका ध्यासार्थ मज्ञानकल्पन मावरणकल्पनं च व्यर्थं स्यात । अविद्यायाश्च व्यावहारिकत्वा दनुपपत्ति रलंकारो न स्यात । ब्रह्मणि परमार्थस त्युपपत्ते रावश्यकतया ऽनुपपत्ते रलंकारत्वं दृष्टमिति चेत् ? स्वकुमति कल्पित कुतर्कापादितानुपपत्त्याभासानां प्रपंचइव ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेः । संभवतिहि तत्रापि अभेदाद्वितीयत्वादीनां स्वरूप तद्व्यतिरेकयो र्भेदव दनुपपत्तिः । किंच प्रमाणस्य वेदान्तस्य मिथ्यात्वेन तत्प्रमेयस्य ब्रह्मण स्सुतरा मनुपपत्ति रेवेति ।

(नित्यमुक्तत्वाभ्युपगमाच्चेति) ननु – ब्रह्मणो ऽज्ञानाश्रयत्वेपि न नित्यमुक्तत्व विरोधः, तत्कार्यसंसाररूपबन्धस्य जीवनिष्ठत्वा दित्यत्रा (नहीति) अज्ञानंहि स्वाश्रयस्य भ्रान्त्यादिहेतु र्दृष्टः, ततश्च तस्यापि तं प्रति हेयत्वात् सोपि बन्धशब्दार्थएवेति ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वेन तत्कार्यभ्रान्त्यादिनाच नित्यमुक्तत्वं विरुद्धमित्यर्थः । अज्ञत्वं यथा पाषाणकल्प मुक्तिवादिमते मुक्त्या नविरुद्ध्यते, एवं नित्यमुक्तत्वेनापी–

नाम, नच बन्धाभावा दन्या मुक्तिः । येच मुक्तिदशायां पाषाणादिव दज्ञान मिच्छन्ति, न तेपि तदानीं संसारबीजभूत मज्ञान मनुमन्यन्ते ।

त्याशंक्याह (येचेति) यद्यपि ते ज्ञानाभावलक्षणाज्ञानं तदानीमंगीकुर्वन्ति, तथापि संसारबीजभूततया स्वाभ्युपगत मिथ्याज्ञानलक्षण मज्ञानं नेच्छन्ति, त्वन्मतेचा ज्ञानस्यैव बन्धनिदानत्वा तदाश्रयत्वे सति कथं तत्कार्य भ्रान्त्याद्यभावः ? तत्सद्भावेच कथ नित्यमुक्तत्वं ? ।

न त्वज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रितत्वेपि जीवस्य तत्कार्यभ्रान्त्याद्याश्रयत्वेपि नतयो स्सामानाधिकरण्याभावः, चैतन्यस्य जीवेश्वररूपेण विभक्तत्वात्, नहि जीवेश्वरविभागानाक्रान्तं किंचि दिदानीं चैतन्य मस्ति -

नन्वेवं जीवेशविभागा नाक्रान्त चिन्मात्राभावे कथं चिन्मात्राश्रय मज्ञान मित्युच्यत इतिचेत्; सत्यं, जीवेशविभागानाक्रान्तचैतन्य मिदानीं नास्त्येव, तथा प्यज्ञानं भेद मनपेक्ष्यैव चैतन्येन सम्बध्यते, नच दैवगत्या तत्रस्थितिमात्रेण भेद स्तदाश्रयत्वादौ प्रयोजकः, अतिप्रसंगात्, अत श्चैतन्यमात्राश्रयत्व मज्ञानस्योच्यते -

ननु तर्हि ब्रह्मणोपि जीववदज्ञानाश्रयात्वा त्तत्रापि तत्कार्यभ्रान्त्यादिकं स्यादितिचेन्न, अज्ञानंहि यमंति याश्रयार्थ ब्रह्मस्वरूप मावृणोति, तत्रैव भ्रमं जनयति , ननु - धर्मिद्वये, सत्येवं व्यवस्थायुज्यते, नैकधर्मिणीतिचेन्न; - दर्पणव दज्ञानोपाधिना चैतन्यएव जीवेश विभागापादनात् , नन्वेवं ब्रह्मण स्यावरणं तत्र भ्रान्त्यादि हेतुश्च स्यादितिवाच्यम् , उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वात् । दृश्यतेहि दर्पणाद्युपाधिभिः प्रतिबिंबएव मालिन्याद्युद्भासः । ततश्च नित्यमुक्तत्य श्रुति बिंबस्थानीय ब्रह्मपरेतिचेत् ;

अत्र केचित्, उपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं ? स्वकार्यप्रतिभासकत्वंवा ? - स्वकार्यनिष्ठ धर्मप्रतिभासकत्वंवा ? प्रतिबिम्बंप्रति स्वविषयाच्छादकत्वंवा ? नाद्यः, मालिन्यादे र्दर्पणनिष्ठस्येव दविद्यास्वरूपस्या विद्यावच्छिन्नस्या विद्याप्रतिबिम्बितत्वस्य कर्तृत्वादेर्वा बन्धस्या ज्ञानधर्मत्वाभावात् । अविद्यास्तमयोमोक्षइतिमते ऽविद्याया बन्धकत्वमेव - नतुबन्धत्वम् । नद्वितीयः, विच्छेदादे रुपाधिकार्यस्य बिम्बेप्रतिबिम्बेच दर्शनात । संसारस्यानादित्वेनोपाद्ध्यकार्यत्वाच्च । नतृतीय चतुर्थौ, दर्पणघटादा वदृष्टेः । तस्माद्व्यवस्था नुपपन्नैवेति वदन्ति ।

अत्र नवीनः । अविद्याया जीवेश भेदेसति त्वदभिमत मायाया इव पुरुषभेदेन एकस्या प्यज्ञानस्या वारकत्वानावारकत्वे अविरुद्धे, का र्यदर्शनस्य च श्रुतिप्रमाणस्य चोभयत्रापि तुल्यत्वात् । तस्य स्वभावसर्वज्ञत्वा न्न मायावरणमित्यपि तुल्यम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वश्च दर्पणाद्युपाधिना स्वनिष्ठमालिन्यस्य स्वनिष्ठपरिमाणविशेषस्य च नियमतः प्रतिबिम्बएव भासनात । भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैय त्यमेव । ततश्च तद्वदा वृतस्वरू [पत्वपा] पा ज्ञत्वादिकमपि जीवएव भवति । ततश्चाज्ञत्वप्रयुक्त कर्तृत्वादिकमपि तत्रैव युज्यत इति । अथवा-दर्पणाद्युपाधि राभिमुख्यमालिन्यादेः प्रतिबिम्बएवा धायकत्वनियमा दुपाधे रज्ञानादेः प्रतिबिम्बएव स्वधर्मासंजकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमिरोच्यते । तत्र जीवस्य स्वरूपावारकाज्ञानोपाधिप्रयुक्तो धर्मो भेदएव । कर्तृत्वादिकन्तु बुद्ध्याद्युपाधिप्रयुक्तम् । नचोपाधिप्रयुक्त धर्मस्य भेदस्य बिम्बेपि मुखे मत्तात नाय नियम इतिवाच्यम्, दर्पणेहि मा ग्रीवास्थमुखमात्रप्रतियोगिको भेदो वर्तते । नचवंभेदं

बिम्ब आसंजयति · बिम्बमुखं ग्रीवास्थमुखं नभवती त्यप्रतीतेः । यस्तु तस्मिन् प्रतिबिम्बमुख प्रतियोगिको भेदोऽनुभूयते, स दर्पणधर्मं स्सन् तेन प्रतिबिम्बेना सज्यते , दर्पणबिम्बयो र्युगपदेव तद्भेदानुभवात । प्रतिबिम्बेतु स्वनिष्ठमेव ग्रीवास्थमुखभेद मासंजयति । एव मज्ञानमपि निरपमुक्तवाक्यार्थं ब्रह्मभेदं स्वनिष्ठं सर्वज्ञे नासंजयति, किन्तु-जीव एवेति नैतन्नियमबाध इति ।

अत्र ब्रूमः – जीवब्रह्मणो रभेदेन जीवंप्र त्यावरणं ब्रह्मप्रत्यपि भवत्येव । नन्वविद्याकल्पितभेदेन ब्रह्मापेक्षया भिन्नजीवं प्रत्यावरणमितिचेत् ; किं भेदंप्रत्यावरणं ? उत भेदाश्रयं प्रति ? - नाद्यः, तस्य जडत्वेन तंप्रति प्रकाशाप्रसक्त्या आवरणायोगात । द्वितीयेतु ब्रह्मस्वरूपं प्रत्येवा वरणमिति पर्यवसन्नमिति तत्र भ्रमादि र्दुर्वारएव । कथं तर्हि लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्राङ्मुखत्वप्रत्यङ्मुखत्वव्यवस्थेति चेन्न ; – कथंचि त्प्राङ्मुखएव प्रत्यङ्मुखत्वारोपात् । बिम्बप्रतिबिम्बयो रिदं प्राङ्मुख मिदं प्रत्यङ्मुखमिति प्रतीतिः परं व्यवतिष्ठते, अनुभवबलात् । नच प्रकृतेपि प्रतीतिव्यवस्थैव नार्थव्यवस्थेति वाच्यम् , तथापि सर्वज्ञत्व किंचिज्ज्ञत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेना न्यतरोच्छेदापत्तेः ।

ननु कथ मर्थव्यवस्थाभावः, कस्यचि द्धर्मस्य बिम्बवृत्तित्वे सति प्रतिबिम्बवृत्तित्वाभावः – अन्यस्य प्रतिबिम्बवृत्तित्वे सति बिम्बवृत्तित्वाभावश्च – इतीयमेवहि व्यवस्था, अस्तिच प्राङ्मुखत्वाधदातत्वादौ प्रतिबिम्बावृत्तित्वं, प्रत्यङ्मुखत्वमालिन्यादौच बिम्बावृत्तित्वम् । ननु - तत्र बिम्बप्रतिबिम्बयो रैक्या त्प्राङ्मुखत्वादीनां बिम्बवृत्तित्वस्य प्रत्यङ्मुखत्वादीनां प्रतिबिम्बवृत्तित्वस्यच सत्त्वेन कथं तयो स्तद्विरुद्ध तद्वृत्तित्वाभाव स्स्यादिति चेन्न ; – वस्तुत स्तद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेपि प्रातिभासिकस्य तदवृत्तित्वस्या विरोधात् । तद्व त्सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वयो र्व्यवस्था स्यादेव ।

ननु तद्वदत्रापि प्रातिभासिकी व्यवस्था स्यादिति चेन्न; — भेदस्य स्वसमानसत्ताक व्यवस्थाहेतुत्वात् । तत्रच भेदस्य प्रातिभासिकत्वा द्व्यवस्थापि तथा, अत्रतु भेदो व्यावहारिकइति व्यावहारिकी व्यवस्था सिद्ध्यतीति चेन्न; — जीवब्रह्मणो वस्तुतो भेदेन किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञ त्वयो रुभयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बवृत्तित्वस्य व्यावहारिकस्य सत्वेन तद्विरुद्धस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यावहारिकस्या सम्भवात ।

ननु भेदस्य व्यावहारिकतया तत्प्रयोज्यस्य व्यवस्थैकदेशस्य सार्वज्ञ्यनिष्ठजीवाश्रयत्वाभावस्य किंचिज्ज्ञत्वनिष्ठ ब्रह्माश्रयत्वाभावस्य च स्वप्रयोजकभेदसमानसत्ताकतया व्यावहारिकत्वं भवतु, सार्वज्ञ्यस्यजीवनिष्ठत्व किंचिज्ज्ञत्वस्यब्रह्मनिष्ठत्वंच प्रातिभासिकमेवा स्त्विति चेन्न; सार्वज्ञ्यस्य जीवाभिन्न ब्रह्मवृत्तित्वे व्यावहारिके सति जीववृत्तित्वं नव्यावहारिक मित्यस्या सम्भवदुक्तिकत्वात्। नहि ब्रह्मवृत्तित्वं जीववृत्तितया छिद्यते, देवदत्तस्य यज्ञदत्तपितृत्वे सति देवदत्तसंयोगस्य यज्ञदत्तपितृसंयोगा च्छेदाभावात । परन्तु ब्रह्माश्रयत्वे भासमाने कदाचि त्तत्प्रतियोगिनि ब्रह्मत्वं विशेषणतया भासते, कदाचि जीवत्वं, यथा - राजपुत्रः कदाचि द्राजत्वविशेषितपुत्रतया भाति, कदाचि त्सौन्दर्यविशेषितपुत्रतया, कदाचि द्राज्यविशेषित पुत्रतया, कदाचि त्सेनाविशेषितपुत्रतया । नच राजपुत्रो भिद्यते । नचै तद्घटकारणत्व मेतद्द्रव्यकारणतया छिद्यते ।

किञ्च-त्वद्रीत्या ऽवदातत्व श्यामत्वादिव द्बिम्बवृत्तित्व प्रतिबिम्बावृत्तित्वा द्युपपादाने व्यैकाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वा त्कुतो व्यवस्था । नच भिन्नाधिकरणत्वादिकमेव व्यवस्थेति वाच्य, अव्यवस्थाविरोधिन्या एव व्यवस्थात्वेन एतस्य परिभाषामात्रत्वात ।

एतेन किंचिज्ज्ञत्वादिबन्धाधिकरणतावच्छेदकं जीवत्वं, नतु ब्रह्मत्वं, सार्वज्ञ्याधिकरणतावच्छेदकन्तु ब्रह्मत्व मित्यपि पारिभाषिकव्यवस्था निरस्ता ।

एतेनैव भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटत्वात् ।

एतेनैव प्रतिबिम्बएव स्वनिष्ठधर्मासंजकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटत्वादेव ।

किंच किमिदं स्वधर्मासंजकत्वं? किं स्वनिष्ठभेदस्यान्यत्र संक्रामयितृत्वं, उत स्वनिष्ठभेद सजातीयभेदाध्यासहेतुत्वं, आहोस्वित् स्वनिष्ठभेदज्ञानसहकारेण तादृशभेदाध्यासहेतुत्वं? नाद्यः, असम्भवात् । न द्वितीयः, बिम्बेऽपि स्वगतप्रतिबिम्बभेद सजातीयभेदाध्यास हेतुत्वात् । न तृतीयः, अध्यासे पूर्वसंस्कारस्यैव हेतुत्वेन दर्पणनिष्ठ बिम्बभेदज्ञानस्याहेतुत्वात् ।

किंच – प्रतिबिम्बना रमा ग्दर्पणे बिम्बभेदग्रहनियमोऽसिद्ध एव, पृष्ठभागावस्थितपदार्थानां प्रागगृहीतानां प्रतिबिम्बस्यैव प्रथमं ग्रहणात् । स्मृतबिम्बप्रतियोगिकभेदस्यापि युगपदेवोभयत्र ग्रहणाच्च । प्रत्युत दर्पणे गृहीतएव प्रतिबिम्बभेद स्तदुत्तरकालम् बिम्बे गृह्यते ।

किंच – यत्र प्रतियोगिज्ञानाभावेन दर्पणग्रीवास्थमुखभेदज्ञानाभावेऽपि प्रतिबिम्बे दृष्टे तदानीं प्रतिबिम्बभेदो गृह्यते, तत्र व्यभिचारः, यत्र च बिम्बोपाधिप्रतिबिम्बानां युगपदेव ग्रहणं, तत्र तेषां परस्परभेदस्यापि युगपदेव तत्र ग्रहणा द्व्यभिचारः ।

किंच – नित्यमुक्तवाक्यार्थश्च न सर्वज्ञत्वाद्वितीयत्वादिविशिष्टः, किन्तु स्वरूपमात्रं, न च – तद्भेदो जीवे प्रतीयते ।

किंच – अविद्या यथा जीवे स्वगतबिम्बभेद सजातीय भेदाध्यास प्रयोजिका, तथा बिम्बेऽपि स्वगतजीवभेद सजातीय भेदाध्यास प्रयोजिकैव, अध्यासमात्रस्याविद्याधीनत्वात् । नहि दर्पणग्रीवास्थमुखभेदे दृष्टे पश्चाज्जीवप्रतिबिम्बे तद्भेदाध्यासवदिह सम्भवति, जीवग्रहणे परस्परभेदस्यानादित्वात् ।

अस्मन्मतेतु यद्यपि सार्वज्ञ्य मात्मनां स्वरूपप्रयुक्तं, त थापि त दुपाधिवशा न्निरुद्ध मिदानीं नवियत इति बन्धमोक्षयोः काल-भेदा न्न विरोधः ।

अस्माकम प्यविद्यातन्निवृत्त्योः पौर्वापर्या न्नविरोध इतिचेत् ; तर्हि नित्यमुक्तत्व [व्याघातः] विरोधः । अविद्यायाः स्वकालेऽपि वस्तुतो निवृत्तत्वा न्नित्यमुक्तत्व मुपपद्यत इतिचेत् ; कथं तर्हि पौर्वापर्यं । प्रतिभासभेदाधीन मितिचेन्न; प्रतिभासयोरपि नित्यनिवृत्त

ननु सिद्धान्ते सार्वज्ञ्यस्य स्वाभाविकत्व मिष्यते, तस्य नित्यमुक्तत्वव्याप्तत्वञ्च, अतः कथं त्वन्मतेपि नित्यमुक्तस्य बन्ध इत्याशंक्याह (अस्मन्मतेतिवति) ननु नवयं जीवब्रह्मविभागेन बन्धमोक्षौ व्यवस्थापयामः - किं त्व विद्यया, ब्रह्मणएव जीवत्वं ,

॥ * ॥ राजसूनोस्स्मृति प्राप्तौ व्याधभावोनिवर्तते ।
यथैवमात्मनोऽस्य तत्वमस्यादिवाक्यतः ॥ * ॥

इति ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति , स्वविद्यया मुच्यत इतिकेनचिदंगीकारात् , तन्मतानुसारेण शङ्कते (अस्माकमपीति) नित्यमुक्तत्वं च नेष्यत इतिभावः । (तर्हीति) ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व प्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु-न वयं कालभेदेन बन्धमोक्षयो र्व्यवस्थां ब्रूमः, नाप्यौपाधिकभेदेन, किन्तु तयो स्सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामिति शङ्कते (अविद्यायाइति) एव मपि सर्वाभ्युपगतं बन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं भज्येतेत्याह (कथं तर्हीति) स्वरूपतः पौर्वापर्याभावे प्यौपाधिकं पौर्वापर्यं स्यादिति शङ्कते (प्रतिभासेति) प्रतिभासयोरपि किंसत्यत्व मुतमिथ्यात्वमिति विकल्प मभिप्रेत्य - मिथ्यात्वपक्षस्तावत्र सम्भवति, अपरत्वादि नध्वंसकालीनोत्पत्तिकत्वं , संसारप्रतिभासस्य मोक्षप्रतिभासस्य च निवृत्ति र्ब्रह्मस्वरूपमेव, मोक्षकालीननिवृत्यंगीकारेपसिद्धान्तात् , अत उभयनिवृत्तिसमानकालीनत्व मुभयोरिति कथं पौर्वापर्यव्यवस्थेति सं पक्षं दूषयति (नेति) तदुदारत्वं यात्र रादपि

स्वरूपतया तत्रापि पौर्वापर्यासिद्धेः । एवंच तत्तत्प्रतिभासप्रागभावान्वेषणेपि न निस्तारः । नच सत्यस्ते प्रतिभासभेदः, येन निरुपाधिकं तत्र पौर्वापर्यं स्यात् । निवृत्त्यनुपपत्तिहेतवश्चात्र सञ्चारणीयाः ।

सर्वज्ञत्वाच्च । नहि सर्वं जानाति यत्किंचि त्सर्वमेववा नजानातीति सम्भवति । माभू त्सार्वज्ञ्यं ब्रह्मण इतिचेत्ः नतावदयं शापः । ना प्यनभ्युपगम मात्रप्रकाशनं, अकिंचित्करत्वात् । नापि प्रमाणानुधावनं, वैपरीत्यात् । श्रूयतेहि - " यः सर्वज्ञः सर्ववित् " इत्यादि । स्वयच ब्रवीति " वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणिच भूतानि मान्तु वेद नकश्चन " इति । स्मरन्तिच " सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वशक्ति र्ज्ञानबलर्धिमान् " इत्यादि ।

कारण कालवृत्ति प्रागभावप्रतियोगित्वं, पूर्वत्वञ्च तत्प्रागभावानधिकरण कालवृत्तित्वम्, तथाच नित्यनिवृत्तत्वेपीदं पौर्वापर्यं सम्भवत्येवेतिचेत्; मोक्षप्रतिभासस्य मोक्षकालीनस्य स्वरूपातिरिक्तस्य सम्भवात्, स्वरूपस्यचा नादेः प्रागभावा प्रतियोगित्वात्, तथा च्यौपाधिकमेव पौर्वापर्यमिति न वक्तुं शक्यं, अतस्तत्रनादित्याह (एवंचेति) प्रथमकल्पे यद्यपि निरुपाधिकं पौर्वापर्यं युज्यते, प्रतिभासयो स्तत्तयो स्तद्विरोधिभूताया निवृत्तेरपि सत्याया वाच्यत्वात्; ननु तथा न वक्तुं शक्य इत्यत आह (नच सत्यइति) ननु बन्धस्य मिथ्यात्वात् तदभावरूपनिवृत्ते नित्यत्वे श्रवणाद्यपरोक्षसाध्य बन्धनिवृत्तिमादाय बन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं युज्यत इत्याशङ्क्याह (निवृत्तीति)

केचित्तु - यादृशः कल्पितो बन्धरूपो ज्ञानेनोच्छेद्यो बन्ध स्तदभावस्यैव तच्छ्रुत्यर्थत्वेन कल्पितेनापि संसारेण स्वरूपचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्वश्रुते र्निर्विषयत्वापातः, तात्त्विकबन्धाभावस्य जीवब्रह्मसाधारणत्वात्, इत्याहुः ।

अत्र केनचि न्मन्दजीवितेन यज्जल्पितं, तत्सर्वं दूष्याभिमतं ममापि स्फुरतीति नात्र तन्निरासे यतामहे ।

न नित्यं तस्य सार्वज्ञ्य मितिचेत्, अयमर्थ: किं कदाचिदपि सार्वज्ञ्यम् नास्ताति, उत सद प्यनित्यमिति । नाद्य, श्रुतिविरोधात, गुणनिषेधश्रुतीनां श्रुतिविहितगुणव्यतिरिक्तविषयत्वस्थापनात् । नद्वितीय, स्वाभाविकसार्वज्ञ्यश्रुतिविरोधादेव । नहि स्वाभाविकसार्वज्ञ्यस्य विनाश स्सम्भवति । नापिचोत्पत्ति, प्रागभावाभावात् । विस्तर स्त्वन्यत्र ।

अतो नित्यसर्वज्ञस्य ब्रह्मणो नकदाचिदपि तस्या ज्ञानाश्रयत्व सम्भव ।

किं नित्यत्व मभावविशेषण मुतसतिधाविशेषण मिल्याभिप्रायेण पृच्छति (अयमर्थइति) ननु सार्वज्ञ्ये प्रमाणस्यानुपलब्धेर्वा ध्वतस्य प्रथमकल्पेऽविरोधिति चेन्न, – गुणनिषेधश्रुतिबला त्सार्वज्ञ्यश्रुते रन्यपरत्वमेवेति पूर्वपक्षाभिप्रायोन्नयनेन प्रथमकल्पोत्थानसम्भवात । अत एवाह (गुणनिषेधश्रुतीनामिति) (स्वाभाविकेति) " स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच " इत्यादि प्रमाणानि विवक्षितानि । (नहीति) स्वाभाविकस्य यावत्स्वरूपभाविनात स्वरूपस्यचो त्पत्ति विनाशयो रभावादिति भाव । उत्पत्यभावे हेत्वन्तरमाह (प्रागभावेति) सार्वज्ञ्य श्रुत स्वतोविषयक ज्ञानविषयत्वा [परित्यागा] द्वीकारेपि नहानति भाव मासाचा न तस्य तदज्ञानाश्रयत्व सम्भवतीत्यपि विवक्षितम् ।

अत नाज्ञानाश्रयत्व सार्वज्ञ्यविरुद्धम्, सर्वाधारे ब्रह्मणि वियदादि प्रपञ्चव त्तस्यापि स्वीकार्यत्वात नच तावता जीवव त्तस्यानर्थापत्ति, यतःव ह्यज्ञानावृतस्वरूपत्व अज्ञानंच जीव प्रत्येव नक्षस्वरूपादिक मावृणाति, ब्रह्म तु प्रति न क्वचि दावृणोतीति ब्रह्मणोऽज्ञाना भवोपपत्ते, अन्यथा स्वन्मतेपि ब्रह्मण स्ताज्ञस्य सर्वाधारत्वान्यतर त्यागप्रसङ्गादिति नवीन । तत्र जीवब्रह्मणो रावरणानावरण व्यवस्थाया पूर्वोक्तरीत्या निरस्तत्वात् ।

किंच - सर्वाधारे ब्रह्मणि दुःखाधारत्वसत्त्वेपि येन सम्बन्धविशेषेण दुःखाधारता जीवे तदतिरिक्तेनैव सम्बन्धेन ब्रह्मणो दुःखाधारत्वा द्यथाजीवो दुःखी नतु ब्रह्मेतिव्यवस्था, नतु दुःखस्य कार्यान्तरहेतुत्वा हेतुत्वाभ्यां, एवमज्ञानमपि येन सम्बन्धेन जीवे वर्तते तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणि नैत्येव तयो स्सर्वज्ञत्वा ज्ञत्वव्यवस्था वक्तव्या, नत्वावृतत्व रूपत्व तदभावाभ्यां ; दुःखित्वादुःखित्वादि व्यवस्थापकतया क्लृप्त सम्बन्धभेदेनैव तद्व्यवस्थोपपत्तौ तदन्यस्यापि व्यवस्थापकत्वकल्पना योगात् । नच सम्बन्धभेदं विनाऽऽवरणानावरणव्यवस्थाच युज्यते । नच प्रतिबिम्ब पक्षपातित्वा दीश्वरे बन्धककर्माभावाच्च तद्व्यवस्थेति वाच्यम्, अज्ञानवदेव वियदादिसाधारणसम्बन्धेन सर्वाधारे ब्रह्मणि कर्मप्रतिबिम्बत्वादेरपि वक्तव्यत्वेन व्यवस्थाया अयोगात् । नियाम कत्वाभिमत कर्मप्रतिबिम्बत्वयोरपि व्यवस्थाहेतुत्वेन सम्बन्धभेदस्यैवा नुसरणीयत्वात् ।

किंच -- अहमज्ञो देवदत्तस्तु जानाती त्यत्र व्यवस्थितव्यवहारे यएवाज्ञानसम्बन्धो विषयः - सएव " ज्ञाज्ञौ द्वावजा वीशनीशा " वित्यादिव्यवहारेपि विषयो वाच्यः । नचा हमज्ञ इत्यत्र ज्ञानजननीययोग्यता, प्रतियोग्यसत्वाप्रकाशाव्यवहार कर्तृत्वं, अन्यद्वा एवं जातीयकं विषयः, अनुभवविरोधात ।

• किंचा हमज्ञइत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रतीता वज्ञानस्य चैतन्यमात्रा श्रयत्वमेव न सिद्ध्येत्, वेदान्तप्रतिपाद्यं मा मह मजानामीति अहमर्थाश्रयत्वं प्रतीयते, तत्रच द्विरूपे कल्पितानात्मरूपान्तःकरणा श्रयत्वासम्भवात् प्रमाणाभूता इयं प्रतीति श्चैतन्याश्रयत्वं विषयीकरोती ति हि प्रमाणं तत्रोपन्यस्यम् । साचे दावरण निरूपकत्वमात्रं विषयी कुर्या त्कथं तत्र प्रमाणं स्यात् ।

ननु स्वं प्रत्यावारकाज्ञानाश्रयत्व मह मज्ञ इत्यत्र भासत इति तस्य प्रामाण्य मुपपद्यत इति चेन्न ;-- चिन्मात्राश्रयत्वस्य विषयत्व प्र चिन्मात्रं प्र त्यावरणत्वस्यैव विषयत्वप्रसंगात् । ततश्च ब्रह्मप्रत्यप्याव

एतेन समस्तदोषनिवेशक वाक्यशतत्राणोपि स्थापितः।

ननु कएव माह 'अज्ञानाश्रयभूतं ब्रह्म' इति, यत्प्रति तन्नि-

रणं प्रसज्येत। अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवब्रह्मरूपेण द्विधा विभागे अज्ञानस्य उभयाहितत्ववत् तत्सामान्यंत्र स्यावरणस्य जीवब्रह्मणी उभे प्रत्य प्यावरणत्वात। स्वतंहि त्वयैव अज्ञानस्य ज्ञातृत्वभ्रान्त्यादि सामानाधिकरण्यमुपपादयता - " अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवरूपेण विभक्तत्वा दज्ञानस्य जीवे भ्रान्त्यादि सामानाधिकरण्यमस्ती " ति॥

ननु - तर्हि त्वदुक्तरीत्या सम्बन्धभेदेनैव जीवब्रह्मवृत्तित्वमङ्गी- कुर्मः, तथापि ब्रह्माश्रयत्वसिद्धे रक्षतएव नः पक्ष इतिचेन्न,-त्वया चैतन्य मात्राश्रयत्वांगीकारा त्तस्यैव जीवब्रह्मरूपेण विभक्ततया जीव वृत्तित्वांगीकारा त्तस्यैव ब्रह्मण्यपि सत्वा तस्याज्ञत्वापत्त्या सर्वज्ञत्व- विरोधात्।

ननु - ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वात " क्षाज्ञा " वित्यादिश्रुतेश्च बन्ध प्रयोजक सम्बन्धविशेषेण जीववृत्तित्वे सम्बन्धान्तरेण निरस्सामान्यवृत्ते रज्ञानस्य ब्रह्मवृत्तित्वं न कल्प्यत इतिचेत ? न अहमज्ञ इति प्रतीत स्तादृशसम्बन्धविशेषेण प्रतिबिम्बभूत जीवाश्रयत्व सम्भवे चिन्मात्राश्रयत्वस्या प्रामाणिकत्वप्रसंगात्।

किंचैवं साक्षादेव ज्ञानस्य जीवगतत्वे भ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्यात् ज्ञानाश्रयचिन्मात्राभेदा ज्जीवस्य तद्गतभ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्य मित्येव तदुपपादन मनुपपन्नम्।

(एतेनेति) जीवं प्रतिब्रह्मस्वरूपावारकत्वेन दोषत्वं ब्रह्मनतितु नकिंचिदावृणोतीति ब्रह्माश्रयम प्यज्ञानं न तत्प्रति दोष इति नवीनोक्त मनन्तरोक्तेनैव निरस्तम्। ननुब्रह्म ना ज्ञानाश्रयं, किन्तु चैतन्यमात्रं, अतो ब्रह्मणो निरवद्यत्व श्रुतिविरोध इति शङ्कते (नन्विति)

षेधसम्भव, इति चेत्, हन्त किमस्मदुक्तयुक्तया प्रयुक्तो भवान् ब्रह्माज्ञानं निषेधति? उत स्वमनीषिकासिद्ध वृषलोद्वाहमन्त्रन्यायेन? । पूर्वत्र लब्धाम स्वारम्भम् । उत्तरत्रापि न तावत् निरुपाधिकयो रेकत्र सम्भव, उपाधिभेदापादितयो रपि न त्वदुक्तयुक्त्या सिद्धि, नहि देशकालादिभेदेन तयो निर्वाह पश्यसि, तथा दर्शनेपि प्रागुक्तयुक्तय प्रतिरोधिं च । 'प्रातिभासिको विधि, पारमार्थिको निषेध' इत्यपि न [पालयितु] पलायितु शक्य, निषेधस्या प्यन्तत स्त्वदुक्तरीत्या प्रातिभासिकत्वात् ।

(प्रयुक्तइति) प्रेरितइत्यर्थः । (स्वमनीषिकेति) वृषलानामुद्वाहमन्त्रस्यन्याय, वृषलोद्वाह मन्त्रन्यायः । सम्बन्धसामान्य षष्ठ्या मन्त्रसादृश्य लभ्यते । तत्सादृश्य च स्वव्याहतिः । किं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव ज्ञानाश्रयत्वा द्ब्रह्म नाज्ञानाश्रय इत्युच्यते ? उताज्ञानाश्रयभूत ब्रह्मैव नाज्ञानाश्रय इत्युच्यत इत्यर्थ । (निरुपाधिकयोरिति) उपाध्यनवच्छिन्नवृत्त्यो रित्यर्थ. । (उपाधीति) परस्परविरुद्धयोरुपाधिभेदा देकाधिकरण वृत्तित्वस्या न्यत्र सम्भवेपि नाज्ञानतदभावयोः प्रतिबिम्बोपाधिना त्वदुक्तरीत्या व्यवस्थासम्भव इत्यर्थ । असम्भवश्च प्रागेवोपपादित । तर्हि संयोगतदभाव घटतदभावादीना मुपाधिभेदा द्व्यवस्था नस्या दित्यत्राह (नहीति) (तथादर्शनेपीति) कालभेदेन व्यवस्थांगीकारेपी त्यर्थ. । " प्रागुक्त युक्तय " – नित्यमुक्तत्वविरोधादयः । देशभेदेनतु व्यवस्था नशक्याहि देशभेदस्यैवा सिद्धेरितिभावः । (प्रातिभासिकोविधिरिति)अज्ञानसम्बन्धो मिथ्येत्यर्थ । (पारमार्थिक इति) अज्ञानाभावः पारमार्थिकइत्यर्थ । (त्वदुक्तरीत्येति) वक्ष्यमाणयुक्त्या । यद्वा-प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपत्वदुक्तलक्षण योगादित्यर्थ ।

अविद्यास्वरूप तदाश्रयत्व तद्विषयत्वादे र्दुर्निरूपतया अविद्याया मिथ्यात्वात्, तत्समानसत्ताकस्य तदभावस्या विद्याश्रये ब्रह्म ण्यसम्भ

नचाविद्यास्वरूप तदाश्रयत्वादेर्दुर्निरूपतया तन्निषेधः पार- मार्थिक इति युक्त , तन्निषेधस्य दुर्निरूपतया तत्स्वरूपादिपारमार्थिकत्व प्रसङ्गेन विपरिवर्तस्य सुशकत्वा [च्चा] त् । भवतूभयमपि दुर्निरूपत्वा दपारमार्थिकं, का न क्षति रिति चेन्न, " परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तरस्थिति " इति न्यायस्य सुस्थित त्वात् । ननु गगनकुसुम व देतत्स्यात् , तद्धि नसुरभि नाप्यसुरभीति चेन्न,–तत्र स्वरूपस्यैवा भावेन विधिनिषेधयो रनवकाशात् , अत्रपुन स्स्वरूपसद्भावात् । अत्रापि तदभावे माध्यमिकविजय [प्रसङ्गात्] स्स्यात् । ततश्चा न्यतर परिशेषे प्रामाणिकेना त्मना निषेधस्यैव स्थितौ विधे रसम्भवः ।

यात्, तन्निषेधः पारमार्थिकएवेति शंका मनूद्य दूषयति (नचेति) (दुर्निरूपतयेति) अज्ञानस्यैवा भावस्या प्याश्रयप्रतियोग्यादि सापेक्षत्वा त्तस्यच दुर्निरूपत्वा दित्यर्थः । अभावस्य दुर्निरूपत्वेपि नाज्ञानस्य पारमार्थ्यं, तदपेक्षिताश्रयादे र्मिथ्यात्वादिति नच वाच्यम्, अभावस्य दुर्निरूपत्वादेवा ज्ञानस्य तदपेक्षिताश्रयादेश्च पारमार्थिकत्वा- पादना दित्यभिप्रायेणाह (विपरिवर्तस्य सुशकत्वादिति) (सु- स्थितत्वादिति) समानसत्ताकयो र्विरोधस्य त्वयाप्यंगीकारादिति भावः । नच प्रातिभासिकव्यावहारिकत्वेन सत्ताभेदः, तत्रापि नि- यामकाभावेन विपरिवर्तस्य दुर्निवारत्वात । (स्वरूपसद्भावादिति) ब्रह्मस्वरूपसद्भावादित्यर्थः । (माध्यमिकेति) निरधिष्ठानभ्रमसिद्धे रिति भावः । एव विपरिवर्तप्रसंगेन सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां अवि- रोधो नसम्भवतीति स्थितम् , इदानीं " परस्परविरोधेही " त्यादि- न्यायमुपजीव्य युक्त्यन्तर माह (ततश्चेति) " परस्परविरोध ' इत्यादिन्यायेना न्यतरपरिशेष आवश्यके सति निरवद्यत्वादिश्रुति बला दज्ञानाभावांगीकारे तद्विरुद्ध मज्ञान ब्रह्मणि न सम्भवतीत्यर्थः । तात्त्विकनिषेधप्रमाणविरुद्धं व्यावहारिक मस्य मज्ञानस्य ब्रह्मणि

प्रमाणा [ण] विरुद्ध स्तु तत्सम्भव स्तादृशा भ्रमेणैव स्यात् । तथाचा दित्येऽन्धतमसमपि कश्चि दल्पजीवित कल्पयतीति न प्रामाणिकतत्स्थिति रिति ।

एवंच क्षणभङ्गादिवादाना मपि यथेष्ट परिग्रह कार्य अर्थ स्थिति मनादृत्या काल्पनिकपरिग्रह मात्रेण वेदान्तार्थस्थापनस्य तत्रचात्रच विशेषाभावात् । युक्तीनाच यथाभिमान निचतुरकल्पत्वा स्थापितत्वस्य समानत्वात् । अन्यथा कथ मेनैकत्वो ऽनन्ततया त्वत्पक्ष-स्य तत्तत्सैद्धान्तिक तर्केन्द्रजालव्यामोहवशवदत्वमिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरासवाद एकोनविंश ।

स्यादित्याशङ्क्याह (प्रमाणविरुद्धस्त्विति) तत्र त्वादृशां तत्सत्वभ्रममात्रमेव, नतु सत्व मस्ति, नहि त्वद्भ्रममात्रा त्तस्य सत्व स्या दित्यर्थः । एव भ्रमस्थले ऽर्थस्या भावादेवा दित्ये ऽन्धतमसकल्पनेपि न तत्सिद्धि, किन्तु तदभावस्यैव सिद्धिः, अन्यथा तत्रा प्यन्धतमस सिद्ध्येदित्यभिप्रायेणाह (तथाचेति) युक्त्यन्तरमाह (एवञ्चेति) भ्रममात्रा दर्थसत्वे क्षणभङ्गादीनामपि कस्यचि द्भ्रमे विषयतया सत्वेसति तेषामपि परिग्रहः कार्य इत्यर्थ । नित्यत्वश्रुतिविरोधा न्न तत्परिग्रह-इत्याशय , यथा आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वश्रुते भ्रान्तिसिद्धार्थ परत्वेन प्रामाण्य वदसि, तथा क्षणभङ्गवादेपि स्थिरत्वश्रुते स्तद्वादिभ्रमसिद्धस्थैर्य विषयत्वेन वेदप्रामाण्यसमर्थनसम्भवादित्याह (अर्थस्थितिमिति) न-नु ब्रह्मणोज्ञानाश्रयत्वसाधकयुक्तीनां निचतुरकल्पास्थापितत्वा त्तस्य व्यावहारिकसत्त्वमुच्यते , क्षणभङ्गादीनान्तु तदभावा त्तदपि सत्त्व नेष्यतइत्याशङ्क्याह (युक्तीनामिति) क्षणभङ्गादियुक्तीनां निचतुरकल्पतया स्थापितत्वाभावे बाधकमाह (अन्यथेति)

यद् प्यनुमानमुच्यते - अज्ञानं स्वविषयाश्रयं , कारणानाश्रयप्रत्यक्ष विष स्यावारकत्वात् ; तमोनीहारवदिति । तत्र किं कारणविघटक-साधारणं ज्ञानप्रतिबन्धकत्व मावारकत्वं विवक्षितम्? उतसाक्षात्कारप्रति बन्धकत्वम् ? व्यवहारप्रतिबन्धकत्वंवा? अस्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताऽभा वापादकत्वंवा ? नास्तीत्यादि व्यवहारयोग्यतापादकत्वंवा ? । नाद्यः , कु-ड्यादौ व्यभिचारात् । नद्वितीयः, असिद्धेः, अज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपात्म-कप्रकाशे तद्विषयवृत्तौ वान्यविषयवृत्तौवा प्रतिबन्धकत्वात् । किञ्च नी-हारस्य साक्षाज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सूर्यावारकनीहारे व्यभिचारः । कु-ड्यादिव दिन्द्रियसन्निकर्षविघटत्वेन तत्त्वे दृष्टान्ततया तदुपन्यासासां-गत्यम् । किञ्च - नक्षत्रादि साक्षात्कार प्रतिबन्धक सूर्यालोकव्यभि चारः । किंच कारणानाश्रयेत्यत्र कारणत्वमेव विवक्षितम् ? उतकार-णतावच्छेदक गोळकम् ? आद्ये काचादौ व्यभिचारः । द्वितीये मं-दसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतारशङ्केव्यभिचारः । नतृतीयः, दृष्टान्ते साध्य-वैकल्यात्; अन्धकारेसत्यपि सतिघटादिज्ञाने व्यवहारात् ; व्यवहार-प्रतिबन्धकामपातादौ व्यभिचाराच्च । नचतुर्थः , अन्धकारे सत्यपि सामकारक माप्राळिकज्ञानेना न्धकारसमकालमेव व्यवहारस्य दर्शनात्, त्वगादिना घटादिज्ञाने परोक्षज्ञानेवा तद्दर्शनाच्च । नपंचमः, दृष्टान्त-स्य साध्यवैकल्पादिव ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन सदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्य परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरास

एकोनत्रिंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

अथ विंशो वादः ॥

श्रुतिगण शिरो निष्णातानां स्वसत्वमभीप्सतां
श्रवणमननध्यानै रध्यक्षतश्च चकास्तियत् ।
अमतमिति च ब्रूना मन्तव्यता मवगाहते
भवभयतमः प्रत्यासेधं भजेमहि तन्महः ॥ * ॥

प्रतिष्ठा साक्षा यो जगति विदित स्सर्वबचसो
समस्तान्तर्यामी गुणविभवसंख्योज्झिततया ।
अवेद्यः कार्त्स्न्येन श्रुतिभि रुदित स्तत्र मनसः
प्रतिष्ठा स्मे दद्यु श्श्रुतिगणशिरो देशिकगिरः ॥
गुणै रगाणितै भव न्स्वय मचिन्त्यवाचः पदम्
निदर्शन मवेद्यताश्रुतिपदस्य यो ब्रह्मणः ।
वधूलकुलभूषणे गुरुवरे परं तत्र मे
रमानिधिगुरौ मुदा विहरतां सदा मानसम् ॥

(श्रुतिगणेति) ,शेषभूतस्वरूपस्य ना किंचि त्कुर्वत शेषत्वमिति न्यायसिद्धं च त्कैंकर्यरूपं सत्त्वम् । यद्वा - स्वाभाविकरूपं, गुणाष्टकाविर्भावः । तस्य संकोचोद्धि कर्मनिबन्धनः । य.,।- सत्त्वं ब्रह्मज्ञानम् । " अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद " इत्याद्यनुरोधात् । 'अमत' मित्यादिश्रुते रवेद्यत्वप्रतिपादकत्वेन पराभ्युपगतायाः स्तात्पर्य माह (अमतमिति) एषाश्रुति रित्यर्थः । 'यद्वाचामन्तव्यता' मिति

यदाहुः — अनुभूतिः स्वयंप्रकाशा, अनुभूतित्वात्, अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसङ्ग इति ।

तत्रतावदनुभूतिशब्दस्यार्थगतिहेतुत्वे व्याघातः, अहेतुत्वेपि पुनर्व्याघात इत्याबालगोपाल मुपलभ्यम् ।

स्वयंप्रकाशत्वेनेन — किं स्वव्यवहारे स्वाश्रयस्य कदाचित् स्वगोचरानुभूत्यन्तर नैरपेक्ष्यमात्रं साध्यते ? उत सर्वदा सर्वस्य स्वगोचरानुभूतिविरहः ? । नाद्यः, सिद्धसाधनात् । वयमपि संविदो विषयप्रकाशनवेळायां स्वाश्रयंप्रति संविदन्तरकर्मतामन्तरेण प्रकाश मङ्गीकुर्मः । तदिदं सिद्धसाधनत्व मभिप्रेत्याह "यत्त्वनुभूते स्स्वयंप्रकाशत्व मुक्तं, त द्विषयप्रकाशनवेळायां ज्ञातुरात्मन स्तथैव" इति ।

पाठे - भूम्नः, अमन्तव्यतां - अपरिच्छेद्यता मित्यर्थः । 'भूम्ना मन्तव्यता' मिति पाठेतु - यस्य - ब्रह्मणो भूम्ना, तस्या मन्तव्यता मवगाहत इत्यर्थः । 'भूम्नो मन्तव्यता' मिति पाठ स्सुगमः । (व्याघातइति) अवेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति ते रभिधानादिति भावः । अनुभूतिपदस्य बोधकत्वे सिसाधयिषितावेद्यत्वविपरीत वेद्यत्वसिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघातः, अबोधकत्वेच तेन वाक्येना नुभूते रवेद्यत्वाबोधना दिष्टासिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघात इत्यर्थः । ननु- "यत्त्वनुभूते" रित्यादिसिद्धसाधनपरं भाष्यं - तदनुपपन्नमिव, प्रकाशान्तरविषयत्व सामान्याभावस्या सिद्धेः ; विषयप्रकाशनवेळाया मपि यज्ञदत्तीयज्ञानस्य देवदत्तादिज्ञानान्तरविषयत्वात्, किंच - सामान्याभावस्य सत्त्वे ऽसत्त्वेच "ज्ञातु रात्मन" इत्यनुपपन्नम्, नहि किंचि द्वस्तु कंचित्प्र त्यस्ति कंचित्प्रति नास्तीति सम्भवति; इत्याशंक्य - उक्तप्रकारेण विकल्प्य दूषणपरं 'यत्त्वि' त्यादिभाष्य मित्याह (तदिदमिति) उपसंहारभाष्ये "वक्तुं नशक्यत" इत्युक्ते-

अतएव येनाम स्वयम्प्रकाशत्वनिवृत्ता वनत्रस्थादिप्रसंगा स्ते भवन्तु सम्यंचो नवेति तत्रा स्माभि रिहो दासि ।

नापि द्वितीयः , प्रत्यक्षविरोधात् । तदाह – " परानुभवस्य हानोपादानादिलिंगका नुमानज्ञानविषयत्वात् , स्वानुभवस्याप्यतीत स्या ज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च " इति । स्ववचनविरोधमभिप्रेत्याह - " अतो नुभूतिर्वे स्वतस्सिद्धेति वक्तुं न शक्यते " इति ।

तथाहि -- ' अनुभूतिस्स्वयम्प्रकाशे ' त्यत्रा नुभूतिशब्द' कस्यचिद्बोधको नवा ? बोधकत्वेप्यनुभूतिरूप ब्रह्मस्वरूपबोधक स्तदन्यबोधको वा ? ब्रह्मस्वरूपबोधकत्वे सिद्ध तस्य तज्जन्यसंवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वं । प्रकाशमानं स्वरूप मनेना नूद्यत इतिचेन्न ; - तथा प्यनुवादात्मक संवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । अन्यथा तदनुवादत्वस्या सिद्धिप्रसंगात् । ततश्च प्रतिज्ञापदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां व्याघातः । तदन्यबोधकत्वेतु तस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । ततश्च सिसाधयिषिता सिद्धि रर्थान्तराख्यं निग्रहस्थान मपसिद्धान्तश्च प्रसज्येरन् । कस्यचि द-

---

स्तात्पर्यमाह (स्ववचनेति) स्ववचन विरोधमेवो पपादयति (तथाहीति) (प्रकाशमानमिति) ' स्वत ' इतिशेषः । अनुवादपदजन्यज्ञानच वृत्तिरूपमेवेति तद्विषयत्वेपि न स्वप्रकाशत्वभंगइतिभावः । (तथापीति) अनुवादपदजन्य ज्ञानपर्यंतस्य संवित्त्वस्य प्रत्यक्ष सिद्धत्वा त्र तस्य संविदन्यत्वमिति तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वभंगएवेतिभावः । (अन्यथेति) अनुवादजन्य संविदभावे तस्यानुवादत्वमेव नस्यात , प्रकाशितार्थ प्रकाशकस्यैवा नुवादत्वात , ज्ञानजनकत्वस्यैवा भावे तदसंभवादिति भावः । (ततश्चेति) फलपदं मेयाभिद्धरूपसाध्यपरं । प्रथमपदेनानुभूतिविष-

प्यत्रोधक इति पक्षे त्ववाचकप्रयोगा न्निरर्थकनिग्रहस्थानप्रसग. । हेतोश्चा श्रया सिद्धि ।

एव हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दानपि संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादकानि त्वभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा त्वप्रतिपादकत्वेवा न न्वितप्रतिपादकत्वेवा निरर्थकापार्थक निग्रहस्थानापातात् । अत स्तदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादने तयोर प्यनुभूति विशेषकत्व। त्ताभ्यामपि वेद्यत्व फलित । अत स्साध्यहेतुवाचिपदयो फलप्रतिपादनाभ्या- निरोन ।

अतो नुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसंग इति तर्कोपि स्वनथाय कृत्योत्थापन । प्रागुक्तप्रत्यक्षेण तत्रन्यानुभूति शब्दैर्नरचा नुभूते रनुभाव्यचस्थिता वननुभूतित्व प्रसगात् ।

एतेना वाच्यत्वमपि ब्रह्मणो निरस्त मन्तव्यम् ।

यक ज्ञानजननात् द्वितीयपदेनच तन्निषेधा त्प्रतिज्ञास्थपदयोः परस्पर व्याघातइत्यर्थः । (हेतोरिति) प्रतिज्ञावाक्येन पक्षस्याप्रतीतेश्चा [रह्या] नास्ति द्धिरित्यर्थः । (अन्यथेति) " अनन्वित प्रतिपादकत्वेवे " त्यत्र विशेषणाभावे विशेष्याभाववेत्यर्थः ।

ननु संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादनेपि विशिष्टस्यार्थांतरत्वेन संविदः प्रतिपादनाभावा त्र दोष इत्यत्राह (तयोरपीति) विशेषकं तत्संसर्गप्रतीतिजनकं । विशिष्टं न पदार्थांतर, तथात्वेच संविदो नस्वप्रकाशत्व सिद्धिरितिभाव । (अतइति) 'स्व' पदं हेतुपरं । हेतुसहकारित्वा भिमत तर्केण हेतोरेवा त्साद- प्रसज्येतेत्यर्थः । प्रसंगादाह(एतेनेति) आश्रयाद्युपस्थापकपदैः पक्षीभूतानुभूतिप्रतिपादनादित्यर्थः । नच लक्षणयापि त त्प्रतिपादन सभवा त्कथ मवाच्यत्वसिद्धि रिति वाच्यम् । अवेद्य वत्वाचि-

किञ्च — यदनुभाव्यं [तदननुभूति] न तदनुभूतिरूपं, यथा घट इति व्यतिरेकदृष्टान्तेपि त्वदुक्तन्यायेना नुभाव्यत्वप्रतिक्षेपस्य शक्यत्वा त्साध्याव्यावृत्तो दृष्टान्त स्स्यात् । घट स्स्वयं प्रकाशो घटत्वात्, घटस्यानुभाव्यत्वे पटव दघटत्व प्रसंग इति वियात जल्पस्य दुर्वारत्वात् । एवंच क्रमेण सर्वस्यापि स्वयम्प्रकाशत्वमापातमिति. तदनुविधायि सत्यत्वादिप्रसंगश्च दुस्तरः । घटो ऽ नुभूयते पटोनुभूयत इत्यनुभाव्यतयैव घटादिः प्रकाशत इति चेत् ? अनुभूतिरपि परगता स्वगताचा तीता नागतकालयो रनुमान शब्दसंस्कारादिजन्य संविदन्तरकर्मतयैव भातीति तुल्यम् । अनुभूते रनुभाव्यत्व प्रतीति र्भ्रान्तिरिति चेत् ; किं घटादे रनुभाव्यत्वप्रतीति र्भ्रान्ति र्न देवानां प्रियस्य ? । ततश्च परमार्थानुभाव्यत्व प्रतिक्षेपे घटादेरपि परमार्थानुभाव्यत्वरहितत्वा द्व्यतिरेक दृष्टान्ता

स्वप्रकाशत्वे पदार्थानां लक्षकत्वे ब्रह्मणो वेद्यत्व प्रसंगात् । (एवञ्चक्रमेणेति) एव माभ्यां ब्रह्मघटयो स्स्वप्रकाशत्वसाधनव दन्येन केनचि त्कुड्यं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य पटस्य स्वप्रकाशत्वसाधने तदन्येनापि केनचि त्कुसूलं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य कुड्यस्यापि स्वप्रकाशत्वसाधने एवन्तत्तदन्यैः पुरुषै स्तत्तद्दृष्टान्तानां तथैव साधनं सुशकमित्यर्थः । अनेना भासमानयोगक्षेमत्व कथनेना प्रयोजकत्वं फलितं । (देवानां प्रियस्येति) 'देवानांप्रियइत्यत्रच षष्ठ्याअलुग्वक्तव्य ' इत्यलुक्, मूर्खस्येत्यर्थः । देवशब्दो मूर्ख वाची, " मूर्खाणांच प्रियो मूर्खएव भवती " ति कैयटेभिधानात् । यद्वा-शास्त्रानभिज्ञस्येत्यर्थः । "अथवा सुखसक्ततया शास्त्रानभियोगो नेन प्रतिपाद्यत " इति कैयट एवा भिधानात् । (ततश्चेति) घटादे रपि पारमार्थिकानुभाव्यत्वस्याभावाद् ब्रह्मणि तदभावसाधने व्यतिरेक दृष्टांतासिद्धिरितिभावः । तत्परिहारार्थ मपारमार्थिका नुभाव्यत्व व्यतिरेक साधने दूष-

सिद्धिः । निषेद्धव्यस्य क्वचिद् प्यप्रसिद्धे निषेधासिद्धिश्च । अपरमार्थानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपे सिद्धसाधनं स्वपक्षविरोधश्च । अन्यथा तद्विषयशास्त्रानुमाना द्यनारम्भप्रसङ्गात् । ततएवा नुभाव्यत्वमात्र निषेधो प्यशक्यः ॥

किञ्च — यदि परगतानुभूति र्नानुभूयते, कथ शब्दार्थसम्बन्धग्रह ? परबुद्धिविशेषानुमानेनैव हि सर्वत्र सिद्धे कार्ये वा व्युत्पत्ति । एवञ्च व्युत्पत्ते रशक्यत्वा चेष्टाशब्दयो प्रमाणकोटिनिक्षेपएव न स्यात्, परस्पराभिप्रायानभिज्ञतया वादिनो रशुष्ककलहएव स्यात् । परस्पराशयपरिज्ञानादेवच सर्वो लौकिको व्यवहार , स्वसमानाना च पशुमृगादीना भयाद्युत्पत्तिश्च । तदेत त्सर्व मभिप्रेत्योक्त - "परानुभवानुमानानभ्युपगमेच शब्दार्थसम्बन्धग्रहाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग " इति । "आचार्यस्य ज्ञानवत्ता मनुमाय तदुपसत्त्यादिच क्रियते " इति भाष्यं " शिष्यस्यच व्यवहारविशेषादिभि

णमाह (अपरमार्थेति) अनुभूते रेकत्वेपि व्यावहारिकभेदाङ्गीकारा त्तद्विषयत्वेना पारमार्थिका नुभाव्यत्व घटादाविवा भ्युपगतमेवेति भावः । (अन्यथेति) नच वृत्त्यर्थतया शास्त्रसार्थक्य, तथासति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य विषयत्वेना वेद्यत्वापत्ते । चैतन्याविषयत्वेच तदवच्छेदक वृत्त्यर्थ मपि शास्त्र मनर्थकस्यादितिभावः । सामान्यतोऽनुभाव्यत्वमात्र निषेधसाध्यघटादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रह सम्भवेपि उक्तबाधा त्र तत्साधन सम्भवइत्यर्थः (ततएवेति)(व्युत्पत्तेरिति) ज्ञानसम्बन्धस्येत्यर्थः । शब्दस्य ज्ञानजनकत्व ज्ञानेन सम्बन्धः, चेष्टायाश्च ज्ञानजन्यत्वं । चेष्टाया प्रमाणकोटिनिक्षेपो ज्ञानानुमापकत्वं । "भयाद्युत्पत्तिश्च" इत्यनन्तर नस्यातामितिशेषः । समीपवाक्यस्थ क्रियाया बुद्धिस्थत्वया नस्याता मित्यध्याहार स्सुखेन सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण तत्प्रयोगः । वेद्येपि वेद्यत्वे वेद्यता नर्गीकारा त्रा नद्य-

रन्यथाज्ञानादिक मनुमाय तस्मै तत्त्वमुपादिश्यत " इत्यस्योपलक्षणम् । तदेव मनुभूते रन्यस्यना वेद्यत्व नास्तीति प्रतिज्ञान स्वव्याघातकत्वा च्चसाधनाग मिति ॥

ननु वेद्यत्व वेद्य नवा ? आद्ये वेद्यत्वस्य वेद्यत्वान्तराश्रयत्वेनान-वस्था । अन्यथा वेद्यत्वाभावे वेद्यमेव नस्यात् । उत्तरत्रावेद्यत्व क्वचिदन्यत्रापि प्रतिज्ञात स्यात् । इतिचेत्? हन्त किं [तर्हि] वेद्यत्वस्य वेद्यत्वान्तरप्रतिक्षे पेण वेद्यत्व समर्थनार्थ मय प्रयास ? उतवेद्यत्वमेव किमपि नास्तीति तत्स्वरूपप्रतिक्षेपार्थ ? अथान्यार्थ ? अनर्थकोवेति । आद्ये त्वदुक्तानु मानस्य सपक्षेसति तत्रावर्तमानत्वा त्सर्वानुमता साधारणाख्याभास त्वप्रसग । तत्र साध्यवृत्तिर्मिथ्याभूतेति परिहारइतिचेत् ? तर्हि तस्य वेद्यत्वमेवायातमिति निरर्थका स्सनाहा । अनुभूतावपि च भवता मते द्यत्वलक्षण साध्यवृत्ति र्मिथ्याभूतैव , निर्धर्मकत्वाभ्युपगमात , तस्य स्वरूपत्वाभ्युपगमेच विवादएव नस्यात, इत्यादिक मन्यत्र प्राह्यम् । नापि द्वितीय , वेद्यत्वस्वरूपापह्नवेन सर्वस्यापि वेद्यत्वप्रतिक्षेपे पुनर-प्यसाधारणत्वप्रसगाद् । भ्रान्तिसिद्ध वेद्यत्व तत्र नियतइतिचेद्? तद

स्येत्याशक्य-तथासति वेद्यत्व वेद्यमेव नस्यादित्याह(अन्यथेति) (उ-त्तरत्रेति) ततश्चा नुभाव्यत्वस्य क्वचि त्वया प्यगीकाराद् ब्रह्मणो मया तत्साधने क' प्रद्वेषइत्यर्थ. ।

(आद्यइति) " सर्वानुमते " त्यनेन व्यतिरेक्यनुमान मस्माभि रनगीकृतमिति सूच्यते । साधनतया तथाभिमत मस्माक न सम्प्रति-पन्नम् , अस्मदुक्तबाधक न्तूभयसम्प्रतिपन्नमिति भाव । (तर्हीति) वेद्यत्वे ऽ वेद्यत्वमिथ्यात्वे तस्य वेद्यत्व सत्यमिति वेद्यत्वस्य वद्यत्व समर्थनार्थप्रयासो व्यर्थ इत्यर्थ. ।(अनुभूताविति) तथाच तादृशसाध्य स्य वेद्यत्वेपि सत्त्वा दसाधारण्य स्थिरमेवेति भावः । (तस्येति)

नुभूतावपि समानमेव । तत्प्रतिक्षेपे ह्यपसिद्धांत प्रतीतिविरोधादयः । नतृतीयः, अन्यस्य कस्यचि दनुपलम्भात । चतुर्थस्तु पारिशिष्टोऽस्मादिष्टइति ।

एतेन - वाच्यत्वं वाच्य मवाच्यं वेत्यादि प्रलापोपि प्रत्युक्तः ।

यच्चा प्रसिद्धविशेषणत्व परिहारार्थं - वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगि, धर्मत्वात, घटत्वव दिति सामान्यत स्साध्यप्रसिद्धि साधकत्वेनोक्तमनुमानम् ; तदपि प्रत्युक्तं, किंचिच्छब्देन तत्रैव तस्य वेद्यत्वापादनात, किंचित्त्व धर्मेणानैकान्त्य प्रसंगाच्च । नहि किंचि च्छब्दवाच्यस्य किंचित्त्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं, वेद्यत्वादेरपि तथा पह्नवप्रसंगेनाश्रयासिद्ध्यादि प्रसंगात । किंचित्त्वाभावेच न किंचिदेव भवेदिति तुच्छत्वमेव प्रसज्येत । तथाच तन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वसाधने भवतो न विवक्षितविशेषसिद्धिः ।

किंच – सामान्यतः कस्यचि द्वेद्यत्वं नास्ती त्येतावति साधितेपि किंचिच्छब्दार्थोनुभूतिरिति कुतो वसीयते? । पूर्वोक्ताविगीतहेतुर्वेभवादिति चेत् ? तर्हि - घट स्स्वयम्प्रकाशो घटत्वा दित्यादिहेतुनापि घटादिविशेषपरिग्रहो दुर्वारः । अनुभाव्यत्वप्रतीति सदस-

---

स्वरूपस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः । (तत्रैवेति) तत्रैव प्रयोग इत्यर्थः । "तस्य"- किंचिच्छब्दार्थस्य । "वेद्यत्वादे"रित्यादिपदेन धर्मान्तं हेतुर्गृह्यते । "आश्रयासिद्ध्यादी" त्यादिपदेन स्वरूपासिद्धि र्गृह्यते । (विवक्षितेति) तुच्छव्यावृत्त किंचिन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमेव साध्यतया विवक्षितमिति भावः ।

किंच - किं प्रपंचमिथ्यात्वे सिद्ध एतदनुमानं ? उतासिद्धे ? । नाद्यः, सिद्धसाधनात । द्वितीयेपि-किं वेद्यत्वं नाना ? उतैकं? । नाद्यः, सिद्धसाधनादेव । एकाधिकरणनिष्ठ यावद्विशेषाभावप्रतियोगित्व सि-

द्धये ऽ नुमानमितिचेत्; प्रत्येकं सर्वेषां भिन्नभिन्न किंचित्पदार्थनिष्ठा त्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्ध्यापि साध्याभावाना मैकाधिकरण्य स्या सिद्धेः । नच वेद्यत्वत्वमेकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्र-तियोगितानतिरिक्तवृत्तीति साध्यते ; प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात । प्रमेयत्वस्या ननुगतत्वे प्रमेयत्वत्वादौ व्यभिचारात । प्रत्येकप्रसिद्धानां वेद्यत्वाभावानां समुदायस्य ब्रह्मणि साधनसम्भवेनो क्तानुमान वैयर्थ्या च्च । उक्तव्यभिचारादेव वेद्यत्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व साधनेन सामान्याभाव साधनमपि निरस्तं । न द्वितीयः, प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् ॥

यदाह नवीनः - प्रमेयत्वादेरपि स्वस्मिन् सम्बन्धाभावेन स्व वृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्व मस्त्येव, प्रमेयत्वं [त्वे] प्रमेय [त्व] मिति धीस्तु प्रमेयत्वान्तर विषयेति । तन्न - तथासति वेद्यत्वस्यापि ना नात्वेन पूर्वोक्तसिद्धसाधनात ॥

यदप्युक्तं प्रमेयत्व स्यैकत्वेपि भेदो भिन्नः, घटाभावे घटोनास्ती ति बुद्धिवत प्रमेयत्वस्वरूपमेव प्रमेयत्वं प्रमेयमिति धीविषय इति । तन्न - स्वरूपस्यैवा भावव्यवहारालम्बनत्वव यावदभावकार्यकारि तया स्वस्मिन् घटाभावा भावात्मक घटविरोधित्वव त्प्रमेयत्व विशि ष्टव्यवहारालम्बनस्य स्वरूपस्य स्वस्मि स्तदभावविरोधित्वात । अन्य-था " नेहनाने " ति ब्रह्मणि प्रपंच निषेधेपि ब्रह्मणएव प्रपंचाभाव तया ब्रह्मणि पारमार्थिक प्रपंचाविरोध प्रसङ्गात् । तथाच प्रमेयत्वे व्यभिचारएव ।

किंच - व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयिन सत्व-यैव साधना त्तत्रापि व्यभिचारः । किंच अवेद्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपताभि-धाना त्तस्यत्रा वृत्तिरया द्बाधः ।

द्भावाभ्यां वैषम्यन्तु परिहृतम् । तर्कानुग्रहसदसद्भावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ? कोसौ तर्कः ? अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसङ्ग इत्युक्त रूप इतिचेन्न; - घटादावपि तथाविध तर्कस्यो दा हृतत्वात् । किंच - यदि घटादिव दनुभूते रनुभूतिलक्षण विरहस्स्या त्सदा ननुभूतित्वं युक्तं , नपुन रनुभाव्यत्वमात्रेण तत्सिद्धिः; तस्य तदप्रयोजकत्वात् । नचानुभाव्यत्वे नुभूतिलक्षणविरहस्स्यादिति वक्तुं शक्यं , अनुभवान्तरा नुभाव्येपि परानुभवादौ स्वसत्तयैव स्वविषय भासकत्व रूपस्य स्वसत्तयैव स्वाश्रयम्प्रति प्रकाशमानत्वरूपस्य वा कस्यचि दनुभूतिलक्षणस्य स्वानुभवसिद्धस्या नपगमात् । तद- वस्थानेचा नुभूतित्वस्या नपायादिति । तदिदमुच्यते - " नचाप्यवि पयत्वेऽननुभूतित्वं " इत्यादिना ।

किंच योय मनुभाव्यत्वे निष्टप्रसंग स्सोननुभाव्यत्वेपि समान इति प्रतितर्कप्रतिघातः । अनुभूते रननुभाव्यत्वे गगनकुसुमादिव द ननुभूतित्वप्रसंगइति । तुच्छत्वात्तत्राननुभूतित्वं, नत्वननुभाव्यत्वादिति चेन्न ; - साध्यसमव्याप्तयभावेनो पाधित्वायोगात् । नह्यनुभूतिव्यति रिक्तेषु तुच्छत्वं त्वयाभ्युपगम्यते । तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्ये- तावन्मात्रं विवक्षित मिति चेत् ? तर्हि घटादिगत मप्यननुभूतित्वं तत्त द्वस्तुप्रतिनियत घटत्वादिप्रयुक्तं नत्वनुभाव्यत्वनिबन्धनमिति स्यात् ।

(घटादावपीति) तर्कस्या भाससमान योगक्षेमतोक्त्याऽनुभाव्यत्वस्या ननुभूतित्वे ऽ प्रयोजकत्व मुक्तम् , इदानीं तर्कस्य सोपाधिकत्व मा- ह (किंचेति) अत्र लक्षणविरहो लक्ष्यतावच्छेदकविरह प्रयोजक- तयाभिमतः । (साध्यसमव्याप्त्यभावेनेति) घटादौ व्यभिचारेण सा- ध्यव्यापकत्वाभावान्निरर्थः । खपुष्पत्वाद्यवच्छिन्ना ननुभूतित्वव्याप- कं तुच्छत्व मुपाधि स्स्यादिति शंकते (तत्रत्यमिति) नन्वसत्त्वस्या

आश्रयाभावो धर्माभावे प्रयोजकोभवितु मर्हति - निराश्रयधर्मसिद्ध्ययोगात्; नपुन राश्रयगत धर्ममात्रसद्भाव इति चेत्? तर्ह्यनुभाव्यत्वमपि घटत्वादिव त्वाननुभूतित्वप्रयोजकमिति स्यात्, धर्ममात्रत्वाविशेषात्। व्याप्तयाविशेष इति चेन्न; — सहचारमात्रस्य व्याप्तित्वाभावात्। नह्यननुभाव्यत्वानुभूतित्वयोः कश्चि द्विरोधो दृष्टः, येन नियमसिद्ध्येत्, साहित्यमेव परगत.नुभवादिषु दृष्टम्।

किंच — अनुभूतेरेवा नुभाव्यत्वे ऽवश्यम्भावि न्यननुभूतित्वंप्रति कथमनुभाव्यत्व स्योपाधित्वं ? अनुभाव्यत्वस्या भावेपि स्वप्रकाशत्वादेवा नुभूते रसत्वं नप्रसज्यतइति युष्माभि रभ्युपेतव्य मिति चेन्न; -- तथापि स्वप्रकाशसिद्धेय मनुभूति रियंत्व ना नुभूति विषयतामन्तरेण तत्सत्वस्य व्यवस्थापयितु मशक्यत्वात्। इदमखिल मभिसन्धायोक्तम् --- "घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्व मेवा ननुभूतित्व निबन्धनं, नानुभाव्यत्व मित्यास्थीयतां" इति। नचास्य साधनव्यापकत्वं, अनुभाव्यतया भ्युपगन्तव्ये परानुभव स्वरूपे

ननुभूतित्वव्यापकत्वेनो पाधित्वं नोच्यते, किन्त्ववस्त्व माश्रयत्वा त्संभवा त्र तत्रा नुभूतित्व मित्येतावदेवो च्यत इति शङ्क्ते (आश्रया भाव इति) (किंचानुभूतेरिति) अनुभाव्यत्वाभावे नुभूतेस्तुच्छत्वेन सर्वशून्यत्वप्रसंगइति भावः। "अनुभूतेरनुभाव्यत्वएव" ति योजना। एवकारविवरणं "अवश्यम्भाविनी" ति। यद्वा – त्वया त्वनुभाव्यत्वेन सिषाधयिषिताया एवेत्यर्थः। अथवा – अनुभूतेरेवानुभाव्यत्व मावश्यकम्, नत्वन्यस्य कस्यचित्, तस्याननुभाव्यत्वेन शून्यत्वेपि दोषाभावात्; अनुभूते स्त्वननुभाव्यत्वे सर्व–शून्यत्व मपर्जनीयमिति भावः। (युष्माभिरिति) सिद्धान्तेपि स्वप्रकाश त्वांगीकारादिति भावः। (अस्येति) अज्ञानाविरोधित्वस्येत्यर्थः। सा-

तदभावदर्शनात् । नच साध्यसमव्याप्ति हानिः, अनुभूति व्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वपि साक्षा दज्ञानविरोधित्वाभावात् । अनुभाव्य त्वे नुभूते रज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यतइतिचेत् ? अननुभाव्यत्वेपि गगनकुसुमादिव त्तत्प्रसङ्ग स्तदवस्थः । असत्त्वप्रयुक्तं तत्राज्ञाना विरोधित्वमिति तु दत्तोत्तर प्रायमेव ।

एवं — ' अनुभूति रनन्याधीन स्व धर्मव्यवहारा, स्व सम्बन्धा दर्थान्तरे तद्धर्म व्यवहारहेतुत्वात् ',

---

धनम् — अननुभूतिस्वमसंजकं वेद्यत्वम् । ननु — आलोकादावज्ञान-विरोधिनि साध्याव्यापकतेत्याह (नचेति) साक्षा दज्ञानविरोधित्वमु-पाधिः । नचालोकादि स्साक्षादज्ञानविरोधी, ज्ञानद्वारैव तथात्वात् । ज्ञानस्यैव साक्षादज्ञानविरोधित्वस्य तैरेवाभिधाना दिति भावः । (दत्तो [उक्तो] त्तरप्रायमिति) तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्यादि दूषणेनेत्यर्थः । (एवमनुभूति रित्यादि) अत्रानुमानद्वयं वि-वक्षितम् । अनुभूति रनन्याधीन स्वधर्मा, स्वसम्बन्धा दर्था-न्तरे तद्धर्महेतुत्वात् ; रूपवत् , परत्र चाक्षुषत्व हेतुर्हि रूपं — स्व चाक्षुषत्वे सजातीयानपेक्षं । अनन्याधीन स्व व्यवहारा , स्व सम्बन्धा दार्थान्तरे तद्व्यवहारहेतुत्वात् , रूपवदिति ।

अत्रेप मनुगृहीत माचार्यैः — अनुभूतिरित्यादिना ऽनुमानद्वयं ग्रन्थलाघवार्थ मविभागेनोक्तम् । अनुभूति रनन्याधीन स्व धर्मा , स्व सम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्म हेतुत्वात् ; अनुभूति रनन्याधीन स्व व्यवहारा-स्व सम्बन्धा दर्थान्तरे तद्व्यवहार हेतुत्वात् ; इत्येवं विभागः । अत एवहि — " परत्रव्यवहारविशेषहेतो स्स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं " इत्युत्तरत्र वक्ष्यति । प्राकट्यमभ्युपगम्य तदुपजीवनेन प्रथमानुमानमु-क्तं । तदनुपजीवनेन द्वितीयं । प्राकट्याभ्युपगमस्य नव्यमकाशता वि-

रोधित्वं, तस्य ज्ञानानुमापकत्वा नभ्युपगमात्, धर्मवत्त्वे ऽनन्याधीन धर्मवत्त्वेच साध्ये सिद्ध साध्यता स्यात्, अनुभूतित्वादिधर्माणां हेत्वंतर नैरपेक्ष्यात्। नह्यनुभूतित्वजाति र्हेत्वधीना, नित्यत्वात्। जात्यनभ्युपगमे ऽप्यनुभूतित्वस्या नुभूति सामग्री व्यतिरिक्त हेत्वनपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्यता। अतोनन्याधीन स्वधर्मेत्युक्तं। स्वस्य धर्मः-स्वोत्पाद्यतया सम्बन्धी धर्मः स्वधर्मः, परत्र स्व साध्य धर्मात्यंत सजातीय धर्म इत्यर्थः। अर्थांतरे सद्धर्मे हेतुस्स्यादिति हेतूक्तेः। स्वधर्मशब्दनिर्दिष्टधर्मोहि सच्छब्दोक्तः। परत्र स्वसाध्य धर्मात्यंत सजातीय स्स्वस्मिन्नवश्यम्भावि धर्म स्स्वधर्मत्वेन विवक्षितः। अतएव स्वस्मि न्नपित्वानापादना द्रूपस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्व शंका व्युदस्ता स्यात्। दण्डान्तर निरपेक्षं स्वस्मिन् दण्डित्व मनापादयति दण्डे-व्यभिचारश्च परिहृत स्स्यात्। अन्य शब्दश्च स्वात्यन्त सजातीयान्यपरः, अन्यथा हेतुमात्र निरपेक्षत्वे दृष्टान्तस्य साध्य विकलत्व प्रसंगात्। चक्षुराद्यपेक्षंहि रूपस्य चाक्षुषत्वं। तादृश हेत्वपेक्षा नियमराहित्य मनन्याधीन शब्देन विवक्षितं। अन्यापेक्षा मात्र विरहे साध्ये परज्ञानस्या नुमेयत्व दर्शनेन बाधितत्व प्रसंगात्। नहि ज्ञानान्तरा गोचरत्व मेतदनुमानसाध्यं। अपितु स्वात्यन्त सजातीया नपेक्ष प्रकाशहेतुत्व मात्रं। तच्च परज्ञाने सम्भवतीति न बाधितविषयत्वं। अनन्याधीन स्वव्यवहारेत्यत्रापि व्यवहारवत्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता। अतोनन्याधीन शब्दः। अन्यशब्दस्या त्यन्तसजातीयान्यपरत्वा द्घ्राणाद्यपेक्षया बाधितत्व शंका परिहृतास्यात्। घटादीनां ज्ञानादि व्यवहारे स्वात्यन्त सजातीयानपेक्षो हेतुरनुभूतिरिति सिद्धसाध्यत्वव्युदासाय स्वशब्दः। सच परत्र स्वसाध्य व्यवहारात्यन्त सजातीय परः। व्यवहारस्या त्यन्त सजातीयत्वं नामा भिन्नप्रवृत्ति निमित्तकत्वं। व्यवहारानुगुण्यमात्रंहि प्रकाशत इति व्यवहारस्य निमित्तं। परज्ञान व्यवहारे कालात्ययापदेश परिहाराया पेक्षा नियमराहित्यं विवक्षितं। हेतुमाह " स्वसम्बन्धा" दिति। धर्महेतुत्वे व्यवहारहेतुत्वेच

हेतौ विवक्षिते ऽनैकांत्यंस्यादिति तत्परिहाराय तच्छब्दः। स्वस्ययो धर्मो व्यवहारश्च तदत्यन्त सजातीयो धर्मो व्यवहारश्च तच्छब्द विवक्षितः। स्वस्याग्निसम्बन्धा त्स्वस्मि न्पूर्वरूप सजातीय रूपांतर तद्व्यवहारहेतु र्घटोऽग्निसापेक्षइति तत्र व्यभिचार परिहाराय धांतरइत्युक्तं। किंवा धांतर शब्दो निर्दिष्ट जातीया द्विजातीयपरः। तेन परस्मिन् द्रव्ये संयुक्तत्व व्यवहार हेतो द्रव्यस्य परद्रव्यसापेक्षतया ऽनैकांत्यं परिहृतंस्यात्। द्रव्यंहि द्रव्यस्या त्यंत सजातीयं। ननु घटोहि घटे संयुक्तत्वादिक मापादयन् स्वस्य तथात्वे घटांतर सापेक्षइत्य नैकांत्यं नैवं, सजातीयापेक्षानियमविरहरूपस्य साध्य धर्मस्य तत्र विद्यमानत्वात्। नहि घट स्स्वस्य संयुक्तत्वादौ स्वात्यन्त सजातीयं घटमेवापेक्षतइति नियमोस्ति। पुत्रे पुत्रत्व व्यवहारहेतौ पितरि स्वस्य पुत्रत्व तद्व्यवहारयोः पित्रन्तर सापेक्षे व्यभिचार परिहाराय स्वसंम्बन्धादित्युक्तं। विद्यमान स्सम्बन्धो विवक्षितः। पत्र स्वसम्बन्ध तुल्यकाल स्वगतधर्मात्यन्त सजातीयधर्म तत्सापेक्षव्यवहारहेतुत्वा दित्यर्थः। नहि पित्रादिप्रवासनिधनयोः पुत्रादौ पुत्रत्वं तद्व्यवहारश्चापगच्छति। अतएव स्वस्मि न्ननन्यापेक्ष द्वैधीभाव मनापादयति परद्वैधीभाव हेतौ द्रव्ये व्यभिचारश्च दूरोत्सारितः। ननु सिद्धान्तिनोप्यभिमतमिद मनुमानं, चेतनस्स्वसम्बन्धतुल्यकालं शरीरत्वं शरीरे जनयन् स्वस्मिन् शरीरत्व तद्व्यवहारयो र्नान्यानपेक्षः, अपितु परमात्मसापेक्षः, परमात्माच चेतनत्वा दत्यन्तसजातीयः ; अत स्तत्रानैकान्त्यमिति। नैवं, स्वव्यापकधर्महेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्। नहि चेतनत्वव्यापकं शरीरत्वं, ईश्वरस्य चेतनस्य शरीरत्वाभावात्। अत स्स्वधर्मशब्दाभिमेतेन स्वावश्यम्भावित्वेन परिहारः।

एतदुक्तं भवति – धर्मशब्दः प्रकाशपरोवा धर्ममात्रपरोवा, अन्यशब्दश्चा न्यमात्रपरोवा स्वात्यन्त सजातीयान्यपरोवा। तत्र हेतुमात्रानपेक्ष प्रकाशत्वे [साध्ये] दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं। रूपंहि चक्षुराद्यपेक्षमकाशं। स्वात्यन्तसजातीयानपेक्ष प्रकाशत्वे साध्ये व्यर्थ-

विशेषणत्वं, हेतौ हेतुत्वमात्रेण साध्यसिद्धेः । नहि यस्य कस्यचिद्धेतुस्सन् घटादि स्स्वप्रकाशे घटान्तरादिक मपेक्षते । हेत्वनपेक्षधर्मत्वे साध्येऽनुभूतित्वादिना सिद्धसाध्यता । परश्वधादि ष्वनैकान्त्यश्च, काष्ठद्वैधीभावहेतोःपरश्वधस्यस्वद्वैधीभावे हेत्वन्तर सापेक्षत्वात् । स्वात्यन्त सजातीयानपेक्ष धर्मत्वेचानुभूतित्वादिना सिद्धसाध्यता । विषय प्रकाशके परज्ञानेपि लिंगापेक्ष प्रकाशकत्व दर्शना द्बाधश्च । रूपस्य रूपान्तरानपेक्ष स्वगतरूपित्व हेतुत्वाभावाद्दृष्टान्तस्य साध्य विकलता । पुत्रगत पुत्रत्व हेतौ पित्रन्तर सापेक्ष पुत्रत्व धर्मे पितर्यनैकान्त्यंच । परद्रव्यगत संयुक्तत्वहेतौ द्रव्यान्तरसापेक्ष संयोगे द्रव्येचा नैकान्त्यं । अत एवमादिदोष परिहारार्थं मित्थंप्रयोक्तव्यं । अनुभूति स्स्वजन्य परगत धर्मात्यन्तसजातीयधर्म भाक्त्वे स्वात्यन्त सजातीया पेक्षानियम रहितेतिप्रतिज्ञा । स्वविजातीये स्वावश्यम्भाविधर्मा त्यन्त सजातीय स्वसम्बन्ध तुल्यकाल धर्महेतुत्वा दितिहेतुः । तथानुभूति स्स्वजन्य परगत व्यवहारा त्यन्त सजातीय व्यवहार भात्त्वे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितेति प्रतिज्ञा । स्व विजातीये स्वावश्यम्भावि व्यवहारात्यन्त सजातीय स्वसम्बन्ध तुल्यकालव्यवहार हेतुत्वादिति हेतुः । व्यवहारस्य स्वावश्यम्भावित्वंतामा वश्यम्भाविधर्म निबन्धनत्वमिति ।

सुखबोधनार्थ मेत द्व्याचक्ष्महे-"धर्म वत्त्व"इति । यद्यपि यावत्त्व घटितमेव साध्यं व्यवस्थाप्यते , तथापी दानीं धर्ममात्रे ऽनन्याधीनधर्ममात्रेवा साध्ये यावत्त्व विशेषणे बाधप्रसंगा त्तत्रविवक्षार्ह मित्युक्तमात्रस्यैव विवक्षणीयतया सिद्धसाधनोद्भावनमिति मन्तव्यं ।

ननु - जात्यनभ्युपगम पक्षे कथमनुभूतित्वेन सिद्धसाध्यता ? अनुभूतित्वस्य जन्यतया हेतुसापेक्षत्वेनानुभू त्यतिरिक्ताधीनतया ऽनन्याधीनत्वा सिद्धे रित्याशंक्य - अनुभूति व्यतिरिक्तानपेक्षत्व साधने सर्वस्यापि कार्यस्या नुभूत्यतिरिक्त तत्तत्स्व कारणापेक्षतया बाधइति तद्वारणार्थ मनन्याधीन पदेन सजातीयानपेक्षत्वं विवक्षणीयं, ततश्चा-

नुभूतित्वस्यानुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्यतैवेत्याह "अनुभूति-त्वस्यानुभूति सामग्री"ति अनुभूतित्वं ह्यनुभूति सामग्र्यैव जन्यते, नतु त-दतिरिक्तेन केनापि, अतोनुभूतित्वस्या नुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध साधनमिति भावः। "परत्रे"ति । धर्मे वक्ष्यमाण न्यायेन यावत्त्व विशे-षणस्या प्रयकाया दृष्टव्ये रूपादौ चाक्षुषत्व प्रयोजकस्या लोकादेर्द्रव्यस्य संयोगे द्रव्यान्तर सापेक्षत्वा द्व्यभिचार स्स्यादित्युक्त मिवक्षयैव तत्परिहारइति भावः। ननु आलोकादे स्संयोग जनने स्व विजातीय घटाद्यपेक्षाया अपि सम्भवा त्सजातीयापेक्षा नियम विरहोस्त्येवेति कथं व्यभिचार इतिचेन्न; — यद्रूपेण स्वोत्पाद्योधर्म स्तेन रूपेण सजातीया नपेक्षत्वस्य विवक्षित त्वात् । द्रव्यत्वेन स्वस्मिन् संयोगजनकस्या लोकस्य द्रव्यत्वेन सजातीयापेक्षणा द्व्यभिचारात् यद्रूपावच्छिन्नं धर्मोत्पादकत्वं तद्रूपेण परत्वं विवक्षितं, अतोनव्यभिचारता दवस्थ्यम् । उक्तविवक्षाया अभ्युच्चय हेतुमाह "अर्थान्तर"इत्यादिना । "स्वधर्मे " ति । तच्छब्दस्य प्रकृत परा-मर्शितया दनन्याधीन स्व धर्मवत्त्वमात्रे साध्ये तेन स्व धर्मस्यैव परामर्शः स्यात , तथाच परत्र स्व धर्मोत्पत्ते रसम्भवा त्स्वरूपासिद्धो हेतुस्स्यात् ; निरुक्तविवक्षायान्तु परगत धर्मस्यापि प्रकृतत्वात्तस्य तच्छब्देन परामर्शो युज्यतइति भावः। यद्यपि निरुक्त विवक्षाभावेपि स्व धर्मस्य परत्रो त्पत्त्य सम्भवादेव तत्पदेन स्वधर्मसजातीय परामर्शो युज्यते, नि रुक्त विवक्षायामपिहि तच्छब्देन परत्रोत्पद्यमान धर्म परामर्शे पूर्वोक्त व्यभिचारएव हेतुरिति हृदयम् । स्वस्मिन्नित्यंश तात्पर्यमाह " अत एवे" ति । नियम तात्पर्यमाह – "दण्डान्तरे" ति । "अन्यशब्दस्ये" ति । यद्रूपेण परत्र स्वेन धर्म स्तत्पाद्य स्तद्रूपावच्छिन्नान्यपर इत्यर्थः । " तादृशे " त्यादि । नन्वनु मित्यधीन प्राकट्यस्य सजातीयापेक्षत्वेपि स्वाधीनप्राकट्यस्य सजातीयानपेक्षत्वा त्सजातीया नपेक्षधर्म मात्रस्य च साध्यत्वात्कथम् बाधइति चेन्न ; — स्वावश्यम्भाविनि यत्किञ्चि द्धर्ममात्रे सजातीयानपेक्षत्व साधने परत्र दण्डीति विशिष्ट ज्ञानविषय त्व प्रयोजकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् दण्डज्ञानमिति दण्डविशिष्ट

ज्ञानविषयत्वे सजातीयापेक्षाविरहा त्सिद्धसाध्यतेति स्वावश्यम्भावि यावद्धर्मेषु सजातीयापेक्षा राहित्यं विवक्षणीयं ।

ननु - ज्ञाने - उक्तविशिष्टज्ञानविषयत्वे विशिष्टज्ञानापेक्षास्त्येवेति कथं सिद्धसाधनमिति चेन्न ;- स्वस्य येन रूपेण परत्र धर्मप्रयोजकत्वं तद्धर्मजातीयस्य स्वस्मिन्नुत्पादे तेन रूपेण सजातीयापेक्षाविरहस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा घटरूपे चाक्षुषत्वस्या लोकरूपसापेक्षत्वा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यप्रसंगात् । आलोकरूपस्य दृष्टान्तत्वे घटरूपे व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानापेक्षत्वेन बाधाच्च । उक्तविवक्षायांच न दोषः, आलोकरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्व प्रयोजकत्वात्, घटरूपस्य विषयगतोद्भूतरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्वप्रयोजकत्वात् । यावत्त्वाविवक्षा चा चार्यस्य 'अतएव स्वस्मिन्रूपित्वानापादना द्रूपस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वशंका व्युदस्तास्या' दिति वाक्या दवगम्यते । अन्यथा रूपस्य स्वस्मिन् चाक्षुषत्वे सजातीयापेक्षाविरहेण दृष्टान्ते साध्यसत्त्वात् । 'नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतदनुमानसाध्य' मिति वाक्याच्चेयं विवक्षावगम्यते । तथाहि - 'नहीं' त्यादिना नियमपदे दत्ते बाधनिरास उपपाद्यते, 'अतो न बाधितविषयत्व' मि त्युपसंहारात् । ततश्च नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतन्नियमपदघटित साध्यकानुमान साध्यमित्यनेन नियमपदाघटित साध्यकानुमानेन ज्ञानान्तरागोचरत्वमेव साध्यमिति प्रतीयते । तच्च स्वावश्यम्भावि यावद्धर्मेषु सजातीयानपेक्षत्व विवक्षायामेव सिद्ध्यति । नियमश्च - येन रूपेण साजात्यं तद्रूपावच्छेदेन विवक्षितः । तद्विरहश्चात्राबाधितएव, स्वाधीन प्राकट्यस्य स्व सजातीया पेक्षा विरहात् ।

"परज्ञान व्यवहार" इति । अत्रापि पूर्ववदेव परत्र - दण्डसम्बन्धीति व्यवहारजनकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् तादृश व्यवहारे सजातीयापेक्षाविरहा त्सिद्धसाध्यतेति व्यवहारे यावत्त्वं विवक्षणीयं । ततश्च परकीयज्ञान व्यवहारस्या नुमित्याद्यधीनत्वा द्बाधवार-

णाय नियमोविवक्षणीय इत्यर्थः । नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य वि॰ शिष्टज्ञान साध्यत्वा न्न सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अत्रापि पूर्ववं येन रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन विशिष्ट ज्ञानापेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञान त्वेन तदपेक्षा । अन्यत्रतु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्र॰ योजयतीत्यदोषः । " अनैकान्त्यंस्या"दिति । परत्र संयोग जनकेषु कर्मा॰ दिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः । तत्प्रा॰ गभावत्वेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्राग॰ भावेऽभावात् ,यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः, तत्सजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण स॰ जातीयापेक्षया व्यभिचारः । " स्वस्यापि सम्बन्धा " दिति । पूर्वोक्ता॰ भ्युच्चया नुसारेण हेत्वाय र्थान्तर पदाभावे साध्येपि परत्रेति पदाभावं, तदभावेच यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया परस्मिन् कार्यं जनयति तद्रूपेण सजातीय विवक्षाभावंचाभिप्रेत्यैतं व्यभिचारो द्भावनमिति ध्येयं । हे त्वार्थान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेपि व्यभिचारःस्या- दिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विवक्षणीयतया तत्परमर्थान्तरपदं सार्थ मित्याह – " विचे " ति । अर्थान्तरपदस्य निर्दिष्टजातीया पेक्षया र्थान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दि॰ ष्टजातीया पेक्षया परपरत्वं न विवक्ष्यत इति भावः । [illegible] रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपे[illegible] क्षाया स्तत्व्यभिचारा सिद्धेः । नहि घटो [illegible] परस्मि न्पटादौ संयोगजनने घटत्वेन सजातीयमेया नियमोस्ति , पटेन [illegible] संयोगात् । निर्दिष्टत्व विशेषणे [illegible] द्विजापेक्षया र्थः [illegible] तद्रूपेण सजातीय [illegible]

वच्छिन्ना पेक्षया ऽ र्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति । निर्दिष्ट त्वविशेषणे प्यनैकान्त्यमेवे त्याशंक्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थि तत्वा न्न दोष इति परिहरति – " नन्वि " त्यादिना । " पुत्र " इ-ति । अत्रा पुत्रः पुत्रो विवक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा त्पितृत्वरूपा वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन सजातीयापेक्षत्वेन सत्व साध्याभावा त्पितृत्वावच्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्वा द्व्यभिचारः । यतएव मपुत्रः पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्स्वासाधारण तद्व्यक्तित्वादिरूपाव च्छिन्नापेक्षया ऽ न्यस्मिन्पुत्रे कार्योत्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन् पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयापेक्षाभावा त्साध्यसत्वा न्न व्यभि चारः ; यदिच पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मि न्कार्यहेतुत्वं विव क्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वात्पुत्रस्य पितृत्वरूपाव-च्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरत्वाभावेन हेत्वभावान्न व्यभिचार इति निरस्तं । "तद्व्यवहार हेतु"विति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः । तत्कीर्तनञ्च व्यवहार साजात्य प्रदर्शनाय । समान प्रवृत्ति निमित्तकत्वंहि व्यवहारस्य सा-जात्यं विवक्षितं । "परत्रे"ति । स्व सम्बन्ध तुल्य कालत्व-स्व शून्य-कालानुवृत्ति रहितत्वं । "तत्सापेक्षे"ति । परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल स्वगत धर्मात्यन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननुस्व सम्बन्ध तुल्यकालत्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष ण मस्त्विति चेन्न;-दृष्टान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात् । नहि रूपसंबन्ध दशायामेव घटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टेपि घटे घटश्चाक्षुष इति व्यव हारात् । "नहि"ति । सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो विवक्षणीयः । अथवा न विवक्षणीयः, तत्र जन्य जनक भावादे र्जन्यस्य जनकस्यो भय समुदाया त्मकत्वात् । पितु र्निधने तद्धर्मभूतस्य जनकतया देरप्यभावात् । जन्यजनकभावाद्य सिद्धावपि न पुत्रत्व मपगच्छति । अतिरि क्तसम्बन्धश्च सहा वस्थानमेवेति पितृ मरणे पुत्रत्वं नापगच्छती त्यर्थः ।

णाय नियमोविवक्षणीय इत्यर्थः । नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य वि- शिष्टज्ञान साध्यत्वा न्न सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अत्रापि पूर्ववं येन रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन विशिष्ट ज्ञानपेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञान त्वेन तदपेक्षा । अन्यत्रतु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्र- योजयतीत्यदोषः । " अनैकान्त्यंस्या"दिति । परत्र संयोग जनकेषु कर्मा- दिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः । तत्प्रा- गभावत्वेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्राग- भावेऽभावात् ,यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः, तत्सजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण स- जातीयापेक्षत्या द्व्यभिचारः । " स्वस्यापि सम्बन्धा " दिति । पूर्वोक्ता- भ्युच्चया नुसारेण हेताव र्थान्तर पदाभावे साध्येपि परत्रेति पदाभावं, तदभावेच यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया परस्मिन् कार्य जनयति तद्रूपेण साजात्य विवक्षाभावेचा,भिप्रेत्यैतं द्व्यभिचारो द्भावनमिति ध्येयं । हे तावर्थान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेपि व्यभिचारःस्या- दिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विवक्षणीयतया तत्परमर्थान्तरपदं सार्थ मित्याह – " किंचे " ति । अर्थान्तरपदस्य निर्दिष्टजातीया पेक्षया र्थान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दि- ष्टजातीया पेक्षया परपरत्वं न विवक्ष्यत इति भावः । साध्ये येन रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपेक्षत्व विव- क्षाया मुक्तव्यभिचारा सिद्धेः । नंहि घटो घटत्वावच्छिन्ना पेक्षया परस्मि न्पटादौ संयोगजनने घटत्वेन सजातीयमपा पेक्षत इति नियमोस्ति , पटेनापि संयोगात् । निर्दिष्टत्व विशेषणेनच यद्रूपाव- च्छिन्नापेक्षया र्थान्तरेकार्यं जनयति तद्रूपेण सजातीयानपेक्षं, तद्रूपा-

वच्छिन्ना पेक्षया ऽ र्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति। निर्दिष्ट स्वविशेषणे प्यनैकान्त्यमेवे त्याशंक्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थितत्वा न्न दोष इति परिहरति – "नन्वि" त्यादिना। "पुत्र" इति। अत्रा पुत्रः पुत्रो विवक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा त्पितृत्वरूपा वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन सजातीयापेक्षत्वेन सत्त्व साध्याभावा त्पितृत्वायच्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्वा द्व्यभिचारः। यतएव मपुत्रः पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्स्वासाधारण तद्व्यक्तित्वादिरूपाव च्छिन्नापेक्षया ऽ न्यस्मिन्पुत्रे कार्योत्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन् पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयापेक्षाभावा त्साध्यसत्त्वा न्न व्यभिचारः; यदि च पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मि न्कार्यहेतुत्वं विवक्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वात्पुत्रस्य पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया ऽर्थान्तरत्वाभावेन हेत्वभावान्न व्यभिचार इति निरस्तं। "तद्व्यवहार हेतु"रिति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः। तत्कीर्तनंच व्यवहार साजात्य प्रदर्शनाय। समान प्रवृत्ति निमित्तकत्वंहि व्यवहारस्य साजात्यं विवक्षितं। "परत्रे"ति। स्व सम्बन्ध तुल्य कालत्वं-स्न शून्य-कालानुवृत्ति रहितत्वं। "तत्सापेक्षे"ति। परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल स्वगत धर्मात्यन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः। ननुस्व सम्बन्ध तुल्यकालत्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष ण मस्त्विति चेन्न;-दृष्टान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात्। नहि रूपसंबन्ध दशायामेव घटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टेपि घटे घटश्चाक्षुष इति व्यव हारात्। "नह्नी"ति। सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो विवक्षणीयः। अथवा न विवक्षणीयः, तत्र जन्य जनक भावाद्दे जन्यत्व जनकत्वो भय समुदाया त्मकत्वात्। पितु र्निधने तद्धर्मभूतस्य जनकत्वा देरप्यभावात्। जन्यजनकभावाद्य सिद्धावपि न पुत्रत्व मपगच्छति। अतिरि क्तसम्बन्धश्च सदा यस्यानमेवेति पितृ मयाहे पुत्रत्वं नापगच्छती त्यर्थः।

"तद्व्यवहार श्चापगच्छती" ति । तादृश पुत्रत्व धर्मविषयत्वं नापगच्छती त्यर्थः ।यद्वा- सम्बन्ध तुल्य कालत्व विवक्षाधर्म घटितहेतावेव । 'तत्सा-पेक्ष व्यवहार हेतुत्वा' दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वा-दित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या स्त्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यतत्वा दितिचेन्न;-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यव-हारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृका-लीन पुत्रत्वव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । "तद्व्यवहारश्चे"ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । " ननु सिद्धान्तिनोपी" ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्देन तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्चय मूलकमेवेदं व्यभिचारो द्भावनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्वोत्पाद्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्यभिचारा द्धेता ववश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । " स्वव्यापकेति " । स्वपदं स्वनिष्ठधर्मपरं । यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया न्य-स्मिन् कार्यं जनयति तद्धर्मं व्यापकत्वं विवक्षितं । " तत्र हेतुमात्रे " ति । अत्र बाधोपि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त री-त्या तुभूतित्यादिना सिद्धसाधनात्, अनन्याधीन यावद्धर्मवत्वस्य बा-धात्, अनन्याधीन तद्धर्मवत्त्वं वाच्यमित्यभिमेत्य तत्र दोषमाह - " रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे " ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्व्यभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामर्शयोग्यत्वा त्स्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । " स्वजन्यपरगते " ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षात्व व्याप्यता-रहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपा धिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण तद्रूपा वच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य वृत्ति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्स्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्वं । त-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपाधिकरणजन्यधर्मश्च। सएव धर्म स्तद्धर्मः। तन्निरूपितव्यापकतावच्छेदको धर्म स्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मः। तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्तिश्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च। तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मश्च। तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणंच तत तद्रूपाधिकरणजन्यंच। तादृशजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च। अवच्छेदक धर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन कर्मधारय'। अत्रच साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या नुभूतावभावा तादृश यावद्धर्माधिकरणत्वं नास्तीति बाधवारणाय स्वपदं यावद्धर्मविशेषणम्। ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधनं, अनुभूतित्वव्यापकता वच्छेदकत्वात्; अनुभूतिभिन्नघटादिवृत्त्यनुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च; प्रमेयत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्ते स्तदधिकरणत्वात। नच तद्रूपाधिकरण जन्यवृत्ति जन्यतावच्छेदक धर्मो विवक्षित इति वाच्यम्, एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनादिति चेन्न; – तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्। "स्वविजातीय" इति। स्वविजातीयत्व विशेषणाभावे दण्डे परत्र स्वावश्यम्भावि संयोगसजातीय कार्यहेतौ परत्र स्वोत्पाद्यमान स्वावश्यम्भावि धर्माभावा द्व्यभिचार इति तद्वारणाय स्व विजातीयत्वविशेषणम्। धर्मे हेतुतावच्छेदक रूपेण वैजात्यं विवक्षितम्, अन्यथा दण्डे स्वविजातीये पटे संयोगजननेन व्यभिचारतादवस्थ्यात। दण्डे परत्र दण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत धर्मसजातीय स्वावश्यम्भावि धर्माभावाद्व्यभिचार इति स्वावश्यम्भावित्व विशेषणम्। तच्च प्रागिव स्वव्यापकपरं, इतरथा स्व-

"तद्व्यवहार श्चापगच्छती" ति । तादृश पुत्रत्व धर्मविषयत्वं मापगच्छती त्यर्थः ।यद्वा- सम्बन्ध तुल्य काळत्व विवक्षाधर्म घटितहेताविव । 'तत्सा-पेक्ष व्यवहार हेतुत्वा' दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वा-दित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या स्त्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यत्तत्वा दितिचेन्न;-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यव-हारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृका-लीन पुत्रव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । "तद्व्यवहारश्चे"ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । " ननु सिद्धान्तिनोपी" ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्देन तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्चय मूलकमेवेदं व्यभिचारो द्भावनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्वोत्पाद्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्यभिचारा द्भुता वश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । " स्वव्यापकेति " । स्वपदं स्वनिष्ठधर्मपरं । यद्रूपावच्छिन्ना पेक्षया न्य-स्मिन् कार्यं जनयति तद्धर्मं व्यापकत्वं विवक्षितं । " तत्र हेतुमात्रे " ति । अत्र बाधोपि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त री-त्या लुभूतित्वादिना सिद्धसाधनात्, *अनन्याधीन यावद्धर्मवत्वस्य बा-धात्*, अनन्याधीन तद्धर्मवत्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्य तत्र दोषमाह - " रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे " ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्व्यभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामर्शयोग्यत्वा त्स्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । " स्वजन्यपरगते " ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यता-रहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपा धिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण तद्रूपा वच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य वृत्ति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्स्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापक्षत्वं । ता-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपाधिकरणजन्यधर्मश्च । स एव धर्म स्तद्धर्मः । तन्निरूपितव्यापकतावच्छेदको धर्म स्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मः । तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्तिश्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणच तत् तद्रूपाधिकरणजन्यच । तादृगजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । अवच्छेदक धर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन कर्मधारय । अत्रच साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या नुभूतावभावा त्तादृश यावद्धर्माधिकरणत्व नास्तीति बाधवारणाय स्वपद यावद्धर्मविशेषणम् । ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधन, अनुभूतित्वव्यापकता वच्छेदकत्वात्, अनुभूतिभिन्नघटादिवृत्त्यनुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च, प्रमेयत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्ते स्तदधिकरणत्वात् । नच तद्रूपाधिकरण जन्यवृत्ति जन्यतावच्छेदक धर्मो विवक्षित इति वाच्यम्, एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदक तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनादिति चेन्न, - तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । "स्वविजातीय" इति । स्वविजातीयत्व विशेषणाभावे दण्डे पक्षे स्वावश्यम्भावि संयोगसजातीय कार्यहेतौ पक्षे स्वोत्पत्त्यभाव स्वावश्यम्भावि धर्माभावा द्व्यभिचार इति तद्वारणाय स्व विजातीयत्वविशेषणम् । धर्मे हेतुतावच्छेदक रूपेण वैजात्य विवक्षितम्, अन्यथा दण्डे स्वविजातीये पट संयोगजननेन व्यभिचारतादवस्थ्यात । दण्डे पक्षे दण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत धर्मसजातीय स्वावश्यम्भावि धर्माभावाद्व्यभिचार इति स्वावश्यम्भावित्व विशेषणम् । तच्च प्रागिव स्वव्यापकपर, इतरथा स्व-

वृत्तित्वमात्रस्य दण्डित्वेपि सत्वेन व्यभिचारानुद्धारात । स्वव्यापकत्वं च स्ववृत्तिहेतुतावच्छेदक धर्मव्यापकत्व विवक्षितम् । स्ववृत्तिधर्मं व्यापकत्वमात्रस्य तद्दण्डत्वव्यापके दण्डित्वेपि सत्वात । पत्र स्वो त्पाद्यप्रकृते धर्महेतुतावच्छेदकत्वमेव च विवक्षित, अन्यथा तद्दण्ड ध्वसहेतुतावच्छेदक तद्दण्डत्वव्यापके दण्डित्वे व्यभिचारानुद्धारात् । देवदत्ते कस्यचि त्पितरि पितृत्वानधिकरणे क्वचित्पुत्रे पुत्रत्वजनकत्वा-द्व्यभिचारवारणाय स्वसम्बन्धतुल्यकालविशेषण। ततश्च तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य तद्रूपानधि करणकालावृत्ति धर्मवृत्तिधर्मावच्छिन्न व्यापकतानिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः । " स्वजन्य परगतव्यवहारे " ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतारहित तद्रूपावच्छिन्न प्रति-योगिकान्योन्याभावाधिकरणविशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्र-वृत्तिनिमित्त प्रवृत्तिनिमित्तकव्यवहारताक तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगि-कान्योन्याभावव द्विशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्रवृत्तिनिमि-त्त तावच्छेदकावच्छिन्न तद्रूपव्यापकताक तद्रूपाधिकरणानधिकरण कालावृत्तिधर्मप्रवृत्तिनिमित्तव यावद्व्यवहार इति साध्यम् । " स्व-विजातीय " इति । स्वसम्बन्धतुल्यकाले त्यनेन स्वसम्बन्धतुल्य-कालएव विद्यमानत्व विवक्षितम् । तेन वर्तमानचाक्षुषत्वविषय व्यवहारादे रूपिद्रव्यादौ रूपादिसम्बन्धतुल्यकाल एवा भावा द्वर्त-मान विषयक व्यवहार हेतुत्वमेव विवक्षित पर्यवस्य ति । एवच तद्रू-पावच्छिन्न प्रतियोगिका न्योन्याभावाधिकरण विशेष्यक तद्रूपाधिकरण जन्य तद्रूपाधिकरण सम्बन्ध व्यतिरेक प्रयोज्य व्यतिरेक प्रतियोगि वर्तमान विषयताक व्यवहार प्रवृत्ति निमित्ततावच्छेदकावच्छिन्न व्या-पकताक धर्मनिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतु' प-र्यवस्यति । स्वाचयम्भावित्व व्यवहारस्यानुपपन्नं, विद्यमानस्यापि प्रा-वस्थादे- कदाचि द्व्यवहारा दित्यत आह "व्यवहारस्येति "। अत्र प्र-

योगद्वये हेतुसाध्ययोः कारणजन्यपदे प्रयोजक प्रयोज्यपरे। यद्वा-अनुभूतिः स्वान्य स्ववृत्ति तद्धर्म यावत्कारण वृत्त्यभाव प्रतियोगि तद्धर्मवृत्ति स्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगि यावद्धर्मिका। स्ववृत्तिश्चासौ तद्धर्मश्चेति कर्मधारयः। अयं तद्धर्मशब्द स्तद्धर्मवृत्ती त्यत्र तद्धर्मशब्देन तुल्यार्थः। ततः स्ववृत्तितद्धर्मस्य याव त्कारणानीति षष्ठीसमासः। तेनच स्वान्यशब्दस्य कर्मधारयः। इदंच स्वपदद्वय मनुभूतिपरम्। तद्धर्मवृत्ती त्यव्यवहितोक्त स्ववृत्तिधर्म उच्यते। स्वस्य व्यापिका या योग्यता तस्या यत्प्रतियोगितावच्छेदकं, तत्स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकम्। अस्यच पदस्य तद्धर्मवृत्ती त्यनेन कर्मधारयः। तद्धर्मवृत्तिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यता यस्येति बहुव्रीहिः। सचासौ धर्मश्चेति कर्मधारयः। तत स्तादृशधर्मेण समानाधिकरण इति तृतीयासमासः। तत स्तस्याभावपदेन कर्मधारयः। तत स्तस्य प्रतियोगी त्यनेन षष्ठीसमासः। यावन्तश्च ते धर्माश्चेति कर्मधारयः। तेन प्रतियोगीत्यन्तस्य तद्धर्मवृत्तीत्यादिकस्य कर्मधारयः। तत स्तद्धर्मवृत्तीत्यादे स्सर्वस्य पूर्वेणा भावप्रतियोगीत्यन्तेन सर्वेण बहुव्रीहिः। तत्रा नुभूतौ प्राकत्यस्या नुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि स्वाश्रयजन्यत्वा द्बाध वारणाय स्वान्यपदम्। अनुभूतिप्राकत्यस्या नुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि तत्कारणकालादे रननुभूतित्वा दर्थान्तरवारणाय याव त्पदम्। अयं घट इत्याद्यनुभव स्स्वयमेव घटादिविशेषणज्ञानं भवन् स्वस्मिन् तद्विशिष्टज्ञानभ्य पश्चात्त मित्याद्याकारस्य जनकः, तत्रच विशिष्ट ज्ञाने स्वाश्रयीभूता दयं घट इत्याकारका द्विशेषणज्ञाना दन्य त्सर्वं कारण मननुभूति रिति कृत्वा ऽनुभूतित्वे वादृशविशिष्टज्ञान याव त्कारणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वसत्त्वा त्सिद्धसाध्यतेति तद्धर्मपदम्। शरीरचेष्टावृत्तिनियमनादि धीन व्यापारविशेषत्वावच्छिन्न चेतनत्वावच्छिन्न

कारणताप्रतियोगिक कार्यताक प्रसिद्धलौकिकशरीरक्रियात्मक धर्म समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वा चेतनस्य तन्निष्ठक्रियायांच नियमनाधीनव्यापाररूपाया मीश्वररूपचेतनान्तरापेक्षणात्, घटादौ चेतनत्वेना नित्यज्ञानत्वात्मक चेतनत्वव्यापक तावच्छेदकावच्छिन्नजनकत्वा द्धेतुसत्त्वा द्व्यभिचार इति तद्वारणाय स्वव्यापकेत्यादिविशेषणम् । दृष्टान्तीभूतो द्रुतरूपादावपि चाक्षुषज्ञाननियमाभावा त्साध्यवैकल्यव्युदासाय योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकेति । तादृशयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यताकत्वञ्च धर्मविशेषण मेवास्तु, किन्तेन कार्यताविशेष्यत इति चेन्न; चेतने व्यभिचारात् । जन्यत्वावच्छिन्नकार्यस्य चेतनमात्रे योग्यता स्तीति शरीरादिक्रिया तादृशजन्यत्वावच्छिन्ना, स्वावच्छिन्नकारणतेत्यादि विशेषणंच प्राग्व दस्तीति तत्परिहारायैव तेन कार्यता विशेष्यते । स्वसमानाधिकरणकारणते त्युक्त्वा स्वावच्छिन्नकारणते त्युक्ति रपि – अनुभूतित्व समानाधिकरणेश्वर ज्ञाननिष्ठकारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदक जन्यत्वाश्रय घटविशिष्ट ज्ञानसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगिनि स्वस्मिन्ननुभूत्यन्त रानधीन घटविशिष्टज्ञानजनकत्वादनुभूते रनुभूतित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय । ननु- तादृशकार्यताक धर्मसमानाधिकरणत्वं यावद्धर्मविशेषणमेवास्तु, कृत मभावादिपदेन, समानाधिकरणान्तस्यच तद्विशेषणत्वेन, इतिचेन्न;– संयोगवृत्तिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यताक संयोगसमानाधिकरणं द्रव्यत्वं, नच तत्र स्वान्येत्यार्थशोस्ति, अतो द्रव्यत्वमादाया लोके व्यभिचारः । तस्यहि स्वव्यापकं चाक्षुषज्ञानं परस्मि न्नालोकभिन्ने आलोकत्वेनैव जन्यत इति हेतु रस्ति, तदर्थं मभावविशेषणम् । संयोगरूपप्रागभावान्यतरत्वं द्रव्यत्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकं, तदवच्छिन्न समानाधिकरणाभाव प्रतियोगीचालोकः, तत्र हे-

तुश्च पूर्ववदस्तीति व्यभिचारवारणाय स्वावच्छिन्न कारणतेत्यादि-विशेषणम् । स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक कार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभाव प्रति-योगिधर्मवत्त्वात, उद्भूतरूपवत् । उद्भूतरूपंहि घटादौ चाक्षुषत्वमयोजकं स्वचाक्षुषत्वे तदपेक्षारहितम् ॥

आदिपदेन - अनुभूतित्वं स्वानधिकरण वृत्त्यधिकरण स्वावच्छिन्न-कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न स्वव्यापकयोग्यताप्रतियोगिकताक स्व समानाधिकरण किञ्चिद्धर्माश्रयान्य तत्फलोपहित यावन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगि, स्वव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यताश्रय समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वात, महत्व समानाधिकरणोद्भूत रूपवत्ववत् । प्राकस्यमनुभूतित्वा नधिकरण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारण वृत्त्यनुभूतित्वावच्छिन्न कारणता निरूपित कार्यतावच्छेदका धिकरणं, अनुभूतित्वाभाव समानाधिकरण वृत्त्यनुभूतित्वावच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यतावच्छेदका वच्छिन्नानुभूतित्व व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकत्वात्; यदभाव समानाधिकरण वृत्ति यदवच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न यद्व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकं यत्तत्तदनधिकरण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारणकवृत्ति तदवच्छिन्नकारणतानिरूपित कार्यतावच्छेदकाधिकरणम् । यथा रूपचाक्षुषज्ञानं। प्राकट्यत्वं स्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित कारणतावच्छेदकाभावाधिकरण यावत्स्वाधिकरणा धिकरणातिरिक्त कारणकवृत्ति, स्वाधिकरण समानाधिकरणाभाव प्रतियोगिधर्मावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकत्वात, चाक्षुषज्ञानत्व वदित्यादि गृह्यते ।

इत्याद्यनुमाने प्रपञ्चेऽपत्वविवक्षाया पूर्ववद्दोषो भाव्यः । आगमबाधश्च । यदि ह्यनुमितिरूप ब्रह्म न वेद्य, कस्तर्हि तत्वावेदकशास्त्रस्य विषयः । प्रपञ्चमिथ्यात्वमात्रमिति चेन्न ; – " अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । " " आत्मावा अरे द्रष्टव्य. श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " " ब्रह्मविदाप्नोतिपर " " अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन

(अवेद्यत्व विवक्षायामिति) यद्यप्युक्तानुमाने स्वप्रकाशत्वमात्रं सिद्ध्यति, तथापि तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषणावापो ह्यापाभ्या मवेद्यत्वं साद्ध्यतये दित्यर्थः । प्रथमसाध्ये व्याप्यतारहितेति स्थाने ऽभावव्याप्येति विशेषणावापात्, व्यवहारघटित साध्यकेऽपि तथा तद्विशेषणावापात्, तृतीये तद्धर्मयावत्कारणेष्वथ तद्धर्मसजातीय यत्किञ्चिद्व्यक्ति यावत्कारणेति • सजातीयविवक्षायां स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि सजातीय यत्किञ्चिदिति विशेषणोद्वापात्, अनुभूतित्वपक्षके किञ्चिद्धर्मांश्रये त्यत्र किञ्चिद्विशेषणोद्वापात, प्राकट्यपक्षकेऽपि यावत्स्वकारण वृत्तीति स्थाने यावत्स्वकारणका न्यानुभूति वृत्त्यवृत्तीति विशेषणावापे स्वप्रकाशत्वमात्र सिद्धावपि तदावापात, प्राकट्यत्वपक्षकेपि स्वाधिकरणाधिकरणातिरिक्त कारणकवृत्तीति स्थाने स्वाधिकरणा धिकरणातिरिक्त कारणकेतर तत्कारणतावच्छेदक समानाधिकरणा वृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि तदावापात्, अवेद्यत्वं सिद्ध्यति ।

(आगमबाध इति) आगमेन बाधः । " ब्रह्मविदाप्नोति " " वचसां वाच्य मुत्तमम् " इत्यादि रागमः । यद्वा – अवेद्यत्वे बाधकतर्क माह (आगमेति) आगमस्य बाधः । तदुपपादयति (यदिहीति) (तत्वावेदकेति) वेदान्तशास्त्रस्येत्यर्थः । पूर्वभागस्य धर्मावेदक शास्त्रत्वात (नेति) " शास्त्रयोनित्वात् " " तत्त्वौपनिषदं " इत्यादिना ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वनिषेधा द्वेदान्तवेद्यत्वप राधमेयोक्त श्रुतिसूत्राणां वक्तव्यम, तथाच तदभावे तेषां नैरर्थक्यं

ततो विदुः " इत्यादीनां समुद्घोषत्वप्रसंगात् । ब्रह्माद्वयस्तोपरागमात्रनिवर्तनार्थं ब्रह्मानुवादो यमिति चेत् ? तथापि ते स्ते श्शब्दैरनुवादरूपै रप्यनुभाव्यत्व मवर्जनीयमेव । मिथ्याभूत मिद मनुभाव्यत्वमिति चेत् ? घटादेरपि समान मित्युक्तमेव । उपहितं ब्रह्मशास्त्रवेद्यमिति चेन्न; - अतत्त्वावेदकत्वप्रसंगात् । तस्याप्युपाधेर्विलयात्तदोषइति चेन्न ; -- तत्प्रतिक्षेपकेणापि केनचिदुपहितरूपेणानुपहिताकारेणवा ब्रह्मस्वरूप स्पर्शनस्यावर्जनीयत्वात् । अतउपहितरूपं वेद्यमनुपहित रूपन्तु नव्यवहर्तुं शक्यमिति तस्य वेद्यत्व प्रतिक्षेपोपि दुश्शकः ।

स्यादिति भावः । ननु ब्रह्मणस्स्वप्रकाशत्वेपि तस्या ज्ञानाविरोधितया ऽध्यासनिवर्तकत्वाभावेन तन्निवर्तकापरोक्षवृत्ते र्वेदान्तसाध्यतया वेदान्तानां सार्थकत्वं, वेदान्तजन्यवृत्त्यधीनाज्ञान निवृत्तिकत्वमेव जिज्ञासासूत्रादे र्विषय इत्याशंकते (ब्रह्माध्यस्तेति) स्वप्रकाशतया सर्वदा भासमान ब्रह्मविषयत्वाद नुवादतोक्तिः । वृत्तेरप्रकाशात्मकत्वा त्तदवच्छिन्नचैतन्याभावावस्था वश्यकत्वात्तत्र व्यावहारिकभेदस्यापि सत्त्वा द्वैधत्वमवर्जनीय मेवे त्याह (तथापीति) (उपाधेरिति) मिथ्यात्वेनैव प्रतिपादना न्न तत्त्वावेदकत्वहानिरिति शंकते (तस्यापीति) विलयो - निषेधः । किंच - किं मुपहितस्य वेद्यत्वनिषेधः, उतानुपहितस्य? नाद्यः, उपहितस्येदानीमेव वेद्यत्वांगीकारेण तन्निषेधे बाधात् । न द्वितीयः, अनुपहितस्य व्यवहारानर्हतया तत्रावेद्यत्व प्रतिज्ञादेरप्यसम्भवा दित्यत्राह (अत इति) उपहितवेद्यत्वस्यानुपदमेव त्वयां गीकारादित्यर्थः । ननु - ब्रह्म वेदान्तजन्य ज्ञानविषयत्वाभावेपि तज्जन्यज्ञानेन भासमाने जीवब्रह्माभेदे ब्रह्मव्यतिरिक्त मिथ्यात्वे च स्वेनैव भासमानं तटस्थमेवावच्छेदकं स्यात् । इदमेवचावच्छेदकत्वं दृष्टव्यइत्यादिनोच्यते, ननु ज्ञानविषयत्वमिति शंकते ।

ननु — अवेद्यत्वेपि स्वप्रकाशत्वेनैवा वस्थाय 'तत्वमस्या' दिवाक्यजन्यस्य स्वेतरनिषेधवाक्यजन्यस्य 'द्रष्टव्य' इत्यादि विहितज्ञानस्यचा वच्छेदक ब्रह्म भवेदितिचेन्न, अनवच्छेदकमिति बुद्धये वा ऽपि विपर्याकारात् । अन्यथा [स्वयम्प्रकाशा नुमादादि] स्वप्रकाशानुमानादि नैरर्थक्य प्रसंगाच्च । तस्मा दनवच्छेदकत्वाद्वेद्यत्व प्रतिपादकमपि वाक्यम ततोवेद्यत्वमेवो पस्थापयति ।

ननु - "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेदस । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां ॥" "विज्ञातारमरेकेनवि जानीयात्" 'येनेदं सर्वं विजानातित केन विजानीयात्" "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसासह" "न शब्द गोचरो यस्य योगिध्येय परम्पद ।" इत्यादिक कथं निर्वहणीयमितिचेत्' भवतोवा कथं' । स्वरसप्रतीत मवेद्यत्व मङ्गीकुर्वता मया किनाम दुर्निर्वहमितिचेन्न, - मतत्वाविज्ञातत्वादे रपि तत्रैव

(नन्विति) ज्ञानावच्छेदकत्व ज्ञानविषयीभूता भेदादिव्यावर्तकत्वम् । नन्ववच्छेदक मिति बुद्ध्यापि ब्रह्म नविषयीक्रियते, तज्ज्ञानाविषय भूतमेव ब्रह्म स्वनैव भासमान तदस्य सदवच्छेदकत्वं व्यावर्तयती-त्यत्राह (अन्यथेति) स्वप्रकाशपदेना नवच्छेदकपदेनच ब्रह्मणो प्रतिपादना त्तत्पदद्वय व्यर्थं मित्यर्थ । किंच - स्वप्रकाशादिपदानां ब्रह्मबोधकत्वस्योक्तत्वा सद्वाक्येना वेद्यत्वप्रतिपादक वेदान्तवाक्यस्थ पदानामपि ब्रह्मबोधकत्वा तदपि वाक्य स्वार्थपर्य्याय वेद्यत्वमेव साधयती त्याह (तस्मादिति) नन्वेव सत्यवेद्यत्वश्रुते. कथ निर्वाह इति शङ्कते (ननु यस्यामतमिति) (नशब्दगोचर इति) अत्र शब्दप्रतिपाद्यत्वमे

स्वरसप्रतीतत्वात् , अमताविज्ञातादि शब्दै रपि तत्रैव तत्स्वरूप प्रतिपादनात् । अन्यथा प्रागुक्तनयेन परस्परविरोधेन चानन्वयादि प्रसंगात् । अमतत्वोपहित रूपेण मतत्व मंगीकुर्म इतिचेत् ! किमतः ! तावतापि ज्ञानविषयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । अमतत्वं सामान्यत स्स्वानुविद्धं मतत्वमपि प्रतिक्षिपतीतिचेत् ? तथा स त्यमतत्व

यनिषिद्ध्यते, नतु मुख्यवृत्तिविषयता, तेन प्रमाणान्तरावेद्यस्य ब्रह्मण श्शब्दवेद्यत्वस्यापि निषेधे ऽवेद्यत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः । अतएव नशब्दगोचर इत्यनेन शक्यत्वनिषेधेपि लक्ष्यत्वसम्भवा त्कथमिदं ब्रह्मणो ऽवेद्यत्वे प्रमाणमिति शंका निरस्ता । (अन्यथेति) अविज्ञातादिशब्दै रवेद्यत्वस्य प्रतिपादने विज्ञातादिशब्दै स्स्वरूपाप्रतिपादने चेत्यर्थः (प्रागुक्तेति) " अन्यथा [स्वयम्प्रकाशानुवादनै रर्थक्यप्रसंग] स्वप्रकाशानुमाननैरर्थक्यप्रसंगाच्च " इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। आदिपदेन वैयर्थ्यं विवक्षितम् । अवेद्यत्वस्य स्वरसतः प्रतीतौ वेद्यत्वस्यापि स्वरसतः प्रतीतिः परस्परविरोधात् 'अमतं - मतं - नवेद' इत्यादे रनन्वयः, अमत मित्यादिना स्वरूपाप्रतिपादने ऽमतमित्यादि कृत्स्नं निरर्थकं स्यादिति भावः । नन्वमतत्वस्योपक्रमे प्रतिपादितत्वा दमतत्वेन मतत्वमेव 'मत' मित्यनेन प्रतिपाद्यते, नत्वाकारान्तरेण मतत्वं, अमत मित्यत्र चाकारान्तरेण मतत्वं निषिद्ध्यते, अतो नानन्वयः, नापि वैयर्थ्यं मिति शंकते (अमतत्वोपहितेति) अमतत्वेन मतत्वांगीकारेपि स्वरूपे मतत्वस्य सिद्धत्वा दमतत्वस्य बाधितत्वा दमतत्वेन मतत्वमेव नसम्भवती त्यनन्वयः । अमतत्वांगीकारे वैयर्थ्यंच तदवस्थमिति परिहरति (किमत इति) " अमताविज्ञातादिशब्दैरपि तत्रैव तत्स्वरूपप्रतिपादना " दित्यत्र शंकते (अमतत्वं सामान्यत इति) यद्य प्यन्यथेत्यादिना ब्रह्मस्वरूपा प्रतिपत्तौ दोष उक्तः, तथापि प्रौढवाद नैवं शंकेति ध्येयम् । अस्त्वमतत्वेन वेद्येण ब्रह्मणः प्रतिपादनम्,

मप्रतिपन्नमेव भवेद । तथा प्यमतत्वे वाक्यतात्पर्यं, मतत्वव्यपदेश-स्तु गळोपरि गर्जितमिति चेन्न ; - विपरिवर्तस्य दुर्वारत्वात् । क-स्यामतत्वे वाक्यतात्पर्यं वर्ण्यते ? ब्रह्मणइति चेत् ? हन्त ब्रह्मणो वेद्यत्वभयं परित्यज्य किमेव मुच्चारयसि ॥ - । यदिचाकारभेदेन मत-त्वामतत्वयो र्व्यवस्था, तदाऽस्मत्पक्षेपि न काचित्क्षतिः ? तत्तद्वा-क्यप्रतिपन्न गुणविभूत्याकारविशेषेण मतत्वं, वस्त्वन्तर स्वभावविर हेण तत्तत्प्रमाणगोचरतया ऽनवच्छिन्नविषयत्वादिना चा मतत्वमिति ।

एतेन - " अविज्ञातं विजानता " मित्यादिकमपि निर्व्यूढं । " विज्ञातारमरेकेन विजानीयात् " इत्यत्र कृच्छ्रेण ज्ञातव्यत्वे ता-त्पर्यं, बाह्यार्थप्रकाशनक्षम चक्षुराद्यगोचरत्वेवा । एवं -" येनेदं स-र्वं विजानाति तं केन विजानीयात " इत्यादिकमपि भाव्यम् । यद्वा - " मत्तस्मृति र्ज्ञान मपोहनं च " इत्याद्युक्तप्रकारेण यत्प्रसा-देनेदं सर्वं विजानाति, तं परमात्मानं तत्प्रसादमन्तरेण केन विजा-नीयादिति । " यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्यमनसासह " इत्यत्रा-पि ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसा परिच्छेद्यत्वे तात्पर्यं प्रकरणादौ व्य-

---

तथापि मतत्वरूपा प्रतिपादना व्रानन्वय इति शंकते (तथापीति) (गळोपरि गर्जितमिति) अहृदयमित्यर्थः । (अस्मत्पक्षइति) वेद्य-त्व पक्षइत्यर्थः । (वस्त्वन्तरेति) रूपादिविरहा त्तत्तद्गोचर प्रत्यक्षा द्यगोचरतये त्यर्थः (अनवच्छिन्नेति) अवच्छिन्नः - परिच्छिन्नः । सचासौ विषयश्चावच्छिन्नविषयः । अवच्छिन्नः - एतावद्गुणकएवैता-वद्विभूतिकएवेति प्रमितः । अवच्छिन्नविषयो न भवती त्यनवच्छिन्न विषयः । तत्प्रसादं विना दुर्ज्ञानत्वादि रादिशब्देन गृह्यते (विज्ञा तारमिति) ज्ञातव्यत्वमात्रनिषेधे केनेति हेत्वाक्षेपायोगा द्भगवत्प्रसा-दसहकृत न्यायोपबृंहित वेदान्तैरेव ज्ञातव्यत्वं विवक्षितमिति भावः (एवमिति) सापि श्रुतिः प्रमाणान्तराग्राह्यत्व विषयेत्यर्थः ।

त्मम् । अन्यथा यच्छब्दादिभि स्तत्प्रतिपादनासम्भवात् , " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् " इति तद्विषयविहित वेदनासम्भवाच्च ।

एतेन — " न शब्दगोचरो यस्य " इत्यादिकमपि निर्व्यूढं, निष्कृष्टस्वरूपस्य देवादिशब्दागोचरत्वे वा तात्पर्यम् ।

एव मन्यान्यपि वेद्यत्वादिप्रतिक्षेपकाणि वाक्यानि प्रमाणान्तर श्रुत्यन्तर वाक्यशेष वाक्यस्थपदान्तराविरोधेन नेतव्यानि ।

" अनुभाव्यत्वे ननुभूतित्वमित्युपहास्यम् " इति तर्कदूषण मुपसंहृत्योपहास्यतां प्रतिपादयता ऽऽगमबाधादिकं सुस्पष्टमिति सूचितं मन्तव्य मिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां अवेद्यत्वभंगवादो निरः ॥

"अन्यथा" अवेद्यत्वपरत्वे । "यच्छब्दादिभिः" - 'यतोवाच' इत्यत्र । आदि शब्देन-आनन्दपदं ब्रह्मपदंच गृह्यते (एव मन्यान्यपीति) " यद्वाचानभ्युदितं " " अगृह्यो न गृह्यते " " न ग्राह्यः केनचि त्कचित " " मान्तु वेदनकश्चन " इत्यादीनि विवक्षितानि । " प्रमाणान्तराणि " -प्रकाश्यत्वादि लिंगकानुमानानि । " श्रुत्यन्तरं " - "ब्रह्मविदाप्नोतिपरं" इत्यादि । " यद्वाचानभ्युदितं " इत्यत्र " तदेवब्रह्मत्वंविद्धि " इति वाक्यशेषः । [" अगृह्योनगृह्यते " इत्यत्र - " सएषनेति नेत्यात्माग्राह्यः " इतिवाक्यशेषः] । " वाक्यस्थपदान्तराणि " - तदुपस्थापकानि यत्पदादीनि ।

यदाद्दनवीनः - चिद्विषयत्वमवेद्यत्वं , आत्मनश्च चैतन्याभेदात्र तद्विषयत्वम् । नन्वेवमपि चैतन्यस्य कल्पितभेदेन चैतन्यविषयत्वं सम्भवति, सत्यभेदस्तु घटादावपि नास्तीतिचेत ? सत्यम् , अभेदे

भेदप्रयोज्य सम्बन्धायोगात्, धर्मिसमानसत्ताकभेदाभावे तत्समानसत्ताकविषयत्वाभावेन रजतकालएव शुक्तिकाया अरजतत्ववद्वियान्यत्वस्य सत्त्वेन स्वप्रकाशतानपायात्, इति ॥ तन्न, संविद्भेदस्य समर्थितत्वात्; कल्पितभेदस्य त्वयाप्यंगीकाराच्च। यदिच धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावा द्ब्रह्मावेद्यमिति ब्रूषे, तर्हि ब्रह्म धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावाद्यथाऽवेद्यं, धर्मिसमसत्ताककारणत्वस्या प्यभावात् ब्रह्माकारणमपि स्यात्।

ननु व्यावहारिकमपि विषयत्वम् ब्रह्मणोनास्त्येव, धर्मिसमानसत्ताकभेदस्य व्यावहारिक विषयत्वोपपादकत्वादितिचेत्; पुरुषान्तर चैतन्यस्य पुरुषान्तरचैतन्य विषयत्वाभावापत्तेरिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुज दासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां अवेद्यत्वनिरासो

त्रिंशः स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।
श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अथ एकविंशोवादः ।

विविधविषयाकृष्टे योगादिभि स्सुलभागसां
स्वय मुपनतं स्वान्तर्ध्वान्तं चिरस्य निरस्य नः ।
भगवति हरौ प्रत्यक्तत्वान्तरात्मनि निर्भर
प्रसृमरसुधाधाराकारा प्रसीदतु शेमुषी ॥

येतु स्ववचनविरोधजालमप्यवधीरयन्तःसर्वसाक्षिकामपि संवि- दुत्पत्तिं प्रतिक्षिपन्ति, तान्प्रति ब्रूमः । किं घटादिविषयप्रकाशात्मिकाया एव संविद उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यते; उत सकलविषयविरक्तायाः

यतिपति परिहष्टं प्रेष्ठमाम्नायवाचां-
शुभमतिभिरुपास्यं शुद्धसिद्धांतमार्गं ।
जनिपथभवभाजां लक्षय न्सानुकम्पो-
जयति भुवि वधूलश्रीनिवासार्यवर्यः
बाह्यादिभि श्चिरनिरुद्ध निजप्रकाशे
पाणिन्धमीभवति वेदपथे समीचि ।
श्रीमद्यतीन्द्र कृतिरत्न रुचिप्रचारै-
स्सञ्चारयन् जयति नः कविवादिसिंहः ॥

(ये पुनरिति) स्ववचनविरोधश्च "प्रतिवादिन शिष्याणांचे"त्यादिना वक्ष्यमाणोनुसन्धेयः (घटादिविषय प्रकाशात्मिकाया इति) अहमर्थधर्म भूताया इति विवक्षितम् । तेन तदभिमतसंविदोघटादिप्रकाशात्मकत्वात् फोटयन्तराभेदशंकाया अनवकाशः (सकलविषय.विरक्ताया इति) स्व-

कस्याश्चि दन्यस्या ? नाद्यः, घटादीनामप्यनुत्पत्तिमत्त्वप्रसंगात् । नहि तदुत्पत्तेः प्रागेव तद्विषया प्रत्यक्षसंवि दस्मदादीनां सम्भवति । अन्यथाऽस्मदादीनामपि सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगात् ।

ननु पूर्वं स्वरूपेणावतिष्ठते, पश्चात्तु सामग्रीवैचित्र्या त्तत्तद्घटादिविषयाभविष्यतीति चेन्नः- सत्यां संविदि सामग्र्या एवा नपेक्षणात् । तत्तद्घटादिविषयीकरण लक्षणसम्बन्धार्थं तदपेक्षेति चेन्नः- सामग्रीविशेषप्रतिनियत संवित्स्वरूपातिरिक्त सम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । संवित्स्वरूपानित्यत्वे श्रुतिसिद्धे सामग्रीवैयर्थ्यपरिहाराय तत्कल्पन मिति चेत् ? स किं संविदि साध्य आकारः? उतानादिसिद्धं संवित्स्वरूप

सः इति शेषः, वृत्त्याद्यवच्छेदे विषयोपरोधात् । कस्याश्चिदिति तुच्छत्वं व्यज्यते (अन्यस्या इति) अनहमर्थधर्मभूताया निर्द्धर्मकाया निराश्रयाया इत्यर्थः । ईश्वरस्यविषयोत्पत्तेः प्रागपि तत्प्रत्यक्षमस्त्येवेत्य- त उक्त मस्मदादीनामिति । ईश्वरस्य दस्मदादिप्रतीतेरपि प्रतीतित्वादे- वानुत्पन्नविषयतास्या दित्याशंक्य तथा सति कारणापेक्षाविरहात् स- र्वदा सर्वेषां सर्वज्ञत्वं स्यादित्याह (अन्यथेति) ननु पूर्वंघटादिकमवि- षयीकृत्यैव स्थिता ऽहमर्थभूता संवि त्तत्तद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षादि- सामग्रीवशा त्तत्तद्घटादिविषया भविष्यतीति शंकते (नन्विति) किमिदं सामग्रीवैचित्र्यात् घटादिविषया भविष्यतीति । किं घटादिविषयकं ज्ञान मुत्पद्यत इत्यर्थः , उत विषयीकरणलक्षणसम्बन्ध उत्पद्यत इति । नाद्य इत्याह (सत्यामिति) द्वितीय माशंकते (तत्तदिति) तत्तत्प्रत्यक्षानुमानादिसामग्र्यनन्तरं साक्षा त्करोम्यनुमिनोमीति तत्त त्सामग्रीप्रयुक्तकार्यवैजात्यस्य संविद्यनुभवात् तदर्थत्वमेव सामग्र्या

मेव? तत्र सधर्मकत्व सविकारत्वादिभीरुणा भवता प्रथमः पक्षो न कक्षीकार्यः । आरोपितधर्मविकारान्वया ददोषइतिचेन्न;— आरोपस्यैव विपर्यीकरणात्मकस्य निरूप्यमाणत्वात् । यदिहि विपयीकरण मप्यारोपितं, तर्हि तद्विपय विषयीकरणा न्तरापेक्षयाऽ नवस्था । क्वचिद्वा विपयीकरणस्य सत्यत्वे [न] प्रागुक्तोदोपः ।

नच विपयीकरण मारोपित मप्यविपय इति वाच्यम् ; व्याघातात् । नापि विपयीकरणान्तर मन्तरेण स्वरूपेणैव तत्प्रकाशत इति वाच्यम्, तत्रैव सामग्रीनैरपेक्ष्यप्रसंगेन सर्वदा संविद स्तद्विपयत्वे तत्सम्बन्धिघटादेरपि सर्वदा प्रकाशप्रसंगात् ।

त द्विपर्यीकरणं धर्मरूपं विकाररूपंवा मिथ्याभूतं विषयीकरणान्तर मपेक्षते, किंवासत्यभूत मिति निरूपणीय मित्याह (आरोपितस्येति) (विषयीकरणान्तरापेक्षयेति) मिथ्याभूतविपयकिरणान्तरापेक्षयेत्यर्थः । (नमागुक्तो दोप इति) किन्तु अपसिद्धान्तइति शेषः । (व्याघातादिति) आरोपितस्य प्रतीतिनियतसत्ताकत्वादिति भावः । ननु संवित् घटादिप्रकाशएव विषयीकरणमपेक्षते, नतु विषयीकरणेपि, स्वरूपस्यैव तत्प्रकाशात्मकत्वा दितिशंका मनूद्य परिहरति (तत्रैवेति) विषयीकरणविषये सामग्री नैरपेक्ष्यात्, नित्यभूतायाः स्संविदस्सर्वदा तद्विपयत्वे विषयीकरणस्य सर्वदा भानात् विषय भानं विना तद्भानायोगात घटादीनामपि सर्वदा भानप्रसंग इत्यर्थः । किञ्च विश्वव्यापायां नित्यायांच सर्वदेशकालवर्त्ति पदार्थाधिष्टानत्व योग्यायां संविदि प्रपंचाध्यास मवोचः, अस्मिश्च कल्पे अह मर्थ धर्मभूतायां तादृश्यां संविदि अध्यासो वाच्यः । तदतिरिक्त संविद्ध्यात्रे एतत्संविदा भानायोगात्, अधिष्टानसंविदैव भानाभ्युपगमात्। ततश्चाधिष्ठानभूतया तया संविदा घटादीनां भानावश्यम्भावात् कादाचित्क सम्बन्धापेक्षाविरहात् न तदर्थ सामग्र्यपेक्षा युक्ते-

किंच विश्वव्याप्ताया मनादौ संविदि तत्तदधिष्ठानतया भासमानायां सम्बन्धार्थं सामग्र्यन्वेषण मिति भवतो नयुज्यते, नह्यसंविदं दृश्यस्तो घटादिलक्षणः कश्चित्समस्ति भवतां; नच घटादिः सामग्र्यधीनसंबन्धलक्ष-

---

स्याह (किंचेति) अधिष्ठानभूतयापि संविदा सामग्र्यधीनसम्बन्धदशायामेव घटादिर्भासते, नान्यदेत्यत्राह (नचेति) तथासति मिथ्यार्थस्य भाननियतसत्ताकत्वात घटादे स्सन्निकर्षदशाया मेव सत्वं स्यात नान्यदा, तच्च प्रमाणविरुद्धं त्वदनंगीकृतं चेत्यर्थः।

नन्वस्तु दृष्टिसृष्टिः, चैत्रे सुप्ते तद्देहादिकं तंप्रति नास्त्यैव, जाग्रतो मैवस्यतु त द्भ्रान्त्या, प्रत्यभिज्ञातुसोयं देवदत्तइतिवत् भ्रान्तिरिति। अत्राहुः। दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे तत्तत्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियततत्तत्कारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमादि विधेः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधे राकाशादे र्वाय्वादिहेतुत्वोक्तेश्चायोगात, तथापि तृप्त्यर्थं भोजने परप्रत्यायनार्थं शब्दोच्चारणादौच प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियादिविरोधाच्च। यदि तूक्तश्रुत्यादिकमपि स्वाप्नश्रुत्यादितुल्यमिति न पर्यनुयोज्यम्। त र्ह्यद्वैतश्रुतिमीमांसादिकमपि तथेति न तेनाद्वैतसिद्धिः। दृष्टिसृष्टिपक्षे घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च। शुक्तीदमंशस्य रूप्यत्व दिदं रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागसत्वेन संयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्य मिथ्यावस्तु सम्भेदावभास लक्षणस्वरूप लक्षणस्यायोगाच्च। इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादे रभावेनाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादि प्रक्रियाविरोधाच्च। इदं रूप्यं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधक भावानुपपत्तेश्च। रूप्यादि बाध्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादे र्मिथ्यात्वासिद्धेश्च। सुषुप्तिमळयादौ जीवब्रह्मविभागस्या प्रतीतत्वेना विद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिमळयंच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च। सुप्तंप्रति संस्कारादेरप्य-

कार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रजतं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयो र्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च । रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादे र्मिथ्यात्वासिद्धेश्च । सुषुप्तिप्रळयादौ जीवब्रह्मविभागस्या प्रतीतत्वेन विद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिप्रळयंच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तं प्रति संस्कारादे रप्यभावेन तस्य पुनरुद्बोधायोगाच्च । मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षव दृष्टिसृष्टित्वापाताच्च । चिन्मात्रस्यैव घटादिदृष्टित्वे तस्य सर्वदा प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टस्य तत्त्वे वाच्ये तस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिसृष्टित्वे ऽनवस्था प्रसंगाच्च । उक्तन्यायेन दोषाज्ञानदृष्टिदेहेन्द्रियादीना मभावे भ्रान्त्ययोगेन तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वे ऽनवस्थापाताच्च । घटादे र्दृष्टिसृष्टिरित्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादे रदृष्टिसृष्ट्यापाताच्च । प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । दीपादौ परिमाणादिभेदस्यैवेह बाधकस्याभावात् । तदभावेपि भ्रान्तित्वेच घटादे रप्येकस्मिन्नपि क्षणेभेदस्यात्मनोपि प्रतिक्षणं भेदस्यच प्रसंगात । सोयं देवदत्तइत्यादि दृष्टान्तेन तत्वमस्यादौ जहदजहल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्त्ययोगाच्च । अभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगाच्च । "ध्रुवाद्यौः, ध्रुवापृथिवी, ध्रुवासः पर्वता इमे, ध्रुवं विश्व" मित्यादिश्रुतिविरोधाच्च । भिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादे रभेदः, अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य तु घटस्य प्रतिक्षणं भेद इति दृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । "अस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा स्सर्वे लोका स्सर्वे वेदा स्सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ती" ति श्रुतावपि पूर्ववाक्ये "यत्रैष एतत्सुप्तो भवति" ति सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वस्रष्टृतोच्यते, नतु सुप्तोत्थितात्जीवा त्प्राणादिसृष्टिः, येनेय न्दृष्टिसृष्टौ मानं स्यात् । अन्यथा वाक्यशेषे- "नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीतत मभिप्रतिष्ठन्त" इत्यादिना सुषुप्तौ नाड्याद्युक्तिः, "यथोर्णनाभि स्तन्तुनोच्चरे द्यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगा" इत्याद्युक्तिः, अत्रापि वाक्ये- "सर्वे लोका" इत्याद्यु-

क्तिश्चायुक्ता स्यात। नहि दृष्टिसृष्टिपक्षे सुषुप्तौ नाड्यादिकं ऊर्णनाभ्यग्न्यादित स्तन्तुविस्फुलिंग जन्मवा सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकादि दृष्टिर्वास्ति। नचोर्णनाभि तंतवग्निविस्फुलिंग दृष्टान्तो दृष्टि सृष्ट्य नुगुण इति।

अत्र कश्चिदाह – दृष्टिसृष्टिपक्षे सर्वापि व्यवस्था स्वप्नवदुपपद्यते, " अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत " इति श्रुत्या जाग्रतोपि जीवस्य सुप्तत्वोक्त्या दृष्टिसृष्टेस्तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपादितत्वात्। कथंचि दैनन्दिनस्वप्नवैलक्षण्येपि कुण्डपायिना मयने " मासमग्निहोत्रं जुहोती " त्यादाविव धर्मातिदेशस्या वगमकत्वात्। दृष्टिसृष्टेश्च प्रसिद्धस्वपरधर्मतया ध्वनि तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ता श्रुति स्तत्र मानम्। किंच – देवदत्तस्य जाग्रदवस्था स्वप्नो भवितु मर्हति, बोधनिवृत्त्यवस्थात्वात्, तस्यैव दैनन्दिनस्वप्नावस्थावत्। नच जागर्मीत्यनुभवविरोधः, दैनन्दिनस्वप्ने तादृशानुभवेपि यथा नस्वप्नत्वविरोधः तद्वदुपपत्ते। एवंच पुरुषस्या शीतिसंवत्सरसाध्यस्वप्नांगीकारा न्नकोपि विरोध। नच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापातः, निभागमागभावा समानकालीन विभागप्रध्वंसस्यैव मोक्षत्वेन सुषुप्त्यादौ मुक्त्यभावादिति।

तन्न, स्वप्ने व्यवस्थाया असिद्धेः। नहि तत्र कारण मपेक्ष्यैव कार्योत्पत्ति र्दृश्यते, किन्तु – घटदण्डादौ सति क्वचित्तदभावेपि घटोत्पत्ति र्दृश्यते, अत कारणापेक्षानियमो नुपपन्नः। किंच बहुकालव्यवहितस्वर्गो नस्वप्ने दण्डादिसामग्रीदर्शनानन्तरं घटवत् यागदर्शनानन्तरमेव दृश्यते। नच यागदर्शनानन्तर मदृष्टदर्शनं तदनन्तरच स्वर्गदर्शनमिति वाच्यम्, नहि यागदर्शनानन्तरं नियमेना दृष्टदर्शन मस्ति, नच तत्सत्वेपि या तदनन्तर मेव स्वर्गादिदर्शन मस्ति, नच यावत्स्वर्गोत्पत्त्यदृष्टदर्शनंवा। अत स्स्वर्गार्थज्योतिष्टोमादिविधि रनुपपन्नः। दृष्टिसृष्टि आनव स्तव

तृप्तचर्य भोजनादौ प्रवृत्ति रनुपपन्नैव । भोजने सत्यपि क्षुन्निवृत्यात्मक तृप्तिज्ञानाभावसम्भवेन तत्रैव व्यभिचारग्रहात् । बालानां मात्रादिभि र्लालितानां तदानीं तृप्तिज्ञानशून्यानां प्रबोधानन्तरं तृप्ति ज्ञानेनैव तृप्तिसृष्टे स्तत्रैव व्यतिरेकव्यभिचारग्रहाच्च । चैत्रे सुप्ते तद्देहादिकं संप्रति नास्त्येवेत्युक्त्या स्वेनाज्ञातस्य स्वप्नप्रत्यभावा दृज्ञातपरोक्षबीजस्य केवलांकुरदर्शन स्तत्र बीजाभावेप्यंकुरदर्शनेन व्यभिचारग्रहा दङ्कुरार्थ बीजे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मानाभावाच्च नदृष्टिसृष्टिः । " अनादिमायया सुप्त " इति श्रुतिस्तु तत्र नमानम् । तत्रहि तत्त्वज्ञानाभावरूप सुषुप्तिधर्मः प्रतिपाद्यते, नतु दृष्टिसृष्टिः । दृष्टिसृष्टेरेव स्वाप्नधर्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वे 'सुप्तो यदा प्रबुद्ध्यत, इति स्वाप विरोधिप्रबोधात्मकत्वेन प्रतिपाद्यमानतत्त्वज्ञानकाले दृष्टिसृष्ट्यभावप्रसंगात् । इष्टापत्तिरिति चेन्न; - अन्वतो वृत्तिरूपसृष्टे रावश्यकत्वात् । प्रत्युत इयं श्रुतिः ' मायया सुप्त ' इति वदन्ती तदभावमेव प्रतिपादयति । घटादिदृष्टेः प्राङ्मायया दृष्टे रभावेना भावात् । दृष्टिसृष्टिपक्षे मायाधीनदृष्ट्यसम्भवात् । एतेन जगदुपादानप्रतिपादक बहुश्रुतिविरोधोपि सिद्धः ।

यदप्यनुमानमुक्तं, तत्र किं जागरणमेव पक्षः, उत तथा प्रतीयमानमात्रम् ? नाद्यः, स्वप्ने जागरणबुद्धितुल्यत्वोपपादनेन लोक सिद्धजागरणस्य जागरणत्वाभावात् सुषुप्तिमोक्षयो रन्यतरस्यैव जागरणत्वप्रसंगेन तस्य पक्षत्वे बाधापसिद्धान्तयो रन्यतरप्रसंगात् । नद्वितीयः, स्वप्ने जागरणबुद्धिविषयस्यापिपक्षत्वप्रसंगेन तत्र सिद्धसाधनात् । किञ्च - किं स्वप्नत्वमेव साध्यते; किंवा स्वप्नसाधर्म्यं ? नाद्यः, पूर्वत्र सुप्तधर्मातिदेशोक्तिविरोधात् । नद्वितीयः, सिद्धसाधनात् । योपनियर्त्यत्वंच किं लोकसिद्धप्रबोधनियर्त्यत्व, किंवा तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वं ? नाद्यः, सुषुप्तौ व्यभिचारात् । तस्या स्स्वप्नत्वे प्रत्यक्षादिप्रविभागकः प्रमाणविरोधात् । नद्वितीयः, असिद्धेः । अप्रयोजक श्चायं हेतुः ।

यदपि – विभागप्रागभावासमानकालीन विभागध्वंसस्यैव मोक्षत्वेन सुषुप्त्यादौ मुक्त्यभाव इति । तन्न, सुषुप्तिकाले विभागप्रागभावस्यापि विभागवदेव दृष्ट्यभावा दभावेन विभागध्वंसस्य सुषुप्तौ प्रागभावासमानकालीनतया मुक्तित्वानपायात् । नच दृष्ट्यभावादेव सुषुप्तिकाले नविभागध्वंस इति वाच्यम्, मोक्षकालेपि दृष्ट्यभावादेव तदसिद्ध्यापातात् ।

यच्च मतान्तरम् – प्रतिकर्मव्यवस्थादिसिद्धये कल्पितं, घटादेः कुम्भकारादिसृष्टौ सत्या मेवा परा दृष्टिसृष्टि रस्तु । नच सृष्टिद्वयवैयर्थ्यं, सर्वत्र केवलस्य सृष्ट्यनन्तरं विशिष्टसृष्टे रावश्यकत्वात् । श्रुतावपि " तत्तेजो सृजते " त्यादिना केवलाना न्तेजोबन्नानां सृष्टि मभिधाय " तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी " ति केवलसृष्ट्यतिरिक्ताया विशिष्टसृष्टेः प्रतिज्ञायमानस्यदर्शनात् । तत्र केवलाना मर्थक्रियाकारित्वशून्यत्वेना सत्कल्पत्वप्रसंगे प्रयोजनसिद्ध्यर्थं विशिष्टसृष्ट्यभ्युपगमे प्रकृतेपि घटादे रप्रतीतिदशायां जलाहरणपाकाद्यभावेन तत्सिद्ध्यर्थं दृष्टिसृष्टे रावश्यकत्वात् । एवंच प्रतिकर्मव्यवस्थाद्युपपत्तिः । नचान्यसृष्टे वस्तुन्यन्यस्य कर्तृतायानुपपत्तिः, कुलालसृष्टे घटादा वीश्वरस्यापि कर्तृत्वादिति ।

तत्रोच्यते । किमिदं दृष्टिसृष्टिरिति ? किं दृष्टे स्सृष्टिः, उत दृष्टिरेव सृष्टिः, अथ दृष्ट्या सृष्टिः ? नाद्यः, विवादाभावात् । नद्वितीयः, दृष्टेः कृत्यात्मकसृष्टिरूपत्वासम्भवात् । यत्तूक्तं, कार्यविषयः कर्तृनिष्ठो व्यापारएव सृष्टिः, अतो दृष्टिरपि सृष्टिरिति । तन्न, तन्मात्रे सृष्टित्वाव्यवहारात् । नहि यथा घटं करोती त्येत स्समानार्थतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति, तथा घटं पश्यती त्येत स्समानार्थतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति । प्रत्युत नायं सृजति किन्तु पश्यत्येवेत्व । तृतीयेपि – किं कुलालसृष्टस्यैव घटस्य

पुन स्सृष्टिः, उत व्यक्त्यन्तरस्य, अथ विशिष्टस्य ? नाद्यः असम्भवात । त्रिवृत्करणादिस्थलेपि पूर्वमसृष्टस्यैव सृष्टिः । तत्र संसर्गस्यैवोत्पत्तिः द्रव्यान्तरस्य तद्विशिष्टस्य वेत्यन्यदेतत् । प्रयोजनाभावाच्च न पुनस्सृष्टिः । द्वितीयेपि - किं तद्व्यक्त्यन्तरं व्यावहारिकं, किंवा प्रातिभासिकं ? तत्राद्येपि दृष्टिः किं कुलालसृष्ट घटविषया सत्येव व्यक्त्यन्तरमुत्पादयति, उत व्यक्त्यन्तरविषयैव । नाद्यः, तद्व्यक्त्यन्तरस्य प्रत्यक्षाविषयत्वाभावापत्तेः । नच तद्व्यक्त्यन्तरं स्वानन्तरभावि प्रत्यक्षविषय इति वाच्यम्, तस्य पूर्वप्रत्यक्षापेक्षया भिन्नविषयत्वे प्रमाणाभावात् । ननु - सामग्रीबला द्व्यक्तिद्वयविषय मेकं ज्ञान मस्त्विति चेन्न ? तथासति घटद्वयोपलम्भप्रसंगात् ।

ननु पूर्वघटोपादानत्वाप्रविविच्य प्रतीति रिति चेन्न, अविकृतस्य घटस्योपादानत्वा योगात् । मृद्घटत्वेन परिणतेतिवत् सएव घट एतद्घटत्वेन परिणत इति प्रतीतिप्रसंगात् । प्रमाणाभावाच्च नव्यक्त्यन्तरोत्पत्तिः । यत्तु बौद्धच्छर्दिभक्षणं, घटादेरप्रतीतिदशाया मित्यादि । तच्च, सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां कार्यतदभावोपादनेन बौद्धान्प्रतिक्षिपद्भि वैदिकैर्निरस्तं । किंच दृष्ट्यासृष्टेपि घटे इच्छाकृत्याद्यभावे जलाहरणासिद्ध्या जलाहरणाव्यवहितप्राक्काले, जलाहरणानुकूलकृत्यैव जलाहरणयोग्यघटव्यक्तिसृष्टिर्वाच्येतिकृति सृष्टि रेवस्यान्नदृष्टिसृष्टिः । अतएव न द्वितीयः, प्रातिभासिकस्य जलाहरणायोग्यत्वाच्च । यच्च कुलालसृष्टघटादेव जलाहरणं, मणिप्रभाविषये मणिबुद्धिन्यायेन व्यावहारिकघटसम्बन्धस्य प्रातिभासिकत्व प्रतीयमानत्वेन तत्प्रवृत्तस्य तल्लाभनियमादिति । तच्च, तथासति व्यक्त्यन्तरसृष्टिकल्पकाभावात् । नापि तृतीयः, विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टकल्पनेमानाभावात । यच्चोक्तं - केवलाद्विशिष्टं भिन्नमंगीकर्तव्यं, अन्यथा विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टानंगीकारे दण्डीपुरुषः दण्डपुरुषतत्सम्बन्धा इति प्रतीत्योर्वैलक्ष-

पर्यवस्यात् । विशिष्टस्यान्यत्वादेव – " विष्णवेशिपिविष्टाय " " विष्णुरुपांशुयष्टव्यः । " " संवत्सरमिन्द्रं यजेत । " " तेषां महेन्द्रोद्देशे " इत्यादावपि देवताभेदसिद्धिरिति । तत्र, विशिष्टप्रतीतौ विशेषणसम्बन्धयो विशेष्यत्वासिद्धेः दण्डपुरुषसम्बन्धा इति प्रतीतौ तयोरपि विशेष्यत्वाच्च प्रतीत्योः वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । विशिष्टस्यान्यत्वे दण्डीत्यादिप्रतीतेः निर्विकल्पकतापत्तेश्च । ततश्च विशिष्टप्रतीतेरेव सर्वत्र मानत्वात्, तस्या अतिरिक्तविशिष्टविषयत्वे विशेषणविशेष्य तत्सम्बन्धेषु मानाभावप्रसंगात् प्रामाणिकपदार्थपरित्यागोऽप्रामाणिकपदार्थस्वीकारइति महानयमनर्थः । नच वेदान्तिना मिन्द्रमहेन्द्रादेर्भेदः, तदभावेपि तत्तत्कर्मसु तत्तन्मन्त्रविनियोगबलादेव तथा तथा यजनोपपत्तेः । किञ्च-विशिष्टस्य विशेषणाद्भेदे विद्याविशिष्टान्तःकरण विशिष्टस्य प्रतिबिम्बितस्य वा जीवस्य जडत्वमित्यपारथयोः प्रसंगात् ।

यच्चोक्तं-उत्पत्तिः प्रथमावगतिरिति वेदरूढत्वेन लोके घटादा वपि तस्यैवोत्पत्ति शब्दार्थत्वादिति । तत्र - किमुत्पत्तिः प्रथमावगतिरिति वैदिकेन केनचिद्वाक्येनोत्पत्तिशब्दस्य प्रथमावगतौ रूढत्वं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते, उतप्रथमावगतौ वेदे उत्पत्तिशब्दप्रयोगा त्तस्य तत्र रूढत्वमवधार्यत इति, उत मीमांसक व्यवहारबलाद्रूढत्व मिति । नाद्य द्वितीयो, असिद्धेः । न तृतीयः, गौणतया प्रन्यथा सिद्धियोग्य मीमांसकव्यवहारमात्रेण लौकिकस्य व्यवहारस्य बाधायोगात् । किंच - किमवगतिशब्दः प्रत्यक्षावगतिपरः, उतावगतिमात्रपरः । नाद्यः, " सोमेन यजेत " " यदाग्नेयोऽष्टाकपाल " इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । न द्वितीयः, घटार्थपद ण्डाद्युपादानाय वने प्रवर्तमानस्य पुरुषस्य तत्प्रवृत्तिहेतुभूत घट स्मरणकालएव घटस्योत्पत्तिप्रसंगाच्च । अपिच- कार्यविषयः कर्तृनिष्ठो व्यापारविशेष सृष्टिरिति त्वयैवोक्तं, तद्दृष्टेः सृष्टिरूपत्वे सृष्टे दृष्टयधीनत्वं चावगति रुत्पत्तिरित्यनेन विरुध्यते, उत्पत्ते र्घटादिधर्मत्वात् । इत्यलं कुतर्कमूल मिथोविरुद्धबहुविध प्रलापनिरसनेन ।

णमात्रसिद्धसत्ताकः । अतो यावदुत्पत्तिविनाशं घटादिप्रकाशो दुर्वारः ।

प्रकाशत एव कस्मैचिदिति चेन्न;- सर्वस्मै प्रसंगात् । एकस्यामेवहि संविदि विश्वारोपो भवताम् । अनन्तसंविदध्यासात्प्रकाशाप्रकाशोपपत्ति रिति चेन्न;- घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्वे संविदन्तरानुपलम्भेच शून्यवादप्रसंगात् ।

सत्यां संविदि नानात्वमात्र मध्यस्तमितिचेत् ? तथासति सर्वत्र सर्व-

---

(अत इति) यतएव मध्यस्तो घटादिः प्रतीतिनियत सत्ताकः, यतश्च न सामग्रयधीन सम्बन्धलक्षणमात्र सिद्धसत्ताकः, यतश्चाना धिष्ठान संविद्ध्यासश्च, अत इत्यर्थः (कस्मैचिदिति) ईश्वरापे त्यर्थः (एकस्यामिति) अहमर्थधर्मभूत संविदपि सर्वत्रैकैवेति भावः । उक्त दोषपरिहारायैवा नन्तास्संविद स्स्वीक्रियन्ते, ततश्च यस्य यस्यां संविदिघटोऽध्यस्यते तस्य तया संविदासोऽर्थो भासत इति प्रकाशाप्रकाशोपपत्तिरिति शंकते (अनन्तेति) अत्रच सर्वस्मै प्रकाश प्रसंग परिहार मात्रं शंक्यते, नतु याव त्सत्त्वं प्रकाश प्रसंग परिहारः । संवि त्स्वध्यास स्संवि दध्यासः । अद्वैतश्रुतिविरोधा दध्यासं विना नानासंविरसम्भवः, तत्रच किंसंविदध्यस्ता, किंवा तस्यां नानात्वमिति विकल्प्याद्यन्दूषयति (घटादीति) घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्वे तदतिरिक्तसंविदो नुपलम्भ निरस्ततया संविदध्यासस्य तदधिष्ठानकत्वासम्भवा दधिष्ठानान्तरासम्भवाच्च संविदध्यासस्य निरधिष्ठानतया शून्यवादप्रसंग इत्यर्थः । द्वितीयं कल्प माशंकते (सत्यामिति) भेदाध्यासेपि घटादिविषयकज्ञानस्य सर्वगतस्या नपाकरणा त्सर्वत्र सर्वविषयप्रकाशो दुर्वार इत्याह (तथासतीति) ननु चन्द्रे भेदाध्यासे सति यथा सव्य दक्षिणव्यवस्था, तथा घटविषयत्व तदविषयत्वव्यवस्थाप्युपपद्यत एव-

विषयप्रकाशो दुर्वार., सर्वेषु प्रतिमाचन्द्रेषु कळंकप्रकाशवत् ।

यस्तु - दृग्दृश्ययो स्सम्बन्धानुपपत्त्या विश्व मपह्नोतु मीहते, स कथं तत्सम्बन्धार्थं प्रयतते । अतः संविदनुत्पत्त्यादिना मप्रकाशो वा यावत् सत्तं तत्प्रकाशोवा दुष्परिहरः ।

त्याशंक्याह (सर्वेष्विति) प्रतीयमानधर्मविरोधि धर्माध्यासएव त-योर्धर्मयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया परस्परं भिन्नाश्रयतया वा व्यवस्थायाः प्रतीतिं रुपपद्यते, नत्वन्यथापि, तथासति अळीकचन्द्रत्वाद्वेरपि व्यवस्थाप्रसंगात्, घटविषयकत्व पटविषयकत्वादिकंच नपरस्परविरोधि, समूहालम्बने तदुभयदर्शनादिति भावः । किञ्चैवं प्रतीतिव्यवस्थायामपि घटविषयत्व पटविषयकत्वाद्यन्यस्वरूपस्य नव्यवस्थासिद्धिः, सव्यत्वदक्षिणत्वादेः प्रतीतिव्यवस्थायामपि एकस्मिन्नेवारोपितत्वेन परस्परसमानाश्रयत्वाभाव रूपार्थव्यवस्थाद्यभावात् । नहि भेदारोपमात्रा त्स्वाभाविकाभेदो पगच्छति । ततश्च घटविषयकत्वादे र्नपरस्परसामानाधिकरण्याभावात्मक व्यवस्थासिद्धिः । विषयीकरणलक्षणसम्बन्धस्य सामग्र्यधीनत्वे दूषणान्तर माह (यस्त्विति) " अन्यथे " त्यारभ्योक्त मर्थ मुपसंहरति (अतइति) यतएव घटादिविषयप्रकाशस्य कादाचित्कत्व मुपपत्त्ययोग्य मत इत्यर्थः (अप्रकाश इति) प्रकाशके सत्यपि कदाचि दप्रकाशांगीकारे कदाचिदपि प्रकाशो नस्यादित्यर्थः (यावत्सत्तमिति) यावत्संवित्सत्तमित्यर्थः । यद्वा - यावद्विषयसत्तमित्यर्थः । ज्ञानस्य नित्यस्यापि विषयसत्त्वदशाया मेव तत्प्रकाशकत्वस्य तै रंगीकारात् । एतेन कादाचित्कसंविद्विषय सम्बन्ध निराकरणेन वृत्त्यवच्छेददशायां संविदो विषयसम्बन्ध इति प्रत्युक्तं । वृत्तिरेव सम्बन्धः, सामग्र्यपि तदर्था, उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तद्विषयैवेति चेन्न ,

किंवृत्तिमात्रे सम्बन्ध उत तदाकार वृत्तिः । नाद्यः, घटप्रकाशकाले सर्वभानप्रसंगात् । न द्वितीयः, सुखादे रप्रकाशप्रसंगात् । किंच संविद्विषयसम्बन्धो यदि वृत्तिः, तदा वृत्त्यभावदशायां घटादे र्भानं नस्यात् । नचेष्टापत्तिः, अध्यस्तस्य प्रतीतिनियत सत्ताकत्वात् । तस्मात् सामग्रचन्वय व्यतिरेकानुविधाना दबाधित संविदुत्पत्ति प्रतीतेश्च संविदुत्पद्यत इति ।

अत्र नवीनः, संविन्नोत्पद्यते, तद्धेतुनिरूपणात् । तथाहि — न तावच्चक्षुरादि स्फुरणहेतुः, बाह्यगोचर चक्षुरादे रद्व मर्थसाधारण स्फुरणहेतुत्वात् । ज्ञानधाराकालीन स्फुरणस्य युगपदनेकज्ञाना जनक चक्षुराद्यजन्यत्वाच्च । नापि मनः, असाधारण प्रमाकरण- सहकृतस्यैव मनसो ज्ञानहेतुत्वादिति ।

तन्न, बाह्यविषयं चक्षुरादेः कारणत्वात् । आन्तरविषये कारणा न्तरासहकृत मनसएव कारणत्वात् । नच घटाद्याकारवृत्त्यवच्छिन्न स्फुरणस्यैवा हमर्थवृत्ति विषयात्मक तृतीयस्फुरणरूपत्वा तत्सिद्धा न्तेपि घटस्फुरणस्यैवा हमर्थादि तृतीयस्फुरणरूपत्वां गीकाराच्च कथमियं व्यवस्थेति वाच्यम् । आन्तरमात्रगोचर स्फुरणे कारणान्त रासहकृतमनसः कारणत्वांगीकारात् । त्वयापी ध्यत एव घटादि वृत्ते श्चक्षुराद्यपेक्षान्तःकरण परिणामत्वं, सुखादिवृत्ते स्तन्निरपेक्षा न्तःकरण परिणामत्वं च । सुखरूप वृत्त्यवच्छिन्न स्फुरणस्यैव सुख भासकत्वा त्सुखरूपावृत्तिः स्वसुखज्ञानंभवत्येव । नच – ज्ञानधाराकाले स्फुरणस्य चक्षुर्जन्यत्वा नुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्फुरणाभिन्नत्वा त् । नन्वस्त्वेवं स्फुरणहेतुनिरूपणम्, अथापि स्फुरणस्योत्पत्ति रनुपपन्ना । अस्तिहि - एतावन्तं कालमिद मनुभवन्नेवाह मासमिति धारोत्तरकालीन तदनुसन्धान हेतुभूतं धाराकालीनं धारास्फुरणम् । तस्यच जन्यत्वे जन्यज्ञानद्वय यौगपद्यायोगेन धारासमानकालीनत्वा नुपपत्ते रजन्यत्वस्यैव वाच्यत्वादिति चेन्न; - ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वां गीकारात् । नन्वयं घटइति जन्यप्रत्यक्ष स्यैवज्ञानविषय', एतज्जनक

प्रागभावरहिताया स्संविद. कथ मुत्पत्ति रिति चेन्न; - उक्तानुपपत्त्यैव तद्ग्रहात् ।

ननु - नताव त्संविदा स्वप्रागभावग्रह , स्वप्रागभावस्थितौ. संविद नुत्पत्त्या ग्राहकाभावात् । तदपक्रमेतु विषयाभावादेव तद्ग्रहणायो- गात् । नापि संविदन्तरेण तद्ग्रह , निष्प्रतियोगिकाभावग्रहणायो- गात् । प्रतियोगिन्याश्च संविद स्स्वतस्सिद्धाया स्संविदन्तरावेद्य त्वायोगा दिति ।

सन्निकर्षा नाश्रयत्वात् , सम्मतवत् । नचाप्रयोजकः, जन्यप्रत्यक्षवि षयत्वे तज्जनकसन्निकर्षाश्रयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । घटजन्यं ज्ञानं नैतद्विषयम् , एतदजनकत्वादिति वा नुमाना त्र स्वप्रकाशत्वसिद्धि रिति चेन्न; - किंविषयत्वं भेदघटितं विवक्षितम् , उतप्रकाश्यत्वमात्रं । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये त्वन्मते बाधः, वृत्तेरप्रकाशतया साप्रकाश्यत्वा प्रसिद्धे स्तन्निषेधायोगात् । वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यप्रका- श्यत्व विवक्षायान्तु बाध., घटाकारवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यप्रकाश्यत्वस्य घटइव वृत्तावप्यंगीकारात् । वृत्तिविषयवृत्त्यन्तराभावा दस्मन्मते ना प्रयोजकत्वाच्च । नच तज्जनकसन्निकर्षानाश्रयस्यापि जन्यतत्प्रत्यक्ष- विषयत्वेति प्रसंगः, त्वन्मतेपि तद्वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यभास्यत्वस्य तद्वृ- त्तिजनक सन्निकर्षानाश्रये प्यंगीकारे ऽतिप्रसंगात् । वृत्तेः स्वावच्छिन्न चैतन्यभास्यत्वाभाव प्रसंगात् । यदिचानुसन्धाना द्यन्यथा नुपप- त्त्या वृत्तेः स्वावच्छिन्नचैतन्यभास्यत्व मित्युच्यते, तदा तत एव मया पि जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वांगीकारे को विरोधः । उक्तरीत्या द्विती य मनुमान मपि निरसनीयम् । यदिच ज्ञानातिरिक्तं स्फुरणमिष्य ते, तर्हि तस्य नित्यत्वे नैकत्वेनां गीकारा दन्धस्यापि रूपादिगो चरप्रवृत्ति प्रसंगात् । स्फुरणे सत्यप्यावरणेन प्रतिबन्धा न्न प्रवृत्ति- रिति चेन्न ; - अनुभवविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । किंच - रूपस्या वरण मुत स्फुरणस्य । नाद्यः - रूपस्यानावरणा नंगीकारात् । न द्वितीयः

नैवम्, स्वत परतश्च तद्ग्रहोपपत्ते । स्वत स्तावत् एतावन्तं काल नकिंचि दह मज्ञासिषमिति यो ऽय प्रत्यय सहि सामान्यतः पूर्वकालवर्तिन स्वात्माभावमपि गृह्णाति । नचातीतस्य प्रागभावस्य कथ निषयीकार इति वाच्यम्, अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञान व्यतिरिक्तज्ञानेषु त्रिकालवर्तिनामपि ग्रहणात् । नचातीतस्या ऽसतो ग्रहणा दप्रमा णत्वम्, अतीतस्यापि स्वकाले सत्वात्, अन्यथा वर्तमानस्य पूर्वापर कालासत्वेन तद्ग्राहिणो ऽप्यसद्ग्राहित्वेना प्रामाण्यप्रसगात् । गृह्य माणवैपरीत्याभाव एवहि प्रामाण्य, नपुन र्ग्राह्यस्य ग्रहणसमकालत्वम् । अन्यथा – भवन्मतेनानिर्वचनीय रजतसमकालवर्तिन्या रजतभ्रान्तेः प्रामाण्यप्रसगात् । संवित्प्रागभावग्राहक किमिद प्रमाण मिति चेत् ? यद्घटाद्यभावग्राहक तदेव । प्रत्यक्षानुपलब्ध्याख्या पृथक्प्रमाणाभिमतया वा योग्यानुपलब्ध्या घटाद्यभावग्रह इति चेत् ? इहापि तथैव ।

स्पर्शस्या प्यस्फुरणप्रसङ्गात् । तदवच्छिन्नमपि हि विशेषणवि- शेष्याभ्या मतिरिच्यत इति ।

संवित्प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिग्राह्यत्व सम्भवत्येवेत्याह (स्वत- स्तावदिति) (इहापि तथैवेति)

अत्र नवीनः – नानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रह शक्यते वक्तुं, अवेद्यज्ञानवादे ज्ञानस्यावश्य वेद्यत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन् तदनुप लम्भ सम्भवात्, तदनुपलब्धे रधिकरणे प्रतियोगिसत्वा प्रतिकूल- त्वात् । अन्धकारस्थघटानुपलम्भव ज्ज्ञानानुपलम्भस्या प्यभावाग्राहक- त्वात् । नन्वन्धकारे घटानुपलम्भ सहकार्यभावात् सत्यपि घटे स- गच्छते, इहतु ज्ञानग्राहकसामग्र्या मन स्सन्निकर्षादेः सत्वा तदनु पलम्भोधिकरणे तत्सत्वविरोधीति चेत् ? किं मनसः संयुक्तसमवायो ज्ञानग्राहकसामग्री, किंवा संयोगविशेषघटित तत्समवाय , अथवा ज्ञानान्तर सामग्र्यसहकृत स्संयुक्तसमवायः, उत बुभुत्सासहकृतः

सएव । नाद्यः, ज्ञानानन्तरं तद्विषयकं ज्ञानं, तदनन्तरंच तज्ज्ञानविषयकं, तदनन्तरंच तज्ज्ञानविषयक मित्येवं ज्ञानप्रवाहा विच्छेदप्रसंगात् । नहि — सत्यां सामग्र्यां किंचिज्ज्ञानं जायते किंचिन्नेति युक्तम् । न द्वितीयः, संयोगविशेषस्य निरस्तत्वात् । न तृतीयः, आत्मज्ञान सामग्र्यावश्यकत्वेन ज्ञानस्यैवा ग्रहणप्रसगात् । न तुरीयः, बुभुत्सितस्यापि ग्रहणदर्शनेन बुभुत्साया ज्ञानग्रहाहेतुत्वात् । तस्मा ज्ज्ञानस्य मानसत्वायोगा ज्ज्ञानानुपलम्भो नाधिकरणे तत्सत्ताविरोधीति न तदभावः प्रत्यक्ष स्स्यात् । स्वप्रकाश वादिमतेपि समवायस्या नित्यतया पाकरक्ते श्यामसमवायाभावेन सत्यपि श्यामे - पुरुषान्तरे तत्समवायाभावेन — तदनुपलम्भव दात्मनि ज्ञानसमवायाभावेनैव सत्यपि तस्मिन्नदनुपलम्भ सम्भवात् । यदिच कश्चित्स्वप्रकाशं ज्ञानं समवायो नित्यइति ब्रूयात्, तन्मतेपि न ज्ञानाभाव श्शक्यते गृहीतुं, प्रतियोगिसत्ताविरोध्यनुपलम्भस्या भावात । ननु स्वप्रकाशज्ञानग्रहे तत्तत्सम्बन्धातिरिक्ता पेक्षाभावा त्पटज्ञानकाले घटज्ञानानुपलम्भ स्तत्सत्ताविरोध्य स्तेवेति चेत्; - तन्मते घटज्ञानकालीनस्य पटज्ञानसमवायानुपलम्भस्य तन्निरूपक तज्ज्ञानविरहादिव घटज्ञानानुपलम्भस्यापि तन्निरूपक घटसम्बन्धविरहा दप्युपपत्तेः । पट ज्ञानकाले तदीयत्वानुभवाभावेपि ज्ञानमात्रानुभवस्य सत्त्वात् । ज्ञान ज्ञेययोः स्वरूपमेव सम्बन्धइति मतेपि यथा चत्वरीयघटाभाव भूतल योः स्वरूपमपि सम्बन्धः कालभेदेन, नतु सर्वदा, अन्यथा घटवति घटाभावभ्रमस्य विद्यमानाभाव भूतलवैशिष्ट्यविषयत्वेन प्रमात्वापातात; एवं ज्ञानज्ञेययोरपि कालभेदेन सम्बन्धस्वभावं स्वरूपमपि सम्बन्धिनो स्सतोरपि सम्बन्धाभावोपपत्तेः । अपिच ज्ञानाभावः केन ग्राह्यः ? मनसेति चेत ? किं मनः प्रतियोगिनमपि गृह्णाति, उताभाव मात्रं ? चरमे अभावमात्रं सिद्ध्येत्, नतु तस्य ज्ञानसम्बन्धित्वम् । प्रथमे ज्ञानस्य मानसत्वे न तस्य स्वप्रकाशत्वम् । अविद्यमानज्ञानस्य मानसत्वं न विरुद्धमिति चेत; तर्हि स्वप्रकाशत्वं विद्यमानत्वप्रयुक्तं स्यात्, न ज्ञानस्वरूपप्रयुक्तम् । तथाच सति घटादेरपि स्वप्रकाश

स्वापत्तिः। विद्यमानदशायां ज्ञानं स्वप्रकाशमिति चेत्? किं विद्यमानदशायां ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे विद्यमानत्वमेव प्रयोजकम्, उतविद्यमान ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वमात्रंवा? प्रथमेति प्रसंगात्, द्वितीये गौरवात्, तृतीयमेव प्राच्यम्। तथाचातीतादि ज्ञानं कथं मनसा गृह्येत। ज्ञानाभावस्य मनसा सम्बन्धाभावाच्च। संयुक्तविशेषणतासम्बन्ध इति चेन्न;- निरवयवस्य मनसः निरवयवेनात्मना संयोगासिद्धेः। संयोगोह्यव्याप्य वर्तते। नच निष्प्रदेश आत्मनि मनसि च तस्याप्यव्याप्यवृत्तिता संगच्छते। नच निष्प्रदेशे प्यौपाधिकप्रदेशो युज्यत इति वाच्यम्, उपाधिर्ह्युपधेयेन सम्बद्धय तमवच्छिन्द्यात्, अन्यथातिप्रसंगात्, तत्सम्बन्धश्च निरवयवे संयोगोनुपपन्नएव। तस्या प्युपाध्यन्तरापेक्षाया मनवस्था स्यात्। किंचाय मौपाधिकः प्रदेशः पारमार्थिकः, उत नः? आद्ये तदेकाथ व्याघातः; विरुद्धयो रेकत्र समावेशात्। औपाधिकत्वं ह्युपाधिजन्यत्वा त्तज्ज्ञाप्यत्वा दुपाध्यधीन सम्बन्धाद्वा? आद्ये ऽभिसम्बन्धा द्व्यक्तिमोत्पत्तौ स्यामतो पाधिजन्यभेदान्निर्भेदता व्यावर्तेत। नवा कश्चिदुपाधि तदुपधेयस्वरूप व्यतिरेकेण तज्जन्यभेदस्सम्भवति। एव मप्यणुमनसि प्रदेशभेदासम्भवात्। नापि द्वितीयः, स्वाभाविकप्रदेश भेदाभावे उपाधिना तज्ज्ञानासम्भवात्। आरोपितप्रदेशभेदज्ञानेवा तव मतेऽ र्थाभावेन संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वासिद्धेः। न तृतीयः, तव मते तत्प्रतियोगिकभेदस्य तस्मिन्नसम्भवात्। अन्यथा तस्मि न्नतद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसंगात्। नापि द्वितीयः, अपारमार्थिकस्या निर्वचनीयस्य भेदस्य त्वया ऽनभ्युपगमात्। अत्यन्तासतश्च धर्मस्या प्यस्थापकत्वात्। अस्तु तर्हि संयोगो व्याप्यवृत्तिरिति चेन्न; - तस्य स्वात्यन्ताभाव सदेशत्वानुभवात्। अत्यन्ताभाव प्रतियोगिनोश्च प्रदेशभेदनियमात्। अन्यथा विरोधो दत्तजलाञ्जलिस्स्यात्। निमित्तसंयोगा न्यूनातिरिक्तदेश विभु विशेषगुणानां सर्वत्रोपलंभ प्रसंगाच्च। नच संयोगातिरिक्त स्सम्बन्ध आत्ममनसो स्सम्भवति। नचानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधि-

करणग्रहण लक्षण सहकारि विरहात् । अन्यथा त्वक्संयुक्त घटे अन्धस्याप्यनुपलब्ध्या रूपाभाव ग्रहप्रसंगात् । अतोनित्योनुभवो ज्ञानाभावसाक्ष्ये पितव्य । श्रुतिरपि " नहिद्रष्टु र्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यत " इति शुक्तिमदन्तःकरणसाक्षिणं नित्यमनुभवं दर्शयति ।

उच्यते – ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् ज्ञाने सत्यनुपलंभासंभवात्, ज्ञानानुपलब्ध्या ज्ञानाभावस्यग्रहएव । नच ज्ञानाभावो पलंभदशायां ज्ञानाभावस्या सम्भवान्न तत्प्रत्यक्षमितिवाच्यम्, पूर्ववर्तितया कारणत्वा त्प्रत्यक्षोपपत्ते । ननु प्रत्यक्षं स्वसमानकालं विषयं विषयी करोति, घटोस्ति जानामीति प्रत्यक्षयोः विषयस्यवर्तमानताव्रभासादितिचेन्न; – सन्निकर्षोपलक्षितकाल सम्बन्धित्वस्य वर्तमानत्वस्य ग्रहात् । ननु प्रत्यक्षेविषयस्य तत्कालवर्तित्व नियमाभावे क्वचिदपिनिष्कम्पप्रवृत्ति र्नस्यादितिचेन्न; – तत्कालवर्तित्वंहि न स्वरूपसदुपयोगि, अतिप्रसंगात्, किन्तु ज्ञात, ततश्च किं प्रवृत्तिकाले वर्तमानत्वज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः, उत ज्ञानकाले वर्तमानत्वज्ञानं ? नाद्यः, प्रवृत्तिकारणीभूत ज्ञानेन प्रवृत्तिकालग्रहणासम्भवात् । नद्वितीयः, ज्ञानकाले वर्तमानत्वे गृहीतेपि प्रवृत्तिकालेवर्तमानत्वाग्रहेण निष्कम्प प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च किमुत्पत्तिक्षणवर्तित्वं ग्राह्यं, उतस्थितिक्षणवर्तित्वं ? नाद्यः, स्थितिक्षणवर्तित्वस्या ग्रहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नद्वितीयः, उत्पत्तिक्षणदशायां स्थितिक्षणस्या सिद्ध्या तद्ग्रहणस्या सम्भवात् । विरम्यव्यापाराभावाच्च नक्षणद्वयस्य क्रमेण ग्रहण सम्भवः । किञ्च – सन्तन्यमान वीणादिशब्दे तत्तच्छब्दज्ञानं, ततस्सुखं चानुभूयते । तत्र प्राथमिकशब्द द्वितीयक्षणोत्पन्न द्वितीयशब्दस्य तत्क्षणोत्पन्नप्राथमिकशब्दज्ञानजनितसुख द्वितीयक्षणएव ग्राह्यो वक्तव्यः । तत्काले च द्वितीयशब्दाभावा त्तद्ग्रहो नस्यात् । ननु – प्रत्यक्षस्य स्वकाले वर्तमानविषयत्व नियमाभावे सर्वस्य तत्कालावर्तिविषयकत्वशंकया क्वचिदपि निष्कंपप्रवृत्ति र्नस्यात् । इति चेन्न ; – शंकानुदयदशायां निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः । शंकोदयेच तद्विधूननं विना माभून्निष्क-

ष्प्रवृत्तिः । अन्यथा शब्दग्रहणमात्रे स्वस्थितिकालावर्तमानविषयकत्वदर्शना त्सर्वत्रापि तच्छंकया प्रवृत्ति र्नस्यात् । क्वचि द्रजतादिज्ञाने जाते प्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव विषयस्यापसरणे अन्यत्रापि तच्छंकया निष्कम्पप्रवृत्ति र्नस्यात् । ननु - प्रतियोगिज्ञानस्याभावज्ञानि कारणतया तस्मिन् सति ज्ञानाभावस्यैवासिद्धेः कथ ज्ञानाभावस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत् ? प्रतियोगिज्ञानजनितसंस्कारादेव प्रतियोग्यवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षोपपत्तेः प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपि स्मृतघट प्रत्यक्षाद्यभाव स्सुग्रह एव । यदुक्तं स्वप्रकाशवादिमते पीतादिना सम्बन्धिनो· सतोरपि सम्बन्धाभावोपपत्ते रित्यन्तेन ज्ञानसत्वेपि तस्यात्मनि सम्बन्धाभावा त्तदनुपलम्भसम्भव इति । तन्न, घटसत्वेपि घटसम्बन्धाभावा दनुपलम्भसम्भवेन घटाभावस्याप्यनुपलब्धिग्राह्यत्वाभावप्रसंगात् । तत्र घटसत्वे घटसम्बन्धो प्यस्त्येवेति चेत् ? तर्हि प्रकृतेपि तत्र ज्ञानसत्वे तत्सम्बन्धो प्यस्तीति तुल्यम् । किंचैव मन्यथासिद्धिशंका योग्यानुपलब्धे र्ज्ञायमानतया हेतुत्वे दोष स्स्यात्, नच तथानुपलब्धि र्हेतुः, किंतु स्वरूपेणैव । किंच - तत्र तत्सत्वेपि तत्सम्बन्धाभाव उच्यते, यत्र क्वचि त्तत्सत्वे तत्सम्बन्धाभावोवा? अन्ये कस्या प्यभावस्या नुपलब्धिग्राह्यता नस्यात् । आद्ये श्यामादिदृष्टान्ता सामञ्जस्यम् । श्यामादिसम्बन्धाभाववति घटादौ श्यामादे रप्यभावात् । यदुक्तं - मनसा प्रतियोगिविशिष्ट ज्ञानाभावग्रहे स्वप्रकाशत्वभंगप्रसंगान्न मनसा ज्ञानाभावग्रहसम्भव इति । तन्न, ज्ञानान्तरविषयत्वेपि स्वप्रकाशत्वभंगाभावात् । ज्ञानं यथा घटनिरूपितप्रकाशः एवं स्वनिरूपितप्रकाशोपीतिहि स्वप्रकाश शब्दार्थः । ततश्च प्रयोजनाभावा दनुव्यवसायानंगीकारेपि परोक्ष ज्ञातविषयत्व मनिवार्यमेव । नचावेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वं, तस्य जडत्वे प्युपपत्तेः । किंच - किमिद मवेद्यत्वं? किम्प्रकाश्यत्वाभावः, किंवा ज्ञानान्तरप्रकाश्यत्वाभावः । नाद्यः, ज्ञानस्य प्रकाश्यत्वाभावे तद्व्यवहाराभावप्रसंगात् । द्वितीये - स्वस्य स्वनिरूपितप्रकाशत्व मिष्यते, नवा? आद्ये तदेव स्वप्रकाशत्वं स्यात् । द्वितीये - स्वेन

परेणाप्यप्रकाशा द्व्यवहाराभावप्रसंगः । यदुक्तं – मनसा सम्बन्धाभावान्न ज्ञानाभावग्रहसम्भव इति । तन्न, विशेषणविशेष्यभावांगीकारे बाधकाभावात् । नच निरवयवयो स्सम्बन्धानुपपत्तिः, मनस स्सावयवत्वात् । तावताप्यव्याप्यवृत्तित्वसिद्धेः । अस्तुवा – प्रतियोगिद्वये प्यव्याप्यवृत्तित्वनियमः, स्वरूपसम्बन्धांगीकारे किं बाधकम् । अस्तुवा संयोगो व्याप्यवृत्तिरपि, अप्रयोजकत्वेन संयोगस्य स्वाभावसामानाधिकरण्यनियमासिद्धेः । नच शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भप्रसंगः, आकाशस्य सावयवत्वेन यदवयवे निमित्तसंयोग स्तत्रैव शब्दोत्पत्तेः । निरवयवत्वेपि नदोषः, परस्परप्रतिघातकानां विभुद्रव्यभेदकावयवकल्पने बाधकाभावात् । भेदकत्वंच भेदप्रयोज्यप्रयोजकत्वम् । ततश्च भेर्यादिक माकाशेन संयुज्य स्वसंयुक्ते आलोकान्धकारावयवविशेषादिसंयुक्ता द्भेदव्यवहारं जनयति, अनन्यथासिद्धभेद व्यवहारस्य बला देवं कल्पने बाधकाभावात् । यच्च - प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेण नाधिकरणग्रहणमिति । तन्न, प्रतियोगिग्राहकेण मनसा तद्ग्रहणात् । ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वात् । ज्ञानस्यच स्वप्रकाशत्वा न्मनो मात्रत्व मनिवार्यमेव । नचैव मुक्तप्रसंगान्न विमुक्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियकरणकाधिकरणज्ञानस्या भावग्रहहेतुत्वात् । प्रतियोगिग्राहकत्वंच नतत्करणत्वं, गौरवात् । किन्तु हेतुत्वमात्रम् । नापि प्रतियोग्यतिरिक्त प्रतियोगिविषयज्ञानजनकेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणनियमः, गौरवादेव । वायौ रूपाभावाग्रहप्रसंगाच्च - नप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणा धिकरणज्ञान मभावधी हेतुः । विस्त रस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । एवं वेद्य ज्ञानवादेपि नानुपपत्तिः । ज्ञानोपलम्भकसामग्र्यां सत्यां ज्ञानानुपलम्भस्याभावग्राहकत्वात् । तदुपलम्भकंच मनस्संयोगादिकमेव । नचैवं ज्ञानप्रवाहाविच्छेदप्रसंगः, यथोपलम्भं विषयान्तरसामग्र्या अन्यस्यवा कस्यचि त्प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । अन्यथा दीर्घशष्कुलीं भक्षयतो युगप दनेकेन्द्रियसन्निकर्षा त्क्रमिकज्ञानोत्पत्ति र्नस्यात् । अथवा – ज्ञानान्तरसामग्र्या ऽसहकृत स्संयुक्तसमवाय स्सामग्री । नचात्म ग्रहसामग्र्या स्सर्वत्र सम्भवा

अतिक्रान्तैवानुपलब्धि रुपलब्धिकाले कथ मुपकुर्यादिति चेन्; - स्मृत्यभावकल्पितया प्राचीनयैव तया तत्सिद्धेः, प्रात र्गजाभावादि विज्ञानवत्। तद्वदत्रापि प्रमाणसंज्ञाविशेषो यथारुचि प्रक्षिप्यताम्।

सम्भव इति वाच्यम्, तस्यैव ज्ञानाभावज्ञानस्य घट इत्याजानामी त्याकारकस्यात्मविशेष्यकतया ज्ञानान्तरत्वासिद्धेः। नच ज्ञानान्तर सामग्र्यभावस्य ज्ञानान्तराभावकल्प्यत्वा दनवस्थेति वाच्यम्, अज्ञाततया एवानुपलब्धेः कारणत्वात्। तज्ज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्तच्चाप्ये तरसमवधानस्यैव ज्ञेयतया तद्ग्राह्यस्य संयुक्तसमवायस्या ज्ञातत्वात्

यद्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यनुप्रविष्टतया स्वतन्त्रया तुपलब्ध्योत्पन्नेन संविदन्तरेण नेदानीं घटं साक्षात्करोमी त्याद्याकारेण संविदन्तरस्याभावो गृहीतुं शक्यते, तथाप्यतीतकालीन प्रागभावस्य तत्कालीनानुपलब्ध्या कालान्तरे ग्रहोनोपपद्यत इति शंकते (अतिक्रान्तेति) यद्यपि स्वकाले ग्रहणमात्रादपि ग्रहणानुपपत्तिनिबन्धनः प्रागभावनिरासः परिहृतएव, तथाच कालान्तरे प्रागभावस्य ग्रहणाभावेपि नकाचित्क्षतिः, तथापि कालान्तरे ग्रहणसम्भवा त्तदुपपादयन्परिहरति (नेति) संवित्तत्कालीनतया नोपलब्धा, तत्कालीनतया अस्मर्यमाणत्वात्, इत्यनुपलब्धा वनुमिताया मद्ं तदा संविदभाववान्, स्मृ ता तद्वत्तयानुपलब्धत्वादिति तल्लिंगकानुमानेन संविदभावसिद्धेरित्यर्थः।

ननु प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले अस्मदंगीकृतानुपलब्धिप्रमाणे नैवार्थसिद्धिः, अत्रतुत्वयानंगीकारा त्कथंसंविदभाव सिद्धिरित्यत्राह (तद्वदत्रापीति) तद्वत् - प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थल इवेत्यर्थः। यथाप्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले कार्यानुसारात्कारण मावश्यके तस्मिन् यथारुच्यनुपलब्ध्यादि संज्ञाप्रक्षिप्यते, एवमिहा प्येतावन्तं कालममुं नाज्ञासिष मित्याकारक ज्ञानलक्षणकार्यानुसारात क्लृप्ते तत्करणे यथारुचिसंज्ञाप्रक्षिप्यतां, प्रमाणस्वरूपन्तु दुरपह्नवमेवेत्यर्थः।

नच संस्कारविलयात् स्मृत्यभावः ; प्रबलतरसुखदुःखकालदैर्घ्यादि संस्कारतिरस्कारकाभावे तदयोगात् ।

नच सुषुप्त्यादय एव संस्कारोच्छेदकाः, तथासति पूर्वदिनाद्यनुभूतस्यास्मरणप्रसंगात् । तथाच सुप्तोत्थितः शत्रुमपि मित्रतया प्रतिपद्येत, पु[त्री]त्रमपि कळत्रतया, श्रोत्रमपि नेत्रतयेति, विश्वविप्लवः ।

यत्रानुभूतेपि संस्कारविनाशा दस्मरणं तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य परिहरति (नच संस्कारेति) तत्र व्यभिचारइतिशेषः (प्रबलेति) अनुभवेसतीति शेषः । तदयोगात् – स्मृत्यभावा योगा दित्यर्थः । तथाच तादृशसंस्कार तिरस्कारकाभाव विशिष्टास्मरण मेव हेतुः, सच नव्यभिचारीतिभावः । यद्वा – स्मृत्यभावमात्रस्य व्यभिचाराद् संस्कारविलयाभावविशिष्ट स्मृत्यभाव एव हेतु र्वाच्यः, सचात्र सन्दिग्धः, संस्कारविलया दप्यत्र तत्सम्भवा दित्याशंक्याह (नचेति) (तदयोगादिति) संस्कारविलयायोगा दित्यर्थः । संस्कारविलायका भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा त्संस्कारविलयाभाव स्सुग्रह एवेति भावः । अथवा – ननु कार्याभावस्य यत्किञ्चित्कारणाभावप्रयोज्यत्वा दत्र स्मृतिरूपकार्याभावो नुभवे सत्यपि संस्काराभावा त्स्या दित्यप्रयोजकत्व माशंक्य निराकरोति (नचेति) (प्रबलेति) यथा कार्याभावः कारणाभावव्याप्त स्तथा प्रबलतरदुःखादिविरहकालीन स्मृत्यभावो नुभवरूपकारणविशेषाभावव्याप्तः, निरुपाधिक सहचारादिति भावः । तदिति स्मृत्यभावः परामृश्यते । अनुभवे सतीति शेषः । नन्वेवं – पूर्वदिनानुभवाभावानुमानं नस्यात् , सुषुप्त्या संस्कारविच्छेदेन संस्कारविलायकाभावविशिष्टा स्मरणस्याभावात् , इत्याशंक्य परिहरति (नचेति) ननु सुषुप्तौ तावत्संविदनुभूयते, नच सा तत्कालीनतया पश्चा त्स्मर्यते, तद्वाह प्रत्ययविगमा द्विषयावच्छेदविरहाच्च संस्कारस्यानुत्पत्तेः , ततश्च तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य

नच विषयप्रकाशविरहा दहम्भावविगमाद्वा संस्कारानुत्पत्त्या तद-स्मृतिः, अर्थान्तराप्रकाशासद्भावयोः प्रकाशमानसंस्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे ऽतिप्रसंगात् । नचाविशदप्रकाशरूपत्वा दस्मृतिः, सर्वदा संविदशया स्मरणप्रसंगात् । नहि संविदशे वैशद्य तवास्ति, निस्समेव निर्धर्मकत्वात् । विषयाश्रयोल्लेखा द्वैशद्ये तत्स्मृति रिति चेत् ? तदपि न, वैशद्य मन्तरेणा प्यन्धकाराद्यनुभूत वस्तुमात्रादिषु स्मृतिदर्शनात् ।

तदेव स्वत स्तत्प्रागभावमह उपपादित ।

परिहरति (नच विषयेति) (अर्थान्तरेति) यदि सुषुप्तौ संवि दनुभूयते, तदा तद्विषयसंस्कारो प्युत्पद्यते, नच तत्राह म्प्रत्यय विगमस्य विषयावच्छेदविरहस्यच संस्कारानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं, तथा सति घटाननुभवस्य पटाभावस्य चानुभूतकुड्यसंस्कारप्रतिबन्धकत्व प्रसंगात्, अत स्तत्र संविदो स्मरणादेव तदननुभवसाधना न्न व्यभि-चार इति भावः । ननु नतत्र स्मृत्यभावेन संविदननुभव स्तया साधयितुं शक्यः, सौषुप्तिकसंविदनुभवस्य निर्विकल्पकत्व दविशद-तया तत स्संस्कारानुत्पत्ते रेवा स्मरणोपपत्ते रित्याशङ्क्य परिहरति (नचाविशदेति) (नहीति) आपरोक्ष्यलक्षणवैशद्यस्य सुषुप्तावपि सत्वाद् तदानीं मविद्यमान वैशद्य संविदतिरिक्ताकारप्रकाशरूपत्व मेव वाच्य, तत्तु त्वन्मते संविदो निर्धर्मकत्वा न्नसम्भवती त्यर्थ । ननु विषयाश्रयविशिष्टतया संविदुल्लेखो वैशद्यं, तच्च सुषुप्तौ ना-स्त्येव, नचैवं सति सधर्मकत्व मपीत्याशंकते (विषयाश्रयेति) (अन्धकारादीति) अत्र विरळालोकवदन्धकारो विवक्षितः । आ-दिपदेन काचादिकं विवक्षितम् । " वस्तुमात्रादि " ष्वित्यत्रादि-पदेन तादृशधर्ममात्र गृह्यते । अस्तिहि मन्दालोके देवदत्तस्य तद्धर्मभूतदण्डादे रप्यविशदावभासः । वैद्यत्वानंगीकारे बाधक माह

परतो ऽपि तत्प्रागभावग्रहः संविदो वेद्यत्वसमर्थनादेव सिद्धः। अन्यथा त्वद्वाक्यजन्यापि संवित्तत्प्रागभावस्य दुर्ग्रहत्वं नसाधयेत, संवित्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वग्रहणे संविद्ग्रहणावश्यम्भावात्। स्वप्रकाश स्वरूपमेव प्रतियोगित्वेनोपजीव्य तत्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वं साध्यत इति चेत्? एवं तर्हि तत्प्रागभावग्रहे ऽपि तदेवोपजीव्यताम्।

किञ्च- प्रतिवादिनः शिष्याणांच त्वत्सिद्धान्तार्थज्ञान मनुत्पन्नं मत्वैव त्वया वाक्यं प्रयुज्यते, स्वयमपि कदाचि द्गुरूपदिष्टं प्रतिवादिनिर्दिष्टं वार्थ मजानानो नजानामीत्येव भाषसे, जिज्ञाससेच, एवं मूर्खपण्डितविभागो ऽपि लोके बहुळ मुपलभ्यते। तदेत दखिलं ज्ञानप्रागभावग्रहाभावे कथं घटेत? ज्ञानादिविधिशास्त्रंच कथं जीवेत्? तदेवं स्वस्मिन् वर्तमानस्य भविष्यत्संवित्प्रागभावस्य गृहणं योग्यानुपलब्ध्या जायते। अतीतस्यतु स्मरणानुमानादिना। परगतस्याप्यनुमानादिनैव। अतः स्वतः परतोऽपि सिद्धः संविदः प्रागभावः।

ननु — भवद्भिरपि धर्मभूतज्ञानस्यापि स्वरूपनित्यत्व मभ्युपेतं, ततश्च तत्प्रागभाव तदुत्पत्त्यादिसमर्थने ऽपसिद्धान्त इति चेन्न;- अस्माकं धर्मभूतज्ञानस्य सधर्मकत्वा दवस्थाविशेषवत्या तत्तदर्थ सामग्रीसमागमोपपत्तेः। तत्तत्प्रकाशात्मकावस्थाविशेषेषु च प्रागभावो त्पत्त्यादिवृद्धे रुढप्रभविरोधाभावात्, अपसिद्धान्ततानवतारात्च।

(अन्यथेति) त्वन्मते यद्यपि वाक्यजन्यवृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशस्येपि वक्तुं शक्यम्, तथापि वृत्तिनिरसन मभिप्रेत्यैव इदुक्त मित्यवगन्तव्यम् (अनुत्पन्न मत्वेति) अन्यथा उपदेशवैयर्थ्यादिति, ज्ञानवतः प्रत्युपदेशे तदुपदेशा विरत्याणातादिति भावः (नजानामीत्येवेति) पुन रितिचोपदेशेच जानामीति, अतः पूर्वं तत्प्रागभाव एव गृह्यत इति भावः (एव मूर्खेति) तस्यैव शास्त्राध्ययने पण्डितत्वात् तत्र ज्ञानप्रागभाव एव मौर्ख्यमिति भावः (ज्ञानादीति) ज्ञानस्योत्पत्त्यभावे वेदनादिविधा विधेयत्वासम्भवा त्तद्विषय मानमेक्षणादि

अनुभूते रवस्थान्तरापत्तिरेव नसम्भवति, अजत्वादेवेति चेन्न; - स्वरूपानुत्पत्तिमात्रस्य भवदभिमता विद्यया अस्मदभिमतप्रकृत्यादिभिश्च व्यभिचारात्। समस्तान्यतिरिक्तत्वे सर्वाति तर्ककौशलम्। अन्ततो ऽप्रयोजकत्वंच। अवस्थान्तरापत्तिराहित्यस्य हेतुत्वे साध्याविशेषात्, मिथ्याभूतावस्थान्तरनिषेधे ऽपसिद्धान्तात्, सत्यावस्थानिषेधेच व्यतिरेकव्याप्ते र्भग्नत्वात्। यस्सत्यावस्थाविशिष्टं तज्जायते, यथा घट इतिहि सा। नच घटादेः सत्यावस्थाविशिष्टत्वं त्वया ऽभ्युपगम्यते।

एतेना ऽनुभूते र्विनाशनिषेधो ऽपि प्रत्युक्तः, प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिबाधाच। यदि घटाद्यनुभूति र्नविनश्येत्, तर्हि सुप्तसुषाद्यनुप-

---

शास्त्रं नजीवेदित्यर्थः। आदिशब्देन ज्ञानार्थश्रवणादिविधि ज्ञाननिषेधविधिश्च गृह्यते। अनुभूति र्निर्विकारा, अजत्वादिति शंकते (अनुभूतेरिति) किं स्वरूपानादित्वमात्रं हेतुः, उतावस्थाराहित्यं? नाद्यः, इत्याह (स्वरूपानुत्पत्तीति) नद्वितीय इत्याह (अवस्थान्तरेति) किं मिथ्याभूतावस्थान्तरं निषिध्यते, उत परमार्थावस्थान्तरमिति साध्यमपि विकल्प्य प्रथमं दूषयति (मिथ्याभूतेति) द्वितीयं दूषयति (सत्येति) एतेनान्वयव्याप्तिरपि निरस्ता, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्या ऽप्रसिद्धेः। अत्रच परमार्थविकारासिद्धेः व्यतिरेकव्याप्तिं प्रत्येव साक्षादुक्तत्वा त्परस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वाभिमानाच्च व्यतिरेकव्याप्तिरेव कण्ठतो निराकृता। स्वसमानसत्ताकविकारराहित्यसाधनेतु पूर्वोक्तएव व्यभिचार इति भावः। एतेने-त्येत द्विवृणोति (प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिबाधाच्चेति) प्रागुक्तप्रकारेणेत्येको दोषः, सच सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगादिः। प्रत्यक्षादिबाधा चेत्यपरं दूषणं। ज्ञानं नष्टमित्यादिकं प्रत्यक्षम्। विस्मृतज्ञापनार्थ मुपदेशानुपपत्त्यादि त्वादिशब्दार्थः। यद्वा (एतेनेति) अविद्यायां व्यभिचारप्रदर्शनेने त्यर्थः। विनाशनिषेधः- विनाशनिषेधानुमानं, अजत्वलिङ्गक मित्यर्थः। दूषणान्तर माह (प्रागुक्तेत्यादि)

पत्ति', भवत्पक्षे मोक्षानुपपत्तिश्च । विद्यमानायां तस्यां विषयोल्लेख विलक्षणावस्थाविशेषस्य प्रागवदेव दुष्प्रतिपादत्वात् । प्रध्वंसेपि ग्राहका

"अतः स्वतः परतोपि सिद्धः संविदः प्रागभाव" इत्यत्र प्रत्यक्षादिया-धस्य फलितत्वात् प्रागुक्तेत्युक्तम् । (विषयोल्लेखेति) विषयोल्ले-खात्मकाविलक्षणावस्था विशेषस्येत्यर्थः । विषयानुल्लेखावस्थाया इति यावत् । स्वरूपात्मनो विषयोल्लेखस्य नित्यत्वेन विषयानुल्लेखावस्था-या अयोगादिति भावः ।

अत्र नवीनः - नित्योप्यनुभवः, अनादिभावत्वात्, आत्मवत्, व्यतिरेकेण घटवद्वा । परमतेनान्वयी दृष्टान्तः । स्वमतेन व्यतिरेक दृष्टान्तः । नचाविद्यायां व्यभिचारः, भावविलक्षणायां तस्यां हेतो रभावात् । अनुभवविनाशहेत्वनिरूपणं चानुकूल स्तर्कः । घृतिवि-नाशवत् । स्फुरणनाशेपि कारणविनाशो नहेतुः, स्फुरणस्यानादित्वात् । नन्वविद्याविनाशय तद्विनाशो सिध्यति चेन्न; - तद्वदत्रान्वयव्यतिरेक सिद्धस्य शास्त्रसिद्धस्यवा विनाशहेतो रदर्शनात । नच विरो-धिगुणान्तरा तन्नाशः, तस्याह मर्थासमवेतस्य तत्समवेतगुणेना विरुद्धत्वादिति ।

अत्रब्रूमः - अहमर्थ धर्मस्य पक्षत्वेबाधः । तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे जीवेश्वरयोस्सिद्धसाधनं । अहमर्थ धर्मातिरिक्तस्य घटादिविषयक ज्ञानस्यपक्षत्व आश्रयासिद्धिः, वादान्तरे तस्य निरासात् । अन्तः करणधर्मातिरिक्तस्य पक्षत्वे ईश्वरादिज्ञाने सिद्धसाधनं । तदति-रिक्तत्वेन विशेषणे किमीश्वरसमवेतज्ञानं विवक्षितं, किंवा ईश्वररूपः, अथवा ईश्वरस्य व्यवहारहेतुभूत ज्ञानं ? नाद्यः, त्वन्मते ईश्वरसमवेत ज्ञानस्याप्रसिद्धयाश्रयासिद्धेः । न द्वितीयः, त्वन्मते सर्वस्यापीश्वर-ज्ञानाभिन्नतया आश्रयासिद्धेः । औपाधिकभेदमादाया ऽसिद्धिपरिहारे तस्यानित्यत्वाद्बाधः । अतएव न तृतीयः । अस्मदादिव्यवहारहेतुज्ञा-

नापि द्वितीय, अह मर्थविलक्षणाया निर्विषयाया स्संविदो ऽनुपलम्भनिरस्तत्वात् । मुक्तौ निर्विषयत्वस्या न्यत्र प्रतिक्षेपात् । स्वापमद मूर्छासु निर्विषयसंविदुपलम्भो स्तीति वाङ्मात्ररूपत्वात् । अहमर्थस्यतु स्वरूपमात्रप्रकाशात्मकस्य विषयान्तरविरहेपि घटादिविषयग्राहि संवि द्विलक्षणतया तदाश्रयतयाच प्रतिपन्नस्य भवता संविद्विलक्षणतया दृङ्काग्ग्रन्थित्वाभ्युपगमात् । पक्षान्तरेतु तद्वदेव तद्धर्मभूतसंविदोपि सर्वदा निर्विषयत्वसाधनस्योपलम्भनिरस्तत्वात् । सुषुप्तौतु निर्विषयाया

मर्थविलक्षणा, उताहमर्थएव ? नाद्य इत्याह (अहमर्थेति) नन्व-नन्तः करणात्मिका ह्मर्थातिरिक्ता संविन्मुक्तौ निर्विषयेष्टव्या, तदा कृत्स्नप्रपञ्चस्य निवृत्तत्वात्, इत्यत्राह (मुक्ताविति) अन्यत्र-वा दान्तरे । द्वितीयंदूषयति (अहमर्थस्यत्विति) तुशब्देन निर्वि-षयसंविदोनुपलम्भनिरस्तत्वेति सूच्यते । " स्वरूपप्रकाशात्म-कस्ये " ति वस्तुगत्यनुवाद. । अपिशब्देन निर्विषयत्वांगीकार-स्सूच्यते । "घटादी" त्यादिना परेण संविद्विलक्षणत्वस्या नंगीकारेहेतु द्वयमाह । घटादिविषया वभासकत्वेन संवित्त्वेन संप्रतिपन्नापेक्षयाद्दष्य-त्वेन विलक्षणत्वात , तदाश्रयत्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च संविद्विलक्षणत्वांगीकार इत्यर्थ. । ननु त्वया ह्मर्थस्य निर्विषयसंवि द्रूपत्वांगीकारा त्वन्मतानुसारेण तद्दृष्टान्तीकृत्य त्वया ह्मर्थधर्मत्वेना भ्युपगताया वस्तुतो निराश्रयाया स्संविदो निर्विषयत्वं प्रसाध्य तस्या उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यत इत्यत्राह (पक्षान्तरे त्विति) अह मर्थस्या न्तःकरणभिन्नत्वपक्ष इत्यर्थः । किं संविद् स्सर्वदा निर्विषयत्वं साध्यते, उत सुषुप्तौ ? नाद्यः इत्याह (तद्वदेवेति) द्वितीय दूषयति (सुषुप्ताविति) त्वन्मते संविद् स्सर्वदा स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमा त्सुषुप्तौ निर्विषयसंवि दस्तित्वे-त्सा तदानीं प्रकाशेतेत्यर्थ. । प्रकाशे चानुसन्धानप्रसंग इति भाव. । एव मह मर्थस्य निर्विषयत्व मभ्युपगम्योक्तम् । इदानीं मह मर्थस्य

तस्याः प्रकाशादर्शनात् । स्वमात्रप्रकाशत्वं ह्यत्र सर्वस्यात्मनो ज्ञानैः प्रत्यगानन्दत्वादिविशेषवत्त्वयैव स्वतः प्रकाशत्वाभ्युपगमेन क्वचिदपि निर्विशेषप्रकाशानभ्युपगमात् ।

यद्यप्यस्मत्पक्षे सुषुप्त्यादिषु धर्मभूता संविन्निर्विषया, तथापि साश्रयत्वादिभि स्तदानीमपि न निर्धर्मकत्वम् । विषयरहितायास्तु तस्या स्तदानीं न प्रकाश मिच्छामः । येन प्रतिसन्धानप्रसंगनोद्या समुच्येमहि । उक्तं हि भाष्ये - " यत्त्वनुभूते स्स्वयं प्रकाशत्व मुक्तं, तद्विषय प्रकाशनवेलायां ज्ञातु रात्मन स्तथैव । " इत्यादि ।

यच्चानुमानम् - अनुभूति रनुत्पन्ना, अनुभूतित्वादित्यादिकं । तदप्युक्तरीत्या प्रत्यक्षादिसमस्त प्रमाणबाधितं, प्रागुक्तप्रतिकूलतर्क जालप्रतिहतञ्च । केवलव्यतिरेकिभंग श्चान्यत्र कृतः ।

निर्विषयाया असिद्ध मित्याह (स्वमात्रेति) मात्रपदेन घटादिकं व्यावर्त्यते । नन्वस्माभि र्यादृशी संविदिष्यते तादृशी त्वयापि सुषुप्त्या वभ्युपगम्यत एवेत्यत्राह (यद्यपीति) सुषुप्तौ निर्विषयायां-मवस्थायामपि नास्मदभिमतनिराश्रयनिर्विषय निर्धर्मका ह्यपर्यवसानविलक्षण संवित्सिद्धिः, येन तस्या अनादित्वं साध्येतेति भावः । ननु यदि सुषुप्तौ निर्विषया संविदिष्यते, तर्हि तस्या स्तदानीं प्रकाशमानाया उत्तरकाले तदनुसन्धानं स्यादित्यत्राह (विषयरहिताया इति) (केवलव्यतिरेकीति) अन्यत्र - बुद्धिसरे । ननु तत्र साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकी दूषितः, तत्प्रसिद्धिश्च कथंचिद्व्यतिरेकि[illegible] उपपादितैवेति चेन्न; - साध्यप्रसिद्धिसम्भवेपि [illegible] व्यतिरेकिणा न्वयिनैव साध्यसिद्धिसम्भवे [illegible] उपपत्तेः । न च प्रकृतेपि तथा सम्भवः, अप्रयोजकत्वेन अन्यानुभूतिप्रागभावयो रेव व्याप्तिग्रहासिद्धेः । [illegible]

घटादिविषयो हेतुखरहित स्वरूपमात्रपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिर्वा सिद्ध साधनं वेत्यादि दूषण मूह्यम् ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्या संविदनुत्पत्तिदूषणवाद एकविंश ॥ २१ ॥

श्रीरस्तु ।
श्रीमते रामानुजायनमः ।

अथ द्वात्रिंशो वादः ।

परिणमयतिविश्वं यस्त्वयं निर्विकारः -
परिणमतिच योसौ तत्तदर्थान्तरात्मा ।
विषमविषयतृष्णा धन्वकान्तारजातं-
व्यपनयतुमय मे विश्वजिष्णु रसविष्णुः ॥

यदुच्यते - अनुभूतिर्निर्विकारा, अनुत्पन्नत्वात् , यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति, यथा घटादिरिति । तत्र संविदुत्प-त्यादि समर्थनादसिद्धिमायोमुगमी ।

किंच किमिदं निर्विकारत्वं नाम ? किमुत्तरावधिराहित्यं,

हितमहितम प्यस्माकीनं विभज्य दयानिधि
स्तुरगवदनो देव स्त्रैलोक्यरक्षण दीक्षितः ।
जयतिघटय न्वेदान्ताचार्य पादसरोजयोः
स्थित परतया निष्ठा मस्माकः मात्महितैषिणीं ॥
परिणतमहापुण्ये स्सारग्राहैक विचक्षणे
र्निरुपाधिधना यस्मा दन्यत्तृणायच मन्यते ।
द्रुहिणपदमप्यद्धा श्री श्रीनिवासगुरोर्वयं
चरणकमलद्वन्द्वेनानेन साधुसनाथिताः ॥

(तत्र संविदिति) आदिपदेन सविकारत्वं गृह्यते । तत्र संविद् उत्पत्तिविनाशयो स्साधनात् , " नविज्ञातुर्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यते" "प्रकाश्यन्ते नजन्यन्त " इत्यादिना नित्यत्वावगमाच्च सिद्धमि-तिभावः । (किंचेति) भावान्तराभावतीगदे इतरावधिराहित्य मि-

उत्तरघटादिरनामान्तर व्यपदेशार्हात्वस्थाविशेषराहित्य, उतावस्थामात्रा-हित्यमिति । नाद्य, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावविमता व्यभिचा-रात् । भावरूपाज्ञानेनच भवत्पक्षे । भावान्तराभाववादिनस्ते ऽनुत्पन्न-प्रागभावोनान्तःति चेन्न, त्वदभिमतेनाप्यन्यतरा नैकान्त्यानिर्वाहात् । भावत्वेसत्यति विशेषयिष्याम इतिचेन्न; कथं यामविशेषितस्य हे-तोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । असमर्थप्रतिव्यर्थ विशेषणत्वाच्च । ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानि । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तद-वस्थ । इदं सर्वं हृदि निधायाह — " भावोऽपीति विशेषणे तर्ककु-शलता विस्कृताभवती " ति । विशेषितोऽप्ययं हेतुर्भवदभिमतया ऽनाद्यविद्यया तत्त्वज्ञानोदया द्नन्तवत्या नैकान्त । मिथ्या भूतायास्तस्याः प्रथमोपि मिथ्याभूत इतिनानैकान्त इति चेन्न, -

घटादिप्रध्वंसस्यापि मिथ्यात्वेन यदुत्तरावधिमदिति व्यतिरेकव्याप्ते र्दुर्ग्रहत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्व मुपजीव्यव्याप्तिग्रह इतिचेन्न ;- अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैकान्त्यस्यानिस्तारात् । अथपुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ इत्यातिष्ठसे ? तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारत्व तदुत्पन्न *यथा घट इति भवतोवैर्माभितु मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अविद्यापि सपक्षएवास्तु,* हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्ति केवलान्वयी भविष्यतीति चेन्न ;- तथा प्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि ।

क्ता । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वं ग्राह्या, उतव्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्व इति विकल्प्याद्यं दूषयति (नघटादीति) द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या अविद्यायां साध्याभावेन हेतो स्साध्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारिकोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्यायां मविद्यायां व्यभिचार इत्याह (अविद्याया इति) उक्तव्यभिचार परिजिहीर्षया शंकते (अथपुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह (तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वराहित्यं साध्यं, उतपरमार्थोत्तरावधिमत्त्वस्य राहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमविकल्पेपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेधा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय विकल्प उत्थाप्य निरस्यते " अथपुन " रित्यादिना । व्यतिरेकासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्साध्यः; नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयित्वादिति शंकते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्या प्रसिद्धिः । तदेवोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि क्वचित्प्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितिः,

उतघटादिवन्नामान्तर व्यपदेशार्हावस्थाविशेषराहित्यं, उतावस्थामात्रराहित्यमिति । नाद्यः, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावधिमता व्यभिचारात् । भावरूपाज्ञानेनच भवत्पक्षे । भावान्तराभावत्वादिनस्ते ऽनुत्पन्नः प्रागभावोनास्तीति चेन्न ; - त्वदभिमतेनाप्यन्यतरा नैकान्त्यनिर्वाहात् । भावत्वेसतीति विशेषयिष्याम इतिचेन्न ; - कथं सामविशेषितस्य हेतोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मत्प्रतिव्यर्थं विशेषणत्वाच्च । ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानि । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तदवस्थ. । इदं सर्वं हृदि निधायाह – " भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलता विश्रुताभवती " ति । विशेषितो ऽप्ययं हेतुर्भवदभिमतया ऽनाद्यविद्यया तत्त्वज्ञानोदया दन्तवत्या नैकान्तः । मिथ्याभूताथास्तस्या. प्रध्वंसोपि मिथ्याभूत इतिनानैकान्त इति चेन ; -

---

त्युक्तं (घटपटादिवदिति) मृदादेर्घटादिरिव नामान्तरव्यपदेशार्हो योवस्थाविशेष स्तद्राहित्यमित्यर्थः । अपरिणामित्वमिति यावत् (अवस्था मात्रराहित्यमिति) कार्यमात्रराहित्यमित्यर्थः । अतिरिक्ताभावमते व्यभिचारं दर्शयति (अनुत्पन्नेनेति) (भवत्पक्षइति) " व्यभिचारादि " त्यनुषंगः (अविशेषितस्येति) पूर्वं विशेषणेन विना प्रयुक्तस्यापार्थ. । पुरुषदोषमुक्त्वार्थं दोषमप्याह (अस्मानिति) तत्वञ्च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः (ततश्चेति) ततएव हेतोर्विशेषणस्य पुनस्त्याग इत्यर्थः । अविशेषितहेतावेव पूर्वोक्तव्यभिचारंच स्मारयति (भावरूपेति) (आहेति) भगवान् भाष्यकार इति शेषः । ननु भावरूपाज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विरोधिभूतध्वंसोपि मिथ्याभूतएव वाच्यः, अन्यथा समानसत्ताकत्वाभावेन विरोधासिद्धेः, तथश्च विनाशित्वाभावस्य साध्यत्वाभिमतस्य पारमार्थिकाभिमतस्य तत्र सत्त्वान्नव्यभिचार इति शंकते (मिथ्याभूताया इति) स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमिति मतानुसारेण शं-

घटादिप्रध्वंसस्यापि मिथ्यात्वेन यदुत्तरावधिमदिति व्यतिरेकव्याप्ते र्दुर्ग्रहत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्व मुपजीव्यव्याप्तिग्रह इतिचेन्न ;- अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैकान्त्यस्यानिस्तारात् । अथपुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ इत्यातिष्ठसे ? तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारत्वं तदुत्पन्नं यथा घट इति भवतोऽवैर्भावितु मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अविद्यापि सपक्षएवास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्ति केवलान्वयी भविष्यतीति चेन्न ;- तथा ध्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि ।

का । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वे ग्राह्या, उत व्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्व इति विकल्पाद्यं दूषयति (नघटादीति) द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या अविद्यायां साध्यसत्त्वेन हेतो स्साध्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारिकोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्यायां मविद्यायां व्यभिचार इत्याह (अविद्याया इति) उक्तव्यभिचार परिजिहीर्षया शंकते (अथपुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह (तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वराहित्यं साध्यं, उतपरमार्थोत्तरावधिमत्त्वस्य राहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमविकल्पोऽपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेधा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय विकल्प *उत्थाप्य निरस्यते " अथपुन " रित्यादिना* । व्यतिरेकासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्साध्यः; नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयित्वादिति शंकते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्याप्रसिद्धिः । तदेवोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि कल्पितप्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितिः,

नचाप्रमितस्य परमार्थता सम्भवति । कश्चिच्च परमार्थविकाराभ्युपगमे ऽप सिद्धान्त । ततश्च भवदृशा विकारश्चेदपरमार्थ इति व्याप्तौ सिद्धाया व्यवच्छेद्याभावाद्वयर्थं विशेषणमिति ।

तदेतदखिलमभिसन्धायाह— " किमवत परमार्थभूतोप्यऽस्ति विकार ? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भ[विष्य]वती " ति ।

ननु माभूद्वयव-छेद्य, तथाप्य नैकान्त्यपरिहारक्षमतयापि सार्थ विशेषणमिति चेत् ? हन्तव शशविषाणरूपविकाररहितेति किं न सा· ध्यते ? तावतापि ह्यनेकान्त्यसुपरिहरम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वापाता

अथापि बाधादिस्तु परमार्थ., अतस्त त्प्रतियोगिकाभावोपि सम्भवती त्याह (नचेति) प्रमाण विनापि प्रमेयांगीकारेतिप्रसंगादितिभावः । परमार्थविकाराभ्युपगमे दूषणान्तर मप्याह (कश्चिदिति) (तत-श्चेति) विकाराभाव साधयता त्वया विकारमात्रस्या पारमार्थिक-त्वांगीकारात् , पारमार्थिकविकारस्या प्रसिद्धया तदभावस्य, साध· यितुमशक्यत्वा दपारमार्थिकविकारस्यैवाभाव स्साधनीय इति त-द्वयवच्छेदाय पारमार्थिकत्वविशेषणं नकर्तव्य मित्यर्थः । यद्यप्यपार मार्थिकविकारस्या भाव एव साध्य इति तद्व्यावृत्त्यर्थतया नविशे· षणस्य सार्थकता, अथापि पारमार्थिकविशेषणे दत्ते अविद्यायां पारमा· र्थिकविकारशून्यत्वस्य सत्वा त्र व्यभिचार इति व्यभिचारपरिहारार्थं मिति शंकते (ननु माभूदिति) (हन्तैवमिति) ननु विकारापारमा· र्थ्यस्य सिसाधयिषितत्वा तदर्थं परमार्थविकारशून्येति साध्यते, तत्र यद्यप्यनेनैव परमार्थत्वाभावो विकाराणां न सिध्यति, तथापि परमा र्थविकारशून्यत्वे सति सविकारत्वलिंगेना परमार्थविकारस्य ब्रह्मणि साधने विकारमिथ्यात्वसिद्धेः कथ प्रतिबन्दीति चेन्न,– हेतौ विशे· षणासिद्धया तदनुमानासम्भवात् । अत श्शशविषाणविकाराहित्यसाध नतुल्यमेवेद मिति भावः । ननु विकारराहित्यमात्रे साध्ये सिद्धसा·

—

दितिचेत्? तुल्यम् । अस्तु तर्हि सिद्धसाधनत्वपरिहारार्थं परमार्थेति विशेषणं, प्रसंगतस्त्व नैकान्त्यमपि परिहरिष्यति ; विकाररहित्यमात्रेहि साध्यमाने मिथ्याभूतविकारराहित्यमात्रेण यदि भवान् सिद्धसाधनतां ब्रूयात्तदास्माभिर्विशेषितव्यमिति चेन्न ; - अतिप्रसंगात् । पर्वतोग्निमानित्यादिषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु परमार्थाग्निमानित्यादि प्रयोगप्रसंगात् । स्वयम्प्रकाशानुमानेषुच भवता नुभूतिः परमार्थत. स्वयम्प्रकाशेत्यादि

भना त्किञ्चिद्विशेषणविशिष्टं साध्यं वाच्यं, शशविषाणरूपविकार राहित्यसाध्यन्तु न सिद्धसाधनपरिहारक्षमं, तस्यापि सिद्धत्वात्, अत एव तत्परित्यागः, नत्वप्रसिद्धविशेषणत्वात्, परमार्थविकार राहित्यसाधने न सिद्धसाधन मिति परमार्थविशेषणं सार्थकमिति शंकते (अस्तु तर्हीति)नन्वपारमार्थिकविकारराहित्ये संविद् स्वविकारत्ववादिनः सिद्धेपि पारमार्थिकविकारराहित्यस्या सिद्धत्वात् विकारत्वावच्छिन्न विकारराहित्यमसिद्धमेव, ततश्च न सिद्धसाधनमित्यत्राह (विकारराहित्यमात्रेहीति) पारमार्थिकापारमार्थिकानुगत विकारत्वस्यैकस्याभावा द्विकारराहित्यमात्रेसाधिते मिथ्याभूत विकारप्रतीते स्सिद्धसाधनमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमपारमार्थ्य विशेषणसार्थक्यमित्यर्थः । यद्वास्व मते विकारस्यानुभूतावंगीकारा द्विकारत्वावच्छिन्न सामान्याभावो न साधयितुं शक्यः, तत्परिहारार्थं विकारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिकाविकाराभाववत्वे विकारप्रतियोगिकाभाववत्त्ववा साध्येमिथ्याविकारत्वस्यापि तद्व्याप्यतया तदवच्छिन्नाभावमादाय मिथ्याभूतविकार विशेषप्रतियोगिकाभावमादायवा सिद्धसाधनतां भवान् ब्रूयादिति पारमार्थिकत्वविशेषणं विकारप्रतियोगितावच्छेदकतयोपादीयमानं सार्थकमित्यर्थः (अतिप्रसङ्गादिति) ननु - पारमार्थिकाग्निमानित्यादि रूपेणैव साधनप्रसंग इष्टइतिचेन्न; - तथापि मिथ्याभूतपरमार्थत्वाश्रयाग्निमादाय सिद्धसाधनोद्भावनशंकया परमार्थत्वेपि परमार्थविशेषणं,

प्रयोगोऽन्य । अन्यथाहि मिथ्याभूतत्वप्रकाशत्वाभ्युपगमेन पर मि-द्धसाधनतामुद्घाटयेत । नच वयमप्यपरमार्थान् कांश्चनविकारानि-च्छाम:, येनसंविद स्तद्योगात्सिद्धसाधनता प्रसज्य इति बिभेमि । अतः सुष्ठुक्तभाष्ये विशेषणवैयर्थ्यम् । उत्तरयोरपि कल्पयोरनैकान्त्य म-दर्शयत्– "भवदभिमता विद्यानुत्पत्तेर निर्विकारास्पद" मिति । तत्र न तावद्द्वितीय:, अविद्यायाएव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्हं स मस्तविकारयोगित्वस्य भवद्भिरङ्गीकारात् । घटकपालत्वेऽछ्यवस्था विशेषो विहान्ततो ऽविद्यायाएव । अनुभूतिस्मृत्यादि नामान्तरव्यपदे शार्हावस्था भेदाश्च संविदएव प्रत्यक्ष मीक्ष्यन्त इति कथ तदभाव साधनम् । अनुभूतित्वादय संविदवस्था विशेषा मिथ्याभूता इति चेन ;- दत्तोत्तरत्वात् । नहि सत्य कश्चिदवस्थाविशेषस्ते समस्ति । अतएव नतृतीयोपि । अपसिद्धान्तप्रसङ्गस्त्वधिक:, मिथ्याभूतानामव-स्था विशेषाणा संविदोभ्यतैव स्वीकारात् । अन्यथा जगद्भ्रमतन्नि-वृत्त्यपेक्षा तदुपायगवेषण तदनुष्ठान तदर्थशास्त्रारम्भादे रभावप्रसङ्गात् । इष्टप्रसङ्गो यमितिचेन्न ; – व्यवहारिकत्वस्या प्रतिष्ठिताना तेषा स्वयेव स्वीकारात् । अन्यथा तिग्रसत्यपक्षे, सज्जना शास्त्रारम्भादिकमिति ।

एवं तत्रापीत्यनवस्थायां तात्पर्यात् । तत्पर भाष्य दर्शयति (भव-दभिमतेति) भाष्य विवृणोति (तत्रनतावदिति) द्वितीयः – पारि णामित्वाभावकल्प. । प्रत्यक्षबाधमप्याह (अनुभूतीति) अन्त.करण विकारा एते नसंविद्विकाराइतिचेन्न, ज्ञानत्वेनैव स्मृत्यादि विकाराणां घटादीनामिव मृत्त्वेनानुभवात् । ननुसंवित्तादात्म्याध्यासा त्तथानुभव इतिचेद ? ज्ञानत्वेनेवा नन्दत्वेनापि भानप्रसङ्गात । ज्ञानानन्दयोरभेदा देवा वरणानावरणयोरपि शुक्तित्ववत् त्वयोर्विनिर्वक्तुमशक्यत्वात (दत्तो त्तरत्वादिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वेनेत्यर्थः (अन्यथातिष्ठेति) व्याव हारिकत्वपक्षस्यानङ्गीकारादित्यर्थः । व्यावहारिकत्वपक्षस्यापि पारमार्थिक-

संविद्विकाराणां मिथ्यात्वमेवात्र साध्यत इतिचेन्न; - अत्रापि व्यतिरेकभंग प्रसंगात् । नहि यद्विकारवत्तदुत्पन्न यथा घटइत्यत्र सत्यविकारयोगित्व मुत्पत्तिव्याप्तं दृष्टं, येन तन्निवृत्या तन्निवृत्ति स्स्यात् । लोकदृष्ट्या तथा दर्शनमस्तीतिचेन्न; - तस्याः संविद्विकारेषु घटादिविकारेषु च पक्षपाताभावेन त्वदुक्तव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । त्वद्दृष्टेस्तु भयविद्वेषशीलतयापि तथाविधनियम महासिद्धेः । केवलान्वयित्वशंकापि पूर्ववद्ध्या ।

ननु भवतोपि ब्रह्मानुत्पन्नं निर्विकारंच, ततस्तदेव समर्थयमानेश्वरमासु करते कोपइति चेन्न; - अस्मत्सिद्धान्ता परिज्ञानात् । नहि वयं लोकसिद्धा मुदयास्तमयादि विकारशतशालिनी महमर्थधर्मभूतां संविदं परंब्रह्मेति परिभाषामहे, नच तामेव सकलविषयाश्रय शून्यावस्थां, अपि तु समस्तचिदचिद्विशिष्टतया स्वविशेषणभूत चिद चिन्निष्ठितक्लेशादि जन्मादिविकारज तं स्वरूपतोस्पृष्टविकारक्लेशं संकोच

व्यवस्थाया शास्त्रारम्भादिसिद्धये स्वीकार्यां, व्यावहारिकव्यवस्थायेन्न स्वीक्रियते पारमार्थिकव्यवस्थैव स्वीकार्येत्यर्थः । उक्तबाधपरिहारं शंकते (संविद्विकाराणामिति) परमार्थविकारशून्यत्वमेव साध्यते, विकारवतश्च तत्साधने मिथ्याविकारवत्त्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । लौकिकानां ब्रह्मवद्घटादिविकाराणामपि पारमार्थ्यस्यैव प्रतीतेः मृदादिषु परमार्थविकार स्तद्व्याप्तइति ग्रह स्सम्भवतीति तत्प्रतीत्यनुसारेणेद मनुमानमिति शंकते (लोकदृष्ट्येति) लौकिकै स्संविद्विकाराणामपि पारमार्थ्यस्यैव ग्रहा त्तत्रैव व्यभिचारग्रहा त्सत्यविकारयोगित्वोत्पन्नत्वयो र्नव्याप्तिग्रह इत्याह (नेति) " तस्याः " - लोकदृष्टेः । त्वद्दृष्ट्यनुसारेणानुमाने नव्यभिचारः, अनुभूतेः परमार्थ विकारस्या नंगीकारा दित्याह (त्वद्दृष्टेस्त्विति) पूर्वोक्तेषु निर्विकार

विकासवैदेशिकसार्वज्ञ्य मनन्तमंगळगुण मीश्वरतत्त्वम् । यदि तस्य निर्विकारत्व साधयसि काम साध्यताम् । तत्र प्रमाण मिद मन्य द्वेति निपुण विभावय ।

नचेश्वरस्वरूपस्यापि समस्तावस्थाशून्यत्वं साधयितुं शक्यं, कादाचित्क तत्तन्मूर्तद्रव्यसंयोगविभागाद्यवस्थाविशेषाणा वियदादिष्विव विश्वव्यापिनीश्वरेपि दुर्वारत्वात् । नित्यासंकुचितप्रकाशात्मनि तज्ज्ञानेपि तत्संकल्पाद्यवस्थाविशेषाणा मनन्ताना माम्नातत्वात् । अकर्मनिबन्धनतया च तेषा मपुरुषार्थत्वप्रसङ्गाभावात् । बीजाङ्कुरव दवस्थाप्रवाहाना

स्वपक्षपरविकल्पे व्याप्तयो स्सिद्धसाधन माह (यदि तस्येति) (इद मन्यद्वेति) अनुत्पन्नत्वहेतो रविद्यादौ व्यभिचारा च्छ्रुति रेवात्र मान मिति भावः । तृतीयकल्पे बाधक माह (नचेति) (संयोगेति) ननु निरवयवस्या त्मनः कथं संयोगः, संयोगस्या व्याप्यवृत्तित्वनियमात्, प्रदेशभेदमन्तरेण स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्या योगात्, " असंगोनहिसज्जते " इति श्रुतेश्चेति चेन्न;- प्रदेशभेदाभावेप्यवच्छेदकभेदेन संयोगतदभावयो स्सामानाधिकरण्योपपत्तेः, अवच्छेदकावंच विरुद्धयोर्यथानुभव मंगीकार्यम् । असंगत्वश्रुतिश्च " तस्थानतोपि परस्यो भयलिंगंसर्वत्रहि " ति प्रतिपादित दोषाभावपरा । " सदैक्षत " इत्यादि श्रुतिसिद्धसंकल्प लीलारसाद्यनन्तधर्मभूतज्ञानविकाराश्रयत्वाच्च ना वस्थामात्र शून्यत्वसाधनसम्भव इत्याह (नित्येति) जीवस्वरूपसं कुचितज्ञानतया तत्तद्विषयादिभेदेन ज्ञानावस्थासम्भवेपि नित्यासंकुचि तज्ञाने नतत्सम्भवइति शंकामपनुदति (नित्यासंकुचितेति) (तज्ज्ञानेपीति)

दित्वेना हेतुकत्वादिचोद्यानवतारात् । आगमिके चास्मि न्नर्थे हेतुक सक्षोभस्या ऽशक्यत्वा दिति ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां संविन्निर्विकारत्वानुमानभंगवादो द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

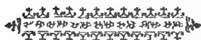

सत्यभगवतो ज्ञाने (आगमिकइति) अशक्यताच " लोक- वत्तलीलाकैवल्य " मित्यादिभिर्द्वितीयाध्यायेनुसन्धेयः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्याया संविन्निर्विकारत्वानुमानभङ्गो

द्वात्रिंशः स्कन्धः ॥ ३२ ॥

श्रीः ।
श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः ।

अथ त्रयोविंशो वादः ।

प्रतिपुरुषमनेका प्रत्ययस्थ विचित्रा
इह शुभगतिषु धियो य श्चोदय त्यञ्जसा नः ।
अखिल चिदचिदन्तर्यामि तद्विष्णुसंज्ञं
सवितु रह मुपासे तस्य देवस्य भर्गः ॥

गेहक्षेत्रे यतिपतिमतादर्शभि स्तारयमूकै
रन्यो-यस्य श्रुतिपरिषदां कारिते स्संप्रहारैः ।
केशाकेशि प्रभवमलघुं योभिषङ्गं विनिन्ये
सोऽस्मच्चित्ते भवतु सततं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥
विभुरपि फणेन्द्रस्य त्रातुं मुहुर्भविनोऽप्रभु
र्विदितविविधमाहुर्भावो दर्शयतु भूरिशः ।
दुरितहरयापेन त्वस्मात्पतन्निव देहिनो
युगपदवता रोचेत श्रीनिवासगुरुस्स नः ॥

संविदानाद्यानंगीकारे गायत्रीविरोधःस्या दित्यभिप्रायेण गायत्रीं व्याकुर्वन् मङ्गळमाचरति (प्रतिपुरुषमिति) " धियो धर्मादिगोचराः " इति प्रमाणानुसारेणाह (शुभगतिष्विति) शुभहेतुषु धर्मादिष्विरयर्थः । " तस्य देवस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्य मुपास्महे " इति प्रमाणबलात्प्राप्तच्छन्दो य इति पदनिर्दिष्ट श्चोदयितृत्वः, परन्तु प्रसिद्धपर इत्यभिप्रायेणाह (अखिलेति) " भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञमि " ति प्रमाण मभिप्रेत्याह (विष्णुसंज्ञमिति) गायत्र्या विष्णुपरत्वं भर्गइति पद·

यदाहुः — अनुभूति र्न नाना, अजत्वात्; य न्नाना न स जा-यते, यथा घटः । दृश्यमानस्तु संविद्भेदो विषयाश्रयादिभेदोपाधिको न स्वाभाविकः, घटाकाशतरंगचन्द्रपराभिमतसमवायादिभेदवत् । अन्यथा कल्पनागौरवप्रसंगादिति ।

तदसारं, किमत्र यतः कुतश्चिदपि भेदो निषिध्यते, उत संवित्सजातीयमात्रात्, अथ संवित्स्वरूपात्, उत संविदन्तरात्, अथवा संवित्सजातीयराहित्यं साध्यत इति ।

न प्रथमः, प्रत्यक्षविरोधात्; देहात्मविवेकानुपपत्तिप्रसंगात्; अपसिद्धान्ताच्च । 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो र्विषयविषयिणो स्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ता' विति हि वः कूटस्थोपदेशः । अपरमार्थोऽपि भेदः तत्र निर्दिश्यत इति चेत्? साधु तत्त्वोपदेशः समारब्धः । परमार्थत स्तयो [रैक्य]भेदप्रसंगश्च । अत्राप्यपरमार्थ भेदानि-

---

रूप सकारान्तरत्वं च वेदान्तविजये प्रपंचितमस्माभिः । आदिपदेन वृत्ति र्गृह्यते । अप्रयोजकत्वशंका मपाकरोति (अन्यथेति) विषयाश्रयभेदस्य सिद्धत्वा त्तद्भेदः कल्पनीयः, वृत्तिभेदस्य कल्पनेऽपि फलमुखत्वा त्तद्गौरवं दोषायेति भावः (तदसारमिति) अत्राप्रयोजकत्वमपि विवक्षितम् । नचानुभूतिनानात्वे गौरवं, भेदप्रतीतेः फलमनुभूतिविषयत्वे लाघवात् । उपाध्यधीनत्वकल्पने प्रक्लृप्ता पाध्यधीनत्वकल्पनेच गौरवात् । अन्यथा घटादिभेदप्रतीते रप्यौपाधिकत्वकल्पनापत्तेः । अनवस्थाभया त्सापरित्यागस्तु प्रकृतेऽपि तुल्यः (प्रत्यक्षविरोधादिति) घटादिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा दित्यर्थः । अपसिद्धान्तमेवोपपादयितु माह (युष्मदिति) "तत्र" - "इतरेतरभावानुपपत्ता" वित्यत्र (परमार्थत इति) समानसत्ताकयो र्भेदाभेदयो रेकत्रासम्भवा दिति भावः । किंच किमत्रानुमाने अपरमार्थस्य भेदस्य निषेधः क्रियते, उतपरमार्थस्य? नाद्य इत्याह (अत्रेति) (सएवेति) अपसिद्धा

पेक्षे सत्त्व दोषः, परमार्थभेदानुमिति प्रसंगोवा । परमार्थभेदनिषेधेतु व्यतिरेकव्याप्तिभंगः, यत्परमार्थभेदत्व तदुत्पन्नं. यथा घट इति हि सा स्यात् । नच घटादौ परमार्थभेद स्त्वयाभ्युपगम्यते । तदाह- " जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं कचिद्दृष्टस्त्वये " ति । अविद्यायाश्चानुत्पन्नतया भ्युपेताया संविदपेक्षया परमार्थभेदाभ्युपगमे पक्षविपक्षमात्रवृत्तितया विरुद्धो हेतुः । अपरमार्थभेदाभ्युपगमेतु जडाजडतादात्म्यातिदेशः । तदाह - " अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे वस्तुतो ऽविद्यैव स्यादात्मे" ति ।

न द्वितीयः, संविदः संविद्विजातीयत्वा नभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नहि संविदेव भवति संविज्जातीयमात्रा द्रियत इति कश्चिदिच्छति । तथेच्छन्तमपि प्रतिनासौ हेतुः, अविद्यायां संविद्विजातीयायां तद्वृत्तेः । साप्यनुत्पन्नसंवित्तत्वात सर्वस्मादेव हि भिन्नत्वमेष्यते । तद्भेदानभ्युपगमे तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमेच दत्त मुत्तरम् ।

न तृतीयः, सिद्धसाधनत्वादेव ।

नापि चतुर्थः, संविदन्तरसिद्धौ तदवधिकभेदस्यापि सिद्धे स्तन्निषेधायोगात् । तदसिद्धौ कथं तन्निरूपित भेदनिषेधः । उपाधिवशा त्संविदंतरत्वेन प्रतीयमानं स्वरूपमेव संविदन्तरशब्दे नानूद्य तदवधिकभेदोनिषिध्यते, चन्द्रस्तरंगचन्द्रान्न भिद्यतइतिव दितिचेत् ? तथापि हेतो विरोधः; संविदन्तराद्भिन्नाया मविद्यायां तद्वृत्तेः । नहि सा संविदन्तर भेदरहिता, प्रागुक्त

न्तपक्षेयर्थः । स्वयंव युष्मदादिवाक्यस्य परमार्थभेदपरत्वोक्ते रिति भावः (परमार्थेति) समानसत्ताकयो रेकत्रासम्भवादिति भावः । द्वितीयं दूषयति (परमार्थेति) (तदाहेति) भगवान् भाष्यकारइति शेषः । परमार्थभेदस्य निषेधइति पक्षे दूषणान्तरमाह (अविद्यायाश्चेति) (दत्त मुत्तरमिति) जडाजडयो रैक्यप्रसंग इत्यर्थः ।

दोषात्। यश्च प्रवाहानादि मविद्या मिच्छति, तस्यापि प्रागभावे संविदन्तरा द्भिन्ने हेतुवृत्तेर्विरोधश्च। यद्यप्यभावमपि नेच्छेत्, तथापि घटादिषु सविदन्तरभेदाभावा त्सपक्षभूतेषु सर्वेषु हेतो र्वृत्ते रसाधारणता। अपरमार्थस्संविदन्तरा द्भेदस्तत्रास्तीति न सपक्षतेति चेत; तर्हि संविदोपि संविदन्तरादपरमार्थ भेदयोगा त्र तत्र तद्राहित्यं साधयितुं शक्यं। अपारमार्थ्यमेव तस्यात्र साध्यत इति चेत्? तथापि घटादिष्वपि संविदन्तरभेदापारमार्थ्यसिद्धेः सपक्षत्वम परिहार्यम्। संविदःसविदन्तराद्भेदमात्रं मिथ्या, घटादेस्तु स्वरूपमपीति विशेष इति चेत्? किमतः, स्वरूपस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वेपि संविदन्तरप्रतियोगिक मिथ्याभेदयोगित्वस्य साधारणत्वात्।

(संविदन्तरभेदाभाया दिति) परमार्थभेदाभावा दित्यर्थः। (साधयितुं शक्य मिति) बाधा दिति भावः। (अपारमार्थ्य मिति) भेदवति भेदाभावसाधने भेदापारमार्थ्यपर्यवसाना दिति भावः। (अपरिहार्य मिति) तथा चासाधारण्य मिति भावः। अविद्यायाः प्रवाहानादित्वं अभावानभ्युपगमं चाधिकृत्य स्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः नाविद्याप्रागभाववृत्तित्वेना साधारण्योद्धारशंकावकाशः। नन्वधस्तस्या धिष्ठाननिष्ठाभावप्रतियोगित्वमात्रं वाच्यं, न स्वधिकरणमात्रनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं, तथाच संविद स्सत्यत्वेना धिष्ठानत्वात् तत्र भेदाभाव स्सम्भवति, घटादेश्च मिथ्यात्वेना नधिष्ठानतया न तत्र भेदाभावः, ततो न बाधो न चासाधारण्य मिति शंकते (संविद स्संविदन्तरा दिति) घटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावे तस्य सत्यत्वप्रसंगेन तत्र तदत्यन्ताभावस्या वश्यकतया घटादा वसाधारण्यम्, यदि च तस्य घटादौ मिथ्यात्वेपि सद्भावाभये तत्र तदभाव इत्युच्यते, तदा संविद्यपि तदभावो न स्यादिति बाध एव स्या दित्यभिप्रायेण परिहरति (कि मत इति) -

नवीनस्तु – वृत्त्यतिरिक्ता संवित् स्वप्रतियोगिक स्वसमानसत्ता क याव द्भेदरहिता, प्रमाणतो ऽ विभाव्यमानतद्भेदत्वात्, चन्द्रादि वत् । वृत्तिज्ञाने बाधवारणाय वृत्त्यतिरिक्तेति । साध्यवैकल्य परिहाराय स्वप्रतियोगिकेति । स्वशब्द स्वसमभिव्याहृतपरः । बाध परिहाराय स्वसमानसत्ताकेति । व्यक्तिविशेषे स्वप्रतियोगिकभेदा भावेन सिद्धसाध्यतापरिहाराय यावदिति । घट तद्रूपावृत्ति स्ववा-च्यकाखण्डशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्र प्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक तादात्म्य-विरोधिभेदरहिता, उपाधिपरामर्श मन्तरेण तद्भेदवत्त्वेना प्रमीयमाणत्वात्, आकाशवत् । आकाशानुभवयो स्स्ववाचक द्रव्यगुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्त द्र-व्यत्वगुणत्ववत् घट तद्रूपप्रतियोगिकतादात्म्य विरोधितद्भेदवत्त्वेन साध्य वैकल्यबाधपरिहाराय घटतद्रूपावृत्तीत्युक्तम् । कर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकर्म त्वप्र प्रतियोगिकभेदवत्वेनोक्तदोषपरिहारार्थं स्ववाचकेत्युक्तम् । एव मनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्ते तदनुभवत्वप्र प्रतियोगिक भेदाभावस्यै तस्मिन्परैरंगीकारात्सिद्ध साधनता परिहारायाखण्डपदं । सिद्धान्ते ऽ नुभव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुभवत्वाधिकरणानुभव प्रतियोगिक कल्पि-तभेदस्य पक्षेंगीकारा द्बाधपरिहाराय तादृशधर्म वत्प्रतियोगिकतादात्म्य विरोधीत्युक्तं । सिद्धान्ते ऽनुभवस्य अनुभवान्तर तादात्म्यविरोधिभे दानंगीकाराच्च बाधः । तर्हि परमते ऽप्यनुभवस्यानुभवान्तर प्रतियो-गिककल्पित तादात्म्यविरोधिभेदाभावा त्सिद्धसाधनं स्यात् तन्निवृ त्तये स्वसमान सत्ताकेत्युक्तं । परमतेच तादृशव्यावहारिक तादा-त्म्यविरोधि तद्भेदवत्त्वानंगीकारा न्न सिद्धसाधनम् । हेतावपि तद्भे देत्युक्ते न साधनवैकल्यम् । परमते पक्षे ऽ सिद्धिशंकापरिहारार्थ मुपाधिपरामर्शमन्तरेणे त्युक्तम् । तथा संवित्प्रतियोगिक स्वसमान सत्ताकभेदवती न सम्भवति, संवित्प्रतियोगिकानौपाधिक भेदवती न भवति, संविद्भिन्ना नभवति, संवित्त्वात्, व्यतिरेकेण घटवत् । नच साध्याप्रसिद्धिः , सामान्यसिद्धि मिनापि संविद्भेदसंवित्त्वाभावयो

एतेन - अनुभूतित्वादिति हेतुना प्यस्य साध्यस्य दुस्साधत्वं दर्शितम्। तरंगचन्द्रदृष्टान्तोपि विषमः, तरंगचन्द्रस्य मिथ्याभूतस्य सत्य चन्द्रतादात्म्यायोगात्। यदि चन्द्रव्यतिरिक्तस्तरंगचन्द्रो नास्तीति निर्दिश्येत, तर्ह्यत्रापि संविदन्तरं मिथ्येत्येवोक्तं स्यात्। तथा विषयाश्रय भेदभिन्नानन्त संविदुपलम्भेच कस्या स्सत्यत्वं कासान्तु तरंगचन्द्र वन्मिथ्यात्वमिति विशेषकाभावा दनियमेन सर्वसंविन्मिथ्यात्वं सर्व संवित्सत्यत्वं वा प्रसजेत्। सामान्यत स्संवित्त्वे कुतश्चित्सिद्धे त द्व्यतिरिक्ता स्संविदो निषिध्यन्त इति चेत्? कएव माह - संवित्त्व,

---

घटादौ व्याप्तिग्रहसम्भवात्। नच तृतीयसाध्ये बाधः, शुक्तौ रजतादेरिव भेदकालेपि तदधिकरणे तदभावस्याविरुद्धत्वात्। नचाप्रयोजकत्वं, वृत्त्यतिरिक्तानन्तसंवित्कल्पने गौरवात्। एवं घटस्फुरणं पटादिस्फुरणप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक भेदव न्नभवति, स्फुरणत्वात्, पटादिस्फुरणवत्, इत्याह।

तदिदं सर्व मेवञ्जातीयक मन्यदपि सर्व मर्वाचीनैः कल्पितं निरस्तमित्याह (एतेनेति)

अयंभावः, घटादौ संविद्भेदस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य तत्रावश्यकतया संवित्त्वहेतो रसाधारण्यं, सर्वत्रानुमाने प्रथमकल्पोक्त प्रत्यक्षबाधो विवक्षितः। किंच वृत्त्यतिरिक्तासंविदिति पक्षनिर्देशे तावदतिरिक्तेति व्यर्थं, वृत्त्यसिद्धेः। किंच वृत्ते स्संवित्त्वांगीकारे तत्रैव व्यतिरेकिदृष्टान्ते व्यभिचारः। तदनंगीकारे वृत्त्यतिरिक्तेति व्यर्थम्। किंच प्रथमसाध्ये किं स्वशब्द स्संवित्परः उत समभिव्याहृतपरः? आद्ये दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, संवित्प्रतियोगिक चन्द्रसमान सत्ताकभेदस्य चन्द्रे सत्वात्। शुक्तिप्रतियोगिकस्य समान सत्ताक भेदस्य संविदि सत्वा

द्बाधश्च । यदि च स्वपदद्वयमपि समानार्थं, तदानीमपि वृत्तिरूपसंवित्प्रतियोगिकतत्समान सत्ताकभेदस्य चन्द्रेसत्वात्साध्यवैकल्यं । स्वपदेन वृत्त्यतिरिक्त संविद्विवक्षायां संवित्प्रतियोगिक संवित्समान सत्ताकभेदस्या प्रसिद्धेस्साध्याप्रसिद्धिः । ननु नप्रतियोग्यप्रसिद्धिः, संवित्प्रतियोगिक व्यावहारिकभेदस्य प्रतियोगित्वात, तस्यचघटादौप्रसिद्धेः । स्वसमानसत्ताकत्वन्तु स्फुरणान्तरे प्रसिद्धं, प्रतियोगितावच्छेदकं । घटरूपंनास्तीत्यत्र घटस्येव प्रतियोग्यवृत्तित्वेपि सम्बन्धित्वमात्रेणैव सत्तायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्व सम्भवादिति चेन्नः- घटस्य तत्ररूपसम्बन्धित्वात्तथात्वेप्यत्र स्फुरणान्तरसत्ताया भेदसम्बन्धाभावेना नवच्छेदकत्वात् । कथंचि त्संबंधोपपादनेच तदवच्छिन्न प्रतियोगिनोपिसत्त्वा द्बाधएव । भेदवत्त्वादित्येव हेतुसम्भवेशेषवैयर्थ्यंच । भेदवत्त्वेन प्रमीयमाणत्वाभावस्य हेतुत्वविवक्षाया मप्यभावत्वस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसंभवेशेषवैयर्थ्यं । एतत्परिजिहीर्षया स्वपदद्वयस्यापि भिन्नार्थत्वे पूर्ववत्साध्यवैकल्यं । द्वितीयेतत्तद्वृत्तिपु तत्तत्प्रतियोगिक सत्तासमानसत्ताकभेदाभावा त्साध्यत्वेन तत्रबाधवारणार्थं वृत्त्यतिरिक्तेतिपक्षविशेषणमित्येतदसंगतमेवस्यात् । क्वचिदपि स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वेन प्रमीयमाणभिन्नत्व मप्यसिद्धमेव । किंचास्मदभिमतसंविदः पक्षत्वेस्वरूपासिद्धिः । तदतिरिक्तायाः पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः, तत्र प्रमाणाभावस्यो पपादितत्वात् । चन्द्रेच भेदस्य प्रातिभासिकत्वे त्वधिष्ठानभूत ब्रह्मसत्तातिरिक्त सत्ताया स्त्वया क्वाप्यनंगीकाराच्चन्द्रस्य स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वा त्साध्यवैकल्यंच । घट तद्रूपावृत्तीत्यादि साध्येपि प्रथमस्वशब्दः संवित्परः, उत समभिव्याहृत परः ? नाद्यः, आकाशे संवित्प्रतियोगिक तादात्म्यविरोधिभेदांगीकारेण साध्यवैकल्यात् । ननु - आकाशस्य संविद्य ध्यासात् तत्तादात्म्यविरोधिभेदाभावा त्साध्यमस्त्येवेति चेत् ? तथासति तादृशसाध्यस्य केवलान्वयित्वेनाभाया दित्येव हेतुसम्भवे शेषवैयर्थ्यात् । स्वशब्दस्य सं-

विरपरत्वेन घटपदवैयर्थ्यंच । संविद्घटयो स्वंविद्घटान्यतरत्वेन प्रकृतत्वे यदादिसर्वनाम्ना तत्परामर्शे तत्र तस्यैव प्रकृतरूपस्य तत्सर्वनामप्रवृत्तिनिमित्ततया तदाश्रयघटभेदस्य संविदि सत्त्वा द्वाधः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यंच । एतेन द्वितीयकल्पोपि निरस्तः। किंच विभुनित्येन्द्रियादिपद प्रवृत्तिनिमित्तत्व त्काळादिभेदस्य सत्वाच्च साध्यवैकल्यं । एवं पुण्यपापशुभमंगळादि शब्दान् देवतादर्शनाद्यात्मक संवि त्तदितरकर्म साधारणानादाय बाध ऊह्यः। अखण्डत्वंच व्यर्थं। नचैतदनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्ते तदनुभवत्वप्रतियोगिकभेदाभावस्यै वदनुभवे परै रंगीकारा त्सिद्धसाध्यतापरिहारार्थं तदिति वाच्यम्, एतदनुभवशब्दस्या शक्तत्वे नैतदनुभवत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः। नच शब्दबोध्यप्रकारत्वमेवेह प्रवृत्तिनिमित्तत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तथासति संवित्पदलक्ष्यार्थभेदस्य संविद्य सत्वा द्बाधापत्तेः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्च। किंच - एतदनुभव भेदाभावसिद्धावपि संवि त्पदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय प्रतियोगिक भेदाभावस्या सिद्धतया स्ववाचकपद प्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिकभेद सामान्याभावस्यासिद्धेः; सामान्याभावाविवक्षया तादृशभेदप्रतियोगिकाभावमात्रे साध्ये तत्तद्वचकिषु तद्व्यतिरिक्तभेदा भावात्, अखण्डपददानेपि सिद्धसाधनमेव । ननु - स्ववाचक यत्किंचि त्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिकभेदसामान्याभाव स्साध्यः, तथाचैतदनुभवभेदाभाव मादायोक्तरीत्या सिद्धसाधनवारणाया खण्डपदमिति चेत ? किं न्तावत्प्रयोजन मेतादृशपरिश्रम रक्षितेना खण्डपदेन। किं चैव मेकपदलुब्धस्य ते पदद्वयहानिः प्रसज्येत; संविदि संवित्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिकभेदस्य, आकाशे आकाशशब्द प्रवृत्तिनिमित्तत्व द्भेदस्याभावेन बाधसाध्यवैकल्ययो रभावात्। किंच व्यतिरेकव्याप्तौ स्ववाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिकभेदत्वेनैव व्याप्तिग्रहे शेषवैयर्थ्यम् । तादृशश्चाप्रसिद्धइति तदभाव-

व्यतिरिक्ता स्सविद इति, अपितु सविदएव सविद । नच सवित्त्व सामान्यत सिद्ध्यदेकमिति सिद्ध्यति, येन तद्व्यतिरिक्तसविन्मिथ्या त्व साध्येत । एकतया सिद्धौच कि मत्र पुनस्साध्यम् ।

अतएव न पचम, एकया नाद्यविद्यया नेकान्याच । प्रत्रा हान्विद्यापक्षेपि सजातीयत्त्व विद्याप्रागभावे त्वदभिमते ऽनुत्पन्नवहेतो र्वृत्तेर्विरोधश्च । तत्यापि सजातीयत्व मिथ्येति चेत् ? तर्हि घटा देरपि सजातीयत्त्व मिथ्येति यत्नाना तदुत्पन्नमिति व्याप्तिप्रदर्श नासिद्धि । व्यावहारिक घटादे सजातीयत्व मुपजीव्य व्याप्ति प्रदर्शन मिति चेत् ? प्रागभावस्यापि व्यावहारिकसजातीयत्वस्य त्त द्वर्तिनो हेतो विरोधएव । नचाभावस्य जाति र्नास्तीति सजातीया भाव, समानोपाख्यात्वरूपेणा विशेषात् । अन्यथा सविदोपि

स्याप्रसिद्धे तद्विशिष्टानुमित्ययोग । ननु – सवित्प्रतियोगिव स्व समानसत्ताकभेदवदन्यत्व साध्यमिति चेत् ? तर्हि किं तदन्यत्व सं वित्समानसत्ताक साध्यते, उतान्यत्वमात्र ? नाद्य, अप्रसिद्धे । मिथ्याभूतस्यापि तादृशस्या न्यत्वस्य सिद्धिसम्भवेन तस्य पारमा र्थिकभेदाविरोधितया र्थान्तरत्वापत्ते । अत एव सवित्प्रतियोगिका नौपाधिकभेदवती न भवतीत्यपि साध्य निरस्तम् । सविद्भेदमतीते रौपाधिकभेदविषयत्वकल्पने गौरवेणा नौपाधिकभेदविषयया प्रत्य क्षभेदप्रतीत्या बाधश्च । अन्यथा दु खादिभेदमतीते रप्यौपाधिकभेद विषयत्वकल्पनाप्रसग । एव मनुमानान्तरेपि दूषण मूह्यम् ।

(अपितुविति) सवित्त्वापेक्षया सविदो न भिद्यन्त इति ब्रूम इत्यर्थ । ननु सवित्त्वस्यैकतयैव सिद्धत्वा द्भिन्ना स्सविद. कथ तदभिन्ना स्स्यु रित्यत्राह (नचेति) (सजातीयेति) सजातीयपदेन समानोपाख्यानान्तरमेव विवक्षणीय, तादृश च विशेषण प्रागभावे

जाति मनभ्युपगच्छतः सिद्धसाधनत्व प्रसंगात्। नच घटादिभेदस्य व्यावहारिकत्वं, इति स्थित मन्यत्र। तदेतत्सर्व मभिप्रेत्याह — "अबाधितप्रतीतिसिद्ध दृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदो ऽपि समर्थितएव, छेद्यभेदाच्छेदनभेदव" दिति।

नतु दृश्यभेदेपि दर्शनमेकमेवोपलभ्यते, यथा घटपटाविमा विति; छेद्यभेदेपि च्छेदकव्यापार एकएव दृश्यते, यथा एकप्रहार भेद्येष्वनेकेषु काण्डेषु; अतः कर्मभेदे क्रियाभेदइति न व्याप्तिः; नच दृश्यभेदसमर्थनन्यायेन दर्शनभेदसिद्धिरिति विवक्षा, छेद्य भेदा च्छेदनभेदव दित्युदाहरणस्या नाकांक्षितत्वप्रसंगात्; नच छेद्यभेदसमर्थनन्यायेन छेदनभेद स्समर्थ्यते, यदर्थ मप्युदाहियेत, अतः किमर्थ भाष्यमिति। उच्यते, दृश्यभेदइति न दृश्यानां स्वरूपभेदमात्रं विवक्षितम, अपितु कर्मकारकत्व विशेषणभेदः, अनेकेषा मप्येकसामग्रीविशेष मध्यपतितानां घटादीना मेकं कर्मत्वं, एवं कारकान्तरेष्व प्यनेकेषा मेकं तत्तत्कारकत्वं दृश्यते, यथा दर्शपूर्णमासयोः करणत्व मेकमेव, तथात्राप्यनेकेषा मेकं कर्मत्वमिति न विरोधः। एव छेद्यभेदेऽपि द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः ' यदि सर्वासां संविदा मैक्यं स्यादेकस्यां घटादिप्रतिनियत विषयायां

प्यस्तीत्यर्थः। ननु – छेद्यभेदसमर्थनान्यायेन यथा छेदन भेद स्समर्थ्यते, एवं दृश्यभेदसमर्थनान्यायेन दर्शनभेदोपि साध्यत इति भाष्यार्थ इत्याशंक्याह (नचेति) (यदर्थमिति) कर्मभेदसमर्थनन्यायेन क्रियाभेदसमर्थने दृष्टान्तप्रदर्शनार्थ मित्यर्थः। ननु छिदिक्रियाभेदे कर्मभेदो युज्यते, तत्र क्रियाभेदस्य सिद्धत्वात्; ज्ञानभेदस्य च विप्रतिपत्तेः कथं कर्मभेदः? ततश्च कथं कर्मभेदा ज्ज्ञानभेदसमर्थनं? अन्योन्याश्रयापत्ते, रित्यत्राह (तत श्चाय मर्थ इति) यदि सर्वासां

संविदि संविदन्तरविषयाणामपि प्रकाशप्रसंगः, नच तथोपलभ्यते, दृष्टादृष्टव्यवस्था प्रदर्शनात्, अतो ऽवगम्यते मिथो ऽनाघ्रातविषयाः संविदः स्वरूपतो भिन्ना इति । तत्रेदं निदर्श्यते - यथा च्छेदन क्रियाः परस्परास्पृष्टविषयाः परस्परं विभिद्यन्ते तद्वदिति ।

एतेन - दृश्यमानस्य संविद्भेदस्य विषयादिभेदोपाधिकत्वं विषयभेदमिथ्यात्वेन संविद्भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनंच निरस्तम्। दृश्यमानत्वादेवच कल्पनागौरवप्रसंगोऽपि परिहृतः । दर्शनस्यच बाधकाभावादेव च प्रमात्वं सिद्धम् ।

ननु प्रत्यगात्मनिष्ठ धर्मभूतज्ञानं नित्यमिति य इच्छति तस्य कथं संविद्भेदस्य विषयभेदोपाधिकत्वापह्नवः । उच्यते, नित्यापि संवित्तत्कर्मानुरूपं तेषु तेषु विषयेषु संकोचं विकासंच भजते। ततश्च कर्मानुरूप तत्तद्विषयीकरणविकार विशेषापेक्षया स्वरूपत एव क्रियाभेदः प्रतिनियतविषयताच युज्यते । त्वत्तु न तथा, नित्यानिर्विकार स्वप्रकाशमात्रत्वा भ्युपगमात् संविदः । मायातिरोधान तदधीनविचित्रविषयत्वादिकं तु न सम्भवतीत्यन्यत्र द्रष्टव्यमिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविन्नानात्व निषेधकानुमान भंगवाद स्त्रयो विंशः ।

संविदा मैक्यं स्या त्तदानीं घटसंवित्कर्मत्वमेव पटेपि विद्यमानं पटसंविन्निरूपितकर्मत्वं स्यात्, ततश्च घटसंवित्कर्मत्वदशायां सर्वेषामपि तत्संवित्कर्मत्व मिति दृष्टादृष्टव्यवस्था न स्या दित्यर्थः । (एतेनेति) एवं स्वाभाविकभेदसमर्थनेनेत्यर्थः । नन्वनन्तसंवित्कल्पने

गौरवं स्या दित्यत्राह (दृश्यमानत्वा देवेति) प्रत्युत प्रतीयमानस्य भेदस्यौपाधिकत्वकल्पने गौरव मिति भावः । दर्शनस्य भ्रान्तितया कथं ततो भेदसिद्धि रित्यत्राह (दर्शनस्य चेति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
सविन्नानात्वानुमानभग-

त्रयोविंशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।
श्रीमतेरामानुजाय नमः ।
श्रीमते निगमान्तमहागुरवेनमः ।

अथ चतुर्विंशो वादः ।

विभूतिगुणवर्गेण विशिष्टं य मधीमहे ।
अप्रतर्क्यविशेषाय तस्मै भगवते नमः ॥

यदाहुः-अनुभूतिर्निर्विशेषा, अनुभूतित्वात् , यत्सविशेषंनतदनुभूतिः, यथाघटः, अनुभूतेस्सविशेषत्वे घटवदननुभूतित्व प्रसंगइति ।

अत्रतावत्प्रतिज्ञायां निर्विशेषपद मनुभूतिपद प्रतिपन्नादधिकार्थ बोधकनवा ? पूर्वत्रतेनैवानुभूतिरितिवद नधिकार्थत्वेन पुनरुक्ति

यतिपति परिदिष्टं प्रेष्ठमाम्नाय वाचां
शुभमविभि रुपास्यं शुद्ध सिद्धान्तमार्गम् ॥
जनिपथभवभाजां लक्षयन्वानुकम्पो
जयतिभुविवधूढ श्रीनिवासार्यवर्यः ॥

याह्यादिभिश्चिरनिरुद्धनिजप्रकाशो पाणिन्धर्मोभवतिवेदपथेसमीचि ।
श्रीमद्यतीन्द्रकृतरत्नरुचिप्रचारैः सञ्चारयन्जयतिनःकविवादिसिंहः ॥

ब्रह्मणएवानुभूतित्वेन ते रभ्युपगमा त्तस्यच स विशेषत्वेनैव प्रतिपन्नतया न तस्य निर्विशेषत्व साधनसम्भव इत्यभिप्रायेणाह (विभूति) (नेति) निषेधश्रुते स्तात्पर्यमाह (अप्रतर्क्येति) निर्विशेषत्वे षाड्गुण्य प्रवृत्तिनिमित्तक भगवच्छब्दवाच्यत्वंच नस्यादित्यभिप्रायेणाह (भगवतेनमइति) ननु विशेषाभावोनुभूति स्वरूपातिरिक्तएव, अतस्तादृशाधिकार्थ प्रतिपादनान्नपौनरुक्त्यं; अत्रच विशेष

निग्रहापात्ते । समस्तविशेषाभावएव तेन प्रतिपाद्यत इति चेन्न ;- उक्तोत्तरत्वात् । तथाहि - सकिमनुभूतिस्वरूपमेव ? ततोऽतिरिक्तंवा किंचित् ? पूर्वत्रपुनरुक्ति, सिद्धसाधनताच । नहि सन्निपर्याय शत पाठेपि न काचित्क्षति । उत्तरत्रसविशेषत्वमवर्जनीय । समस्तविशेषा भावो न ब्रह्मणोरूपादिवद्धर्मइतिचेत् ? रूपादिवद्धर्मत्व नास्तीतिवदता किंगुणत्वादिरूपेणधर्मत्व प्रतिक्षिप्त, उत यथाकथंचि द्विशेषणत्वमपि? आद्ये गुणत्वादिरूपेण विशेषकत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण विशेषकत्वा त्सविशेषत्व तावदवर्जनीय । तथाच सति गुणादिरूपे विशेषे क प्रद्वेष । द्वितीये पक्षीकृतमायाएव अनुभूते स्सा [ध्यधर्मा] ध्या नन्वयधन्वयेनोक्तत्वा दनुमानवृत्ता ता नभिज्ञत्व मननुयोज्यनिग्रह स्थानच । प्रमाणवत्वादय मेको विशेष स्वीक्रियत इति चेत् ? प्रमाणवत्वादिति किं मिद मेवानुमान प्रमाण, उतान्यच्छ्रुत्यादिक ?

भावाभावस्य प्रतिपादना द्विशेषाभावरूप विशेषस्याप्यभावः प्रतिपाद्य स्यादिति विशेषाभावस्यापि मिथ्यात्वा न्न तेन सविशेषत्व दोषइत्यभि प्रायेण शंकते (समस्तेति) समस्त विशेषाभावोहि विशेषाभावो विशेषाभावाभावश्च, तत्र विशेषाभावाभावोनुभूतिस्वरूप, उतातिरिक्ति? पूर्वत्र विशेषाभावमादाय पौनरुक्त्यादि स्भावेपि विशेषाभावाभावमादाय तदघर्जनीय, उत्तरत्र तेनैव स विशेषत्व मित्याह " सकि "मित्यादिना ।

ननु समस्तविशेषाभाव. स्वरूपातिरिक्तएव, परन्तु यथा रूपा दिक घटादे धर्म न तथा ब्रह्मण स्सधर्म, अतो न पौनरुक्त्य नापि सविशेषत्वमिति शङ्कते (समस्तविशेषाभावइति) किं विशेषणां धर्मत्वमेव प्रतिक्षिप्यन्त, उत यथाकथञ्चिद्विशेषणत्वमपि ? आद्ये स- विशेषत्व न प्रतिक्षेप , विशेषाश्रयत्वाभावेपि तत्सम्बन्धमात्रा त्स विशेषत्वापत्तेः , द्वितीये पक्षसाध्यसम्बन्धासिद्धे रनुमानफलासि- द्धिरित्याह (रूपेत्यादि) (प्रमाणवत्वा दिति) अथ विशेषाभाव एव

न पूर्वं, असिद्धे । कथं तर्ह्यैव प्रमाणत्वे विमन्यमानं प्रति तदेव प्रमाणमुपस्थापयसि । नोत्तरः, अत्रादे निर्विशेषप्रतिपादकत्वस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । यदि चाभावरूप मेकं विशेष मभ्युपगच्छसि तदा भावरूपेष्वन्येषु विशेषेषु किं भावरूपत्वादेनामर्षः, उत प्रमाणाभावात् ? नाद्य, अभावरूपे विशेषे कस्यचि दमर्षप्रसङ्गात् । न द्वितीय, नित्यत्वस्य स्वप्रकाशत्वादे स्तस्यैव प्रमाणे रुपपाद्यमानत्वात् । व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वा नित्यत्वादीनां मिथ्यात्वमिति चेन्न; निर्विशेषत्वस्यापि व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अस्त्वेव किं न

नपुनरेतदतिरिक्तो भावरूपोऽभावरूपोवा विशेष स्स्वीक्रियत इत्यर्थः । (असिद्धेरिति) असम्भवादित्यर्थः । तदेवोपपादयति (कथमिति) विशेषाभावस्यापि विशेषत्वा दनुभूति निर्विशेषेति प्रतिज्ञायां सामान्यतो विशेषमात्रनिषेधेन विशेषाभावस्यापि निषेधाद्व्याघाता न्नैव मनुमान सम्भवः । नच सिसाधयिषित भावाभावप्रतियोगिक विशेषाभावातिरिक्त भावाभावरूप विशेषनिषेधा न्न व्याघातइति वाच्यम्, सिसाधयिषितस्य भावाभावरूपविशेष प्रतियोगिकाभावस्य तत्प्रतियोग्यनुयोगिरूपत्वे भावाभावरूप समस्तविशेषाश्रयत्व प्रसंगात । सिसाधयिषितातिरिक्ता सिद्ध्या तन्निषेधायोगाच्च । भावाभावरूपकृत्स्न विशेषप्रतियोगिकसामान्याभावस्या प्रसिद्ध्या न तद्व्यतिरिक्तत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य साधनसम्भव इति बहुदूषणग्रस्ततयाविमन्यमान प्रति दव मेतदनुमानोपन्यास इत्यर्थ. ॥ भावरूपविशेष एव निषिध्यते, नत्वभावोऽपीति नोक्तदोष इत्याशङ्कामनूद्य दूषयति (यदि चेति) यद्वा पूर्वोक्तसाध्याभ्युपगम एव बाधक माह (यदि चेति) (अभावरूप इति) यदि सर्वेपि त्वदमर्षबलादेव भावरूपविशेषणासिद्धिः, तदान्यस्या मर्षा दभावरूपविशेषोपि न सिद्ध्ये दित्यर्थः (नित्यत्वेति) नित्यत्वादीनां

श्छिन्न मिति चेत्? नित्यत्वनिर्विशेषत्वादे र्मिथ्यात्वेन सौगतवैशेषिका द्यभिमता नित्यत्वसविशेषत्वादे स्त्वर्जनीयत्वात् ।

ननु - निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां विशेषान्तरं निर्विशेषत्वञ्च वि- शेषत्वलक्षण सामान्योपाधिना युगपदेव प्रतिक्षिप्यते, ततः परं च न किंचि द्वक्तव्य मस्तीति चेत्? तत्तत्साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागेवोक्तः ।

किंच विशेषान्तरशब्देन किं सामान्यतः सविशेषत्वमेव विवक्षितं, उत रूपरसादयः कतिचन विशेषाः? पूर्वत्र निर्विशेषत्वमपि नास्ति सविशेषत्वमपि नास्तीति व्याहतवर्णना, ' परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तर

ब्रह्मस्वरूपाभिन्नत्वे नित्यादिपदाना मभिन्नार्थत्वप्रसंगेन धर्मोधर्मेव वाच्यमिति भावः ।

ननु - निर्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वेपि न विशेषान्तरस्य सत्यत्व सिद्धिः, निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां निर्विशेषत्वेन रूपेण निर्विशेषत्वस्य विशेषान्तरस्यच युगपदेव निषेधात्; ततश्च तमेवोभयनिषेध मादाय सविशेषत्वशंकायामपि न किञ्चिद्वक्तव्य मवशिष्यते, तस्यापि वि- शेषत्वेन रूपेण निषेध्यतया मिथ्यात्वेन परिहृतत्वा दित्याशंकते (निर्विशेषमिति) तथासति विशेषान्तराभाव निर्विशेषत्वाभावादि साध्याना मपरमार्थतया साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागुक्त स्स्या दित्याह (तत्तदिति) व्यावहारिक मादाय साध्यान्वयोपपत्तिशंका- या अप्यनुपदं वक्ष्यमाणव्याघातेन निरासो बोध्यः । (पूर्वत्रेति) निर्विशेषत्वस्य निषेधे सविशेषत्वविधि स्स्यात्, सविशेषत्वनिषेधे निर्विशेषत्वविधि स्स्यात् , ततश्च व्याघातः, समानमत्ताकयो र्भा- वाभावयो रेकत्रासम्भव' दित्यर्थः (परस्परेति) भावाभावयोः पर-

स्थिति' रिति स्यायात् । उत्तरत्र रूपरसादिविशेष निर्विशेषत्वादिक चापोद्य शास्त्रसिद्धे सर्वज्ञत्वादिभि सविशेषत्वप्रसग ।

किञ्चेय प्रतिज्ञा त्वदभिमतहेतूरूपधर्मप्रतिक्षेपिका, नवा? अ ये हेत्वभावे साध्याभाव, प्रतिज्ञाहेतुविरोधश्च । द्वितीये तेनैव विशेषण तया भ्युपगतेन सविशेषत्वम् । हेत्वादिधर्मान्वयस्य प्रमाणसिद्धत्वाभ्यु पगमेन तन्निषेधे कालात्ययापदेशप्रसगश्च । यदिच व्यावहारिक हेतु धर्मान्वयेन साध्यसिद्धि रिति मन्यसे ? तदा वाष्प धूमभ्रमानुमितदहन

स्पराभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वा दित्यर्थ (उत्तरत्रेति) यदि कतिपयविशेषाणा निषेध इति ब्रूषे, तर्हि घटादिधर्मत्वेन प्रसिद्धानां रूपादीना प्रमाणविधुराणा त्वदभिमतनिर्विशेषत्वाविद्याश्रयत्वादीनाच निषेध स्स्यात । ततश्च निष्प्रत्यूहाशास्त्रसिद्धसार्वज्ञ्यादिसिद्धिः (त्वदभिमतेति) किं त्वदभिमतहेत्वभाव साधयति, उत तज्ज्ञापन मात्र करोतीति विकल्पार्थ (प्रतिज्ञाहेतुविरोध श्चेति) प्रतिज्ञायाहेतु प्रतिक्षेपकत्वे हेतुवचन प्रतिज्ञाया विरुद्ध मित्यर्थः (द्वितीय इति) ततश्च हेतुसिद्धौ साध्यासिद्धे साध्यसिद्धौ हेत्वसिद्धेः प्रतिज्ञाहेतु वचनयोः परस्परव्याघात इति भावः (हेत्वादीति) हेतुना साध्य सिद्धये प्रतिज्ञाया हेत्वप्रतिक्षेपकत्वाङ्गीकारात्, हेतो स्साधकत्वस्य च प्रामाणिकत्वाधीनतया प्रामाणिकत्वस्या भ्युपगन्तव्यत्वात्, सामा न्यतो निर्विशेषत्वसाधने बाध इत्यर्थ । आदिपदेन पक्षता परिगृ ह्यते । मन्वस्तु हेतो' प्रतिक्षेप एव, नचैव मसाधकत्वप्रसग, व्यावहारिकत्वेन साधकत्वसम्भवात्; लाघवेन सत्त्वमात्रस्य साध कत्वप्रयोजकतया पारमार्थिकत्वस्या प्रयोजकत्वात्, इत्याशंका मनु वदति (यदिच व्यावहारिकेति) सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेतिप्रसग इत्याह (तदेति) हेतुसमसत्ताकत्वेनेति शेषः । धूमभ्रमानुमित दहनधत स्वाप्नद्रावणपारणामावभूषणवच्च साधनसमसत्ताकत्वावश्य

वद् - स्वप्नलब्धद्रविणनिर्मितभूषणवच्च - साध्यव्यापिव्यावहारिकत्वस्य त्वयैवानुमन्तव्यत्वा न्न किंचि दस्माकं दूषणीय मस्ति । यादृच्छिक

स्भावेन निर्विशेषत्वसाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वान्न किञ्चि दस्माभि र्दूष्य मित्यर्थः । यद्वा व्यावहारिकपदमेव साधनसमसत्ता कत्वपरं, अतो नाध्याहारः " स्वप्नलब्धे " ति दृष्टान्तार्थम् । यथा कार्यस्य कारणसमसत्ताकत्वं नियतं, तथा ज्ञाप्यस्यापि ज्ञापकसम सत्ताकत्वं नियत मित्यर्थः (न किंचि दस्माक मिति) त्वयैव नि र्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वांगीकारेण विशेषाणां सत्यत्वसम्भवादिति भावः ।

ननु व्यावहारिकधूमस्य व्यावहारिकवह्निव्याप्तिग्रहे तदनुमान मस्तु, इह तु व्यावहारिकानुभूतित्वप्रतियोगिकाभावस्यैव निर्विशेषत्व रूपसाध्याभावात्मक सविशेषत्वं प्रति व्यापकत्वग्रहा द्व्यावहारिका नुभूतित्वेनैव तत्साधनं युक्त मिति चेन्न, - एव मनुमिते र्व्यावहारि कविषयत्वेना प्युपपत्तेः पारमार्थिकविशेषाविरोधा दर्थान्तरत्वात् ।

किञ्च - व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रहा त्पारमार्थिक प्रतियोगि सिद्धिरिति साहसमेव, साध्यप्रतियोगिक प्रातिभासिकाभाव व्याप काभावप्रतियोगिना साध्यविरुद्धेन साध्यानुमानापत्तेः । ननु - व्या वहारिकाभावे व्याप्तिग्रह एव प्रतियोग्यनुमिति रिति चेन्न; - शुक्ति रजताभावस्य तदधिकरणे व्यावहारिकत्वस्य त्वयैवांगीकारा त्तस्या श्चाभावे शुक्तित्वव्याप्तिग्रहा च्छुक्तित्वाभावेन तच्छुक्तिरजतानुमाना पत्तेः । प्रतियोगिव्यधिकरणाभावव्याप्तिग्रह एवानुमिति हेतु रिति चेन्न; - ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकविशेषांगीकारेण तस्य प्रतियोगिवैय धिकरण्यासिद्ध्या तत्र व्याप्तिज्ञानस्य निर्विशेषत्वानुमिति हेतुत्वा भावापत्तेः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छेदेन व्या प्तिग्रहः प्रतियोग्यनुमिति हेतुरिति चेन्न; - त्वयैवाधिष्ठानातिरिक्त प्रातिभासिकप्रतियोगिक प्रातिभासिकाभावांगीकारेण तद्व्यापक

संवादि लिङ्गविभ्रमवदभिमतमिद्धिरिति चेत् ? किमियं सिद्धिर्निर्णयात्मिका, उत सन्देहात्मिका ? न पूर्व, यादृच्छिकसंवादीत्यनेनैव विसंवादशिरस्को ऽपि सम्भावितत्वेन निर्णयासिद्धेः । नोत्तरः, सन्दिग्धनिर्णयार्थं न्यायं प्रवर्तयितुमिच्छतः पुनरपि तेनैव न्यायेन सन्देह

यत्त्वादि प्रतियोगिकाभावेन प्रातिभासिक तद्रजतानुमानापत्तेः । प्रतियोगि वैयधिकरण्या वच्छेदेन व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रहः प्रतियोग्यनुमिति हेतुरितिचेन्न, - प्रातिभासिकरजतसामग्र्या प्रातिभासिकरजतानुमाना भावापत्तेः । [- प्रातिभासिक] प्रातिभासिकाभावएव तत्सामग्री विरुद्धव्याप्यत्व ग्रहात् । नच तत्रान्वयव्याप्त्यैवानुमिति र्व्यतिरेक व्याप्त्यैवेतिवाच्यं, अन्वयाप्रतिसन्धान दशायां व्यतिरेकव्याप्तिग्रहा दनुमितेस्त्वयापह्नोतु मशक्यत्वात् । अन्यथा ऽन्वयव्याप्ति ज्ञानेनानुमितिः क्वापि नास्तीति वक्तुं शक्यत्वा द्व्यतिरेकिमात्रो च्छेदापत्तेः । तस्मा दभावमात्रे - प्रतियोगिव्यधिकरणाभावमात्रे - व्यावहारिकाभावमात्रे - व्यावहारिकप्रतियोगि व्यधिकरणव्यावहारिकाभावेवा - व्याप्तिग्रहादनुमित्यसम्भवा न्न विशेषे व्याप्तिग्रहान्निर्विशेषत्वानुमिति सम्भवः ।

. (लिङ्गविभ्रमव दिति) लिङ्गविभ्रमस्थल इवेत्यर्थः (किमियमिति) किं निर्विशेषत्वानुमितिः निर्विशेषपरमार्थं उतापरमार्थंइति सन्देहविरोधिनी, उतनेति विकल्पार्थः, (नपूर्वमित्यादि) हेतुज्ञानस्य भ्रमत्वेज्ञानस्य विद्यमानत्वात् ज्ञानेसत्यपि सन्देहो न निवर्तत एव, ज्ञानस्य भ्रमजन्यतया अप्रामाण्यशंकाग्रस्तत्वात् ; ततश्च यादृच्छिक संवादसंभवबुद्ध्या तन्निवृत्तिर्वाच्या, साच नसम्भवति, विसंवादस्याप्यनुभवबुद्ध्या अप्रामाण्यशंकाया अनिरासादित्यर्थः (सन्दिग्धेति) सन्देहोह्यनुमानेन निवर्तनीयः, ततश्च सन्देहनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तेनानुमानेना प्रामाण्यशंका स्वन्दितत्वेनार्थ संशयाधाना त्तस्य चादितं सन्देहत्वेन

स्यैव स्थिरीकरणात् । असत्या स्सत्यसिद्धिभागस्तु स्वस्थाने द्रष्टव्यः ।
अतो न कथंचिदपि सर्वविशेषशून्यत्वं प्रतिज्ञातुं शक्यते ।

घटस्यच परमार्थतः सविशेषत्वानभ्युपगमा द्दृष्टान्त स्साध्या व्यावृत्तः । अथ मिथ्याभूतविशेषयोगा त्तत्र सविशेषत्व मिच्छसि ? तदानुभूतेरपि तथाविधविशेषाभ्युपगमा न्न तत्प्रतिक्षेपः शक्य. । परमार्थविशेषशून्येति साध्यार्थेतु व्यतिरेकदृष्टान्तासिद्धि रुक्ता ।

यस्त्वनुभूति र्दृश्यधर्मरहितेति साध्यं प्रयुङ्क्ते; तस्य साध्यविशेषणवैयर्थ्याच्च निग्रह. । अदृश्यधर्मानभ्युपगमात् । एवं प्रत्युक्ता जडत्वप्रकाशत्वादिहेतवोपि निरस्ता वेदितव्याः ।

संशयाधायकेस्त्यनुमानसहस्रेणापि निवर्तयितुमशक्यस्य स्सन्देहस्यैव स्थिरीकरण प्रसंगइत्यर्थः । प्रतिज्ञादोषमुपसंहरति (अतइति) परमार्थस्य विशेषाभावस्य घटादावपि सत्त्वाद्धेतो स्साधारण्यमित्याह (घटस्येति) घटादौ यद्यपि विशेषाभावः परमार्थो विद्यते, तथापि स पारमार्थिकत्वलक्षण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः, नतु विशेषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना अभावस्य विरोधात् ; अत्रच विशेषत्वावच्छिन्नाभावएवसाध्यः, अतोना साधारण्य ; यत्तु समानसत्ताकयोरेव विरोधः अत स्स्वरूपेणैवविशेषप्रतियोगिकस्तदभावो घटादावप्यस्तीतिमतं; तत्र नेदमनुमान, येन तद्दाशयासाधारण्यं दुष्परिहरस्यादित्यभिप्रायेणशंकते (अथेति) तथासति बाधएवेत्याह (तदेति) परमार्थविशेषत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावएवसाध्यः, अतोन बाधइत्याशंका मनूद्यपरिहरति (परमार्थविशेषेति) (उक्तेति) संविदोनिर्विकारत्वभगात् " तथापिव्यतिरेकासिद्धि " रित्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वलक्षण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकविशेषाभावस्य साध्यत्वेपीदं दूषणं बोध्यं " वैयर्थ्याच्च "ति चकारः पूर्वोक्तदोषसमुच्चयार्थकः । " प्रकाशत्वादी "

येच धर्मपक्षीकारेण प्रयोगाः - भेदादयो नानुभूतिधर्माः, दृश्यत्वात्, धर्मत्वात्, रूपादिवत्, इत्यादयः । तत्र तावत् स्वाभ्युपगतनित्यत्वादीनामपि पक्षीकारे ऽपसिद्धान्तः । तद्बहिष्कारे तै रेवानैकान्त्यम् । तेषां मिथ्यात्वेनाभ्युपगमान्नापसिद्धान्तानैकान्त्याविति चेन्न; - तथा सति तत्प्रतिक्षेपकान् प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यात् । तेषामनुभूतिस्वरूपमात्रत्वेच तत्स्वरूपमभ्युपगच्छद्भि स्सौगतादिभिस्सह न विमन्तव्यम् । अनित्यत्वादिकल्पना तैर्विवाद स्तत्प्रतिक्षेपश्च क्रियत इति चेन्न; — अनित्यत्वादिनिषेधस्यापि स्वरूपत्वे स्वरूपातिरिक्तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्वेच सिद्धसाधनत्वव्याघातादिभिर्दत्तोत्तरत्वात् ।

त्यादिशब्देन परिच्छिन्नत्वादिग्रहः । किमनुभूतिधर्मत्वमात्रं निषिद्धयते, उतपारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति (तत्रतावदिति) द्वितीयंकल्पमुत्थापयति (मिथ्यात्वेनेति) पारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वाभावएवसाध्यः, नित्यत्वादयश्च व्यावहारिकाएव, अतस्तेषां पक्षत्वेच बहिर्भावेच नोक्तदोषावित्यर्थः (तथासतीति) ब्रह्मणिनित्यत्वादिकमनिच्छद्भिरपि नित्यत्वादिकं मिथ्येत्यभिधानादित्यर्थः । नहितैस्स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यरूपं मिथ्यात्वमुच्यते, किंतु अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव, अतस्तत्समर्थनं सफलमितिचेन्न, - व्याघातेनसदत्यन्ताभावाधिकरणे तत्समर्थनासम्भवात् । विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः । ननुनित्यत्वादिकं ब्रह्मणस्स्वरूपमेव, अतस्तस्य पक्षत्वेपि धर्मत्वाभावान्नबाधः, अपक्षत्वेपि हेत्वभावान्न व्यभिचारइति शंकामनूद्य परिहरति (तेषामिति) (अनित्यत्वादि निषेधस्येति) स्वरूपत्वेसिद्धसाधनं, स्वरूपातिरिक्तसत्यत्वेनुभूति स्वरूपत्वोपक्रमव्याघातः, अद्वितीयत्व व्याघातश्च । मिथ्यात्वेप्युपक्रमव्याघात स्तत्प्रतिक्षेपासम्भवश्च । अनुभूतिपक्षकानुमाने

किञ्चानुभूतिशब्देन लोकसिद्धसंविद्विवक्षायां विषयाश्रयस्वगत विशेषाणां अनन्तानां प्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्थापना त्कालात्ययापदेशः । श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपपक्षीकारेतु श्रुत्यैव तद्गतानन्तविशेषविषयया बाधश्च परिहार्य इति ।

तदेतत्सर्वमपि संगृहीतं भाष्ये - " यदपि नास्याद्दशो दृशि [स्व]रूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मो ऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशि धर्मत्व मिति च । तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैः नित्यत्वस्वय म्प्रकाशत्वादिधर्मै रुभय मनैकान्तिक " मित्यादिना ।

तत्र " स्वाभ्युपगतै " रित्यप सिद्धांतादे स्संग्रहः । " प्रमाण सिद्धै " रीतितु बाधादेः । अनैकान्तिकशब्दः स्वसाध्यसम्बंधनियम निषेधार्थः । तेन यथासम्भवं बाधादेरपि संग्रह इति । प्रतिप्रयोगश्च -

---

दूषणान्तरमाह (किंचेति) " नास्याद्दशे " रित्यादिनाद्दशिपक्षकानुमान मुक्तं, " दृश्यत्वादेवे "त्यादिना धर्मपक्षकमुक्तं, तदप्युभय मित्यन्वयः। (अपसिद्धान्तादेरिति) ' तत्र ' शब्देन नित्यत्वादि प्रतिक्षेपका न्यपि वाक्समर्थनप्रयासैरनर्थकप्रसंगा त्स्वाभ्युपगत नित्यत्वादीनां मिथ्यात्वासम्भवः, स्वाभ्युपगतै रित्यत्रस्वैनैवे त्येवकारविवक्षया परानंगीकारलाभा त्परप्रतिक्षेपपुरस्सरं स्वाभ्युपगतस्य नित्यत्वादेः सिद्धसाधनप्रसंगेन स्वपरसाधारणस्वरूपमात्रत्वासम्भवश्च गृह्यते । " बाधादे " रित्यादिपदेना नैकान्त्यं गृह्यते । नन्वनुभूतित्वस्य कथ मनैकान्त्यं, पक्षे ऽनैकान्त्यासम्भवादित्यत्राह (अनैकान्तिकशब्दइति) (यथासम्भवमिति) अनुभूतित्वलिंगके बाधः, दृश्यत्वलिंगके अनै- कान्त्यमित्यर्थः । भाष्ये " धर्मै " रिति सामान्यतः प्रयोजकत्वमात्रंवि वक्षितं, तच्चानैकान्त्यसाध्याभावाधिकरणयो र्बाधे विषयतया द्रष्टव्यं।

अनुभूतिः सविशेषा भासमानत्वात्, घटादिवत्, नित्यत्वादयो ऽनुभूतिधर्माः, अभ्युपगतानुभूतिस्वरूपप्रति तद्धर्मतया प्रमाणतः स्साध्यमानत्वात्, यत्र यत्प्रमाणतः साध्यते स तद्धर्मः, यथा सम्प्रतिपन्नः; इत्यादयः । नचात्र विपक्षे बाधकाभावः शक्यः, प्रागुक्तनिर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादेरेव बाधकत्वात् । अन्ततो निर्विशेषानुमानस्यैव विपक्षे बाधकरहितत्वाच्च । नच दृष्टान्तासिद्धिः, त्वयैव घटादेः र्व्यतिरेक

(सविशेषेति) स्वसमानसत्ताकविशेषवती त्यर्थः । भासमानत्वञ्च प्रकाशमात्रं विवक्षितम् । तच्चानुभूतेः श्चैतन्याविषयत्वेऽपि परेणाङ्गीकृतत्वमिति नासिद्धिः । (अनुभूतिधर्मा इति) अधिकरणसमानसत्ताकत्वमपि धर्मविशेषणं, तेन न सिद्धसाधनं । (अभ्युपगतेति) तद्धर्मतया प्रमाणतः स्साध्यमानत्वा दित्येव हेतुः । प्रमाणाभासेन साध्यमाने क्षणिकत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रमाणत इत्युक्तम् । प्रमाणसिद्धं तद्धर्मत्वमात्र मुपजीव्य धर्मिसमानसत्ताकं धर्मत्वं साध्यत इति न सिद्धसाधनम् । नचासिद्धिः, तेनैव सौगतान्प्रति कारणतः स्साध्यमानत्वात् । ननु – न धर्मतया नित्यत्वं साध्यते, किन्तु स्वरूपतयेत्याशङ्क्याह (अभ्युपगतेति) सौगते स्स्वरूपस्या भ्युपगमा त्तान्प्रति स्वरूपस्य साधने सिद्धसाधनं स्यादित्यर्थः । (प्रागुक्तेति) अनुभूतिपक्षके निर्विशेषत्वप्रतिज्ञानुपपत्तिः विपक्षे बाधिका, नित्यत्वादिपक्षकेतु नित्यत्वादीना मनुभूतिसमानसत्ताक तद्धर्मत्वाभावे मिथ्यात्वात् नित्यत्वप्रतिक्षेपरान्प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यादि विपक्षे बाधकम् । अयमेव निर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादे रित्यादिशब्दार्थः । (अन्तत इति) प्रत्युतेत्यर्थः (विपक्षे बाधकरहितत्वादिति) नचानुभूतेस्सविशेषत्वे घटादिव दननुभूतित्वप्रसङ्गो विपक्षे बाधकः उक्तान्येति वाच्यम्, विशेषवत्त्वमात्रस्य व्यावहारिकविशेषवत्त्वमात्रस्य च पक्षातिरिक्ते सर्वत्र सद्भावे प्यननुभूतित्वव्याप्यत्वाभावा त्स्वसमान

दृष्टांततया उदाहरणात् । बाधादे रपि प्रसंगाभावेन प्राबल्य मस्मदुक्ताना मिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां निर्विशेषत्वानुमान भंगवाद स्सप्त विंशः ।

सत्ताकविशेषवस्वस्यापि तर्कशून्यतया अननुभूतिरव्याप्यत्वाभावा त्तर्कस्य मूलशैथिल्यात् ।

यत्तु केनचि दुक्तं, सत्यकामत्वादयो गुणाः ब्रह्मधर्मिक मति योगित्वविरो ध्यत्यन्ताभाव प्रतियोगिनः, पदार्थत्वात् , वस्तुत्वात् , भावत्वाद्वा, ब्रह्मवत् ; ब्रह्मनिर्गुणं, गुणात्मकत्वात् , गुणवद् ; नच गुणात्मकत्व मसिद्धं; " विज्ञान मानन्दं ब्रह्मे " ति श्रुत्या आनन्दात्म कत्वबोधनात ; आनन्दादय स्सन्त्येव धर्माः, तेचापृथक्त्वेपि पृथगि- त्यवभावसन्त इत्यंगीकारात इति ।

अत्र पक्षे सत्यकामत्वादि विशेषणवैयर्थ्य । नन्वानन्दोविषयानुभवो नित्यत्वंचेति सन्तिधर्माः, तेचापृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगित्यवभासन्त इत्यं [तिज्ञानादीनांतन्त्रांगी] गीकारा त्तेषामपि पक्षत्वे बाधस्स्यादिति त द्व्यवच्छेदाय पक्षविशेषणं सार्थमेवेतिचेन्न, - ज्ञानादीनां स्वरूपाभि न्नत्वेन तद्वृत्तित्वा सम्भवात् । किंच - सत्यकामत्वादीनामपि तद्वदेव स्वरूपाभिन्नत्वं ब्रह्मणिवृत्तिश्च सम्भाव्यत एवेति बाधः । साध्येच प्र तियोगिन स्सत्यकामत्वादे र्व्यावहारिक सत्वांगीकारेण तदभावस्य तद्विरोधित्वाभावा द्बाधः । तत्र ब्रह्मणि प्रतियोगिसत्व विरोधित्व मस्तीतिचेन्न , - तत्रैव व्यावहारिकसत्वस्य विद्यमानतया तद्विरोधा

सिद्धेः । पारमार्थिक सत्त्वविरोधित्वं विवक्षितमिति चेन्नः- दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात । ब्रह्मणिप्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वविरो ध्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वं विवक्षितमिति चेन्नः - आनन्दात्मकस्य ब्रह्मण स्स्वगुरयंगीकारा त्साध्यवैकल्यानुद्धारात् ।

किंच - किमयमत्यन्ताभावः प्रातिभासिकः? उतव्यावहारिकः? अथवा पारमार्थिकः? नाद्यः, अप्रत्यक्षत्वेन प्रातिभासिकोत्पत्त्यसि-द्धेः; तत्साधनेपि पारमार्थिकसत्ताविरोधाच्च । अतएव न द्वितीयः, व्यावहारिक प्रतियोगिन स्तत्त्वांगीकारेण तत्समानसत्ताकाभावस्य तत्र बाधाच्च । तत्सिद्धावपि पारमार्थिकसत्त्वाविरोधाच्च । नापि तृती यः, ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वे बाधात; तदनतिरिक्तत्वेपि तस्य ब्रह्म-णि गुरयंगीकारे साध्यवैकल्यात् । तदनंगीकारे बाधात । गुणात्म कत्वादि रसिद्धो हेतुः, श्रुत्या ज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनात् । गुणत्वं स त्यमितिचेत्; - ब्रह्माभिन्नतया गुणत्वाभावएव ज्ञानादीनां किं नस्या त्? किंच ज्ञानाभेदा क्रियात्मकत्वमेव किं न स्यात्? यदि नैयायि के ज्ञानादीनां गुणत्वांगीकारादेव तथेच्छसि; वह्नौतिप्रसंगः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषण्यां
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
· निर्विशेषत्वानुमानभंग

चतुर्विंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।
श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ पंचविंशो वादः ।

अन्योन्यव्यतिरिक्तयो रविजह द्धर्मत्वधर्मित्वयो
व्यापारे गृहमेधिनो रिव ययोः साहित्य मासूत्र्यते ।
सा संवि त्सकलार्थसाधकवपु स्तत्सिद्धभोगः प्रभुः
श्रीमा नस्तु समे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

अगणित परव्याय कौशिक वैभवशालिनी
रचितपरब्रह्म स्वाभाव्य गोचरसंविदः ।
विगलितविपर्यासा विश्राणयत्वनुकम्पया
सततमिह न स्त्वन्तार्योहृदंबुजमावसन् ॥

अकृत्रिम सरस्वती परिमळस्फुरद्भारती
निवेशितपरावर स्थिति स्वपगन्धं जहत् ।
रमानिधि गुरुस्तनः स्फुरतु तत्त्वधी गुप्तये
वधूलकुलभाविता चरणस्सदामानसे ॥

(अन्योन्येति) अनेन वादार्थः संगृह्यते । व्युपसर्गेण विविध विरुद्धधर्मोद्घाता ऽभेदस्सूच्यते । अस्ति हि 'य स्सर्वज्ञ' इत्यादिना आश्रयाश्रयिभावप्रतीतिः । अविना भेदाभेदो निराक्रियते । व्याहते स्तन्निरास इतिभावः । नन्वाश्रया श्रयिभावो ऽविद्योपाधिकृत इत्यत्राह (अविजहदिति) "परास्य शक्ति र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बलक्रिया च" ति श्रुते रिति भावः (आसूत्र्यत इति) "अभिध्योपदेशा" दित्यादिसूत्रे ष्विति भावः (सकलार्थं साधकेति) सकलार्थं व्यवहारहेतु रित्यर्थः । यद्वा - अर्थसाधकत्वं अर्थहेतुकत्वं, अर्थव्याप्तत्वमिति यावत्; जीवज्ञानवद् भगवज्ज्ञानं नार्थं व्यभिचारीति ममार्थं विवक्षितं । (तत्सिद्धभोगइति) अपरिच्छिन्न स्वरूपगुणविभूति साक्षा

य दुच्यते - संविदात्मा अजडत्वात् , यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तं साधन मपि न भवति, यथा घटः, इति; तदसत् , स्वस्मै भासमानत्व रूपस्याजडत्वस्य हेतो रसिद्धेः । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वस्य सुखादिभि र्व्यभिचारात् । तेषामपि संविद्व्यतिरेकस्यानात्मत्वस्य च सौगतसुहृदा त्वया व्यपरित्यागात् । सजातीयनैरपेक्ष्यादेरपि दीपादिभि र्घटादिभि रपि वा व्यभिचारात् । सर्वथा सजातीयनिरपेक्ष प्रकाशत्वस्य पक्षेप्यसिद्धेः । सा ख ल्वात्मसम्बन्धसापेक्षप्रकाशा ।

रकाराधीना परिच्छिन्नानन्द इत्यर्थः । (स्वस्मा इति) स्वकर्तृक व्यापाराद्यनुगुण ज्ञानप्रकाश्यत्व रूपस्येत्यर्थः । (अव्यभिचरितेति) अव्यभिचरितः प्रकाशो यस्यास्सा अव्यभिचरितप्रकाशा, तादृशीसत्तायस्येति विग्रहः । व्यभिचारश्च व्यापकत्वाभावो विवक्षितः, तेन प्रकाशव्याप्त सत्ताकत्वमिति पर्यवसितार्थः । व्याप्तिश्चकालिकी । आदिपदेन दुःखादिगृह्यते । ननु - सुखादीनामपि संविदभिन्नत्वेन पक्षत्वात् न व्यभिचार इत्याशंक्याह (तेषामपीति) सुखादीनां संविदभेदे आत्माभेदे च तयोस्स्थैर्यप्रसंगे तस्य त्वंक्षीत्यर्थं मंगीकर्तुं शक्यत्वेपि आत्मस्थैर्य घादकञ्चुकेन वैदिकान्वंचयितु मात्माभेद मंगीकरोषीत्यर्थः । (सजातीयेति) सजातीय निरपेक्ष व्यवहारत्वादे रित्यर्थः । आदि पदेन सजातीयसापेक्ष व्यवहारत्वाभावो गृह्यते । किं सजातीयपदं सजातीयप्रकाशपरं ? उत ॥ ? आद्ये दोषमाह (दीपादिभिरिति) सं-वित्प्रदीप साधारणा निर्वचनीया खण्डधर्मरूपस्य प्रकाशत्वस्य परै रभ्युपगमादितिभावः । द्वितीये दोषमाह (घटादिभिरिति) ननु-केनापिरूपेणयत्सजातीयं तदनपेक्षत्वंविवक्षितं, ततश्चघटादीनांशून्यत्वादिना सजातीयप्रकाशसापेक्षत्वा न्न तत्र व्यभिचार इत्याशंक्य परिहरति (सर्वथेति) प्रकाशपदं व्यवहारपरं । (सेति) प्रकाशमात्रस्य व्यवहार हेतुत्वे नित्यचैतन्येन सर्वदा सर्वेषां व्यवहारप्रसंगेन देवदत्तीयत्वादे

अन्यथा स्वाश्रयव्यतिरिक्तेभ्योपि तत्प्रकाशप्रसंगात् ।

अतएवात्मनिरपेक्षत्व मप्यसिद्ध, संविदन्तर निरपेक्षप्रकाशत्वस्य स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पे पूर्वस्यासिद्धे रुत्तरस्य विरुद्धत्वात् । अन्यस्मा एव भासमानत्वनियमात् घटादिव दनात्मत्वसिद्धेश्च । अन्यथा घटादेरपि भासमानत्वमात्रेणात्मत्व प्रसंगस्य वारणात् ।

अतो ज्ञानत्वमेव हेतु परिशिष्यते । तच्च प्रकाशरूपत्वं, तच्च स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पेन दूषित मेव । न कस्मैचिदिति

व्यवहारप्रयोजकतया तैरेवांगीकारा दिति भावः । (अन्यथेति) तदीयत्वस्य व्यवहारप्रयोजकत्वे देवदत्तस्य स्वीयघटसिद्धिविषयक व्यवहारव दितरेषामपि देवदत्तीयघटसिद्धिविषयव्यवहारप्रसंग इत्यर्थः । ननु- व्यवहारमात्रे न तदीयत्वापेक्षा, किन्तु तदीयव्यवहार इति चेन्न - " निर्विशेष न सामान्य " इति न्यायेन पुरुषविशेषासम्बन्धिव्यवहारा सिद्धे र्व्यवहारमात्रस्यात्मसम्बन्धसापेक्षत्वात् । (अत एवेति) तत्तद्व्यवहारस्य तत्तदात्मसापेक्षत्वाभावे पूर्वव दतिप्रसंगा त्सत्सापेक्षतया मपि हेतु रसिद्ध इति भावः । (संविदन्तरेति) संविदन्तरनिरपेक्ष प्रकाशत्वरूपहेत्वन्तर्गतः प्रकाशः स्वतः किं स्वस्मा एव वा इति विकल्पः । (असिद्धेरिति) संविदतिरिक्तात्मन एव संविद्व्यवहार कर्तृत्वात स्वमते सिद्धिः. परमतेन्त करणस्यैव कर्तृत्वा दसिद्धिः । (विरुद्धत्वादिति) परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य घटादा वनात्मत्व व्याप्यत्वदर्शनात, तद्व्याप्यस्य संविदन्तरनिरपेक्षत्वे परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य सुतरा मनात्मत्वव्याप्यत्वादिति भावः । (अन्यथेति) वस्तुत स्स्वस्मै भासमानत्वस्या त्मत्वव्याप्यत्वेपि यदि तत्साहचर्य मात्रेण संविदन्तर मनपेक्ष्य प्रकाशमानत्वस्या त्मव्याप्तत्व मिष्यते, तदा तत्सहचरितभासमानत्वमात्रस्या त्मत्वव्यापकतया तेन घटादा

पक्षे तु प्रकाशत्वहानिः, तथैव सर्वत्र प्रसिद्धेः ।

किंचानेन हेतुना संविद आत्मत्वं साधयन्तः किमिद मात्मत्व मभिप्रत्याय साधयन्ति? किं ज्ञातृत्वादिकं? उतप्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्व्यतिरिक्तत्वं? अथवा स्वस्मैभासमानत्वं? उताव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वं? यद्वा स्वप्रकाशत्वं? उत स्वानतिरिक्तत्वं? यद्वान्यदेव किंचिदिति । नाद्यः, प्रत्यक्षविरोधात् । ज्ञातृत्वंहि ज्ञानाश्रयत्वं । तत्र स्वापेक्षया स्वस्यैवाश्रयत्वं व्याहतं, आश्रयत्वाश्रयित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् । अतएव स्वाश्रयतादात्म्येन ज्ञातृत्वमपि प्रतिक्षिप्तं, धर्मधर्मिभेदाभेदपक्षस्तु भवतापि नांगीक्रियते । नापिज्ञानान्तराश्रयत्वं वक्तुं शक्यं,

---

चात्मत्वसाधनं स्यादित्यर्थः । (तथैवेति) यः प्रकाश स्स किंचित्प्रति प्रकाश स्स्यादिति व्याप्ते र्लोकसिद्धत्वादिति भावः । (किमिद मात्मत्वमिति) आदिपदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे संगृह्येते । (प्रत्येतु रिति) पंचम्यन्तं प्रत्येतव्यविशेषणं । ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयत्वस्य विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् न पूर्वाभेदः । (स्वानतिरिक्तत्वमिति) स्वाख्यवाच्यात्मशब्दस्य स्वपरत्वाभिप्रायेणायं विकल्पः (प्रत्यक्षविरोधादिति) घटादिज्ञानं न ज्ञातेति प्रत्यक्षं । दूषणान्तर माह (ज्ञातृत्वं हीति) ननु स्वरूपतो ज्ञानरूपस्याप्याश्रयतादात्म्यात् ज्ञातृत्व मविरुद्ध मित्यत्राह (अत एवेति) प्रत्यक्षविरोधाद्व्याघाताच्चेत्यर्थः । नह्विव्याहतात्थांतर-परिग्रहात् अर्थान्तरव्याहतेः परिहृति र्युक्तेति भावः । ननु धर्मधर्मिणो र्भेदाभेदस्य धर्मधर्मिभावान्यथानुपपत्त्यैव सिद्धत्वात् तस्यैव तादात्म्यरूपत्वात् ज्ञातृतादात्म्यात् ज्ञातृत्वाश्रयत्वं सिद्ध्यत्येवेत्यत्राह (धर्मधर्मिभेदाभेदेति) प्रमाणबाधकभिन्नयो रेव धर्मधर्मिभावसिद्धिः । अतिप्रसंगस्तु प्रमाणबलादेव परिहार्यं इतिभावः । व्याघातपरिहाराय ज्ञानान्तराश्रयत्वं ज्ञातृत्वमितीष्यत इत्याशंक्याह (नापीति)

योग्यानुपलम्भ निरस्तत्वात्, इच्छादेरिच्छांतराश्रयत्वादिवत् ।

किंच क्षणिकस्यैव ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते? उतास्थिरतया भ्युपगतस्य तस्यैव? पूर्वत्र प्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिः सौगतादी न्प्रति प्रयुक्ता भवन्त मास्कन्दति । उत्तरत्रापि किं निराश्रयस्य ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते, उत साश्रयस्य? आद्ये प्यस्मदभिम[तज्ञानात्मका]त्मनो ज्ञातृत्वसाधने सिद्धसाधनत्वम्। निराश्रयज्ञानांतरपक्षीकारेतु आश्रयासिद्धिः। सर्वाभ्युपेतसंविद एव निराश्रयत्वविवक्षायांप्रत्यक्षादिविरोधः। द्वितीयेज्ञातृद्वयोपलब्धिप्रसंगः। उत्तरोत्तरज्ञानाना मप्युक्तहेतुसम्बन्धाविशेषेण ज्ञातृत्वप्रसंगेना नवस्था व्यभिचारो वा ।

(अस्मदभिमतेति) प्रतिशरीरं भिन्नस्येत्यर्थः (निराश्रयेति) सर्वशरीरानुगतस्यैकस्य निर्विषयस्येत्यर्थः । "प्रत्यक्षादी" त्यादिपदेन सविषया संविद् न निराश्रया, प्रत्यक्षेण धर्मतया प्रतीयमानत्वात्, घटत्ववत्,इत्यनुमानविरोधः ; "द्रष्टु र्दृष्टेः" "विज्ञातारं" "रसयिताघ्राता" इत्यादि श्रुति विरोधश्च गृह्यते । ततश्चाश्रया सिद्धिरितिभावः । ननु ज्ञातृत्वेोपलम्भ इष्ट एव, जानामीत्युपलभ्यमानस्यैव ज्ञातृत्वस्य साध्यमानत्वात्; नच ज्ञातृत्वेनोक्त विधोपलम्भप्रसंगः, तस्यापीष्टत्वादेव, पक्षीभूतज्ञानाश्रयस्य स्वेनैव तज्ज्ञानाश्रयतयोपलम्भात्; पक्षीभूतज्ञानस्यापि साध्यमान ज्ञानाश्रयतया स्वेनैवोपलम्भात, नचैकेनैव ज्ञात्रा ज्ञातृ द्वित्वोपलम्भप्रसंगः, यौस्तिकोपलम्भस्य युक्तचनुसन्धान दशायामिष्टत्वात्; अपरोक्षानुपलम्भस्य देवदत्त यज्ञदत्त कर्तृद्वित्वा नुपलम्भवदुपपत्तेः । मनस एकात्म योग्यतद्धर्मग्राहकत्व नियमात । व्यक्तिभान सामग्र्या जातिभानसामग्रीनैयत्यात् ज्ञानेभासमाने ज्ञानत्वस्य भानेपि न ज्ञानगत ज्ञानभानमित्यत्राह (उत्तरो त्तरेति) वा शब्दस्वारस्यादेवं व्याख्यातम् । यद्वा वा शब्दश्चार्थो द्रष्टव्यः । अन्यदीय

किंच सत्यज्ञातृत्वसाधने ऽपसिद्धान्तः । आरोपितज्ञातृत्वसाधने त्वदुक्तवाक्यानुमानादिभि रतदारोपस्यास्माभि रभ्युपगमा त्सि- द्धसाध्यता । प्रतीयमानज्ञातृत्वस्यारोपितत्वसाधनं त्वनन्तरमेव दूष यिष्यामः । एवं ज्ञातृत्वकल्पप्रतिक्षेपेणैव द्वितीयः कल्पोपि प्रतिक्षिप्तः । अवेद्यत्वाभिमतानुभूते र्वेद्यत्वप्रसंगस्त्वधिकः ।

नापि तृतीयः, प्रत्यक्षविरोधात् । स्वाश्रयायैव हि सा भासमाना दृश्यते । स्वस्मा इति प्रकाशफलित्वं हि ज्ञाप्यते । प्रकाशफलित्वंच प्रकाशाधीनव्यवहारादिमत्त्वं । नच ज्ञानमा त्रस्यैव व्यवहारादिकर्तृत्वं भवता प्यभ्युपगम्यते । फलित्वारोपसाधने तु प्राग्वदेव परिहारः । नापि चतुर्थः, सिद्धसाधनात् । तावता प्यात्मत्वसिद्धौ सुखदुःखादेरपि प्रसंगात् । पंचमषष्ठयोरपि सिद्धसाध नतैव । नापि सप्तमः, तत्किं परसम्प्रतिपन्नात्म तादात्म्यविधिपर्यव सितं, उतानुभूतेर्यथाकथंचि दात्मशब्दप्रतिपाद्यतामात्रनिष्ठमिति? आ- द्ये व्याघातादिदोषस्तदवस्थः । द्वितीयेतु सिद्धसाधनत्वमेवेति ।

अस्तु तर्ह्यात्मानं पक्षीकृत्यात्मत्वादेव ज्ञानतादात्म्यसाधनं, ततो नोक्त दोषावकाशः, इतिचेन्न;- धर्मिणोपि धर्मतादात्म्यविधे र्व्याहतत्वात् । तस्य ज्ञानत्वमात्रसाधनेतु त्र्यय्यन्तविदां सिद्धसाधनात् ।

आत्मशब्दवाच्यस्यैव विषयोल्लेखलक्षणावस्थायोगः कल्पनालाघवा द्विधीयते, इति चेन्न;- तथापि तथाविधावस्थैव ज्ञानं तदाश्रय आत्मेति

ज्ञातृत्वं साध्यमित्यत्राह (प्रतीयमानेति) (प्राग्वदिति) सिद्धसाधन मित्यर्थः । (तावतेति) तस्यैवात्मत्वरूपत्वे सुखादेरप्यात्मत्व प्रसंग इत्यर्थः । (व्याघातादीति) पर सम्प्रतिपन्नात्मनो ज्ञातृत्वा त्तदभेदसाधने पूर्वोक्तव्याघातः, प्रत्यक्ष विरोधश्चेत्यर्थः । नन्वात्मनो घट[टा]विषयज्ञान- तादात्म्यं [न साध्यते, येनोक्त दोषस्स्यात, किन्तु ज्ञानमात्रं साध्यत इत्यत्राह (तस्येति) (तथाविधेति) सिद्धे ज्ञाने कदाचि द्विषयसम्ब-

वैशेषिकादिवत्तस्य ज्ञातृत्वमेव सिद्ध्यति । अवस्थामिथ्यात्वा द्वैषम्यमिति चेन्नः- बाधाभावादिना तत्सत्यत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । तथापि भवदभिमता नन्तावस्थ नित्यज्ञानातिरिक्त आत्मा न सिद्ध्यतीति चेन्नः- ज्ञातुः तद्ध र्मभूतज्ञानस्य च तावता दुरपह्नवत्वात् । ज्ञानं किमेकमेव सत्सामग्रीवशा द्विषयोल्लेखाद्यवस्था यद्भवति, उत ज्ञातर्येव ज्ञानलक्षणानन्ताव-स्थेति विशये श्रुतिशरणानां पूर्वः पक्षः, लाघवमात्रशरणाना मुत्तर इति स्थिते द्वेधापि भवदभिमतं न सिद्ध्यत्येवेति का पूर्वरूपे वा-र्ता । उत्तररूपे दुस्तरं श्रुत्यादिक मनुसन्धत्स्वेति ।

न्धस्य निरस्तत्वात्, विषयो ल्लेखाज्ञानमेव पर्यवस्यतीतिभावः (बाधा-भावादिनेति) आदिपदेनापसिद्धान्तप्रसंगो गृह्यते (श्रुति शरणाना मिति) " न विज्ञातु विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते " इति ज्ञातृ समवेत ज्ञानस्य नित्यत्वश्रुते र्ज्ञानसाधन विधानाच्चेतिभावः । (पूर्वरूपइति) आत्मन एव घटादिविषयत्व इत्यर्थः। तर्ह्यात्म समवेतानेक ज्ञानपक्षां-गीकियता मित्यत्राह (उत्तर रूपइति) श्रुति रुक्तैव । आदिशब्देन " नित्या एवात्मनोऽहित " इत्यादिकं गृह्यते । यद्वा सर्वथा स्वत्पक्ष-स्यानुपपन्नत्वात् एकमेव ज्ञानं सामग्रीवशात् विषयोल्लेखावस्थाव द्भव-तीत्यस्मदभिमतपक्षं दूषयितुं तवकावा गतिरित्यर्थः ।

ननु " अत्रायं पुरुषस्स्वयं ज्योतिः " " आत्मैवास्य ज्योति " रिति श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानाभेदं साधयति; ननु " अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्ये " त्यादिना " किं ज्योतिरयं पुरुष " इत्यन्तेन ज्ञानसा-धनालोका द्यभावे जीवस्य किं ज्ञानसाधनमिति पृष्टे " आत्मैवास्य-ज्योति " रितिमुपक्रान्तात्मा ताव त्परमात्मैव, स्वप्नेन शारीरमभिप्रेत्य " असुप्तस्सुप्ता नभिचाकशीती " ति तल्लिङ्गात; तथाचात्रायं पुरुष

श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानानतिरिक्तत्वं साधयतीति चेन्न;- परिहृतप्रायत्वात् । तत्र हि॥*॥ श्रुतिप्रत्यक्षसंसिद्धे ज्ञातृत्वे ज्ञानताश्रुतिः। नेया तद्गुणसारत्वा

इति उपसंहारोपि अस्येत्यनुषंगेण ईश्वरोस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिः- र्ज्ञानं हेतुरित्येवं परः; अस्मिन्नेव प्रकरणे " वाचैवायं ज्योतिषास्ते " इति ज्योतिश्शब्दस्य ज्ञानसाधने प्रयोगात् ; आत्मैवास्येति षष्ठ्या स्वविषयत्वस्यैवोक्तेरिति चेत् ? तदसत् ," किं ज्योतिरयं पुरुष " इति ह्ययं कार्यकारणसंघातात्मापुरुषस्स्वस्यासनादि व्यवहारे किं ज्योति रिति पृष्टं, नतु ज्ञानसाधनं, "आदित्येनैवायं ज्योतिषास्तेपल्ययते कर्मकुरुते " इत्यादि व्यवहारस्यैव उत्तरेदर्शनात्; आदित्येन जाना सीत्यदर्शनाच्च ; अतः परम्परा व्यवहारनिमित्तादित्य चन्द्राग्निवागनन्तरं साक्षाद्व्यवहारनिमित्त ज्योतिः प्रश्नोत्तरं " आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती" ति अस्य कार्यकारणसंघातस्य व्यवहाराहांनुभवगोचरस्वा त्मानुपचरित स्वरूप मधिष्ठानसाक्षिचैतन्यं ज्योतिरिति दर्शयति , नतु ज्योति स्साधनमिति, साधनपदाभावात । ज्योतिश्शब्दस्य प्रकाशमात्रार्थत्वा त्प्रक्रमविरोधाच्च । आत्मपदमपि जीवेश्वरस्वरूप भूतचैतन्यमभिधत्ते, नतु जीवव्यतिरिक्तमेव परमात्मानं, अहं मनुभवे ऽप्रकाशमानस्य घटा- दिवं दात्मपदार्थत्वायोगात । व्युत्पत्तिनिमित्त प्रयोगस्यावयवशक्ते श्चात्मपदस्य जीवेपि सम्भवात् । " स्वेनज्योतिषा स्वपिती " ति स्वा- पस्य जीवलिंगस्यदर्शनाच्च । " अशुक्रश्शुक्ला्नि " ति लिंगस्य प्रका- शात्मनिजीवेपि सम्भवाच्च । ज्ञानसाधनानाम नेकेषां सत्वेन स्वयमि- त्यादि विशेषणासंगतेश्चेति । अतः श्रुतिबलादेवात्मनो ज्ञानाभेद सिद्धिरिति शंकते (श्रुतिरेवेति) (परिहृत प्रायत्वादिति) तस्य ज्ञानत्वमात्रसाधने त्वय्यन्तविदां सिद्धसाधनादित्यनेनेत्यर्थः । उक्तं परिहारमान्तरं च संगृह्णाति (तत्र हीति) यदि स्वप्रकाशत्वमात्मन इष्यते तर्हि तत एव घटादिप्रकाशोपपत्तौ न तस्य ज्ञातृत्व कल्पनमित्या

स्वप्रकाशतयापिवा॥*॥वदन्तिहि"विज्ञातारमरेकेन विजानीयादि" त्याद्याः परःशताः श्रुतयः साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । तदविरोधाय ज्ञानमात्रश्रुतिरपि जड त्वं प्रतिक्षिपति, न तज्ज्ञातृत्वं, अन्यथा प्रत्यक्षादिभिश्च विरोधात् । येनैव शास्त्रेण ज्ञानरूपत्व मात्मनः साध्यते संविदात्मत्वपक्षे तस्य श्रोतापि न सिध्येत् । नह्यनात्मानं प्रत्युपदिश्यत इति भव-तापीष्यते । आत्मातु संविन्मात्ररूपो ज्ञातृत्वाभावा न्न श्रोतु मीष्टे । अहंकारः शृणोतीति चेत् ? स किं स्वार्थं परार्थं वा शृणोति ? नाद्यः, स्वनाशपर्यन्तत्वात् ; अह मर्थात्यन्तविलयगर्भोहि भव-त्पक्षे मोक्षः । नहि कश्चित्स्वनाशाय मोक्षशास्त्रं शृणोति । अतएव न द्वितीयः, स्वात्यन्तनाशेन परोपकारस्य कस्याप्यनभिमतत्वात् ; अह मर्थस्य चात्मत्वमस्मन्मतेन सिद्धमिति ॥

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविदात्मत्व भंगवादः पंच विंशः ।

शंक्य श्रुतिबलाज्ज्ञातृत्वस्याप्यंगीकार्यत्वा दुभयोरविरोधा च्चोभयमेष्टव्यं, तद्विरोधात् ज्ञातृत्व मसत्त्वं च परित्याज्य मित्याह (वदन्तीति) ननु ज्ञातृत्व मौपाधिकमेव श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशंक्याह (साक्षादिति) ज्ञातृत्वस्यान्तःकरणोपाधित्वे परंपरासम्बन्धा द्विज्ञातारमिति निर्देशो ऽनुपपन्न एव । नचोपाधिगतस्य तत्रारोपः, श्रुते रप्रामाण्यप्रसंगात् । रक्तपटादिव्यपदेशस्यौपचारिकत्वात्, प्रकृते च बाधकाभावात् । (नहीति) एतेनान्तःकरणतादात्म्यापन्न आत्मा शृणोतीत्यपि निरस्तं, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वादेव । ननु भवत्पक्षेपि मोक्षदशायां अन्तःकरण स्याभावात् अपुरुषार्थता, इत्यत्राह (अह मर्थस्येति)

यच्चाह नवीनः –

योऽप मनुभव स्स आत्मनो न भिद्यते, संवेदनत्वात्, व्यति रेकेण घटवत्। नचाप्रयोजकता, आत्मधर्मनित्यज्ञानाभावेन उत्पाद विनाशशीलस्य ज्ञानस्यात्मगुणत्वे आत्मनः कूटस्थताहानेः ।

स्यादेतत्, आत्मन उत्पत्तिविनाशानंगीकारात्र कूटस्थता हानिः, नह्यन्योरुत्पत्तिविनाशाभ्या मन्यस्य कौटस्थ्यं हीयते, अविद्या निवृत्त्या त्वदभिमतात्मनोपि तत्प्रसंगादिति । भवे देवं, यदि कार्य कारणा द्भिद्येत । जायमानंहि कार्यं प्रागपि सदितिःवक्तव्यं, असत उत्पत्त्यनुपपत्तेः, शशश्रृंगवत ।

ननु नरश्रृंगतुल्यं कार्यं अपितु कारणे कार्यस्य प्रागभाव, इतिचेत्? अस्तु प्रागभावः, तथापि तत्काले कार्यं किं सत् ? तथा सति किं कारणे वर्तते, किंवा अन्यत्र? नाद्यः, प्रागभावप्रतियोगिनो रेकत्रा ऽवृत्तेः । न द्वितीयः, कारणादन्यत्र कार्यस्यासमवायात् । अन्यसमवायिनो न्यानुपा देयत्वात् । प्रागभावकाले च प्रतियोगिन स्सत्वानभ्युपगमे कथं नरश्रृंगतुल्यता । नहि प्रागभावसत्तैव प्रतियोगिन स्सत्ता, अन्यसत्ताया अन्यसत्वेति प्रसंगात् ।

ननु नरविषाणं कालत्रयेप्यसत, कार्यं तूत्पत्तेः पूर्वमिति वैधर्म्यमिति चेत? किंचित्काल मसतः कालभेदेपि सत्त्वा नुपपत्तेः । किमत्र सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ, स्वरूपं वा? नाद्यः, असत्त्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसंगात । अनित्यधर्मस्याश्रयादनेनव स्थानात् । धर्मस्य धर्मिसत्त्वं विनानुपपत्तेः धर्मत्वे उपजीव्यधर्मि सत्त्वाविरोधेना सत्त्वस्यैव व्याघातात् । न द्वितीयः, एकस्य सदस दात्मत्वविरोधात् ।

ननु कालभेदेन घटस्य रक्तत्वश्यामत्ववत् दृश्या विरोध इति चेन्न ;- धर्मस्य कालभेदेन स्वहेतुसमाजा द्व्यत्ययः, न तु स्वरूपस्य, तथा सति सत्त्वासत्त्वयोः भेदा तावन्मात्रस्वरूपस्य धर्मिणोऽपि भेदापत्तेः । इदं पूर्वरचन मसद्वित्त्वसतो बुद्ध्यनुपपत्तेश्च । तस्य स्वभावस्यावच्छेदककालासम्बन्धात् ।

तस्मा च किञ्चित्काल मसत् तत्सर्वदाप्यसदेव । तदाह भगवान् - " नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत " इति ।

ननु तथासति दृश्यात्मना असद्रूपस्य ब्रह्मणस्स्वरूपेणा प्य-सत्त्वं स्यादिति चेन्न; - यत् येनरूपेण कदाचिदसत् तत्तेनरूपेण सर्वदासदिति दृशात्मना कदाचिदसतो ब्रह्मण स्वद्रूपेण सर्वदा ऽस स्त्वस्येष्टत्वात् । नित्यज्ञानात्मनः स्वरूपस्य स्वत्यत्वेन प्रतिपन्नस्य तेनरूपेण सर्वदा सत्त्वात् । आत्मन्यस्मी त्यनुभवस्य सर्वदा विद्य मानस्य घटादावधिष्ठानविषयत्वेने चान्यथासिद्ध्यभावात् । तथापि तथैवा न्यथासिद्धौ तदधिष्ठानस्यैवा स्मदभिमतत्वात् आत्मनो सर्वे सर्वशून्यताप्रसंगात् । घटरूपेणासतो घटस्य स्वरूपेण सत्त्वेन व्यभि-चाराच्च । ननु घटादे स्सत्त्वेन प्रमितत्वात्किञ्चित्काल मसतोऽपि कालान्तरे सत्वं धर्म इति वाच्यं, घटादिसद्बुद्धे रधिष्ठानविषयतया न्यथा सिद्धत्वात् । नहि सन् घटइत्यत्र सत्त्वस्य घटधर्मत्वं प्रतीयते, किन्तु मृद्घटइतिव त्सत्तादात्म्यमात्रम् । तच्च सद्रूपेणोभयवादिस-म्मताधिष्ठानात्म सत्तादात्म्यमेव, सत्तान्तरकल्पने गौरवात् ।

किंच कारणे समवायः किमसत उत्पत्तिः, स्वस्मिन् सत्तास-मवायोवा ! आद्येपि स्वोपलक्षितसत्तासमवायः, तद्विशिष्टसमवायो वा ? नाद्यः, तस्य नित्यसमवायवादिनः सर्वदा सत्वेन बुद्ध्यादौ मन आदे रकारणत्वप्रसंगात । बुद्ध्यात्वनित्यत्ववादिनो ' नित्यसम वायेच न मानमिति समवायस्याप्यनेकत्वा विशेषेणार्थान्तरत्वात् ।

न द्वितीयः, असतो विशेष्यासम्बन्धेन विशेषणत्वायोगात् । नापि स्वस्मिन् समवायउत्पत्तिः, असति तस्मिन् तदु[पप]त्तेः कार्यसत्वस्य घोत्पत्ति प्रयोज्यत्वात् । नच कार्यस्याधसमयसम्बन्धउत्पत्तिः, सम्बन्धस्य संयोगत्वे तस्योत्पत्त्यनन्तरभावित्वात्; गुणादौ तदभावाच्च । नापि समवायः, कार्यस्य कारणसमवाय उत्पत्तिरित्यत्रोक्त दूषण न्यायेन निरस्तत्वात्; घटादेः काले तदभावाच्च । नापि स्वरूपसंबन्धः, असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धायोगात्; तस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वे समवायस्यापि घटोत्पत्तित्वप्रसंगाच्च । घटस्यापि स्वोत्पत्तित्वेन घटो घटवानितिव दुत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । समवायस्यैकत्वेनाघाभावाच्च । नच स्वसमानकालीनपदार्थ प्रतियोगिकध्वंसा नाधारसमयसम्बन्धइति वाच्यम्, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयात्, उत्पत्तेरेव निरूप्यमाणत्वात् । वस्तुमात्राभिधानेच द्वितीयक्षणावच्छिन्नघटस्या प्युत्पत्तिप्रसंगः । तस्यापि द्वितीयक्षणावच्छिन्न स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसा नाधारद्वितीयक्षणे सत्वात् ।

ननु स्वशब्दः क्षण विशेषानवच्छिन्न कार्यस्वरूपपरः, तथा च प्रथमक्षणेपि तत्क्षणइति तत्काळस्थितिक शब्दादिध्वंसस्य द्वितीय क्षणे सत्वान्नतस्मि स्तत्प्रसंगइति चेन्न; तत्र किं स्वसमानकालीन यत्किंचित्पदार्थध्वंसा नाधारत्वं विवक्षितं, उत तत्कालीनयावत्पदार्थ प्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वं, किं वा तत्कालीन पदार्थप्रतियोगिक यावद्ध्वंसानाधारत्वं ? आद्ये द्वितीयक्षणेति व्याप्ति स्तदवस्थैव, घटकाळीन यत्किंचिन्मृदादि प्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वस्य तदापिसत्वात् । द्वितीयेघटकालीन नित्य पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाभावा दसम्भवः । तृतीये घटकालीनत्रिचतुरपदार्थ प्रतियोगिक यावद्ध्वंसानाधारत्वं द्वितीयक्षणेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरेव ।

ननु स्वसमानकालीन यावदनित्यपदार्थ प्रतियोगिक ध्वंसाना धारत्वं विवक्षितमिति चेन्न ; - तत्र किं यावद्ध्वंसानाधारत्वं यावद्ध्वंसाधारभिन्नत्वं, उत यावद्ध्वंसात्यन्ताभाववत्त्वं? आद्ये द्वितीयक्षणेति व्याप्तिः । द्वितीये यावद्ध्वंस प्रतियोगिक सामान्याभाववत्त्वं, उत तत्प्रतियोगिक यावद्विशेषाभाववत्त्वं ? नाद्यः, ध्वंसेषु सामान्याभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिक सामान्याभावायोगात् । न द्वितीयः, भावस्य स्वात्यन्ताभाव समानकालीनत्ववदभावस्यापि तथात्वात् । अन्यथा तदत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वानुपपत्तेः । तथा च द्वितीयक्षणे ध्वंसात्यन्ताभावसत्त्वादति व्याप्तिदुर्वारा । किंच चरमध्वंसकालीन कार्यपदार्थाभावेन ध्वंसाभावात् तद् नाधारकालस्या प्रसिद्ध्या चरमध्वंसे तादृशकालाधारत्वस्या सम्भवात्तत्रा व्याप्तिः । नच चरमध्वंसासिद्धिः, सर्वमुक्तौ अदृष्टाभावेन कार्यमात्राभावात् । सर्वमुक्त्यभावेच स्वस्य नित्यसंसारित्वशंकया कस्यापि निश्शंकं प्रवृत्त्यनुपपत्ते मोक्षशास्त्रानर्थक्यमेवस्यात् । नापि स्वसमानकालीन यावदनादि पदार्थाधार समय सम्बन्धः, चरमोत्पन्नभावकार्यस्य द्वितीयादि क्षणसम्बन्धेति व्याप्तेः । तस्मान्ना [न्न] सत्कार्यवादोयुज्यते । सत्कार्यवादेपि यदि कार्यसत्त्वं कारणाद्भिन्नं तर्हि कारणान्वेषणं व्यर्थं, तेन विनापि तत्सत्त्वात् । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्यानुपलब्धेश्च । अवस्थाविशेषः कार्यमिति पक्षो विशेषस्य प्रा [क्प] [श्चा] दसत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रतिवक्तव्यः । तस्मात्कारणमेव कार्यस्य स्वरूपं तेन तेन कारणेन तत्तत्कार्यरूप मापद्यते । तत्रानिर्वचनीयवादे कार्यविकारेण कारणस्याविकारित्वेपि कारणाभिन्न कार्यसत्यत्वे तद्विकारेण कारणमपि विकारिस्यादेव, तथाचात्मैव बुद्ध्यादिरूपेण जायते विनश्यतिचेति कथन्नकौटस्थ्य हानिः । नचा विद्याविनाशेप्ययं दोषस्समानः, अविद्याया आत्मव्यतिरेकेणा निर्वचनीयसत्त्व भेदाभ्युपगमात् तद्विकारस्यापि तत एव व्यवस्थितत्वात् । अविद्यानिवृत्तेः कूटस्थात्मनिवृत्तत्वाच्च । बुद्ध्यादि

रात्मनि व्याप्यवर्तते, उत तत्प्रदेशे ? नाद्यः, शरीर बाह्यप्रदेशेऽपि तदु-पलम्भप्रसंगात् । न द्वितीयः, निरवयवस्य प्रदेशाभावात् । नन्वौ [पचारि] पाधिकः प्रदेश भेदोऽस्तीति चेन्न , - उपाधिशाप्यस्य तज्ज-न्यस्तदधीनश्च प्रदेशो निष्प्रदेशेनास्तीत्युक्तत्वात् । एव मात्मनस्तद्धेतु सम्बन्धानुपपत्तिश्च बाधक स्तर्कः । निष्प्रदेशआत्मनि स्वात्यन्ताभा व समानाधिकरण मन स्संयोगासम्भवात् । नचावच्छेदकभेदेन वृत्तिः, अवच्छेदकस्याप्यवच्छेद्याभाव समानाधिकरणत्वे वच्छेद-कत्वानुपपत्तेः भावाभावावच्छेदकयो र्वैयधिकरण्यं वक्तव्यम् । त-द्वैयधिकरण्यवृत्तिनोः परपक्षे न सम्भवति । नचावैयधिकरण्येऽपि धर्मयो स्स्वरूपभेदमात्रेण संकीर्णावच्छेदकत्वं सम्भवति, यथासत्ति संयोग वति देशेऽपि द्रव्यत्वपक्षाद्या धनेकधर्मसत्त्वा त्तत्रापि तदभावप्रमाप्त्यात् । किंचात्मनो ज्ञानेन सम्बन्धानिरूपणाच्च न तदाश्रयत्वम् । न तावत्सं योगः, अयुतसिद्धयो स्तदयोगात् । नापि समवायः, तस्यैवासि-द्धेः । नापि तादात्म्यं, न तावत्तदभेदएव , धर्मधर्मिभावाद्यसम्भवात् अभेदस्य सम्बन्धत्वायोगात् । नापि भेदाभेदौ, समानसत्ताकयो स्त-यो र्युगपदेकत्रायोगात् । घटादे र्मृदादित उत्पत्त्यनुपपत्तेश्च । भेदोऽप्य स्तीति तव तापत्तिरिति चेत् ; तर्हिजायमानं मृद्भिन्नं प्राङ्नास्ती ति वक्तव्यम् । घटादिश्च जायमानएव, प्राक्तच्छब्दबुद्ध्यो रभावा त् । प्रागसतश्च सतो भेदइति कुत्राभेदः । एवं मृज्जायते विनश्यती ति बुद्ध्यभावाच्च नजनिविनाशवतो मृद्भेदः । तस्माद्यज्जायते वि-नश्यति तत्तदुपादानादत्यन्तं भिन्नमेव ।

कस्तर्हि गुणगुणिनो स्सम्बन्धः ? कश्च मृद्घटइत्यादि सामा-नाधिकरण्यप्रतीते र्विषयः ? तादात्म्यमिति ब्रूमः । किं तत् ? उच्यते, भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वम् । अस्तिहि मृद्घटयो रेतत्तादात्म्यं, उपादानोपादेययो स्सत्ताभेदाभावात् । अन्यथा मृद्घटइति सामाना-धिकरण्यायोगात् । दण्डघटयोस्तु नैवं, भेदे विद्यमाने वि-

दण्डाधिष्ठाना तद्रूपहिता सत्ता दूघटसत्ताया अन्यत्वात् । तदन्यत्वं च घटसत्ताया दण्डाद्यभावेऽपि सन् घट इत्यनुभवात् दण्डो घटइत्य ननुभवाच्च सिद्धम् । नन्वेवमेक घटनिष्ठरूप रसादीनान्तु घटसत्तैव सत्तेति तेषामप्यन्योन्य सामानाधिकरण्यानुभवस्स्यादिति चेत्, मैवं, रूपादीनां घटावच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वात् घटाभिन्न सत्तावत्वेन तादात्म्येऽपि रसादीनां रूपाद्यवच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वा भावेनान्योन्य तादात्म्याभावात् । ननु कुत इदं वैषम्यमिति चेत्? सामानाधिकरण्यप्रतीति तदभावाभ्यामिति ब्रूमः । अस्ति हि शुक्लो घटइति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, नोवैव रूपरसयोः । नच शुक्लोघट इति मतुब्लोपाद्भेदवत् प्रतीयते, नाप्यर्थगत्या ऽभेदोऽस्तीति वाच्यं, शाब्दे हि ज्ञाने मतुब्लोपाद् भेदतिरोधानं, ननु प्रत्यक्षानुभवेऽपि, अनुभूयते च शुक्लोघटइति । किंच मतुब्लोपानुशासनेऽपि आचार्यस्य सत्ताभेद लक्षण तादात्म्यमेवमूलं, अयुतसिद्धयोस्तथानुशासनाभावात् । ननु मृद् घटयोर्घटरूपयोश्च भेदे कथमेकसत्ताकत्वं, दण्डघटयोर् दर्शनादिति चेत्? किं प्रमाणं प्रश्नः, तत्रोपपत्ति प्रश्नोवा? आद्ये अभिहितएव सामानाधिकरण्यानुभवः । द्वितीयेतु दण्डघटभेदवत् मृद्घटभेदस्सत्तावच्छेदको न भवतीति भेदेप्येकसत्ताकत्वं, भेदसत्ताया एव धर्मिप्रतियोगि सत्तैक्यं विरोधित्वात् अन्यथा दण्डघटयोरिव मृद् घटयोरयुतसिद्धिर्नस्यात्, तेषां भेदाविशेषात् । समवायस्य भेदाभेदपक्षस्य च निरासात् । अधिष्ठानात्मसत्तैव कार्यगुणिभ्यामवच्छिन्ना कार्यगुणाभ्यामवच्छिन्नेति परिणामपरिणामिनो र्गुणगुणिनोश्च एकसत्ताकत्वं तादात्म्यम् ।

एतेन घटः किं सद्विलक्षणएव, तथासति सन् घटइति धीर्न स्यात्, अधिष्ठानसत्तातादात्म्यात् तथाप्रतीति, घटस्यसत्तातादात्म्यं हि तदतिरिक्त सत्ताशून्यत्वं भवेत्यधिष्ठानसद् घटश्चेति द्वयमेव, तथा च घटस्य सत्तासम्बन्धाभावात् न सत्प्रतीति विषयत्वमुपपद्यते । अस

द्विलक्षणमेवसत् बुद्धिविषयइति चेत् ? आत्मनिष्ठत्वस्यैव बुद्धिविषयत्वात्, सज्ज्ञाना नपेक्षप्रतीतिकत्वेन सत्ताया निष्प्रतियोगिकत्वाच्चेति परास्तं ; घटस्यवस्तुतोधिष्ठान सत्ताकसम्बन्धाभावेपि तत्प्रतियोगिक वास्तवभेदस्याप्यभावात् सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वरूप तादात्म्य सम्बन्धा दधिष्ठानसत्तावच्छेद कात्वेन सद्बुद्धिगोचरत्वात् । अथवा सत्तानवच्छेदक भेदाविरोधी कश्चि दनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यं, घटस्य दण्डादिवन्मृदो भेदाननुभवात मृद्घटइत्यभेदानुभवाच्च ।

ननु – सद्भेदाभावे कार्यकारणभाव शब्दान्तरवाच्यत्वादिकं नस्यादिति चेन्न – कार्यकारणभावाद्यर्थंहि भेदोपेक्ष्यते, नतु सद्भेदः, स्वप्नरथादेरपि कार्यत्वादे श्रुत्या दर्शितत्वात । तथाच घटाद्दे मृदादिप्रतियोगिको भेदो न भेदान्तरवत्सत्तावच्छेदकइति सामानाधिकरण्यप्रतीतिफला सिद्धम् । एवंच पक्षद्वयेपि भेदस्य सत्ताशून्यत्वा त्कार्यकारणयो रनिर्वचनीया भेद इत्युच्यते। अतएव भेदाभावस्येव, तन्नियतस्यापि भेदसामानाधिकरण्यविरोधः , अविरोधेवा कथं भेदाभेदनिरासइति मत्युक्तं ; समानसत्ताकयो रेव प्रतियोगि तदभाव तन्नियतयो र्विरोधात् । नचैवं ज्ञानात्मनोरपि अयमेव संबन्धोस्त्विति वाच्यम्, ज्ञानस्य " सत्यं ज्ञान " मित्यादिवाक्येन " कतम आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष " इत्यादिवाक्येनात्मनश्च तात्पर्येण प्रतिपादितत्वेन तयोः पारमार्थिकत्वा त्तयो र्मिथ्याभेदे अभेदस्येव वास्तवत्वा दस्मदिष्टसिद्धेः । नच ज्ञाने सम्बन्धनिराकरणस्य रूपादावपि तुल्यत्वा त्तस्यापि गुणित्वादिकं न स्यादिति वाच्यम्, वस्तुतस्तदभावस्येष्टत्वात् । प्रतीते स्त्वनिर्वचनीय गुणिभावविषयत्वात् । एतावांस्तु विशेषः, अध्यारोपो न्तःकरणावच्छिन्नात्मनि सोपाधिकः, " काम स्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धाधृति र्ह्रीर्धीर्भी रित्येतत्सर्वं मनएवे " ति श्रुत्या, बु-

द्वचादिकं चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपवत्, नचात्मा तदाश्रयः, तस्य निरवयवकूटस्थस्या व्याप्यवृत्तिजन्य बुद्धयाश्रयत्वा नुपपत्तेः, पृथिव्या दे स्तदाश्रयत्वं चापास्तमिति परिशेषोऽनुभवेना पोढलितयान्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धत्वात्। केवलात्मनिच "नान्तःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञ" मिति स्वप्नोपलब्धेः जाग्रदुपलब्धेश्च निषेधात् विज्ञानाभावस्य सिद्धत्वात्।

ननु "मनसावेव पश्यति" इत्युपक्रमे विज्ञानंमति मनसः कारणत्वश्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वश्रुति रौपचारिकीति चेन्न; - विज्ञान धर्मिणो मनस आत्मनि विज्ञानारोपनिमित्ततया कारणत्वात्, कुसुमस्य स्फटिकालणिमारोपे कारणत्ववत्, एवं च उभयश्रुति मुख्यार्था । घटादौ तु रूपादि नं सोपाधिकः, तत्रोपाधेरदर्शनात्, किन्तु रज्जुसर्पव निरुपाधिकएव । नच रज्जु सर्पेद्या तद्रूपादेर्निरुपाधिकाध्यासत्वे व्यवहारदशायां बाधस्स्यादिति वाच्यं, अविचारदशायां मिथ्यात्व बुद्धयभावेपि देहात्मताद्यात्म्यव द्विचारदशायां मिथ्यात्वनिश्चयरूप बाधस्येष्टत्वात् । सविलासाविद्या निवृत्तिरूप बाधस्तिवदानीं नभवति; रूपादेर्मूलाज्ञानोपादानकत्वेन घटादि ज्ञानानिवार्यत्वात्, तन्निवर्तक ब्रह्मज्ञानस्य चेदानीं मभावात्। अत एव च रज्जु सर्पवैलक्षण्यात् ।

किंच; ह्येतदेवंति सूत्रमपि संविदात्मत्वे प्रमाणम् । ज्ञः- नित्य चिद्रूपएवात्मात्मा, अत एव - चिद्रूपब्रह्मणएवा विद्याधानादि जीव भावेन स्थितत्वा, दिति हि सूत्रार्थः । "नहि द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपो विद्यत" इति श्रुतिरपि तत्र प्रमाणं, व्यधिकरणषष्ठीतः समानाधिकरणषष्ठ्या अभ्यर्हितत्वात् ।

किंच वैयधिकरण्येपि द्रष्टुर्याद्दृष्टेस्तस्याविपरिलोपो निषिद्ध्यते, किंवा दृष्टेर्यो द्रष्टावस्य ? नाद्यः, जीवाश्रितज्ञानस्य प्रत्यक्ष विनाशानु

भवात् । न द्वितीयः, "यद्वैतन्नपश्यति पश्यंश्चैतं नपश्यति" द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपोविद्यत" इति श्रुत्यासुषुप्तौ करणव्यापारोपरमात्सर्वे ज्ञानो परमाशंकायां रूपादिविषयक वृत्तिज्ञानोपरमेपि साक्षिज्ञानस्यो परमो नास्तीत्यर्थे स्पष्टमवगम्यमाने अप्रसक्त द्रष्टृनाश निषेधपरत्वायोगात् । नचेश्वरदृष्टे विनाशमियं निषेधतीति वाच्यं, "पश्यं श्चैतन्नपश्यती" ति विशेषविज्ञान निषेधस्य तस्मि न्नयोगात् । "तीर्णोहि तदा-सर्वाञ्छोकान् हृदयस्यभवती" ति पूर्ववाक्यमभितस्य सुषुप्तौ शोक सन्तरणस्य सर्वदा अशोकेपरमेश्वरे अयोगात । "नहि घ्रातुर्घ्राते र्विपरिलोपोविद्यत" इत्युत्तरवाक्या त्प्रतिपन्नघ्राणाभि व्यक्तौ गन्ध ज्ञानस्यपरस्मिन्नयोगाच्च । नहि गन्धज्ञानमात्रं घ्रातेरर्थः-गन्धमनुमिममाने गन्धं जिघ्रतीत्य प्रयोगात् । नचैवं दृष्टेः कथं द्रष्टृ त्वमिति वाच्यं, रूपादिविषय वृत्त्यधिष्ठानतया कल्पितभेदेन फलरूप दृष्टिसम्बन्धत्वेनया दृष्टिरूपस्यात्मनो द्रष्टृत्वोपपत्तेः द्रष्टुर्वृत्त्याश्रयस्यान्तः करणस्य यादृष्टि स्तत्साक्षिभूताज्ञप्तिस्तस्या इति, दृष्टेर्वृत्तेर्योनुभवो द्रष्टावाक्षीति तस्येति वार्थइति ।

अत्र ब्रूमः --

घटानुभवो नात्मा, घटविषयत्वात्, इच्छादिवत् । अहं जानामीत्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वादि प्रतीत्यनुपपत्ति र्विपक्षे बाधिका । अनुभव स्यात्मा भेदबाधकानुमानेच नैव विपक्षे बाधक मस्ति । नचासत उत्पत्त्यनुपपत्तेः कार्यस्य प्रागपि सत्वस्याश्रयणीयतया कार्य कार-णाभिन्नमिति कार्यस्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिरित्यात्मनो जन्यज्ञानाश्रय त्वे कौटस्थ्यहानिरिति वाच्यम्; असत उत्पत्त्यापत्त्या प्राक्कारणा-त्मना सत्त्वाङ्गीकारेपि न संविदात्मा भेदसिद्धिः, आत्मनो न्यस्यैव कारणत्वात् । नच तत्र मानाभावः कौटस्थ्यहानिप्रसंगात्, "नवि-ज्ञातुर्विज्ञाते र्विपरिलोपो विद्यत" इति श्रुत्यर्थात्म धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वश्रुते घटादिज्ञानावस्थो त्पत्त्यनुभवाच्च तथाकल्पनात् । कि-

चासतउत्पत्तौ किं बाधकम्। नचैवं नरशृंगस्या प्युत्पत्तिप्रसंगः; कारणाभावात् । तदभावश्च नरे शृङ्गानुत्पत्त्यैवोन्नीयते । प्रागभाव-एव वा कार्योत्पत्तिनियामकः। तत्काळे ऽ सतएवच तत्तादुत्पत्तिसह कारिसन्निधानान्नरशृङ्गस्योत्पत्तिप्रसंगः , प्रागभावस्य तदप्रतियोगिक त्वात्। कदाचित्सत्वादेव चाननरशृंगतुल्यत्वं कार्यस्य। नच किंचित्काळ मसतः काळभेदेपि सत्वानुपपत्तिः, अनुभवबलेन देशभेदेनेव काल भेदेनापि सत्वासत्वयोरुपपत्तेः। तस्मान्नित्यं सतो ब्रह्मणः नित्य म-सतो नरशृंगस्यच उत्पत्त्यदर्शना त्कदाचित्सतः कदाचिच्चासतएवो त्पत्तिरुपपन्ना। सत्वासत्वेच पदार्थधर्मौ न स्याताम्। नचासत्त्वका-ळेपि पदार्थसद्भावप्रसंगः, तत्र किं मभावप्रतियोगित्व रूपासत्वनि रूपकाभाव काळोपि सत्वकालोभिमत.? किंवा तादृशासत्वकाळएव? नाद्यः, आपादकाभावात् । न द्वितीयः, इष्टत्वात्। अभावप्रतियोगि त्वस्य प्रतियोगिसमानकाळीनत्वात्।

किंच - कदाचिदसतस्सर्वदा असत्वमिति व्याप्तिः प्रमाणेनो-पस्थिते धर्मिणि। प्रमाणेन उपस्थितिश्च ब्रह्मणः प्रपंचस्य वा स्यात्? तत्र न तावद्ब्रह्मणि व्याप्तिग्रहः, तस्य सर्वदा सत्वादेव। नापि-प्रपंचे, कादाचित्कसत्वस्यैव तत्रानुभवात्। जायमानं हि कार्यं हि मा-गपि सदिति स्ववचन विरोधाच्च। अविद्यायां व्यभिचारश्च।

यच्चोक्तमितः पूर्वमसदित्यसतो बुद्ध्यनुपपत्तिः, तस्य काळस-म्बन्धाभावादिति । तन्न, पूर्वकाळीनाभाव प्रतियोगित्वपरत्वा द्वचय-द्वारस्य । उदाहृत भगवद्वचनमपि न सत्कार्यवादपरम् । नह्यत्र वैशेषिकादि निरास एक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञानं सांख्यसिद्धा-न्तोपन्यासो वा क्रियते । नच सत्कार्यवादेन देहात्म विवेकोपपादनं शोकशंका निवृत्तिर्वास्यात । त्वदुक्त सांकर्यवादश्च प्रागेवनिरस्तः । तस्माद्देहात्मनो र्नाशित्वानाशित्वरूप स्वभाव विवेकएव परस्य शो-कशान्तये कर्तव्यः । अएवच पूर्वं " गतासूनगतासू " निति

प्रस्तुत । स एव च "अविनाशीतु तद्विद्धि" "अन्तवन्त इमे देहा" इत्यनन्तर मुपपाद्यते । अतोस्य वचनस्यायमर्थः असतो देहस्य सद्भावो नविद्यते, सतश्च आत्मनो नासद्भाव, उभयोर्देहा त्मनो र्यथोपलब्धि, तत्वदर्शिभि, अन्त- - निर्णय, दृष्ट देहस्यास द्वस्तुनो ऽसत्त्वमेवस्वरूप आत्मनश्च चेतनस्यसत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्टइत्यर्थ । विनाशस्वभावोह्यसत्त्व, अविनाश स्वभावश्च सत्यमिति ।

किंच यदाचिद् सतस्सर्वदा असत्वेऽप्यात्मनो ऽसतो ब्रह्मणः सद्रूपेणाप्यसत्त्वापत्ति, यदिच यद्येन रूपेण कदाचि दसत्तत्तेन रूपेण सर्वदा असत इति नियमात्स्वरूपेणासत्त्वमिति ब्रूषे, तर्हि आकारभेदे नैवानुभवबलेन कालभेदेनाप्यविरोधः । कारणमेव कार्यरूपमापद्यतइति यदतस्तत्कारणस्य पूर्व कार्यात्मना असत्वस्य सम्मतिप्रसङ्गात् तस्यैव पश्चात् कार्यात्मना सत्वा द्व्यभिचार ।

यच्चोक्त सत्वानुभवोधिष्ठान विषयइति । तत्र, सन् घटइत्यनु भवे घटस्यैव सत्वस्यापि घटधर्मत्वात् । मृद्घटइत्यत्रापि घटस्य यन्मृत्त्वमपि घटधर्मएव । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्ध्या तदधिष्ठान त्वासिद्धेश्च । नच सत्वान्तरकल्पनेगौरवं, प्रमाण ससद्रूपतयासत्य रूपत्वा सिद्धेः ।

यच्चोत्पत्ते स्समवायादिरूपस्य निराकरणम् । तदुत्पत्ते स्तदन्यत्वमेव साधयेत, न त्वनुभवसिद्ध तत्स्वरूपमेवपाधेत । कारणस्य मेव अत्र दवंकार्यरूप मापद्यतइति यदतापि उत्पत्तिरङ्गीकृतैव ।

किंचैव सतः रूपान्तरापत्तिवद् सतएवोत्पत्ति किमिति नेष्यते? अतस्यं कारणसमवायादिरेवोत्पत्ति रिति किमिति नेष्यते । समस्ता- नुपपत्ति परिहारभारस्या तर्कस्य शिरस्येवत्वया निवेशितत्वात् । स्वानधिकरणक्षणा व्यवहितोत्तर क्षणसम्बन्धोवा स्वाधिकरण क्षणा-

नुत्तरक्षणउत्पन्धोवा उत्पत्तिः स्वोपलक्षित समवाय इत्यत्र यदुक्तं बुद्धया-दौ मनआदेरकारणत्व प्रसंगइति । तन्न, बुद्ध्यादेः पूर्वमविद्यमानतया तस्य कारणसापेक्षत्वात् । उत्पत्ते र्नैरपेक्ष्यप्रसंग स्त्विदानीं मिष्टः । कादाचित्कत्वप्रतीते र्न तस्या नित्यसमवायात्मकत्वमिति चेत् ? यदि प्रतीतियला दुत्पत्तेः कादाचित्कत्व मंगीकरोषि । तर्हि कथं ता न्निराकरोषि । पारमार्थिकत्वमेवोत्पत्ते र्निराक्रियते, ननु व्यावहारिकत्वमपीति चेत् ? यदि व्यावहारिकोत्पत्तौ नानुपपत्तिः कथन्तर्हुं त्पत्त्यनिरूपणा रकारणस्य कार्यरूपापत्ति रुद्भाव्यते । ननु सत्यपक्षे उत्पत्ते र्निरूपयितु मशक्यत्वेन कारणमेव सत्यकार्यरूप मापद्यतइ त्युत्पत्त्यनिरूपणं कीदृशस्यचहाना त्र हेतुरस्या दिति चेन्न; - कार्यस्य कारणाभिन्नत्वे कारणस्यसामग्रीवशा त्कार्यरूपापत्ते रसम्भवात्, भिन्नत्वेऽप्यत्यन्ताऽत्मतायां रसम्भवाच्च न कारणं कार्यरूपमापद्यतइति कुतः कीदृशस्य हानिः । अनुपपन्नत्वाविशेषे उत्पत्तेरेव वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च सत्त्वस्यैकत्वेपि घटसत्तायां पटनिरूपितत्वाभाववत् समवायस्य मा न्नुद्धिनिरूपितत्वाभावात् ।

यच्च कार्यसमवायस्य विशेषणत्वे दूषण मुक्तं, असतो विशेष्या सम्बन्धे विशेषणत्वायोगादिति । तन्न, सत एव विशेष्यसम्बन्धात् । नच पूर्वमसतः कथं सम्बन्धइतिवाच्यं, अस्य प्रतियोगिजन्यत्वाविरोधः ।

यच्च स्वस्मिन् सत्तासमवायइत्यत्र दूषणमुक्तं असति तस्मि न्सदनुपपत्ते रिति । तन्न, असति सत्तासमवाया नंगीकारात्, सत्येव सत्तासमवायात् । नहि सत्ता समवायादिदशायामपि असत्त्वम् ।

यच्चोक्तं कार्यसत्त्वस्योत्पत्ति प्रयोज्यत्वादिति । तन्न, यदि प्रयोज्यत्वं जन्यत्वं, तदा असिद्धिः । यदि व्याप्यत्वं तदा का हानिः सत्ता समवाय उत्पत्तिरित्यत्र ।

यच्च स्वरूपसम्बन्धे दूषणमुक्तं असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूप द्वयात्मक सम्बन्धायोगादिति । तन्न, असतःसम्बन्धा नंगीकारात् ।

सत एव स्वस्यविद्यमानदशायां सम्बन्धांगीकारात् । नच समय-स्यापि घटोत्पत्तित्व प्रसंगः, घटकालसमुदायरूपोत्पत्तिं शरीरान्तर्भा वस्ये ष्टत्वात् , कालमात्रस्य चोत्पत्तित्वासिद्धेः । नहि घनं भव त्यें-कोघनस्पतिः । नचोत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, समुदायिनो स्सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात् । नच समवायस्यैकत्वा द्धारत्वासम्भवः, उपाधितः स्वरूपतोवा क्षणानां भिन्नत्वात् ।

यच्च स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारत्वं इत्यत्र दूषणमुक्तं, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयइति । तन्न, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थस्य स्वरूपेणैवाभिधानात् , उत्पद्यमानत्वेना नभिधानात् । स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाधारकाला-न्यकालत्वं विवक्षितमितिचे न्नोक्तदोषः । स्वसमानकालीन पदार्थ प्रतियोगिक ध्वंससामान्य विवक्षायामपि न दोषः, ध्वंसे सामान्यधर्मा भावेपि स्वसमानकालीन पदार्थानामेवतत्वेनानुगतीकृतानां प्रतियोगि-तावच्छेदकत्वात् । याव द्विशेषाभावएव वा विवक्षितः ।

यच्चोक्त मत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकतया द्वितीयक्षणेपि सत्वात् तत्रा तिव्याप्तिरिति । तन्न, प्रतियोगिसमानकालवृत्ति प्रयोजक सम्बन्धातिरिक्त सम्बन्धेन तदभावाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् । तादृ-शश्च न द्वितीयक्षणः, किन्तु पूर्वक्षण एव । नचात्र कल्पकाभावः, यथा कालसंख्यात्यन्ताभावस्य काळे विद्यमानत्वेपि काळे कालसंख्या नास्तीत्यप्रतीतेः काळे रूपाद्यभावप्रयोजकसम्बन्धेन संख्यात्यन्ताभावोनवर्ततइति कल्पनीयं, यथा च कालान्यो न्याभावस्य काळेपि सत्वेपि कालः कालोने त्यप्रतीतेः काळो घटो नेति प्रतीतेश्च काळे घटान्योन्याभावप्रतीतिप्रयोजक सम्बन्धेन कालान्योन्याभावो न वर्तत इति कल्पनीयं, तथा ध्वंसा

स्मागध्वंसो नास्तीति प्रतीतेः ध्वंसकाले ध्वंसो नास्तीत्यप्रतीते श्च पूर्वकाले येन सम्बन्धेन वर्तते न तेन सम्बन्धेन उत्तरक्षण इति कल्पनात् । यद्वा यत्कालावच्छेदेन उक्तध्वंसात्यन्ताभावस्य प्रति योग्यसमानकालीनत्वं तत्कालसम्बन्धो विवक्षित इति नोक्तदोषः। नच चरमध्वंसोत्पत्तौ अव्याप्तिः, सर्वे मुक्तौ मानाभावात् । नच सर्वमुक्त्यभावे स्वस्य नित्यसंसारित्वशंकया निश्शंक प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सर्वा सामग्र्यां कार्यविलम्बायोगेन मोक्षसाधननिर्वृत्तौ मोक्षो भव तीति निश्चया न्मोक्षसाधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अन्यथा सर्वमुक्तिपक्षेपि कल्पान्तरे स्वस्य मुक्तिशंकया इदानीं प्रवृत्त्यभावापत्तेः । यद्वा स्वप्रा गभावान्यूनानतिरिक्तकालीनप्रागभावप्रतियोगि स्वसमानकालीनपदार्थ प्रतियोगिकध्वंसप्रतियोगिक स्वप्रागभावसमानकालीन परस्परसमान कालीन यावत्प्रागभावाधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्तिः । स्वप्रागभा वान्यूनानतिरिक्तकालीन प्रागभावानां प्रतियोगिनो ये स्वसमान कालीनपदार्थाः तत्प्रतियोगिका ये ध्वंसाः तत्प्रतियोगिकाः स्वप्राग भावसमानकालीनाः परस्परसमानकालीनाश्च यावन्तः प्रागभावाः तदधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्ति रित्यर्थः । प्रतियोगितप्रागभावयो र्द्वयो रपि ध्वंसप्रागभावत्वा त्तदुभयानधिकरणत्वात् स्वा [न] धिक रणकालस्या सम्भवं परिहर्तुं परस्परसमानकालीनत्वंविशेषणं । तृतीय· क्षणोत्पन्न पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसप्रागभावात्मक तत्पदार्थघटित क· तिपयप्रागभावाधिकरणत्वा त्तृतीयक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स्व प्रागभावसमानकालीनेति । स्वसमकालोत्पत्तिक पदार्थप्रागभावस्य स्वकाले अभावात् असम्भवपरिहाराय स्वप्रागभावा न्यूनानतिरिक्त कालेति पदार्थविशेषणमिति सुस्थं लक्षणम्। स्वसमानकालीन या वत्प्रागभावाधिकरण सम्बन्धो वा । सर्वमुक्तिपक्षे पि न लक्षणासम्भ वः, स्वाधिकरण यत्कालवृत्तिध्वंसत्वं स्वाधिकरण यावत्कालवृत्तित्व

व्याप्यं तत्कालाउम्बन्धस्योत्परीतत्वात् । यावत् स्वाधिकरण कालवृत्ति[त्व] ध्वंसान्यकान्यतराश्रय यावत्स्ववृत्तिपदार्थक्षण इत्यपरि: ।

ननु - सत्कार्यवादस्यैव भगवता नुगृहीतत्वात् कथ मसत्कार्यमिकारइति चेन्न ;- संस्थानादे रेव कार्यत्वस्यानुग्रहात् । सत्कार्यवादश्च संस्थानविशिष्टे कार्ये विशेष्यस्य प्रागपि सत्त्वा दुपपद्यते ।

यच्च व्याप्यवृत्तित्वादि विकल्पमुखेन ज्ञानात्मनो स्संयोगनिराकरणं, तस्या णुपरिमाण आत्म न्यनवकाशएव । नचायुतसिद्धयो स्संयोगाभाव: प्रतिज्ञामात्रेण सिद्ध्यति ।

यदुक्तं भिन्नत्वेस त्यभिन्नसत्ताकस्वरूपं तादात्म्यं गुणगुण्यादि सामानाधिकरण्य प्रतीते विषय इति । तन्न, तस्य सामानाधिकरण्य प्रतीतिविषयत्वा सम्भवात् । सामानाधिकरण्यं हि समाने नाधिकरणेन सम्बन्धः, तद्विषयस्य सामानाधिकरण्या नुभवस्य कथं भिन्नत्वे स त्यभिन्नसत्ताकत्वं विषयः । तत्र हि धर्मद्वयं धर्म्यभेदश्च प्रतीयते । ननु धर्मिणि धर्मधर्मिणो र्भेदो भेदोवा सत्ताया [असत्ताया] : । किंचैवं दण्डघटयो र्दण्डो घट इ त्यननुभवात तयोरपि सत्ताभेदप्रसंगः । किंच घटोरूप मित्यपि प्रतीतिप्रसंगः । घटसत्तैव रूपरसादीनां सत्तेति रूपं रस इति प्रतीतिप्रसंगश्च ।

यदुक्तं शुक्लो घट इति सामानाधिकरण्यप्रतीत्या तयो स्तादात्म्यमिति । तन्न, तत्प्रयोगस्य मतुब्लोपनिबन्धनत्वात् । अभेदप्रतीतिस्तु नास्त्येव । तथासति रूपंघट इत्यपि प्रयोगप्रसंगात् । प्रयुज्यतेहि मृद्घट इतिव द्रस्तुघट इत्यपि ।

यच्चाचार्याभिप्रायवर्णनम् । तदपि न, रूपस्पर्शादि शब्दादपि तदनुशासनप्रसंगात् । स्रजिष्ठः वसिष्ठ इत्यत्र विणमतो र्लुगिति मतुप

स्तत्समानार्थस्य विनश्च लोपानुशासनात् समक्षस्विणो र्घसुर्घसुम-तोश्च तादात्म्यप्रसंगः। तथा क्रियावत् शब्दव दित्यत्रापि मतुल्लो-पानुशासन प्रसंगः। गर्गावत्साः बिदा उर्वाः इत्यत्र यञञोश्चेति गोत्रप्रत्ययलोपविधानात् कूटस्थगोत्रापत्ययो रपि तादात्म्यप्रसंगः। तस्मात् गुणगुणिनो स्सामानाधिकरण्य प्रतीत्यसिद्धौ न तदनुसारेण तयो स्तादात्म्यं सम्बन्ध इति।

यच्चोक्तं रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मकत्वा भावादिति। तन्न, तत्र किं मठाकाशस्य घटशरावाद्यवच्छेदेपि शरावाद्यवच्छिन्नाकाशस्य माकाशापेक्षया अभेदेपि परस्परंभेदवद्रूपावच्छि-न्नावच्छिन्नसत्तयो र्घटावच्छिन्न सत्तापेक्षया ऽ भेदेपि परस्परं भेदइति विवक्षितम्? किंवा रूपावच्छिन्नत्वस्य रस सत्तात्वंम स्यवच्छेदकत्वाभावः। नाद्यः, घटावच्छिन्नसत्ताया रूप-सत्तात्वेन रूपसत्ताया रूपत्वावच्छिन्न सत्तात्मकत्वेनच घटसत्तायाएव रूपसत्तात्वा तयो स्तादात्म्यप्रसंगात्। रक्तकृष्णाद्यनेक तन्त्वारब्ध चित्रपटे यानि नानारूपाणि चित्ररूपं वा तेषां तस्य वा कृष्ण तन्तु-तादात्म्य प्रसंगः, तन्तुसत्तायाः पटसत्तात्वात् तस्याएव तद्रूपसत्ता-त्वात्। न द्वितीयः, रूपसत्तात्वस्य रससत्तावच्छेदकत्वात्। नच घटसत्तात्वमेवावच्छेदकं, विनिगमकाभावात्। नच घटरूपसत्तात्वा पेक्षया घटसत्तात्वं लघ्विति वाच्यम्, सत्तात्वस्यैव ततोपि लघुत्वा त्। नचानुभवबलात् दनंगीकारः, तादृशानुभवासिद्धेः। सामानाधि-करण्यप्रतीतिस्तु ना वच्छेदकगन्धमपि सहते। अस्तिच तत्र लोहितालोहिताम्रफलानि दृष्ट्वा लोहितं मधुरमिति सामाना धिकरण्यप्रयोगः। अत स्तयोरपि तादात्म्यं दुर्वारमेव।

अपिच अभिन्नसत्ताकत्वे अभेदः प्रयोजकइति ॥ (त्वद्वा) वा-क्यादेव गुणगुण्यादे र्भेदाभेदांगीकृतौ तत्र समानसत्ताकौतावेकत्र

स्वयैव निषिद्धाविति भिन्नसत्ताका वेष्टव्यौ, तत्र किं भेदो व्यावहारिकः अभेदः प्रातिभासिकः, किंवा तयो र्भेदः प्रातिभासिकः अभेदो व्यावहारिकः, उत भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदो न्यादृशः, उत भेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः, [उताभेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः,] अथवा भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदोपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकभेदाभावो धर्मिसमसत्ताकः ?

नाद्यः, स्वाप्न[क]कार्यकारणयो स्तादात्म्यासिद्धिप्रसंगात् । दूरस्थ वनस्पत्यो रभेदेन भासमानयो स्तादात्म्यप्रसंगाच्च ।

नद्वितीयः, घटस्य प्रागपि प्रसंगेन कारकव्यापारनैरर्थक्यापत्तेः । यदुक्तं भेदमात्रमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम्, स्वाप्नार्थानां कार्यकारणभाव दर्शनादिति । तन्न, तथात्व त्यंगुल्यवष्टम्भादिना भेदारोपेप्यति तस्यैव ताकार्यत्वप्रसंगात् । ननु तत्र कारणताग्राहक प्रमाणाभावादेव न कारणत्वम्, मृद्घटयो स्तात्त्वात् कार्यकारणभाव सामग्रीसाफल्यंचेति चेत् ? यदि प्रमाणमभ्याद्रियसे कथं तर्हि कार्यस्य प्रागविद्यमानत्वे प्रमितएव तस्य प्रागविद्यमानकारणभेदं ब्रूषे ? पौर्वापर्याभावेच कथं कार्यकारणभावः । तस्मात् भेदस्य धर्मिसमसत्त्वमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम् । भेदमात्रस्य प्रयोजकत्वे भेदस्य प्रयोजकत्वाभावएवोक्तस्स्यात्, तद्व्यावर्तनीयातिप्रसंगाभावात् ।

न तृतीयः, दूरस्थवनस्पत्यो स्तादात्म्यप्रसंगा देव ।

न तुरीयः, कारकव्यापारनैरर्थक्य प्रसंगादेव ।

न पंचमः, घटपटादीनां सर्वेषामपि परस्परतादात्म्यप्रसंगात् ।

किंच सार्वंदि ब्रह्मस्वरूपमेवेति कस्सम्बन्धो घटादेस्सत्वेन येन सत्तावच्छेदकत्वं स्यात् । ननूक्तं घटस्य वस्तुतोऽधिष्ठानसम्बन्धाभावेऽपि तत्प्रतियोगिक वास्तवभेदस्याप्यभावात् सत्तानवच्छेदक भेदवत्त्वरूप तादात्म्यसम्बन्धा दधिष्ठानसत्तावच्छेदकत्वमिति, इति चेत् ? सत्यमुक्तं, दुरुक्तन्तु तत्, प्रपंचमात्रस्य तादृशसम्बन्धाविशेषेण सर्वेषां परस्पर तादात्म्यप्रसंगात् । तत्र मृदवच्छिन्नसत्तायाएव घटावच्छिन्नत्वं घटावच्छिन्नसत्ताया रूपाद्यवच्छिन्नत्वमित्यादि डिम्भप्रलोभनाना मर्थशून्यत्व प्रसंगात् । घटादीनामधिष्ठानभूत सत्प्रतियोगिक सद्भेदाभावा त्सत्तादात्म्यवत् घटादिप्रतियोगिक सद्भेदस्याभावाच्च सर्वेषां सर्वं स्वादात्म्य मनिवार्यमेव ।

यच्चोक्तं बुद्ध्यारोपोन्तः करणावच्छिन्नात्मनि सोपाधिक इत्यादि । तन्निरासः कर्तृत्वाद्ध्यासभंगे द्रष्टव्यः । आह च भगवान् बादरायणिः संविदात्मनोर्भेदं "ज्ञोत एवे" ति । ज्ञशब्दस्य "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कर्तरिघञ् प्रत्ययान्तत्वात् । अतएवास्य सूत्रस्य संविदभेदपरत्वं निरस्तम् । "नहि द्रष्टु र्दृष्टे र्विपरिलोपोविद्यत" इति श्रुतिश्च संविदात्मनो र्भेदे प्रमाणम् । द्रष्टु र्दृष्टेरिति व्यतिरेक निर्देशात् ।

यदत्रोक्तं व्यधिकरणषष्ठीत स्समानाधिकरणषष्ठ्या अभ्यर्हितत्वात् इयं श्रुति स्संविदात्मनो रभेद एव मानमिति । तन्न, नह्यत्र विज्ञातु र्विज्ञानाद्यभेदः प्रतिपाद्यते, विपरिलोप निषेधस्यैव विधेयतयाप्रतीतेः । किन्तु विज्ञातु र्विज्ञाते रित्यनुवादश्च यथाप्रासीति जिघ्राणिपश्यामीत्यादि प्रत्यक्षेण एष हि द्रष्टेत्यादि श्रुत्याच सिद्धद्रष्ट्राश्रयताक दृष्ट्यादिक मनूद्य विपरिलोपाभावो विधीयते ।

किंच विज्ञातु र्विज्ञातेरिति सामानाधिकरण्ये लिंगभेदानुपपत्तिः । नच विज्ञातुरेव विशेष्यत्वान्नदोषइति वाच्यं, तथा सति विज्ञातेरिति

विशेषणवैयर्थ्यात् । ज्ञानस्यानित्यत्वाशंकया तन्नित्यत्व एव प्रकरणतात्पर्यात् । अतोऽप्यधिकरणे एव षष्ठी विज्ञातु विज्ञातेरित्यादिषु ।

यच्च द्रष्टुर्या दृष्टिस्तस्या विनाशनिषेधासम्भवः, रूपादिविषयज्ञानस्य प्रत्यक्षं विनाशानुभवादिति । तन्न, तदनुभवस्य विषयीकरणरूपावस्था विनाशविषयत्वात् । श्रुतेश्च धर्मधर्मिभूत स्वरूपविषयत्वात् । व्यधिकरण षष्ठीपक्षे त्वदुक्तयोजनाच श्रुत्यादि निरस्तादेव निरस्ता ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

संविदात्मत्व भंगः

पंचविंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ षड्विंशो वादः ।

अहंत्वे दन्त्वाभ्यां स्वपरविदितां चेतनगणा
नहंकारादीनप्यचिदुपधिभेदान् न नहम् ? ।
अहंतायस्यैकाकवलयति वैशिष्ट्यविभवा
न्ममास्मिन्विश्राम्यत्वहमिति मति र्विश्ववपुषि ॥

(अहन्त्वेदन्त्वाभ्यामिति) स्वयं स्वेनाहमिति विदितः परेण त्विदमिति । स्वेनेनात्मन्यहमिति प्रतीतिर्न तत्राहंकार तादात्म्याद्यध्यास निबन्धना, तथा सति परात्मनि इदमिति प्रतीतेरपि इदमर्थ तादात्म्याद्यध्यास निबन्धनत्व प्रसंगादिति सूच्यते । (चेतनगणानिति) एवं व्यवस्थित व्यवहारस्य स्वाभाविक भेदएव हेतुतया कल्पनीयः, न त्वौपाधिकः, गौरवादिति भावः । (अहंकारादीनीति) अहंकारो नाहमर्थः, जडत्वादिति सूच्यते । "उपधि" शब्देन भोगोपकरणत्वं विवक्षितम् । तेन भोक्तृत्वेन प्रतीयमानादहमर्थात् भेद स्सूच्यते (अहन्तेति) अपृथक्सिद्धप्रकारतया तत्त द्वाचकशब्दानां परमात्मनि पर्यवसानेन तस्याहन्ता तत्त च्छब्दप्रसिद्धी र्व्याप्नोति, तत्त च्छब्दवाच्यता समानाधिकरणा भवतीत्यर्थः । एवंराहन्ता कथनेन अन्तःकरणं नाह मर्थः, तस्यान्तःकरणानंगीकारादिति सूच्यते । वैशिष्ट्यस्य विभवः – अपृथक्सिद्धता । (ममेति) अहमिति व्यवहारहेतुभूता मदीया मति र्वामदेवादेरिव मत्प्रकारतया परमात्मानं विषयीकरोतीत्यर्थः । अनेन वामदेवादीनां परमात्मन्यह मिति व्यवहार श्शरीरभाव निबन्धन इत्युक्तं भवति । तेन तथा

नंगीकुर्वतः परस्य मते शबळे व्युत्पन्नस्याहंशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणा प्रसंगइति सूच्यते । यद्वा "चेतनगणा नचि दुपधिभेदांश्च यस्याहंताकवळयती" त्यनेन "तस्यैषएव शारीरआत्मे" त्येत द्वाक्यार्थ सूचनमुखेनानन्दमय आत्मोपदेश परिसमाप्तिःसूच्यते । "चेतन गणानि" त्यनेन विज्ञानमय उक्तः । अहंकारशब्देन तत्कार्यं भूतो मनोमयउक्तः । आदिशब्देन प्राणमयान्नमया वुक्तौ । उपधि शब्देन आत्मोपदेश द्वारत्वमुक्तम् । अहंकारादीन् चिदुपधि भेदा निति समुच्चयेन चेतनस्या प्यात्मोपदेशोपाधित्वं सूच्यते । एष शुक्तिस्व इत्यवेदनवाभ्यां स्वपरवेदनं वक्तुम् । तत्र दकारान्ता स्मच्छब्दनिष्पन्नाहं शब्दवाच्योयमहमर्थः, अहमेवा धस्तादित्य स्याहंग्रहेणोपासनपरत्व मनभ्युपगच्छतवया 'तत्रत्याहं शब्दो नाहमर्थं प्रसिद्धास्म च्छब्दनिष्पन्नो भवति, किंतु दकारान्ता श्वय'मिति वाच्यं, ततश्च तस्य पृथगुपदेशे प्यहमर्थस्य पृथगुपदेशा भावात् न तस्यामभेदसिद्धिरिति सूचयितुम् । एवं सर्वत्रैकस्यैवा त्मत्व प्रतिपादनेन "तस्यैषएव शारीरआत्मे" त्यस्य मत्सिद्धान्तार्थः श्रुति स्वारस्य सिद्धः – 'पूर्वस्य यः परमात्मा शारीरात्मा सएवास्यापि शारीरआत्मे' ति वोर्थं स्सूचितोभवति । तेनैतदनुबन्धि श्रुतिस्वरससिद्ध मानन्दमये महावाक्यतात्पर्यमपि सूच्यते । स्थूला रुन्धती न्यायेन पुच्छब्रह्मणि आत्मोपदेशपर्यवसानपक्षे उत्तरोत्तरस्यैव पूर्वपूर्वं प्रति शारीरात्मतया प्रतिपाद्यत्वात् । विभन्न पदेन वैशिष्ट्यस्या कर्मकृतत्वं विवक्षितम् । तेन तात्सम्बन्धप्रयुक्त दोषाभावः फलितः । अनेन द्वासुपर्णेति श्रुत्यर्थो विवक्षितः ।

अनेन श्लोकेन परे रात्मनो ह्यर्थभेदे प्रमाणतयोपन्यस्तानां श्रुतियावयाना मतत्परत्व मुक्तं भवति । तथाह्याहुः – त्वं पदार्थं मात्मानं मह मनुभवगोचरात् पृथक् कृत्येयं श्रुतिः सात्ताक्षितया मदर्शयति ।

" अथातो हंकारादेश " इत्यादिना अहंकार मुपदिश्य " अथात आत्मा देशा एवात्मैवाधस्ता दात्मोपरिष्टा दात्मा पश्चा दात्मा पुरस्ता दात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वं " मिति ततोऽन्यस्या त्मन उप देशात् । नन्विदं ब्रह्मविषयमिति चेन्न;- तस्य वाक्योपक्रमे " स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चा त्स पुरस्ता त्स दक्षिणत स्स उत्तरत स्स एवेदं सर्वमि " ति पृथगेव निर्दिष्टत्वादिति ।

अन्येतु " भूमा नारायणाख्य स्स्या त्स एवाहंकृति स्मृतः ।

जीवस्यत्वनिरुद्धो य स्सोहंकार इतीरितः ॥
अणुरूपोपि भगवान् वासुदेवः परो विभुः ।
आत्मेत्युक्त स्सच व्यापी "　　　　इति स्मृत्या,

" अनिरुद्धोहिलोकेस्मिन् महानात्मा परात्परः ।
योसौ व्यक्तत्व मापन्नो निर्ममे सपितामहम् ॥
सोहंकार इति प्रोक्त स्सर्वतेजोमयोहि सः । "

इति स्मृ[श्रु]त्यनुसारात् अत्र नारायणानिरुद्धवासुदेवाएवभूमाहंकारात्म शब्दै रुपदिश्यन्ते ; अहमर्थे च जीवेहंकारपदाप्रयोगात् । किंच न पृथगुपदेश इत्येतावता भेदं स्सिद्ध्यति, भूमात्मनोरपि भेदप्रसंगात् । अस्तिहि तयोरपि पृथगुपदेशः । तथापि तयो रभेदे किमपराद्ध महंकारात्मनो रभेदेन । ननु भूमात्मनो र्भेदेन प्रत्यक्षसिद्धयो रभेदेन व्यपदेश ऐक्यार्थः । द्वयो स्सार्वात्म्ययोगात् । अहंकारस्य त्वात्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदव्यपदेशो भेदार्थ इति चेन्न,- अह मर्था दन्यस्यात्मनो ब्रह्मापेक्षया भेदेन प्रत्यक्षसिद्धत्वा भावात् तयो रुपदेशो भेदार्थः, अह मर्थस्यतु ब्रह्मभिन्नत्वेन सिद्धस्य व्यपदेश ऐक्यार्थं इति वैपरीत्यापत्ते. । सार्वात्म्यं च नेह प्रतिपिपा दयिषितं, " स एवाधस्तादहमेवाधस्ता . दात्मैवाधस्तादि " त्युप क्रमानुसारेण उपसंहारेपि स एवेद मित्यादेः सर्वगतत्वपरत्वात्, तस्य च भेदेप्यविरोधादिति ।

अत्र नवीनः ।

इदंहि प्रकरणं यदज्ञानाच्छोको यज्ज्ञाना तन्निवृत्तिः, स एवात्मा सुखं, तदेव च भूमा, सच निखिलभेदाभावात्मेति प्रतिपादयति । " श्रुतंह्येवमे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्म विदि " त्युपक्रमात । तस्यात्मनो यच्छब्देनानुकृष्टस्य " यदावैविजानाती " त्यादिना तज्ज्ञानसाधनश्रवणा द्युपन्यासपूर्वकं " सुखंत्वेव विजिज्ञासितव्य " मिति सुखात्मतयोपन्यस्तस्य " सुखं भगवो विजिज्ञास"इति तज्जिज्ञासापूर्वकं"योवै भूमातत्सुखंनाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख" मित्युक्त्वा "भूमानं भगवो विजिज्ञास" इत्याकांक्षा मवतार्य " यत्र नान्य " दित्यादिना निरस्तनिखिलभेदस्य वस्तुनो लक्षितत्वात । यत्र यस्मिन्वस्तु न्यन्यत् भिन्नं कार्यजातन्नपश्यतीत्यादिना नामरूपात्मक भेद प्रपंचप्रमाणस्यैं निषिद्धत्वात् । " अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्प " मिति वस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्याल्पत्वं संकीर्त्य " अथ यदल्पं तन्मर्त्य " मिति मार्त्यत्वेनाल्पसुख मस्तीत्यसुखत्वेन वस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्य निन्दितत्वा च्च ।

नच यत्रेति विषये सप्तमी, अन्यत् कर्तृंनपश्यति शृणोति विजानाति वा सभूमेति वाक्यार्थः किन्न स्यादिति वाच्यं, नञो धातु मत्ययाभ्यामन्वये प्रमाणप्रमात् निषेधेन तदसिद्धिप्रसंगात् । अन्यनिषेधेचात्मैकत्वमिति मदिष्टासिद्धिः। नच दुर्विज्ञेयत्वमात्र मत्रप्रतिपाद्यम्, तस्या पदार्थत्वा दवाक्यार्थत्वात, त्वदभिमत ब्रह्मणः पामरधी विषयत्वेन दुर्विज्ञेयत्वाभावाच्च । नहीश्वरःशरीरी शंखचक्रादि बाहु रिति श्रुत्या पामराअपि विप्रतिपद्यन्ते । किंच "सभगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित " इत्यादिना ब्रह्मणोप्याधिकरणमस्ति नवेत्याशंक्य "नाह मेवं ब्रवीमीति सहोवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित" इति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वनिषेधात। विभुत्वस्यतुभूमत्वे विभुत्वात्प्रतिष्ठित इत्येव ब्रूयात्।

नच नियम्येपिप्रतिष्ठाशब्दप्रयोगात् ब्रह्मणोन्यानियाम्यार्थं पृष्टन्तदेव निषिद्ध्यतइति वाच्यं; अन्योन्यस्मिन्निति भेदनिषेध पुरस्सरं तन्निषेधेनाद्वैतसिद्धेः। सएवाधस्तादि त्युत्तरवाक्ये सार्वात्म्यप्रतिपादनाच्च। एवं च 'यत्रनान्य' दित्य द्वितीयत्वेन लक्षितत्वात् अथ यत्रान्यदिति भेदस्य निन्दितत्वात् अन्योन्यस्मिन्निति भेदनिषेधात् सार्वात्म्यप्रतिपादनाच्च द्वितीयपरमिदं प्रकरणम् । अस्मिन्नयमहंकाराख्या निरुद्ध 'स्स एवाधस्ता' दित्युपदिष्टभूमाख्य ब्रह्मणः तत्त्वान्तरं सद्व्यपदिश्यते उत तदभिन्नपृथा भिन्नधर्मा च ? नाद्यः, अजिज्ञासितस्य शेषिभूमोपदेश प्रतिकूलस्य च निर्देशानुपपत्तेः । प्रकरणिनापेक्षितार्थपरत्वाभावेन वाक्यभेदप्रसंगाच्च । नद्वितीयः, प्रथमनिर्देश वैयर्थ्यात् । नच भूम्नस्सकाशादहंकाराख्यानिरुद्धस्य भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः, अलौकिके त्वनिरुद्धे धर्मिणिप्रतियोगिनिच तथा विधेभूम्नि प्रत्यक्षभेदभ्रमासम्भवात् । धर्मिग्राहक प्रमाणविरोधेनानुमानादेरप्य नुदयात् । स्मृतौ भूमाहंकाराद्य पर्यायपदप्रयोगात् भ्रमइति चेत्; अत्राप्य पर्यायशब्दैर्नैवोपदेशात् भ्रमानिवृत्तेः । नचा स्मन्मतइव तुल्यलक्षण निर्देशात् तन्निवृत्तिः, त्वदभिमतलक्षणस्य सर्वगतत्वस्य भेदेप्यविरोधात् । नारायणाद्युपस्थापकपदाभावाच्च ।

ननूक्तस्मृतौ भूमाहंकारात्मशब्दे नारायणानिरुद्ध वासुदेवानामवगतत्वाच्छ्रुतावपि तच्छब्दैस्तएव प्रत्यभिज्ञायन्तइति चेन्न; - अहंकारशब्द साम्येपि रूपभेदेन प्रत्यभिज्ञायमानतया श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वाभावात्। स्मृतौ जीवस्थत्वनिरुद्धइति परिच्छिन्नोहंकारः प्रतीयते, श्रुतौत्वहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मकः। स्मार्तक्रमबाधादपि तृतीयआत्मादेशो न स्मार्त वासुदेवस्यादेशः, सर्वस्मृतिषु वासुदेवस्य प्रथमपाठात् । नच स्मृतिमनुसृत्य सर्वात्मत्व श्रुतिपीडायुक्ता। तस्मात् जडस्य ब्रह्मकार्यत्वे नारम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणस्तदात्मकत्वेपि जीवस्य सदकार्यस्य तद्भेदे आत्यन्तिकभेदएव स्यादिति ब्रह्मणस्सार्वात्म्य श्रुतिरुन्मत्त

प्रज्ञापयत् स्यादिति जीवब्रह्माभेदं सार्वात्म्य श्रुतिरपेक्षत इति स एव तुल्य लक्षणतया अहंकारादेश इत्यत्र निर्दिश्यते । नन्वत्र आत्मादेश इत्यनेनैवात्मोपदेशसिद्धौ किं अहंकारादेशेनेति चेन्न; - आत्मा ह्ययं, प्रत्यय विषयः कर्ताभोक्तेति लौकिके निश्चीयत इति तत्रैव प्रथममात्मशब्दात बुद्धिः स्यात् , तयोश्चविरुद्धत्वात् नाभेदमवगमयितुं शक्नोति. ; शक्नोतीव हं पदार्थं पृथङ्निर्दिश्य ततोऽप्य आत्मेति प्रतिपादिते जीवपराभेदं प्रतिपादयितुमिति सार्वात्म्यश्रुत्यपेक्षयैव अहमात्मानमादौ निर्दिशति । नन्वहंकारस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च भिन्नत्वात् असर्वगतत्वाच्च कथं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं चेति चेन्न ; - अत्रोह अहंकारशब्दः अहमितिकृतिःकरणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य मभिधत्ते " शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्यु श्च नात्मन " इति स्मृतावपि तत्रैव प्रयोगात् । तथाचोपाधिपरिच्छेदात् परिच्छिन्ने तद्भेदा द्विशेच तस्मिन् सर्वगत ब्रह्माभेदमवीति नेसम्भवतीति दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य परमात्मनो "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश" इत्युपाधिकृताल्पत्व निवृत्तिपराकाशोपमोपदेशवद् इमर्थस्यापि उपाधिकृत परिच्छेदण्वावृत्त्या वास्तवसार्वात्म्यपराहंकारादेशश्रुति नं विरुद्ध्यते । उत्तरवाक्येतु ब्रह्मसमानस्वभावतया तदैक्यमुच्यते ।

यथोक्त मस्मि, न्वाक्ये न ब्रह्मणः सार्वात्म्यं प्रतिपिपादयिषितं, किन्तु स एवाधस्ता दित्युपक्रमानुरोधेन सर्वगतत्वमेव, तच्च भेदेऽपि न विरुद्धमिति । तदसत् , अत्राहि कंचनपदार्थ मवधिकृत्वा तस्यचाधश्चोर्ध्वचतुर्दिक्षुचयत् किंचिदस्ति तत्सर्वसइति षड्भिर्वाक्यैः प्रतीयते – स एवेदं सर्वमित्यवधिभूत पदार्थात्मकत्वमिति सर्वात्मकत्वमेवोच्यते, नतु सर्वगतत्वम्, एवकारासामञ्जस्य प्रसंगात् ;

सामानाधिकरण्यस्यच तादात्म्येमसिद्धत्वात् । नचात्रोपक्रमन्यायः, निर्णीतोपक्रमस्यैवो पसंहारनियामकत्वात्; अत्र च सावधारणत्वेनोपक्रमेविभुत्वानिर्णयात् । सर्वगतत्वमात्रपरत्वेपि सत्यावधरणा इदमेवाधस्तात् इत्यत्रैवाधस्तादिति प्रतिपर्यायमवधारणात् जीवेशभेदः प्रत्येतुं शक्यते ।

एतेन यद्विपरीत्यमापादितं तन्निरस्तं, भाविद्यकस्यान्तः करणस्य वास्तवब्रह्माभेदानुपपत्तेः ।

यदप्युक्तं महंकारातिरिक्तस्यात्मनो ब्रह्मभेदः प्रतीयत इति तदुपदेशोभेदार्थं इति । तन्न, आत्मनोब्रह्मभेदे तादात्म्यानुपपत्ते रुक्तत्वात्; अहमिति प्रत्ययस्य चिदचिदुभयविषयताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्प्रत्ययस्य भेदस्याप्युभयधर्मिकत्वादात्मनो ब्रह्मभेदाप्रतीत्य सिद्धेश्चेति । इदमहंकारपदस्याहं ग्रहणपरत्व विवक्षया निरस्तं ।

यदुक्तं प्रकरणमद्वैतविषयमिति । तन्न नतावत् "यत्र नान्य"दिति वाक्यबलात् दद्वैतविषयता, अस्य ब्रह्मव्यतिरिक्त निषेधपरत्वा भावात् । तथा सति "कस्मिन् नु सभगवः प्रतिष्ठित" इति प्रश्नानुपपत्तेः । व्यावहारिकप्रतिष्ठाप्रश्ने " यदि वा न महिम्नि " इत्युत्तरानुपपत्तेः । वास्तवप्रश्नस्योत्तर मेतदिति च्चेचः ।

किंच " यत्र नान्य त्पश्यती"ति मान्यनिषेधः प्रतीयते । प्रमाणनिषेधेनार्थात् प्रमेयनिषेधसिद्धिरिति चेन्न ; - अत्र प्रमाण निषेधे ऽत्र प्रमेयनिषेधसिद्धावपि अन्यत्रानिषेधेना द्वैतविषयत्वासिद्धेः । प्रमाणनिषेधो प्यनुपपन्नः, त्वन्मते ब्रह्मणोधिष्ठानतया तत्रैव सर्वेषां पदार्थानां प्रतीतेः । यत्र तात्समानसत्ताकं न पश्यतीति विवक्षायामपि चरमधर्मे व्यावहारिके प्रातिभासिके चातिव्याप्तया ऽलक्षणत्वानुपपत्तेः ।

किंच, यत्रेत्यादेः भूमशब्दार्थोपपादकत्वादिस्वरसं, नच भूयस्त्वं मनेनोपपद्यते । नापि यत्रान्यदित्यादिना त्पात्व, नह्ये

तरमिथ्यात्वं भूयस्त्वोपपादकम् । नापि तदधिकरणवस्तु सत्त्वं तस्याल्पत्वोपपादकं, प्रत्युतविपरीतमेव हि लोके विद्यागुणादि शालिनं भूयानिति वदन्ति तच्छून्य चाल्पमिति । नच यतोन्यत्वेन किञ्चिद्वस्तु न पश्यति स भूमा यतोन्यत्वेन किञ्चिद्वस्तु पश्यति तदल्प मित्यर्थः, भवति च वस्तुपरिच्छेद तदभावाभ्यां अल्पत्व बहुत्वोपपादनमिति वाच्यम्; सर्वज्ञब्रह्मान्यत्वेनैव किञ्चिज्ज्ञजडयोः प्रतिपत्तेः, वस्तुपरिच्छेदतदभावाभ्यां अल्पभूयस्त्वोपपादनाभावा च्च । वैपुल्यं हि भूमा, अल्पत्वप्रतियोगित्वात्, तच्च वस्त्वन्तरपरिच्छेदेपि गगनादौ दृश्यते । दृश्यतेच "सनसाधुना कर्मणा भूया" निति कर्माधीनतया तस्यानुवादः । नच वस्त्वन्तरापरिच्छेदः कर्माधीन स्तत्परि च्छेदो वेति युक्तम् ।

यच्च विपक्षसमीपक्षे दोष उक्तः दुर्विज्ञेयाव [redacted] पदार्थ इति । सनास्त्येव, ज्ञानविषयत्वाभावस्य यत्तु मशक्यतया मुखेन ज्ञानविषयत्वाभावस्य प्रतिपादनात् । इदमेव च दुर्विज्ञेयत्वं । पश्यतिपदं सुखसाध्यदर्शनं लक्षणया बोधयति । परमात्मस्वरूपंहि दुर्विज्ञेयमेव, "श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयापि च । नारायणो महायोगी"ति चतुर्मुखेणाभिधानात् । नच लक्षणैव दोषः, तथाप्य न्यपदेन समानसत्ताकान्यस्य लक्षणीयत्वात् ।

अयुक्ता च प्रथमश्रुतपदे लक्षणा, "संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्या दि"त्यधिकरणे "नप्रथमयज्ञे प्रवृज्यादि"त्यत्र "एष वाव प्रथमोयज्ञो यज्ञानां य एतेनानिष्ट्वे"ति वचनात् प्रथमयज्ञशब्दः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन ज्योति ष्टोमवचन इति पूर्वपक्षंकृत्वा - प्रथमशब्देना प्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुराद्य प्रवर्तनाभिधायिना तादृशप्रयोगविषये क्रतौ लक्षणयावर्तितव्यंस्यात्, अतः प्रथमप्रयोगवचनः, नच यज्ञशब्दे प्रयोगलक्षणादोषाय - चरमश्रुत त्वात्, प्रथमश्रुतस्यतु नलक्षणायुक्तेति सिद्धान्तितत्वात् ।

अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितार्थ निषेधादपिनाद्वितीयपरता, सहोवाचे त्युत्तरपरिसमाप्तिप्रतीत्या अन्योन्य स्मिन् प्रतिष्ठितइत्यस्य पूर्वशेषत्वस्या स्वरसत्वेन तस्य भिन्नवाक्यत्वात् । न एवेदं सर्वमिति सार्वात्म्योपदेशादपि नाद्वितीयपरता, तादात्म्योपदेशा सिद्धेः । यदि सार्वात्म्यं सर्वाभेदः ; तदाबाध', जडा जडयो रभेदासम्भवात् । सर्वमिथ्यात्वं विवक्षितमिति चेन्न; सार्वात्म्यशब्दस्या खण्डस्यथा तत्राप्युपपत्तेः । जीवस्यमिथ्यात्वापत्तिश्च । नच जीवांशेऐक्यं अचिदंशेमिथ्यात्वं प्रतिपाद्यं, वैरूप्यप्रसंगात् । ननु नवैरूप्यं, वास्तवभेदा भावस्य प्रतिपाद्यत्वात्, सचाचिदंशे तत्स्वरूपस्य मिथ्यात्वात्, जीवेद्व ब्रह्मैक्यादितिचेत् ? अनृतजडपरिच्छिन्नभेदस्य वास्तवस्यसत्त्वेन तदभाव स्यासम्भवात् । नचान्यतर प्रतियोगिकभेदाभावएव समानाधिकरण वाक्यार्थः, अतः प्रपंचे ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावविषयकमिदं वाक्यमिति वाच्यं; तद्विलक्षणत्वाभावे मिथ्यात्वलक्षणभंगात्; ब्रह्मभेदाभावस्य पार मार्थिकात्वासम्भवेन श्रुतेरसावा वेदकतापातात् । ब्रह्मभेदस्या प्रसिद्ध तया तदभावस्यासम्भवाच्च ।

एतेन सर्वाधिष्ठानत्वमपि दत्तोत्तरं ।

किंच इदंसर्वमित्यनेनाप्रतीतंचाधिष्ठानत्वं । नन्विदं रजतमिति वदिद सर्वमित्यत्रापी दधिष्ठानत्वसिद्धिरिति चेन्न; तद्वदेवा योग्यार्थतापातात् ।

किंच कथं द्वयोरधिष्ठानत्वा नुपपत्तिः ? उभयाधिष्ठानक भ्रमादर्शनादिति चेत् ? तथा यः पिण्डे मणिभ्रमस्तयोः ,चक्षु भपातालोपादानकस्य उभयाधिष्ठानकत्वात्, देहात्म भ्रम ,सुपपा, दयता त्वया स्थूलोह मित्यादिभ्रमे आत्मान्तःकरणयो द्वयो-रपि अधिष्ठानत्वं वाच्यमेव । अतो न कथंचिदपि सार्वात्म्यसिद्धिः । तस्मा, न्नाद्वैतपरं प्रकरणं ।

एवं चानिरुद्धादिपरत्वे न कश्चिद्विरोधः । तदुपदेश स्व, भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थः । नचोभयो र्व्यापकत्वसम्भवा न्न भ्रमनिवृत्ति

रिति वाच्यं; उभयत्राप्येवकारेण व्यापकान्तरनिषेधात्। नचाकाशा दिषु व्यापकेषु सत्सु व्यापकान्तरनिषेधः कथमिति वाच्यम्; तत्राप्येवकारानुपपत्तेः। अथ एतावत् विद्यमानं ब्रह्मैवेत्युक्ते न ब्रह्म भिन्नमिति ह्यर्थं स्यात्, तच्चानुपपन्नं, सद्वैलक्षण्यस्य त्वया वाच्य त्वात्। परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेति विवक्षायांतु इहापि सम्बन्धविशेषं विवक्षास्तु। स च सम्बन्धविशेषः नियन्तृत्वेनावस्थानं।

किंच यदि परमार्थतो ब्रह्मैवेति वाक्यार्थं स्स्यात् तदा एवकारेण परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेत्यर्थो लभ्येत, नच तत्सम्भवति, तस्मात् सर्वथा तव एवकारानुपपत्तिः।

यच्चाप्रत्यभिज्ञान मुक्तं, तदतितुच्छं, "जीवस्य" इत्य-धिष्ठातृत्वस्यैव विवक्षणीयतया परिच्छेदाप्रसक्तेः। स्वरूपतो व्यापकत्वे विरोधाभावाच्च।

यच्च स्मार्तक्रमबाधात् नानिरुद्धादेश इति। तन्न, क्रमप्रत्यभिज्ञाभावेपि अर्थप्रत्यभिज्ञाया विरोधाभावात्। "भूमा नारायणाख्यः स्यात्" इति स्मृतौ तत्सत्वाच्च।

यच्च स्मृत्या श्रुतिपीडा न युक्तेति। तथैव, श्रुत्यैवतु तात्पर्यं वर्णयामः। स एवाधस्ता दित्युपक्रमेणा धिकरणवस्तुप्रतीतेः, एवकारस्य निर्णयाविरोधित्वस्य उक्तत्वात्, तदनुसारेण सर्वगतत्वपरत्वात्। एवन्मते आत्मादेशानुपपत्तिः पौनरुक्त्यात्।

यदुक्तं सार्वात्म्यश्रुते उन्मत्तप्रलपितताव्यावृत्तये अभेदो पदेशायामोपदेश इति। तन्न, तादृशशंकाया एतत्रापि सुलभत्वेनाभेद बोधनासम्भवात्। कथंचाभेदं कण्ठतो बोधयन्ती श्रुतिःस्वार्थे प्रामाण्य मलभमाना स्वसमानशीलश्रुते रार्थिकार्थ मुपजीव्य प्रामाण्यं लभेत।

ननु सार्वात्म्यश्रुत्या जडवन्मिथ्यात्वप्रतीतिव्यावृत्तये अभेदोपदेशः कार्य इति चेन्न;- "श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्य स्तरति शोकमात्मविदि"ति

वाक्यपर्यालोचनया श्रोतुर्नारदस्यात्मनित्यत्वस्य बुद्धेःस्फुटतरं प्रतीतेः। नहि शोकतरितु मिथ्यात्वंकस्यापि शंकाविषयः। आत्मनित्यत्वप्रतीतिबलादेव च त्वयोन्मत्त प्रलपितत्व मुक्तं। तथाचकुतो मिथ्यात्वशंकावकाशः। किंचैव मात्मादेशएवास्तु, किमहंकारोपदेशेन? नचाहंपदार्थात्मनोर्भेदेन प्रतिपादनार्थमितिचुक्तं, तत्प्रतिपादकपदाभावात्। नचोभयोपदेशादेव तभयोर्भेदसिद्धिः, अहं पदादपि स्वरूपमात्रोपस्थिते सत्वया वाच्यत्वात्। नचाहम्पदं शबले व्युत्पन्नं, तथा च घटोनित्यइत्यत्र नित्यत्वस्य घटांशइवात्मस्वरूपे सार्वात्म्याद्यन्वय इति वाच्यं, चैतन्याहंकारोभयविशेष्यकत्वे उभयत्र सर्वगतत्वाद्यन्वय प्रसंगात्। अहंकारप्रवृत्तिनिमित्तत्वे परस्पराद्यन्वयायाभावप्रसंगः, अहं शब्दसमानविषयत्वा देहात्मप्रतीतेः। ननु लोकेऽप्रवहिते व्युत्पत्तावपि नायं नारदस्य प्रवृत्तिनिमित्ततया व्युत्पन्नः, अहमेवाधस्ता दित्यादिष्वपि तादृशएवाहंशब्दः, यद्वा शक्तिसंकोचेन भागत्यागलक्षणयावा स्वरूपमात्र परः; नचैवमप्यहंकारोपदेशासिद्धिरिति वाच्यम्, प्रकारतया मुख्यार्थतया वा प्रतीते स्सत्वात्; भेदसिद्धिश्च प्रवृत्तिनिमित्तादिज्ञानदशायां मस्त्येवेति चेत्? एव मप्युपदेशभेदात् भेदासिद्धेः। किंच एव महंकारात् भिन्नत्वेन ज्ञातत्वात् आत्मसार्वात्म्योपदेशे कोविरोधः। नचोपाधिकृत परिच्छेदव्यावृत्त्या वास्तवसार्वात्म्यपराहंकारादेशश्रुति र्दहराकाशमहत्वश्रुतिवदिति वाच्यं, औपाधिकपरिच्छेदप्रतीते स्सार्वात्म्यप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा न कदाचिदप्युपदेशसम्भवः। नहि कदाचिदप्यौपाधिकपरिच्छेदो नास्तीति ज्ञातुं शक्यं। दहराकाशेतु स्वाभाविकपरिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थमेवा परिच्छेदोपदेशः। अन्यत्रापि तथैवास्त्विति चेत्? आत्मनएवाहमर्थत्वेपि तस्यापरिच्छेदोपदेशसम्भवेन पृथुपदेशेनाहंकारस्या हमर्थत्वसाधनासम्भवात्। कश्चात्रोपदिश्यमानोपारिच्छेदः? नतावद्देशापरिच्छेदः, तस्यात्म सार्वात्म्यानुपपादकत्वात्। नह्यसर्वगतत्वे घटादन्तरमिथ्यात्वरूपसार्वात्म्यविरोधः। नच यात्मार्था

धिष्ठानावसिद्धये सर्वगतत्वमपेक्षितमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्ने स्वाप्नार्थाध्यास वदुपपत्तेः । नापि वस्तवपरिच्छेदः, उपपाद्यस्या प्याम्यसार्वात्म्यस्य वस्तवपरिच्छेदरूपतया उपपाद्योपपादक भेदासिद्धेः। एतावता भूमसार्वात्म्योपदेश निर्वाहे आत्मोपदेशवैयर्थ्याच्च ।

तस्मादयमत्र श्रुत्यर्थो बोद्धव्यः । जिज्ञास्य सुखस्य लक्षणमाह (योवैभूमेति) विपुलसुखं जिज्ञास्य सुखमित्यर्थः । स्वरूपोत्कर्षोत्म कस्य वैपुल्यस्य स्वर्गसुखादि साधारण्यात् पृच्छति (भूमानमिति) (यत्रनान्यदिति) यत्रेति विषयसप्तमी, यतोभूमान्तरं- विपुलान्तरं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । वैषयिकसुखंनिन्दति (यत्रान्यदिति) यत्रो विपुलपश्यति तदल्पम् । नचाल्पेषु चतुर्मुखानन्दपर्यन्तेषु मध्ये किंचि त्सुखमस्ति ।" तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदुक्त "मितिवन्निन्दार्थवादः । यद्वा यस्मिन् दृष्टेन्यद्वैषयिक सुखं नपश्यति यस्मिन् श्रुतेमतेचान्य न्नशृणोति नमनुते, अनादरात्, सभूमा । यद्वा यस्मिन् निखिलविभूति गुणविशिष्टेज्ञाते किमपि ततोन्यत्वेन नपश्यति, सर्वस्य तदन्तर्गत त्वात्, सभूमाः यस्मिन् ज्ञातेन्यत किंचिज्जानाति, अन्यस्मिन् कृत्स्नस्या पृथक्सिद्धप्रकारत्वाभावेन विशिष्टरूपत्वासिद्ध्या तदन्तर्गतत्वाभावात्, तदल्पम् । यत्रेत्युक्ते कथं विभूतिगुणविशिष्टप्रतीतिः? वैपुल्यप्यु- रपन्नेन भूमशब्देनेति ब्रूमः । लक्ष्याविरोधेनैव हि लक्षणंवाच्यं, ततश्च यात्स्वरूपगुणविभूतिभि वैपुल्यंप्रतीयते तदविरोधेनैव निषेधघटित लक्षणस्यार्थोवाच्यः, ब्रह्मस्वरूपापेक्षयान्य निषेधे भूमशब्द स्वारस्य भंगात्, श्रुत्यन्तरविरोधाच्च, उक्तएवार्थोवसीयते । यद्वा यस्मिन् विपुलसुखेदृष्टेन्यत् तद्विरुद्धभूतं दुःखं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । राज महिमाधीनस्थितित्वस्य प्रजासुदर्शनात पृच्छति (सभगवइति) स्वेच्छा धीनस्थिति रित्याह (स्वेमहिम्नीति) (यदिवेत्यादि) लोकेहिगवा- श्वादिकं महिमेत्याचक्षते, तदलसारेतु महिम्निप्रतिष्ठितत्वं नाववीमी

त्यर्थः । किंचिद्धिवस्तु कुत्रचिद्वर्तमानं दृश्यते, अतः कुत्रायंवर्तते इत्यभिप्रायेणपृच्छति (अन्योह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति) उत्तरस्य उवा चेत्येतदन्तस्वस्य स्वरसत प्रतीतेः प्रश्नएवायमुक्तः ! सर्वत्रैवोत्तरमाह (सएवेति) यद्वा अन्य इत्यादिः चशब्दाद्ध्याहारेण प्रतिवचनशेष स्सन् स्वेमहिम्नीत्येतदुपपादकः, भूमातिरिक्तोहि स्वातिरिक्ताधीन स्थितिः, नतुभूमापीत्यर्थः । नतु अन्योह्यन्यस्मिन्निति समभिव्याहृत पदोपस्थित प्रतियोगिकान्यत्वस्यैव शीघ्रप्रतीते रन्योन्याभावनिषेधएव स्वरसतः प्रतीयतइति चेन्न ;- भूम्नः पूर्वप्रकृततया ततएव प्रतियोग्या कांक्षाया शान्तत्वेन पश्चाच्छुततया विळम्बितप्रतीतिकोत्तर पदार्था कांक्षाया अभावात् । भूम्नोगुणान्तरमाह (सएवेति) वक्ष्यमाणाहं ग्रहणोपयोगितया सार्वात्म्यमुपक्षिपति (सएवेदमिति) अहंग्रहोपासन मुपदिशति (अधातइति) तादात्म्योपदेशस्य स्वरूपैक्य निबन्धन भ्रमं वारयितुमाह (अधातइति) आत्मशब्देनान्तः प्रविश्यनियम नेनधारकत्वरूपं सामानाधिकरण्यनिबन्धनं शरीरत्वं विवक्षितम् । अधस्ताद्विद्यमानैस्सर्वैः पदार्थैरेवंसम्बन्धिनो न्यस्याभावात् प्रथममेव कारः । एवमन्योप्येवकारः ।

यदुक्तं अहमितिकृतिः करणं यस्मिन्निति ल्युटप्रत्ययाहंकारशब्दोह मर्थवाचकइति । तन्न, बहुव्रीहेरसम्भवात् । अयं ह्यहंशब्दोनुक रणत्वात् " अनुकरणंचानितिपर " मिति गतिसंज्ञकः, अतोगति कारकोपपदानां कृद्भिस्सहसमासवचनं प्राक्सुब्युत्पत्ते ' रिति प्रागेव सुबुत्पत्तेरुत्तरपदेन तत्पुरुषः, बहुव्रीहिस्तु सुबुत्पत्त्यपेक्षाविळम्बितः ।

यदप्याह - तैत्तिरीयके " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रम्य " योवेदनिहितंगुहाया " मिति तस्य बुद्ध्यनुप्रवेशेनाहमात्यये प्रका शमानत्वं प्रापकत्वमुक्त्वा, तस्य देहादिसाधारण्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्य गात्मानं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतर सूक्ष्मतमोपाधिविवेकेन पंचकोशानवतार्य

दर्शयन्ती श्रुतिः " विज्ञानंयज्ञंतनुते कर्माणितनुतेऽपि चे " ति श्लोकेन विज्ञानमयस्यांहंबुद्धिविषयस्याहंकारस्य निखिलकर्म कर्तृत्वमुक्त्वा, तस्याविद्योपाधिम द्रूपान्तराभिप्रायेणाह " अन्योन्तर आत्मानन्दमय " इति । अतोनकर्ता ह्मनुभवगोचर एव जीवः । नन्वानन्दमयो न जीवः, किन्तु ब्रह्मैव, अन्नमयादेरिवा नन्दमयादन्यस्या निर्देशात्, आनन्दमयस्यैव प्रकरणित्वात्, इति चेत्? नहीदं प्रकरणमानन्दमये पर्यवसितं, उपक्रमोपसंहारे ष्वानन्दमयामतीतेः । नच " रसंह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति, यदेष आकाश आनन्दोनस्यात् " इति " अन्यो॰ न्तर आत्मानन्दमय " इत्युपक्रान्तस्य परामर्शोस्त्विति वाच्यं; आनन्दप्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यासात्, लक्षणायाश्चा न्याय्यत्वात् । ननु निर्विशेषलक्षणायामपि भागत्यागलक्षणास्वीकारेण रेवती वाक्यगत प्रकृत्यर्थमिवाच्ये तच्छब्दस्य धर्ममात्रपरत्वइव श्रुतिया हानेः । उप क्रमेप्यानन्दमयशब्दस्या न्नमयादिविकारप्रायपाठेन विकारार्थस्य ब्रह्म॰ णि वर्तितु मनर्हत्वात् । आनन्दैकरसे ब्रह्मणि तत्प्राचुर्यवाचिनोमयटः प्रयोगानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोनुवृत्तावेव प्राचुर्यवाच्य॰ मयटः प्रयोगात् । यथा ब्राह्मणमयोग्राम इति । नचाल्पत्व निवृत्ति लक्षणयानन्दमयशब्दः, परमात्मनि भूमशब्दवदिति वाच्यं; मानुषा- नन्दादे रुत्तरोत्तरशतगुणाधिक्य प्रतिपादनेनैव ब्रह्मानन्देतत्सिद्धेः । जीवमुख्यार्थसम्भवे लक्षणायोगाच्च । ननु जीवेपि दुःखप्रचुरोनादि श्चेतिनानन्दमयइति चेन्न ;– अविद्यायामानन्दात्मक ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य जीवस्य ब्रह्माधीनाग्निप्रक्षेण सत्ताकतया तद्विकारत्वात् । किंचान- न्दमयस्य ब्रह्मत्वे " ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठे " ति निर्दिष्टं ब्रह्मपुच्छत्वं तस्या नुपपन्नं, नह्येकमेवपुच्छं पुच्छवच्चभवति । तस्मात्प्रतिष्ठापदसन्नि॰ धानात्पुच्छपदे नाधारलक्षणया सर्वाधारं ब्रह्मैववाक्यार्थः । तथा च सर्वाधारभूतं ब्रह्मास्यानन्दमयस्य, प्रतिष्ठा पर्यवसितं रूपमिति ब्रह्मै॰ वोच्यते । तदेवंब्रह्मप्रकरणे, " ब्रह्मविदाप्नोति पर " मिति उपक्रमे

"असन्नेवे"त्यादौच तस्यैव परामर्शात । अत आनन्दमयः कर्तुरह मनुभवगोचरादन्यो जीवएव । तस्मात् "सत्यंज्ञानमनन्त" मिति मंत्रे प्रतिज्ञातमानन्त्यं "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत" इत्यादिना "अन्नात्पुरुष" इत्यन्ते नारम्भणाधिकरणन्यायेन समर्थ्य, शुद्धामपेक्षेनप्रतिज्ञातं सर्वान्तरात्मत्वं प्रतिपादयितुं शरीरप्राणादिभ्यो बाह्यान्तरभावेन स्थितेभ्योप्यान्तरतां शाखाचन्द्र न्यायेनान्नमयादीन् कोशान् "स एष" इत्यादिनोपन्यस्य प्रदर्शयतीति । तथा योयं विज्ञानमयः प्राणेषुहृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुष" इत्यत्र "हृद्यन्तर्ज्योति" रिति अन्तः करणाख्या हंकारातिरिक्तं ज्योतिरात्मकं जीवस्वरूपं दर्शयति । सूत्रकारोप्यह मनुभवविषयातिरिक्तं जीवस्यब्रह्माख्यरूपं न षष्ठप्रपाठके प्रतिपाद्यं, "स वायं पुरुषोजायमान" इत्यादिना जन्मजरामरणा वस्थान्वयवतः अह मनुभवगोचरस्यैवोपन्यासा दित्याशंक्य, सुषुप्त्युत्क्रान्तिकालयोः "प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यं किंचनवेद" "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याती" त्यादिना संसारिणः प्राज्ञशब्दनिर्दिष्ट ब्रह्माख्यस्वरूपान्तरनिर्देशात्, "योयंविज्ञानमय" इत्याद्यसंगो द्यावीन जीवस्वरूपपरमित्याह "सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो र्भेदेने" ति। एवं "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीती" त्यभोक्तारं जीवं दर्शयति । नन्वयंमन्त्रः परमात्मनएवा नशनं दर्शयति, जीवस्य तु "पिप्पलंस्वाद्वत्ती" ति भोक्तृत्वमेव दर्शयतीति चेन्न; – एवं सति "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती" ति वाक्यशेषावगतस्य विदुषोब्रह्म भावस्य- उपक्रमगतस्य एकविज्ञानात्सर्वविज्ञान प्रतिज्ञानस्य च बाध प्रसंगात । भोग्यभोक्त्रोरभेदायोगात । किं विषयातर्हि "स्वाद्वत्ती" ति श्रुतिरितिचेत ? साहि ब्रह्मस्वरूपस्य सतोजीवस्य बुद्ध्युपाधिकृतं भोक्तृत्व मनुभवसिद्धमनुवदन्ती स्वरूपेण तस्यैवाभोक्तृत्वं दर्शयति । अत एवायं मन्त्रः पैंगिरहस्य ब्राह्मणएवमेव व्याख्यातः । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्व मनश्नन्न्यो अभिचाकशीतीतिज्ञः तावेतौ

सत्वक्षेत्रज्ञौ " इति । तत्रापि सत्वशब्दोजीवं क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मान' मभिदधातीति चेत् ? " तदेतत्सत्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ " इति सत्वक्षेत्रज्ञपदयो रन्तःकरणशरीर परतया व्याख्यातत्वात् । नन्वत्रापि स्वप्नद्रष्टृत्व सद्रुपद्रष्टृत्वाभ्यां जीवेशावेवोक्ताविति चेन्न;- येनेति करणतृतीयान्तयच्छब्दोक्तस्य तदेतदिति परामर्शात्, जीवस्यैव स्वप्नोपद्रष्टृत्वात्; शारीरात्मा प्राज्ञेनात्मनेत्यादौ जीवे प्रसिद्धेन शारीरशब्देन तस्यैवाभिधेयत्वा च्चेति ।

अत्रोच्यते -

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञानमयातिरेकेण जीवस्याप्रति पादना न्नान्तःकरण मद्रुमर्थः । तथाहि - अन्नमयादिपर्यायेषु पक्षा वयवयवतः प्राधान्यस्यावयवाना मप्राधान्यस्य च प्रतीते रानन्दमय पर्याये प्यानन्दमयस्य प्रधानप्रतिपाद्यत्वं स्वरसतः प्रतीयमानं पुच्छब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं प्रतिक्षिपति । अतः पुच्छ ब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वेषान्तरप्रकरणविरोधः । किंच " ब्रह्म विदाप्नोति परमि " त्युपक्रान्तस्य " सत्यं ज्ञान " मिति लक्षित ब्रह्मणः " आत्मन आकाश स्संभूत " इति कारणत्व मभिधाय, तमेवात्मानं जीववैलक्षण्येन सुखेन बोधयितुं प्राणमयाद्यन्तरात्मपरं म्परा मुपदिश्य, आनन्दमयात् " अन्योन्तर आत्मे " त्यनुपदेशा दन्तरा त्मपरम्परामुखेन प्रतिपिपादयिषितं ब्रह्माऽऽनन्दमय इति स्वरसतः प्रतीयते । अतः पुच्छब्रह्मणः प्रधानप्रतिपाद्यत्वे महाप्रकरणविरोधः । नचैवं भूमविद्याया मप्यात्मोपदेशस्य प्राणपर्यन्तत्वप्रसंगः, वागादि ष्विव " अस्ति भगवः प्राणा द्भूय " इति प्रश्नस्य " अदोवावप्राणा द्भूय " इति प्रतिवचनस्य चाभावादिति वाच्यं; " एष तु वा अति वदति य स्सत्येनातिवदती " ति तुशब्देन प्राणातिवादिनोपि सत्यादि वादिनः प्रकर्षावगमात्; अविक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादित्वं ह्यति वादित्वं । वागादिष्वनुक्तस्यातिवादित्वस्य प्राणे प्रतिपादनादात्मोपदेशस्य

तत्पर्यन्तत्वं मन्वान शिष्यो भूयो न पप्रच्छ । आचार्यस्तु प्राण मपि सातिशयं मन्वन् 'एष तु वा अतिवदती' त्युपादिदेश । नचेद ताद्दशोपदेशोऽस्ति । सर्वपर्यायसाधारणोपसर्जन पुच्छोपदेश एवान्तरात्मान्तरोपदेश इति तु श्रोतु मपत्रपामहे । नच पुच्छ पुच्छवतो [र्भे] रभेदायोगः, स्वम्मतेपि जीवब्रह्मणो रत्यन्तभेदाभावात् । कथंचि द्भेदस्तु ममापि तुल्यः । आनन्दप्रचुरं विशिष्टं प्रति धर्मि स्वरूपस्य ब्रह्मत्वविशिष्टस्य वा पुच्छत्वसम्भवात् ।

एतेन सर्वपर्यायसाधारणत्वेन पूर्वतनानन्दमयोपदेशशेषत्वात् "तस्यैष एव शारीर आत्मे" त्यस्यात्मान्तरोपदेशत्वं निरस्तम् ।

ननु षष्ठ्याभेदप्रतीते रन्तरात्मान्तरोपदेशत्वं वाच्यमिति चेन्न;– शिरः पक्षादिमत्तया शरीरत्वेन प्रतिपादितस्य शरीराधिष्ठात्राकांक्षायां "तस्मा द्वा एतस्मा दात्मन" इत्यत्र तस्मा द्वा एतस्मा दित्येतावता प्रकृतब्रह्मपरामर्शेसिद्धे आत्मशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन समभिव्याहृताकाश प्रभृत्यन्नमयपर्यन्ताधि ष्ठातृत्वलाभार्थतया अन्नमयेप्रकृतस्य ब्रह्मणएवाधिष्ठात्रात्मतया सिद्धत्वात स एव "यः पूर्वस्ये" त्यनूद्य प्राणमयादि शरीरेषु अधिष्ठात्रात्मत्वेन विधीयते, स एवाधिष्ठात्रधिष्ठेयभाव ष्षष्ठ्यर्थः । शारीर इत्यत्राधिष्ठातर्येव शैषिकोण् । सच सम्बन्धः अभेदेपि । तदधिष्ठातृत्वं हि स्वेच्छाधीन तात्प्रवृत्तिकत्वं, अत आनन्दमयेन शारीरोपदेशेनभेदसिद्धिः ।

किंच आनन्दमयपर्यायशेषभूतस्य श्लोकस्य ब्रह्मपरत्वात् तद् व्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं साधयति, श्लोकानां तत्तत्पर्यायस्थावयवि तात्पर्यकत्वदर्शनात् ।

ननु मनोमयपर्यायस्यश्लोके मनोमयविषयत्वं न दृष्टमिति चेत्? "यतो वाच" इत्यादिश्लोको हि मनसा अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्ददृष्टे र्भयनिवृत्तिलक्षणफलं प्रतिपादयति, "येन्नं ब्रह्मोपासते" "ये

माणं ब्रह्मोपास्ते " " विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे " ति माध्यपाठात् । नच पुच्छवाक्यश्लोकयो ब्रह्मश्रुत्या पुच्छपरत्वं, " तदप्येष " इति प्रधान प्रकृत मानन्दमयं परामृश्य तद्विषयश्लोकत्वप्रतिपादनात ।

किंच प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवै शिरःपक्षादिभी रूपणपरत्वा स्वानन्दमयानतिरिक्तं ब्रह्म। अस्मिन् ह्यानन्दमयप्रकरणे आनंदमयशब्दार्थानतिरिक्तैरेव प्रियादिभिश्शिरःप्रभृतिरूपणात, पुच्छेपि तथैव युक्तत्वात्, 'सोकामयते' त्यनन्तरकारणत्व प्रतिपादकवाक्येन पुंलिंगान्तेनानन्दमयस्यैव परामर्शनोपपत्वात्। नच पुच्छब्रह्मणोपि पुंलिंगान्तशब्देन निर्देशः " तस्माद्वा एतस्मादात्मन " इत्यत्रास्तीति तदपेक्षएव ' स ' इति निर्देशोस्त्विति वाच्यं, तस्य व्यवहितत्वात । " तस्यैषएवात्मे " त्य व्यवहित पुंलिंगनिर्देशोप्यस्तीति चेत ? य एष प्राणमयादिः एष एष पूर्वस्य तस्यान्नमयादे श्शारीरआत्मेति हि त्वदभिमतयोजना, अनयारीत्या पूर्वपूर्व मयन्तरात्मतयोपदिष्टस्य शारीरत्वोपदेशो विज्ञानमयपर्यन्तं दृष्टः, अत आनन्दमयस्यापि विज्ञानमयंप्रति शारीरत्वोपदेश एवायं वाच्यइति नानन्दमयादन्यस्यात्रात्मेति निर्देशः । " तस्यान्नमयादेरेव प्राणमयादिरेव शारीरआत्मा, यः स्वस्मात पूर्वस्यान्नमयादेः पाश्चात्य " इति योजनायामपि उक्तन्यायेनानन्दमयस्यैव ' तस्यैष आत्मे " ति निर्देशः ।

अथवात- यः पूर्वस्यान्नमयस्य शारीरआत्मा तस्य प्राणमयस्य एष वक्ष्यमाणोमनोमय एव शारीरआत्मेत्यर्थः । " यः पूर्वस्ये " ति साकांक्षतया पूर्ववाक्यगतस्य " शारीर आत्मे " त्यस्य स्वरसतोनुषंगात । एव मुत्तरत्रापि । एवंच यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्यात्मानन्दमयः तस्यैव पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मैव शारीरआत्मेत्यनेन प्रतिपाद्यते । एवंच पूर्वपदाद्यव व्यवहितान्वया ध्याहारदोषोपि । एवंचात्मशब्देन पुच्छब्रह्मनिर्देशात स इति परामर्शोपपत्तिरिति । तन्न, अन्नमयंप्रति प्राणमयस्य शरीरित्वाप्रसिद्ध्या तदनुवादासम्भवात् । " अ-

न्योन्तर आत्माप्राणमय " इत्यनेन प्रसिद्धं तदिति चेत्? तर्हि " त- स्यैष एव " त्यादिवाक्यं व्यर्थं स्यात् । किञ्च आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्द शब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् " आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् " " आनन्द मयमात्मान मुपसंक्रम्ये " ति आनन्दानन्दमयशब्दयो रेकार्थत्वेनानन्द मयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । एवं श्रुतिस्वारस्यसिद्धं आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं सूत्रकारोप्याह " आनन्दमयोभ्यासा " दिति ।

यदुक्तं उपक्रमोपसंहारयो रानन्दमयाप्रवर्तिनेदं प्रकरणमानन्द मयएव पर्यवसितमिति । तन्न, असिद्धेः । उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिपन्न ब्रह्मणएवानन्दमयत्वात् । नचानन्दमयशब्देन कीर्तनमुपक्रमोपसंहा- रयोर्नास्तीत्यतत्परत्वं, तथा सति " आत्मन आकाश " इत्युक्तात्मनोपि ब्रह्मान्यत्व प्रसंगात् । आत्मशब्दोपक्रमोपसंहाराया भूमविद्याया भूम तात्पर्यकत्वाभावप्रसंगात् । यदि च " तस्मा द्वा एतस्मा " दिति ब्रह्म भेदप्रतीतेः भूम्निप्राणातिवादिव तादात्म्योक्तयाभूमपरता, तदा इहा प्यन्योन्तर आत्मेत्यात्मान्तरोपदेशाभावादानन्दमयपरत्व मवसीयताम् ।

यच्चोक्तं विकारार्थस्य मयटो नुपपत्तिरिति । तदेतत्प्रजल्पतो जिह्वां सूत्रकारएव लुनाति " विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्या " दि ति । नच विकारप्रायपाठान्मयटो विकारार्थत्वम् । विज्ञानमयेमयटः स्वार्थिकत्वात् । स्वयैवाहं बुद्धिविषयस्य विज्ञानस्यैव विज्ञानमयत्वाभिधानात् । जीवेपि विकारत्वस्यासम्भवाच्च, तस्यानादित्वात् । नच प्रतिबिम्बात्मकस्य बिम्बब्रह्माधीनाग्रिमक्षणसत्ताकतया तद्विकारत्वमितिवाच्यं, एतावता विकारत्वासिद्धेः । लक्षणायान्तु प्रायपाठभंगएव । त्वदुक्ततादधीन्यं च ब्रह्मण्यपि सम्भवति, अनादेर्ब्रह्मणोपि उत्तरक्षणसत्तायाः पूर्वक्षण सत्ताधीनत्वात् । नचानन्दस्वरूपत्वात् प्राचुर्यासम्भवः, " आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान् " इति व्यतिरेकनिर्देशेन जीवस्यज्योतिषः प्रभारूपज्यो तिराश्रयत्ववदानन्दरूपस्यापि ब्रह्मण आनन्दाश्रयत्वात् । नच ले-

हातो दुःखान्वयापत्तिः, मयटः प्रकृत्यर्थातिशयमात्रवाचित्वात् । स चातिशयः क्वचित्समानाधिकरण सजातीयापेक्षया, यथा ब्राह्मणमयो ग्राम इति । क्वचिदाश्रयान्तरगत सजातीयापेक्षया, यथा तेजः प्रचुरो गभस्तिमानिति । इह च दुःखसम्बन्धस्य ब्रह्मणि बाधितत्वात् जीवगत सुखमेवप्रतियोगि । अत एव मयडभिप्रेतः जीवानन्दापेक्षयोत्कर्षो नन्तरमेवानन्दवल्ल्यां व्याख्यायते । हेत्वन्तरमप्याह सूत्रकारः "तद्धेतुव्यपदेशाच्चे" ति । "कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दोनस्यात्, एषह्येवानन्दयाती" ति प्रकृतमानन्दमयं पुंलिङ्गेनैतच्छब्देन परामृश्य जीवाना मानन्दहेतुत्वं व्यपदिश्यते । अत एवानन्दयितव्या जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । एवं श्रुतिन्यायै रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रतिष्ठाप्यमाने आनन्दमयाधिकरणं दूषयतां शंकरादीनां ब्रह्मविद्द्रोहादन्य त्किमपि प्रयोजनं नवीक्षामहे ।

यदाह वाचस्पतिः – "प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयबंधनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरेपक्षे प्रायपाठस्यबाधनं ॥ "; मयड्विकारप्राचुर्ययो मुख्यो ब्रह्मशब्दश्च परब्रह्मणि । अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थएव मुख्यो नमयडर्थे । पूर्वपक्षे यत् त्रितयबंधनम् ; ब्रह्मणोविकारत्वाभावात्, प्राचुर्येच दुःखान्वयप्रसंगात्, अल्पत्वनिवृत्तिरानन्दमयपदेन लक्षणीया । अवयवपरपुच्छपद समानाधिकरण ब्रह्मपदमप्यवयवपरतया व्याख्येयम् । " यदेष आकाशआनन्दोनस्या " दित्यभ्यस्यमानानन्दपदेनच मयडर्थोलक्षणीय इति ॥ तत्र मयडुपपत्तिरुक्तैव । पुच्छावयवेन ब्रह्मणो रूपणे ब्रह्मशब्दस्य कुतोलक्षणा । आनन्दपद मप्यानन्दमयस्य स्वरूपतोप्यानन्दत्वं मुख्यतएवघटतइति । अहो नु खलु भ्रान्तेरपर्यनुयोज्यता, गर्हितोप्यहमर्थ भेदगमकवाचामतीतावपि तदर्थं " योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति " रिति श्रुति मुदाहरन्ति । जीवस्य रूपा द्वैतसिद्धपर्यन्त तदुदाहरणं निष्प्रयोजनं, तत्र कस्यापि वि-

प्रतिपत्त्यभावात् । "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने" त्यत्रापि कर्तृजीववैलक्षण्य न्नप्रतिपाद्यते । जीवविलक्षण परमात्मपरत्वमेव षष्ठप्रपाठकस्योच्यते । "प्राज्ञेनात्मने" त्यत्रात्मशब्दो न स्वपर्यायः । 'द्वा सुपर्णे' ति श्रुतिरपि जीवस्य भोक्तृभेदप्रमाणं, आत्म परमात्मपरत्वात् । नच तयोर्भेदे "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती" ति श्रुतिविरोधः, नह्य भेदोवेदन साध्यइत्यनुन्मत्तोब्रवीति । भेदपक्षेतु एव कार इवार्थः, "इववद्वेव मेवचे" ति निघण्टुपाठात् । अतो "निरंजनः परमं साम्य मुपैती" ति श्रुतिसमानार्थतया सम्यगेवश्लिष्यते । नचैक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा ऽसम्भवः, सर्वप्रकारके ब्रह्मणिज्ञातएव सर्वज्ञानसम्भवात् । पिप्पलादनंच नान्तःकरणस्य, तस्यैव संसारप्रसंगात् । किन्तु तद वच्छिन्नस्या ऽत्मन एव । जीवस्य भोक्तृत्व मनुभवसिद्ध मिति हि त्वया भिहितम् । ततश्च तत्तोन्यत्वेन प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मैवस्यान्नतु जीवः । पैंगिरहस्येसत्वशब्दो जीवपर एव, "सत्वमस्त्रीतु जन्तुष्वि" त्यमराभिधानात । जन्तुश्च चेतनः, 'प्राणीतु चेतनोजन्मी' त्यादि पाठात् । क्षेत्रज्ञोपीश्वरएव, "योस्यात्मनः कारयितातं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षत" इति मानववचनात् । शारीरोपीश्वर एव, जगच्छरीरकतया तस्यैव श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसाया श्शारीरकाख्याभिख्यद्भिरपि । उपद्रष्टृत्वमपीश्वरस्यैव, जीवस्यद्रष्टृमात्रत्वात्, तद न्ह्यक्षावरूपस्य उपद्रष्टृत्वस्य ब्रह्मण्येवसम्भवात् ।

यच्च उक्तं "येनेति तृतीयानोपपद्यत" इति । तत्र किं "तयो रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तिसत्व" मित्युक्तत्वात सत्वान्तरमेव "तदेत त्सत्वं येने" त्यत्रोपदिश्यते ? उत तदेव ? नाद्यः, "द्वा सुपर्णा" इत्यत्र जीवपरमात्मोपदेश विरोधात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति चेत्? सम्यगभ्यस्त स्त्वया वृषलोद्वाहमन्त्रः, येन विप्पलादत्व स्वप्नदर्शनरूपे भोगे करणत्वात न कर्त्तेति ब्रूषे । मनसश्च प्रमाणत्वेन करणत्वं त्वया नंगीकारात् ।

यदुच्यते- अहमर्थोनात्मा, सुषुप्तिमोक्षयो रननुवर्तमानत्वात् । मोक्षे च तदनुवृत्तावज्ञत्वादिप्रसंगाच्च । अतश्चैतन्यमात्रमात्मा । तत्रानिदमि चैतन्ये निरुपाधिरहम्भ्रमः । कर्तृत्वादिस्तुसोपाधिः, सर्पलौहित्यव. ..त्क्रमादिति । अत्रब्रूमः — सुषुप्तौ तावदहमर्थाननुवृत्तौ पुनः प्रतिसन्धानानुपपत्ति प्रसङ्गः । नह्यहमर्थान्तरेणानुभूतमर्थमहमर्थान्तरं स्मर्तुमलं, अति प्रसङ्गात् । सुषुप्तावपि तदनुवृत्तौ तदानीमपि तत्प्रकाशप्रसङ्ग इतिचेन्न;- विद्यमानस्य प्रकाशानियमानभ्युपगमात् । तदानीमप्रकाशेपि तदनुवृत्तौ किं प्रमाणमिति चेन्न; - पूर्वोत्तरवर्त्यहमर्थ प्रतिसन्धानबलादेव मध्येपि तत्कल्पनात् । पूर्वोत्तरकालावच्छिन्न मध्यकालकल्पनेना स्वाप्सामितीदानीतन कालानुसन्धानव दिदानी मतीतकालावच्छिन्नाहमर्थस्यापि प्रकाशोपपत्तेः ।

(अननु वर्तमानत्वादिति) आत्मातु नित्यइतिभावः (मोक्षेचेति) संसारदशाया महमर्थस्या ज्ञानव्याप्तेरितिभावः । सुषुप्ता वनुवर्त्त मानावे तत्प्रकाश प्रसंगइत्यपि विवक्षितम् । (कर्तृत्वादिरिति) कर्तृत्वादि धर्मोन्तःकरणोपाधिक इत्यर्थः (सुषुप्ताविति) तथाच हेत्वसिद्धिरितिभावः (अतिप्रसंगादिति) देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेन - स्मरणप्रसंगादिति भावः (विद्यमानस्येति) यद्यपि तदाप्रकाश इष्टः, तथाप्य भ्युपेत्येदम् । (तदानीमित्यादि) " सुषुप्तौ तावदि " त्यादि स्वकीयन्यायवरत्वाद् प्रमाणप्रश्नोपपत्तिः । प्रतिसंधानं- प्रत्यभिज्ञानम् । ननु स्वापदशायां स्वापकालस्या स्फुरणेनेदानीं तत्प्रतिसन्धानाभावात्कथं तत्कालावच्छे· देनाहमर्थस्य कल्पनमित्याशंक्य कल्पित कालविशिष्ट स्वापानुसन्धा· नवद् कल्पित कालविशिष्टाहमर्थ कल्पनमप्युपपद्यत इत्याह (पूर्वो त्तरेति) पूर्वोत्तरकालावधिकत्वं विवक्षितम् । अहद्वंयस्य तत्पन्तरि· तत्व व्यापका मद्ध्यकालकल्पनमिति भावः । (इदानीन्तनेति) इदा

मन्ये चाहमर्थाभावे संस्कारधाराभावात्प्रतिसंधानाभावप्रसंगश्च । संवित्स्व रूप मविद्यास्वरूपं वा तदाधारोभवत्विति चेन्न;- तयोरपि तदानीमनु वृत्तौ प्रमाणाभावात् । नहि ज्ञातारमंतरेण ज्ञानमज्ञानं वास्थातुमलं । अन्य था घटादिष्वपि तदवस्थितिप्रसंगात् । ज्ञानाभाव स्तत्रापि विद्यत इतीष्टःप्रसंग इतिचेन्न;- भवदभिमतभावरूपाज्ञानस्य तत्र प्रसज्यमा नत्वात्, तस्यच तन्निष्ठत्वेन त्वया नभ्युपगमात् । नच संवित्स्वरूपस्य संस्काराधारत्वं, निर्विकारत्वनिर्विशेषत्वविरोधात । नाप्यविद्यास्वरूपस्य, तथा सति तस्यैव ज्ञातृत्वप्रसंगात् । नह्यन्यगत संस्कारेणान्यस्य स्मृतिः सम्भवतीत्युक्तं । उपादानोपादेयभावा दुपपद्यत इति चेन्न;- क्षणभंगनयप्रसंगात् । सत्कार्यवादाभ्युपगमेनाविद्या तद्विवर्तयो रेकत्वा दुपादानं संस्कार उपादेये कार्यकर इति चेन्न;- उपादानो पादेययोः काल्पनिकैक्यस्य सौगतमतेपि सत्वात ; परमार्थैक्यस्य

नीन्तनकाळे नुसन्धानमिति समभीसमासः । तदानीन्तन काळा वच्छिन्नतया स्वापानुसन्धानयदित्यर्थः । (तयोरिति) त्वदभिमत निराश्रयसंविद ज्ञानयोरित्यर्थः । बाधकमप्याह (नहीति) जानामि नजानामीति ज्ञानसमानाधिकरणतया नुभूयमानमज्ञानं नाज्ञातरिसंभ- वीति भावः । अनुवृत्ति मभ्युपेत्यापि दूषयति (नचेति) आत्मनो ज्ञातृत्वाभावोपपादनार्थ त्वदुक्तया रीत्या संविद एव वस्तुपापत्त्या निर्विकारत्वविरोधा दित्यर्थः (निर्विशेषत्वेति) नच मिथ्यात्वेनपरिहारः, तथापि तस्या एव ज्ञातृत्वप्रसंगा दितिभावः (इत्युक्तमिति) अह मर्थान्तरगतानुभवेनाह मर्थान्तरे स्मृत्यसम्भवोक्त्या इदमप्युक्तमायमि- त्यर्थः । (क्षणभंगेति) तत्रापि कार्यकारणभावेन उपपादनसम्भवात् प्रतिसन्धानानुपपत्त्याक्षणिकत्वदूषणं नस्यादित्यर्थः (सत्कार्येति) कार्य कारणयोर्भिन्नत्वात क्षणभंगे प्रतिसन्धानानुपपत्तिः, अत्रतु न तथेतिभावः (परमार्थेति) नच धर्मिसमसत्ताकमैक्यमस्तीति वाच्यं, अन्तःकरणान्तर-

त्व मतेऽप्यभावात् । किञ्च सुषुप्तिकाले संविदविषयो सद्भावे प्रमाणं ? सुप्तोत्थितस्य सुखमहं मस्वाप्समिति परामर्श इति चेन्न, तेन सुखस्वाप विशिष्ट तदानीन्तनाहमर्थस्यैव विषयीकरणात् । इदानींतना हमर्थप्रकाशेन तदुपलक्षणमितिचेन्न, - इदानींतन सुखसंविद्वर्या तदानीन्तनस्वापविशिष्टाहमर्थोपलक्षणं किं न स्यात् ? तदानी महमर्थप्रकाशाभावे कथं तत्परामर्श इति चेत् ? कथन्तदानीमज्ञान सुखसाक्षिसंवित्प्रकाशाभावे तत्परामर्शः ? तत्परामर्शादेव तदा तत्प्रकाशोऽपि कल्प्यतइति चेत् ? तथाहमर्थप्रकाशोऽपि कल्प्यतां । उप लम्भविरुद्ध तत्कल्पनमिति चेत् ? कोयमुपलम्भः ? एतावन्त कालं नर्कि

स्याप्य विषयोपादानकत्वेनातिप्रसंगा दितिभावः । संविदविद्यानुवृत्ति प्रमाणाभावं पूर्वोक्तं प्रपञ्चयितु पृच्छति (किंचेति) (सुप्तेति) सुख मनुभवन्नहं मस्वाप्समितीति सुखमस्वाप्समित्यस्यार्थः, नज्ञास्वाप्समित्य विद्यापरामर्शः, सुखमिति संविद् इत्यर्थः । तथासाय स्मदिष्टमेव सिद्धमित्याह (तेनेति) सुप्तेनस्वापेनचेत्यर्थः (इदानीन्तनेति) इदानीमहमर्थस्य प्रकाशात्तस्य च स्वापसुखाश्रया त्माभेदाद्धयाधाव तथाप्रतीत्युपपत्ते रित्यर्थः । (तदुपलक्षणमिति) अहमर्थो-पलक्षणम् । अतत्कालीनतया व्यावर्त्तकत्वादुपलक्षणत्वोक्तिः । अहमर्थव्यावर्त्तकत्वात् तत्तादात्म्याधिष्ठान संविद्व्यावर्त्तकाभाव (इदानींतन सुखेति) इदानींतन सुखतत्संविद्धिशिष्टात्मनि तदानीन्तनस्वाप विशिष्टाहमर्थस्याद्ध्यासा त्तथाप्रतीति विचित्रस्यादितिभावः । एवमर्थोप लक्षणत्वे निरस्ते तदानीन्तनाहमर्थ परामर्शोयमितिविसिद्धं, तत्रस्वापेहमर्था वगमेऽपि तदप्रकाशात् नतस्यायं परामर्श इत्याशङ्क्य (तदानीमिति) (अज्ञानेति) अज्ञान सुखसाक्षिणः संवित्प्रकाशस्यचाभावे कथमज्ञान सुखसंविदां परामर्शइत्यर्थः (परामर्शादेवेति) तथा परामर्शादित्यन्वयः । सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शादित्यर्थः (कल्प्यतामिति) सुखमहमस्वाप्स

चिदह मज्ञासिषमित्येवं रूप इति चेत्? तर्हि तत एवाज्ञानसुखसाक्षिसंवित्प्रकाशकल्पनमपि विरुध्येत। उपलम्भस्य बाह्यविषयवेदन निषेधरूपत्वात् तत्कल्पन मुपपद्यत इति चेत् ? समः समाधिः । मामप्यहं न ज्ञातवानित्युपलम्भो विरोधीति चेत् ? कस्य विरोधी? किमह मर्थस्य, उत तत्संवेदनस्य, उत वेदनमात्रस्य? न प्रथमः, अतद्रूपत्वादुपलम्भस्य । नह्येतावन्तं कालं नाह मभूव मिति कश्चित्प्रतिसन्धत्ते, अपि तु विद्यमान मपि मां नज्ञातवानिति । न द्वितीयः, एतावन्तं कालं न ज्ञातवानित्यनेन संविदप्यपि न ज्ञातवानिति सवित्संवेदनस्यापि निषेधप्रसंगात । स्वप्रकाशेन तदा तत्प्रकाशनम, निषेधस्तु विषयप्रकाशस्येति व्यवस्थेति चेत? तुल्य महमर्थेपि। अत एव न तृतीयः; स्वपक्षोन्मूलनप्रसंगात् । "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यय मह

मित्यत्र सुखादेरिवाहमर्थस्यापि भानाविशेषादितिभावः (तदिति) अहमर्थप्रकाशकल्पनमित्यर्थः (तत्कल्पनमिति) अज्ञानादि प्रकाशकल्पनमित्यर्थः (समइति) अहमर्थस्याप्य बाह्यत्वादितिभावः । किमर्थविरोधितया उपलंभ विरोधिता ? उत साक्षादेवेति पृच्छति (कस्येति) (निषेधप्रसंगादिति) नज्ञात वानिति सामान्यनिषेधस्य याव द्विशेषविषयत्वादितिभावः (निषेधस्त्विति) प्रत्यग्व्यतिरिक्तं विषयशब्दार्थः (तुल्यमिति) मामप्यहं न ज्ञातवानिति निषेधेपि द्वयस्वाधाकारेणा हमर्थोल्लिखविषय इति भावः (अत एवेति) विशेषनिषेधरूपतया अतद्रूपत्वात्, एतावन्तं कालं न किंचिदज्ञासिषमिति परामर्शाविरोधाच्चेत्यर्थः । (स्वपक्षेति) अज्ञानसंविदोः प्रकाशस्यापि निषेधप्रसंगादित्यर्थः (नाहेति) अत्र न जानातीति प्रकाशनिषेधः प्रकाशकल्पना

मस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाश मेवा पीतो भवती" ति सुषुप्तविषयश्रुत्या तदानी महमर्थप्रकाशकल्पनं विरुध्यत इति चेत्? तर्हि "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्य किंचन वेदनान्तर" मिति तद्विषयश्रुत्यैव सवित्सुखादिप्रकाशकल्पन मपि विरुध्येत, अविशेषात् । तथापि तदानीन्तनमज्ञान मनुभूत मननुभूतं वा? पूर्वत्र संविदोपि प्रकाशसिद्धि, स्वप्रकाशत्वात्, उत्तरत्राज्ञानप्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति चेन्;- तदानीन्तनकालस्येव तदानीन्तनाज्ञानस्यापि तदानीमेव कल्प्यमानत्वेन तद्विषयप्रतिसन्धाना[न]भ्युपगमात् । तथापि प्रात र्गजाभावादिन्येन तदानी मधिकरणोपलम्भोवश्यम्भावीति चेन्;- इदानी मेव कल्प्यमाने मध्यकालवर्तिनि स्वात्मनि योग्यस्मृत्यभावेन ज्ञानाभावस्यापि कल्पनोपपत्तेः । तदानी मधिकरणोपलम्भस्यावश्यंभावेपि अह

विरोधीत्यर्थः (तर्हीति) संवित्सुखादेरानन्दरूपत्वा दित्यर्थः (तथापीति) तथाच प्राज्ञेनात्मनेत्यादिश्रुते न किंचिदज्ञासिषमिति परामर्शस्य चाज्ञानसंविद्व्यतिरिक्तविषयतया संकोचः कार्यः, नाज्ञासिषमिति प्रतीते रन्यथोपपादयितु मशक्यत्वादिति भावः । नन्वेव महमर्थप्रतिसन्धानानुपपत्त्या " नाह खलु न वाह " मित्यादिश्रुते न किंचिदहमवेदिषमिति परामर्शस्य च संकोच स्स्यादिति वाच्यं; पूर्वोक्त रीत्या ह्यमर्थोपलक्षणसम्भवात् । अज्ञानस्य तिदानीं अननुभवेन उपलक्षणासम्भवात् परामर्शस्यैव बाध्यत्वात् (तदानीमेवेति) तद्बोधकाल एवेत्यर्थः । ननु स्वरूपादे रधिकरणस्य प्रागननुभूतस्येदानीं स्मरणेन तत्र गजाद्यभावकल्पन मस्तु, इदत्वननुभूतस्या ज्ञानाधिकरणस्य स्मरणाभावे कथं तत्राभावकल्पनं, इत्यज्ञानाश्रयसंविदनुभव आवश्यक इति शंकते (तथापीति) (इदानीमिति) पूर्वोत्तरजाग्रद्द्वयावच्छिन्ने यमत्यभिज्ञया मध्येपि सत्त्वस्य कल्पनेन तदानीं ग्राम्यत्वे नियमत स्वद्व्रतया स्मर्तव्यस्य तथा स्मृत्यभावेन ज्ञानाभाव [illegible] (तदानीमिति) इद प्रतिसन्धीयत इापनेन मतीति

मर्थस्यैव प्रकाशकल्पना युक्ता । अहम ज्ञातवानिति स एवाज्ञानाश्रय तया प्रतिसन्धीयते । अतो न कथचिदपि सुप्तावहमर्थाभावोवक्तु मपि शक्य. । अहमेव पूर्वं सुप्त, तथाप्यहमर्थ स्तदानीं नास्तीति स्व वचनविरोधा च । मुक्तावप्यहमर्थानुवृत्ति प्रागेव श्रुतिरशा दर्शिता । नच मोक्षे अहमर्थानुवृत्ता वज्ञत्वप्रसग, तथा सति सविदनुवृत्तावपि तत्प्रसगात् । यथावाथितस्वरूपप्रकाशो नाज्ञत्वादिहेतु, अपितु तद्विरुद्ध एवेति चेत्? तुल्यम् । यदि च मोक्षे ऽहमर्थो नस्यात् मोक्षशास्त्र स्याधिकार्यभाव स्यात् । नहि स्ववधाय स्वयमेव बुद्धिपूर्वकारी प्रवर्तते । अहमर्थस्य चात्यन्तविनाशो मोक्षे भवद्भि रिष्यते । सविदात्मन स्वस्य च विवेकाग्रहात् प्रवर्तते इति चेत् ? तर्हि स्वविनाशे

मात्रं विवक्षितम् । नच श्रुतिविरोधः, नाह्यहमिति न जानातीति श्रुतिः, किन्तु अय मह मस्मीति न जानातीति, तत्राय मस्मीत्यनेन मनुष्यत्वादिरूपेण प्रतीतिरेव निषिद्ध्यत इति स्वरसतः प्रतीयते । यथा " कश्चिद्वा अस्मा ल्लोकात् प्रेत्य आत्मानं वेद अय मह मस्मीति, अथ यो ह वै त मग्निं सावित्र वेद स एवा स्मा ल्लोकाव प्रेत्यात्मानं वेद अय मह मस्मी " त्यादौ । नच मामप्यह न्न ह्यायानि त्यनुभवविरोधः, न बाह्य किंचन वेदनान्तरं- न किंचिदह मवेदिष मिति श्रुत्यनुभवविरोधस्य सवित्प्रकाशपक्षेपि तुल्यत्वात् (तथासतीति) ससारदशायां सविदोप्यज्ञानव्याप्ते रिति भाव (यथावस्थितेति) हेतुशब्दो व्याप्यपर (तुल्यमिति) नाह मर्थो व्याप्य, किन्तु यथावस्थितविपरीतप्रकाश एवेत्यर्थः । ननु सुषुप्तिदशाया मिव मक्ती- नो हमर्थ स्सूक्ष्मरूपेण वर्तता मित्यत्राह (अहमर्थस्य चेति) मुक्तौ निरन्वयविनाशएव त्वयाहमर्थस्येष्ट इत्यर्थ. (सविदात्मनइति) स्वाभिन्नतया ज्ञातसविदोनित्यत्वाज्ञानात प्रवर्ततइत्यर्थ (तर्हीति)

संविदो विनाश मभिमन्येत । सच स्वविनाश एवेति मन्यमानो न प्रवर्तेतैव । स्वाभाविकस्थानभ्रमात् प्रवर्तेत इति चेन्न;- फलस्वरूप मजानत स्तदर्थित्वायोगे नोपायानधिकारात् । अहमर्थस्थितिमपेक्षमाणस्य च भवन्मते नित्य संसारप्रसंगात् । अह मर्थस्थितिभ्रमेण प्रवृत्तस्याप्यद्वैतज्ञानोदयसामर्थ्या देवानिच्छतो प्यहमर्थ विनाश इति चेत्; तथा सति राज्यकामस्य शिरश्छेदवदपवर्गः स्या दिति सम्यक् पुरुषार्थपरत्वं शास्त्रस्य समर्थितं भवति ।

अस्तु तर्हि आध्यात्मिकादिदुःखत्रयाभिघातवशा त्तदविनाभूताहमर्थ स्यापि विनाशोभिमतइति । तदपि मन्द, "तमेव विद्वानमृत इह भवति, तमेव विदित्वाति मृत्यु मेति" त्यादिभि र्मृत्युतरणहेतुतया श्रुतस्य ब्रह्मवेदनस्य साक्षा न्मृत्युहेतुत्वप्रसंगात् । "अमृत भवति, सर्वहपश्यः पश्यति" इत्यादिभि र्विरोधप्रसंगा च ।

भेदाग्रहइत्यर्थः (फलेति) अविद्याग्रन्थिविद्धस्य त्वन्मते मोक्षत्या दितिभावः (नित्यसंसारेति) अहमर्थस्थिति मपेक्षमाणस्य तद्विरुद्ध मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपपत्ते र्नित्यसंसारप्रसंग इत्यर्थः । मोक्षेप्यहमर्थ स्थिति भ्रमेण तत्साधनेप्रवृत्तस्य मोक्षस्तेत्स्यतीत्याशङ्कते (अहमर्थेति) (तथासतीति) स्वस्यैव नाशे स्वसम्बन्धितया काम्यमानपुरुषार्थस्या सिद्धेरेव न्यायावतारइतिभावः (तर्हीति) संसारोह्यनिष्टत्वाद् मृत्यु रित्युच्यते, अतःस्वनिवृत्तिरपि स्वरूपसुखोच्छेदकत्वेनानिष्टतया न्मृत्यु रेवेत्यर्थः (अमृतेति) विनष्टस्यमेदितुरहमर्थस्य ब्रह्मभाव सर्वदर्शन

अस्तु तर्हि ज्ञप्तिरूप एवात्मा मोक्षशास्त्राधिकारीति चेन्न;- तस्य ज्ञातृत्वभन्तृत्वाद्यसम्भवेन श्रवणमननाद्ययोगात्, नित्यमुक्त स्वभावतयाऽ पवर्गार्थित्वासम्भवाच्च । ज्ञातृत्वदुःखित्वाध्यासा त्सर्व मुप पद्यत इति चेन्न;- तदध्यासप्रलापाना मन्यत्रोत्सारितत्वात् ।

एतेनात्मनोपवर्गार्थमहमर्थरूपो ज्ञाता प्रवर्तत इति च प्रयुक्तं, दृष्टा दृष्टरूपप्रयोजनान्तर मन्तरेण परार्थ स्यानर्थस्य परमकारुणिकै रप्य नभ्युपगमात् । तदेतत्प्रियनमोज्जीवनार्थं मुण्डोपहारत्वदित्यायातम् । अपि च - यद्यहमर्थो नात्मा कथ मनात्मनि देहे ऽहंबुद्धिः देहात्मभ्रम इत्यु च्यते? साहि त्वत्पक्षे देहाहंकारभ्रम इत्यभिधीयेत । आत्माहंकारयो रैक्यभ्रमा देहाहंकारभ्रम एव देहात्म भ्रम इति चेन्न;- तद्भ्रमस्याद्याप्य सिद्धेः । संविद्रूपस्यचाहंजानामीत्यादिना तद्धर्मभावादिविरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयमानस्याहमर्थेन देहेन वा तादृशभ्रमप्रसंगाभावात् । ततश्च देहा त्मवादनिराकरणप्रयासोपि निरर्थकः स्यात् , देह श्चैतन्यमिति चार्वाकै रप्यनंगीकारात् । देहस्याहन्त्वचेतनत्वादिप्रतिक्षेप एवहि तैः प्रतिक्षिप्यते ।

भावयोरसम्भवादितिभावः (ज्ञातृत्वादिति) ज्ञातृत्वादिस्वरूपायोग्यस्य श्रवणादिक मसम्भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन ध्यातृत्वापरपर्यायं धि ज्ञातृत्वं विवक्षितम् । ज्ञातृत्वमत्र श्रोतृत्वं, श्रवणेजानातेः श्रुतौ प्रयो गात् (सर्वमिति) श्रवणादिकं अपवर्गार्थित्वंचेत्यर्थः (एतेनेति) वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः (आत्माहंकारयोरिति) अहमिति आत्माहंकारयो रभेदाद्धयासा दहंकृशइत्यत्रापि देहेहंकारतादात्म्यवत् आत्माभेदोपि प्रती यतइत्यर्थः (तद् भ्रमस्येति) अहंकारात्मभ्रमस्य तदधीनदेहात्मभ्रमस्य चेत्यर्थः । एवदेवोपपादयति (संविदिति) परेण संविदएवात्मतयां·

अन्यथा तेषा सिद्धसाधनात् । यदि चाहमर्थो नात्मा, तस्य प्रत्यक्त्व मपि न स्यात्, अहम्बुद्ध्यैव प्रत्यगर्थस्य परागर्था द्विवेकात् । "युष्मद स्म प्रत्ययगोचरयो" रित्यादि हि भवदीयभाष्ये प्युक्त । नन्वहमर्थविषये शद्वय मस्ति, तत्र तत्प्रकाशाश प्रत्यक्पदार्थ., तदधीनप्रकाशोह-न्त्वाशः परागर्थ, इद रजत मिति भ्रमे शुक्तिरजताशभेदवदिति । तद प्याशामोदकमात्र, इदप्रत्ययेपि कश्चि त्प्रत्यगशोस्तीति निष्कर्षप्रस गात् । उपलम्भनिरुद्ध स इति चेत्[2] तुल्य । अहम्प्रत्ययविषयेपि

गीकारात तस्याश्चाहमर्थधर्मतया प्रतीयमानत्वेनाहमर्थभेदाप्पाद स्त दधीनो देहभेदाद्धयासश्च नसम्भवतीत्यर्थ• (अन्यथेति) चार्वा कैश्चैतन्यस्य देहधर्मतयांगीकारा दितिभावः (नन्विति) अहं बुद्धि विषयत्वं परागर्थात भेदप्रयोजक न्नभवतीतिभावः (इदम्प्रत्ययेपीति) प्रत्यगंशोहमर्थः, तेन तत्रापि सत्वएव प्रत्यगंशत्वादिष्टापत्तिरिति परास्तम् (उपलम्भेति) इदमह न्नभवतीत्युपलम्भ विरोधादित्यर्थः । (तुल्यमिति) अहमिदन्नभवामी त्युपलम्भविरोधा न्नाहंप्रत्ययविषये इदमश इत्यर्थः (अहंप्रत्ययेति) परेणपरस्य अयमित्येवानुमानादित्यर्थः ।

यदप्याह नवीनः –

युक्तितोप्यहङ्कारातिरिक्त आत्मासिद्ध्यति । तथाहि – अहमनुभवविषयो ऽन्तःकरणा तिरिक्तोहमिति ज्ञानविषयो वा स्वप्रकाशान्योवा, न स्वद्रष्टा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकोवा, दृश्यत्वाद, स्वप्रकाशतया नधिकरणत्वाद्वा ; घटादिवत् । अहमनुभवोहमिति व्यवहारहेतुप्रकाशः । नच पराभिमतात्मत्वेसिद्धसाधनं, पक्षतावच्छे-दकैक्ये अंशतःसिद्धसाधनस्या दोषत्वात । मतान्तरेतु विषयपदस्य विशेष्यपरत्वान्न सिद्धसाधनम् । नच ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिः, वृत्तिज्ञान विषयतापामन्तःकरणे साध्याव्यापकत्वात । प्रकाशान्यस्या[स्य त्व] स्मन्मते

निरधिकरणत्वेन तदनाश्रयत्वासिद्धेः । नच प्रकाशात्यन्ताभावाश्रयत्वं, साधनव्यापकत्वात् । सुषुप्त्यादौ ज्ञानानाश्रयत्वस्यात्मावा प्रयोजकत्वेन तदनाश्रयत्वस्याप्यनात्मत्वे अप्रयोजकत्वात् । नन्वह मनुभवातिरिक्त प्रकाशमात्रविषयत्वमुपाधिः; अहमनुभवविषयत्वा दन्यदीयपरोक्षज्ञानविषयत्वाच्च पक्षस्यसाधनव्यापकता , अतोह मनुभवातिरिक्त पदं मात्रपदंचेति चेन्न;- देहादौ साध्याव्यापकत्वात् । उपाध्येकदेशस्य साधनस्यवाधवेन तस्तसाध्यंप्रति प्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वनिर्णयाच्च । किंचाह मनुभवविषयस्यात्मत्वे प्रतिशरीरं दुःखादिधर्मिणस्तस्यभेद आवश्यक इतिगौरवम् । तदतिरिक्तस्यतु भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवम् । नन्वाहमर्थान्यात्मकल्पनागौरवं, त्वयाप्यन्तःकरणात्मभेदस्वीकारात् । अहमनुभवगोचरस्या त्मत्वेतु विवादः । नचैव महमनुभवगोचरस्य ज्ञानाद्याश्रयत्वानुभवविरोधः, ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वनियमग्राहक प्रमाणाभावात्, आत्मग्राह्यत्वेनबुद्ध्यादीनां रूपादिवदनात्मधर्मत्वात् । नचैवं दुःखाद्याश्रयस्य तद्दृष्टभेदानुभव विरोधः, चैतन्यतादात्म्यारोपात् तदुपपत्तेः । नचोक्तानुमाना दुःखाश्रयस्यात्मभेदे सिद्धे तदभेदारोपो यमनुभवः, तद्भेदस्य त्वनुभवविरोधात् नानुमानात्सिद्धचतीति वाच्यम्; तथासति गौरोहमित्यनुभवविरोधात देहातिरिक्तात्मनोप्य सिद्ध्यापातात् । ममशरीरमितिप्रत्यक्षं कृतहानादिप्रसंगयुक्तिसहकृतं तदभेदप्रत्यक्षबाधकमितिचेत् ? तर्हि दुःखिनोममात्मेतिप्रत्यक्षं तद्दृष्टकस्य दुःखादे रतद्धर्मत्वनियमतर्कसहकृतं दुःखाश्रयस्यात्माभेद प्रत्यक्षबाधकमस्तु । अन्तःकरणमेवाहि अहमर्थः, तदवच्छिन्नचैतन्यं ततोन्यदिति ममात्मेति भेदप्रतीतिः । नन्वममान्तःकरणमितिधीर्मुख्या, ममात्मेति तूपचारोस्त्वितिवाच्यं ; दुःखाद्याश्रयाहमर्थभेदे गौरवस्योक्तत्वात् । अथवा ममात्मा ममान्तःकरणमिति प्रतीतिद्वयस्य भेदांशेबाधकाभावात यथार्थत्वम् । नचात्मनो न्तःकरणस्य वा एकस्य ममत्वाधिकरणत्वात्

प्रक्रान्तपुरुषप्रतियोगिकत्वात् । नच जीवस्य स्वरूपेण विलयोऽस्ति, प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । कृतहानादिप्रसंगात् । सत्सम्पत्तिविरोधाच्च । उपाधिलये जीवस्य तदभिमानिनोऽपि लयो भवति, सत्सम्पत्ति वाक्यानुसारेण पुरुषलयवाक्यस्य तथैवार्थवर्णनात् । तटस्थोपाधे. विलये ऽप्युपहिते लयबुद्ध्यदर्शनात् सउपाधि जीवतादात्म्यापन्नोऽह मभिमानगोचरः, तस्यैव लयः, अन्यथा जाग्रतीव सुषुप्तावप्यहमाकारपरामर्शः स्यात् । तथात्वे चाहमित्यभिमन्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शप्रसंगः, सुखमस्वाप्समिति परामर्शस्य चैतन्य(?)…

तथात्वे चाहमित्यभिमन्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शप्रसंगः, सत्यात्तु भवनियमात् जाग्रतिवदनुभवतया निर्णीतचैतन्यस्य तदापि सत्त्वात् । सुषुप्तौ चैतन्यस्याभावे सुखादिपरामर्शस्याप्यभावापातात् । नचान्तः[हं-कार]करणविनाशे प्रत्यभिज्ञानविरोधः, अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्य तद्विषयस्यावस्थात्रये ऽप्यनपायात् । उपाधावहंकारे प्रत्यभिज्ञानस्य जातिविषयत्वात् । अहं निर्दुःखः स्यामिति स्वापे प्रवृत्तिरपि अहमनुभवगोचरस्य चिदात्मनोऽद्वयत्वात् दुःखाश्रयस्य दुःखाभावार्थम् । किञ्च दुःखाभावस्यापि सुखविशेषत्वात् स्वापे दुःखाभावजन्यसुखस्य हंकारेऽनुपपत्तेः, नित्यधर्मरूपे तस्मिन् ज्ञानाभावाच्च, स्वरूपसुखाभिव्यक्त्यर्थं स्वापे प्रवृत्तिः । अहंकारात्मवादे तन्नसंगच्छते । नचानुभवस्मरणयो वैय्यधिकरण्यं, कृतहानाकृताभ्यागमौ वा; तदापि सूक्ष्मरूपान्तःकरणावच्छिन्न चैतन्यस्य सत्त्वात् वासनैवातिप्रसंगपरिहारात् । स्थूलरूपस्य नाशात् तत्कृतकर्मनाशेऽपि तत्फलस्य तदुपहितएव जीवे कालान्तरेऽपि सेवादिफलवत् सर्वज्ञेश्वरकर्तृकस्य नियमोपपत्तेश्च ।

ननु किं सूक्ष्मत्वं ? कारणात्मना प्रतिपत्तिरिति चेत् ? किं कारणमेव वर्तते, उत कार्यमपि ? आद्येनान्तःकरणसत्त्वं, द्वितीये नजाग्रदवस्थातो विशेष इति चेन्न;- सूक्ष्मतायां अनिर्वचनीयत्वेन भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपत्वस्यानुकूलत्वात् । नच तत्र प्रमाणाभावः, सतोऽसतो वोत्पत्त्यनुपपत्त्या " असद्वा इदमग्र आसी " दिति श्रुत्याच्च कार्यमात्रेवस्थाऽभ्युपेयत्वात् । अनभिव्यक्तरूपस्यैवात्रा सच्छब्दार्थत्वात् । तुच्छत्वे आ-

सीदिति विरोधात् ; परामर्शोविद्यावच्छिन्नस्यैवेति केचित्, तदापि न स्मृत्यसम्भवचोद्यावकाशः । नच मितत्वहेतोरसिद्धिः, परिच्छिन्न स्यात्म शब्दार्थत्वव्याघातात् । " यश्चास्यसर्व[न्त] न्ततोभावस्तस्मादात्मेति गीयते " इति वचनाच्च । नचात्मत्वं जातिरेव, तन्नानात्वसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेः । आत्मनानात्वे गौरवाच्च । परेषान्तु सुखमहमस्वाप्स मिति परामर्शोनुपपन्नः, अहङ्कारानुभवात् कादाचित्कस्य तदनुभवस्य सुषुप्तावसम्भवात्, नित्यस्यात्मान्यस्याभावात्, विषयस्यचास्व प्रकाशत्वादित्युक्तत्वात । सुषुप्तौ जाग्रतीवाहमित्यनुभवादर्शनाच्च चिद्रूपात्मत्वावृतत्वात , अभिव्यञ्जकान्तः करणाभावाच्च न तदा विशेष्यः प्रकाशते । तस्मादहमिति ज्ञानविषयो न स्वद्रष्टा, तस्मिन् प्रकाशमानेपि अप्रकाशमानत्वा दित्यनुमानमपि साधु । प्रकाशमानत्वं प्रकाशप्रयुक्त संशयाद्यगोचरत्वं,तदभावोप्रकाशमानत्वं । सुषुप्तावहंकारसंशयाभावो न स्वप्रकाशप्रयुक्तः, किन्तु धर्मिज्ञानाद्यभावात्, इति नविशेष्या सिद्धिः । नच ब्रह्मणि व्यभिचारः, स्वव्यवहारहेतुप्रकाशानाश्रयत्वस्य साध्यस्य सत्वात् । नच विशेषणवैयर्थ्यं, अहंकारस्यात्माभेदे तत्प्रकाशद शायां अप्रकाशमानत्वस्यायोग इति अप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वात् । पराभिमतात्मत्व निषेधात् ननिषेध्याप्रसिद्धि र्दोषः । परामृश्यमानात्मारोपात्तु अहंकारस्य परामर्शविषयताप्रतीतिः । अनुकूलतर्कस्त्वात्म नामयोजकार्थ। अत एवाहंकार आत्मा ज्ञानाश्रयत्वादिति न सत्प्रतिपक्षत्वम् । किंच जन्यज्ञानविवक्षाया मसाधारण्यं, अजन्यज्ञानविवक्षाया मसिद्धि श्च । नच जीवान्तरेश्वराभ्या मर्थान्तरता, गौरवात् । तद्भेदनिराकरणा र्थत्वात् एतस्य । देवदत्ताहमनुभवविषय स्तस्यैवाहमनुभवे प्रकाश मानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इतिवासाध्यम् , अतोनार्थान्तरतेति ।

अत्रोच्यते । पक्षतावच्छेदकैक्ये सतसिद्धसाधनस्यादोषत्व पक्षे घटादिव्यावर्तक विशेषणंव्यर्थम् । पक्षान्तरेच घटादिव्यावृत्त्यसिद्धिः, घटादिज्ञानस्याहंकारगोचरसंशय विरोधित्वेन घटमहमद्राक्षमिति त

द्रोचरस्मरणे व्यवहारादौच जनकत्वस्य स्वयास्वीकारात् । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यमेव तद्व्यवहारहेतुरिति पक्षेऽपि अहंकारावच्छिन्न चैतन्याश्रयस्य स्वाप्नार्थबुद्धिसुखदुःखादेर्व्यावृत्त्यसिद्धिः । तथाचांशतः सिद्धसाधनता । घटाद्यनुभव एव घटमहमद्राक्ष मित्यहंकार व्यवहारस्मरणादि हेतुरितिमते तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्वेन बाधः । अहंजानामीति प्रतीते र्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्व विषयत्वेन स्वया निर्वाहात् । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यं तद्बाधकमितिपक्षेऽपि तस्यप्रति बिंबोपाधि भूतान्तःकरण गतस्वाद्बाधः, प्रतिबिम्बस्योपाधिभूत दर्पणादिगतत्वात् । अहं त्वमादि पदजन्य शाब्दवृत्त्यवच्छिन्न प्रकाशाश्रयत्वात्साधनत्वमतेत्वमादिपदजन्य ज्ञानस्यापि परोक्षत्वादपरोक्षविशेषणेऽपि बाधएव । धर्मादौव्यभिचारश्च । प्रकाशरूपात्मनोनिराश्रयत्वेन त्वन्मते साध्याप्रसिद्धिश्च ।

यदुक्तं यं प्रतिज्ञानुमान स्वप्रमेयं साधयति तस्यसिद्धिरपेक्षिता, आचार्यास्येवेति । तत्र, परस्यपक्षस्य प्रकाशाश्रयत्व प्रसिद्ध्या तदुपजीव्य प्रत्यक्षानुमानस्य परंप्रत्येव तद्बाधकत्वायोगात्, आम्पनीरूपानुमानवत् ।

यच्च मुक्तिकाले नात्मपदार्थो नभवतीति साध्यम् । तदपि न, मुक्तिकालेनेति विशेषणवैयर्थ्यात् । नचात्मशब्दार्थकथनमेव तदितिवाच्यं, क्रममुक्तिपक्षे बाधात् । एकमुक्तिपक्षे मुक्तिकाला प्रसिद्धेः । नच मुक्तपाश्रयो न भवतीत्यर्थः, तदनाश्रयत्वेऽपि स्वमत इवात्मत्वसम्भवात् । अविद्या निवृत्तिरूपत्वाभावसाधनेतु बाधः ।

यच्च स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इति साध्यम् । तत्रपुरुषान्तरेणार्थान्तर । तत्र यदुक्तं द्रष्टृनेकत्वे गौरवात्नार्थान्तरतेति । तत्र, तथापि द्रष्टृत्वस्य साध्यं व्यर्थमधिकं । नच स्वेनैवार्थान्तरता, अहमनुभवविषयाणा बहूनां द्रष्टृत्वे गौरवात् । द्रष्टृरूपस्यात्मनः प्रकाशवत्वाभावात् बाधः । कल्पितभेदेन

वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वमस्तीति चेत ? तर्हि पुरुषान्तराहमर्थस्यापि वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वात सिद्धसाधनं केनापि दुर्वारं । परमार्थत. प्रकाशाश्रयत्वसाधने बाधएव । अप्रयोजकत्वंच । नचाहमनुभवविषयस्या त्मनो प्रतिशरीरं सुखादिधर्मिण स्तस्यभेद आवश्यकइति गौरवं, तदारीति यतस्य भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवमितिवाच्यं; प्रत्यक्षादि सिद्धस्य द्रष्टा त्मभेदस्यौपाधिकत्व सद्विलक्षणत्व कल्पनायां द्वयोरहंप्रतीतिविषयत्व कल्पनाया मप्रसिद्धत्रैक्य कल्पनायां प्रत्यह मर्हकारस्य विनश्वरत्वेन प्रतिजीव मनन्ताहमर्थकल्पनायामेवच गौरवात । नच दुःखाश्रये मुमुक्षुभिलषित निरतिशय सुखासम्भवान्मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तर्कः, प्रमाणबलात् कालविशेषे तदुपपत्तेः । वैषयिक सुखाश्रये तत्रैव निरतिशय दुःखाश्रयत्ववत् रागद्वेषादिवदेकाश्रयत्वाविरोधाच्च । दुःखोच्छे दार्थं प्रवृत्तिरप्युपपद्यते, आत्मस्वरूपे विद्यमानएव तदपरिणामभूतस्य दुःखस्योच्छेद संभवात् । मनसत्वादानत्वं स्वसिद्धमेव । नच हेतुच्छिति रपि बाधिका, अहमर्थस्य स्वसमवेतजन्यज्ञानविषयत्वात तत्राव्याप्य वृत्तित्वाभावे बाधकाभावात । किंच सूक्ष्मवस्तुसंयोगा देव स्थूलोत्पत्तिस्त्वयापि वाच्या, तत्राप्यवयवांगीकारे ऽनवस्थाप्रसंगात तत्रसंयोगो व्याप्यवृत्तिः कथ चिदव्याप्यवृत्तिर्वास्वीकर्तव्यः । सन्नि-कर्षाजन्यस्यापि त्वन्मते शाब्दप्रत्यक्षवदनुभवबलेन प्रत्यक्षत्वोप-पत्तेः । किंच मांजानामीत्यहमर्थविषयकतया नुभूयमानं ज्ञानं नचै तन्यस्वरूपं, तस्याहमर्थानाश्रितत्वात ; नाप्यहमाकार वृत्त्य वच्छिन्नचै-तन्यं, वक्ष्यकारणाभावेन त्वदुक्तरीत्या तदसम्भवात् । नच सावृत्तिर्ने ज्ञानमितिवाच्यं, जानामीत्यनुभव विरोधात् । वक्ष्यकारणाभावेन व्यय-द्वारासिद्धिप्रसंगाच्च । नापि घटादि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं, मामहं जाना मीति विषयत्वानुभव विरोधात् । तत्सन्निकर्षाजन्यत्वेन तद्विषयत्वासम्भ-वात् । विषयत्वाननुभवे च मानाभावेन द्रष्टृत्वहेत्वसिद्धेः ।

यच्च जीवस्य स्वप्ने श्रूयमाणोपिलयः अहमभिमान गोचरोपाधि लयादेव वाच्यइति । तन्न, अहमभिमानविषय शरीरनाशेपि जीवनाशाभ्य

पदेशात् । अतो "नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मि" इत्युक्तेर्दयत्वायभिमानाभावोपपादक धर्मभूत ज्ञानसंकोचावस्थाया एव विवक्षासम्भवेन्तःकरणस्याहमर्थत्व - साधकत्वासिद्धेः ।

यच्च सुषुप्तावहमर्थत्वे स-प्रकाशेतितितन्न,इष्टत्वात् नचाहमित्यभिमन्यमानएवास्वाप्सामिति परामर्शप्रसंगः, आत्मस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेपि स्वस्यैवाभिमतविरूपत्वेन तदाश्रयत्वाभावात।नचाहमित्यभिमति नास्वमिति परामर्शप्रसंगः, ज्ञानावस्य स्वरूपाप्रकाश्यत्वाध; अह नवप्रकारकावस्य स्वाप्रकाश्यत्वाच्च । अहमर्थस्तु स्वाप्सूपत अहमस्वाप्सामिति । अतस्तास्तव भावश्यकं । अहमेव पूर्वं सुप्तइति प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । नच चैतन्य स्वरूपस्य सत्वात् तदुपपत्तिः, तावन्मात्रस्या इमर्थत्वाभावात । नच जातिविषयात्यभिज्ञा, पुरुषान्तरेपि तथा प्रत्यभिज्ञाप्रसंगात् । नापि भ्रमः, बाधकाभावात् । अनेनाहमर्थेन पूर्वाहमर्थस्या ननुभवेन संस्काराभावेन भ्रमासम्भवाच्च । किंचानुभवस्मरणयोः वैधिकरण्यं, कृतहानादि प्रसंगश्च। नच सूक्ष्मरूपेण परिहारः, संस्कारधर्मादेः पूर्वाहंकारगुणत्वे तद्विकारद्रव्यत्वे च तद्विनाशविनाशात । नन्वेक मेवान्तःकरण द्रव्यं क्रमेण स्थूलसूक्ष्मावस्थे आपद्यतइति द्रव्यैक्यात्रति प्रसंगलेशोपि, स्थूलावस्थस्या इमर्थत्वात्र सुषुप्तावहमर्थाभाव प्रसंगश्चेतिचेन्न;-स्वरूपविषयत्वासम्भवेन कथंचि न्निर्वर्णीयाया क्षयश्रुतेर्लयत्वेन सम्प्रतिपन्न जन्यज्ञानविषयत्वोपपत्ता वन्तःकरण लयपरत्वक ल्पनाया अनुपपन्नत्वेन . निरुक्तप्रक्रियायां कल्पकाभावात । किंच " सयथाशकुनि स्सूत्रेण प्रबद्धो दिशंदिशं पतित्वान्य त्रायतनं मलब्ध्वाबन्धन मेवोपाश्रयते एवमेव खलुसोम्यैतन्मनोदिशं दिशं पतित्वा न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणबन्धनं हिसोम्यमनः " इति मनसो व्यापारोपरममात्रं श्रूयते । अविद्यावच्छिन्नस्यैवानुभवः परामर्शश्चेति पक्षेच देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेनस्मरणप्रसंगः ।

यच्च सुखाभिव्यक्तयेस्वापे प्रवृत्तिः, अहंकारात्मवादे तन्नयुज्यत इति । तन्न, स्वापजन्य सुखांगलाघवाद्यर्थं स्वापे प्रवृत्तिसम्भवात् ।

किंच अभिव्यक्तिर्न प्रकाशमात्रं, तस्यनित्यसिद्धत्वात । नाप्य विद्यानिवृत्तिः, ज्ञानसाध्याया स्तस्याः स्वाप्रासाध्यत्वात् ।

यत्तु सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः परस्यानुपपन्नइति । तन्न. परामर्शा सिद्धेः । सुखविशिष्टाहमर्थस्येदानी मननुभवात्स्वापस्यानुमानात् । तस्मिन्प्रकाशमानेऽप्र प्रकाशमानत्वादिति हेतुरप्यसिद्धः । यथाचाह मित्यभिमन्यमानएवास्वाप्समिति परामर्शस्तथोक्तम् । प्रत्यक्षबाधितानि चानुमानानि, दुःखाद्याश्रयस्य तद्द्रष्टृभेदानु भवात् । नच चैतन्य तादात्म्यारोपात् तदुपपत्तिः, तथासति मामहं जानामीति नस्यात्, अहं ममदर्शिरित्येव स्यात । बाधकाभावाच्च न भ्रमः । नच दुःखिनो ममात्मेति प्रक्ष तद्द्रष्टृकस्य दुःखादे रतद्धर्मत्वनियमतर्क सहकृतं बाधकम् , अप्रयोजकत्वेन नियमासिद्धेः ।

किंचेयं प्रतीति र्लौकिकानां वैदिकानां वा ? नाद्यः, लौकिकानां हि आत्माहंत्वेनवा ज्ञानाद्याश्रयतयावा प्रतीयते । नच ममाहमिति वा ममज्ञानीतिवा प्रतीतिरस्ति । न द्वितीयः, शास्त्रतो देहातिरिक्त तदधि ष्ठात्रात्मज्ञानेसति अनाद्य विद्यावशात देहे अपरोक्षतोह भ्रमस्य विद्यमान तया शरीरसम्बंधित्वेनैवतदुपपत्तेः । दुःखस्यापि शरीरेंद्रियासात् दुःखिनो ममात्मेति प्रतीत्युपपत्तिः । अन्यथा ह्मर्थसम्बंधितयैव प्रतीतो केन रूपेणात्मा प्रतीयते? नतावदहंत्वेन ज्ञानित्वेन वेत्युक्तं । ममसाक्षी त्यादिस्वेच्छा कल्पित ज्ञानंतु न प्रमाणं । नचा नुमानेन बाधः, तर्काणां निरासात् । तस्मादबाधित प्रत्यक्षबाधितान्यनुमानानि ।

किंचाहमनुभव विषयः स्व द्रष्टा, ज्ञानाश्रयत्वात, व्यतिरेकेण घटवदिति । नचा प्रयोजकता, अहमर्थस्य द्रष्टृभेदे ईश्वरस्याहं बुद्धयभावप्रसंगात । श्रूयतेच-" हंताहमिमास्ति स्र" इत्यादिना । स्मर्यते च " अहं कृत्स्नस्य जगत " इत्यादि ।

किंच " आत्मानं चे द्विजानीयामहमस्मी ति पुरुषः ।

वस्तुन्येवेदमश परकीयानुमाना दृश्यत इति चेत् ? तर्हि तत्रैवेद म्प्रत्यय गोचरे प्रत्यगशोऽपि सिद्ध इति तद्वदेव घटादिष्वपि तत्क ल्पनाप्रसंग । नात्र परात्मनं द मश प्रतीयते, अपित्वेकमेव च स्वशभेद मन्तरेणापि प्रतिसम्बन्धिभेदेना हन्त्वेदन्ताभ्या प्रकाशत इति चेन्न, अहमर्थप्रकारो व्येकस्येन पुत्रत्वेन पितृत्वेन प्रतीतिवत् इदमशभानप्रसगात् । तत्रापि कदाचिदय महमस्मीति प्रतिभ तीति चेन्न देवोऽह मित्यादिषु देवादिशब्दवत् विशेषणविवक्षया तत्रेद शब्दप्रयोगात् । तस्य चाशस्या स्माभि रपि परत्वाभ्युपगमात् । प्रतिसम्बन्धिनिरपेक्ष्योऽहमर्थो न स्वरूप भवितु मर्हतीति चेन्न, पुत्रा दिष्वपि तत्प्रसगात् । प्रतिसम्बन्धिनिरपेक्ष मनुष्यत्वाद्याकारान्तर दृश्यते, अत स्तत्र न दोष इति चेन्न, अत्रापि वस्तुत्वचेतनत्वाद्याकारान्तरसिद्धे ।

नन्वहशब्दप्रत्यभिज्ञाना दहकार एवाहमर्थ इति निश्चीयते, सच क्षेत्रान्तर्भूतो भगवता परिगणित, " महाभूतान्यहकारो बुद्धि रव्यक्त मेवच" इत्यारभ्य "एतत्क्षेत्र"मिति वचनात्, "निर्ममो निरहकार" इत्यादिषु च हेयतया यमुपदिश्यते, अतो नात्मा भवितु मर्हतीति । तद सत्, बुद्धिशब्दप्रत्यभिज्ञानेन भवदभिमतसविदोपि बुद्धिपर्यायवाच्य महत्तत्वानतिरेकप्रसगात् । अध्यवसायाद्यकार्योपकरणत्वमात्रेण तत्र बुद्धिशब्द इति चेत् ? तर्हि अनात्मनि देहे अहमभिमानाद्यकार्यकर- तया त्वप्यहकारशब्द इति भाव्यम् । अहम्भावान्तरहेतुत्व न शब्द शक्त्या प्रतीयत इति चेन्न, अभूततद्भावार्थच्विप्र यय मुपाद व्यु त्पत्त्या तदुपपत्ते । क्षेत्रान्तर्भावपरिगणन तु बुद्धे स्थ्यविशिष्टमिति । स- विदोपि क्षेत्रकुक्षिनिक्षिप्ते नैरात्म्यवादप्रसग, समाधि श्च समान एव। निरहकार इत्यादिषु गर्वपर्यायोऽहकार उत्कृष्टजनावमानहेतुत्वा दनर्थ हेतुरिति हेयतयोपदिश्यते, न पुन रहमर्थोऽहकारतत्व वा, तयो रुपाधि म तरेणानर्थहेतुत्वाभावात् । तथाचसत्यु प रे रेव हेय वापद्ये । नचा हमान स्वरूपेणत्यक्तु शक्य, त्यागबुद्धावपि तदनुप्रवेशात् । ९

मूर्छादिषु तस्यागाभ्युपगमेपि नासौ स्वशक्त्या, दैवादापन्नत्वात् । अहं भावस्य चोपादेयत्वमेव श्रुत्या प्रतीयते-" अथातोहंकारादेशः, अहमेवा धस्ता दह मुपरिष्टात् "." त्वं वा अह मस्मि भगवो देवते अहंवैत्वमसि भगवो देवते तयोहं सोसौ ये सौ सोह" मित्यादिषु । "तत्वमसि" निरू पणे चैष मवाधितं सामानाधिकरण्य मनुसन्धेय मिति सिद्धमनारो पितज्ञातृत्वविशिष्टोहमर्थ एवात्मेति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां अहमर्थात्मत्वसमर्थन भंगवादः षट्त्रिंश. ।

किमहं कल्पकामाय किमर्थमनुसञ्चरेदि " ति निष्कृष्टात्मविषयकं ज्ञानमहंपदप्रकारतयाभिळपन्तीश्रुतिः अहमर्थस्यानात्मत्वे विरुद्ध्यते । "आत्मन्येव न दोषाय शब्दोहमितियो द्विज। अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दोवा भ्रान्तिलक्षण" इति स्मृतिश्च । तत्रहि दोषत्वं भ्रान्ततापादकत्वं, उत्तरत्र भ्रान्तिलक्षण इत्युक्तत्वात । शब्दोहमित्यत्र बुद्धिरपिविवक्षिता, उत्तरत्रात्म विज्ञानमित्युक्तत्वात् । साच बुद्धिरहमिति शब्दसमानविषया अहमिति बुद्धिरेव । सैवोत्तरत्रात्मविज्ञानमित्युच्यतइति स्वरसतः प्रतीयते ।

किंच " विरजा विपाप्माभूयासं " " ब्रह्मलोक मभिसम्भवानी " ति अहमर्थ सम्बन्धितया मुक्तिरप्यभिळप्यते । योहं बाल्येपितरावन्वभूवं सोहं नपुत्राननुभवामीति प्रत्यभि ज्ञानविरोधाश्च । नच चैतन्यस्थल्पेक्षा स्थूलावस्था, अन्तःकरणकवळितस्यैवाहमर्थत्वात्। नच जातिविषया प्रत्य भिज्ञा, सएवा दृन्नतवोन्यइवि प्रतीतेः । न भ्रान्तिः, बाधकाभावात् ।

इति श्री चण्डमारुते अहमर्थात्मत्वसमर्थनभंगः

षट्त्रिंश स्स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ सप्तविंशो वादः ।

समाश्रये यस्त्विहचेतनाना मेकोबहूनां विदधाति कामान् ।
शक्तिःपरायस्य समस्तसूतिः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

यदाहुः - ज्ञातृत्वादिप्रकाशोभ्रान्तिः, देहात्माभिमानवतएव जायमानप्रकाशत्वात्, स्थूलोऽहमित्यादि प्रतीतिवदिति । तदसत् हेत्वसिद्धेः । नहीश्वरस्य योगिनां मुक्तानांवा देहात्मभ्रमः, नच तेषां ज्ञातृत्वादिकं नप्रकाशते । यथा परंब्रह्मैवसंकल्पयति 'हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताः' इत्यादि । श्रुतिश्च 'वेदाहं समतीतानि' इत्यादि भगवद्गीतावाक्यशतम् । तथा "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहंमनुरभवं सूर्यश्च " " सर्वंहपश्यः

(ज्ञातृत्वादीति) अहं जानामीत्यादिव्यवहारहेतुभूतः प्रकाशः पक्षतया विवक्षितः, तेनान्तःकरणगततया ज्ञातृत्वादिगोचरे ईश्वरज्ञाने नांशतो बाधः । आदिपदेन कर्तृत्वादिपरिग्रहः । अज्ञात सिद्ध साधनस्य दोषस्य पक्षे देहाविषयत्वेन विशेषणीय (भ्रान्तिरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वं विवक्षितं, न मिथ्यात्वं, कर्तृत्वादेरात्मन्यौपाधिकत्वस्य सिसाधयिषितत्वात् (देहेति) देहात्माभिमानक्षण एव जायमानत्वविवक्षायां तत्क्षणे जायमानस्य तदभिन्नतयासिद्धसाधनं, कदाचिद्देहात्मभ्रमवतो जायमानत्वं विवक्षितं अविद्यानिवर्तकचरमज्ञाने व्यभिचार इति चेन्न; - देहात्मभ्रमप्रवाहाधिकरणकाल एव जायमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवकारोघटादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय (तदसदिति) इदानीन्तन घटज्ञाने व्यभिचारादितिभावः । देहात्माभिमानशून्ये असम्भाव्यमानत्व विवक्षायां दोषमाह (हेत्वसिद्धेरिति) चरमब्रह्मसाक्षात्कारे व्यभिचारानुद्धारश्च द्रष्टव्यः । असिद्धिमुपपादयति (नहीति) देहात्माभिमानोच्छेदवत्य सम्भाव्यमानत्वं विवक्षितं, अतोनोक्तदोषइत्याह (योगिनामिति) (सर्वंहेति) अनयाश्रुत्या मुक्तस्यज्ञातृत्व

पश्यती''त्यादिभि र्योगिनां मुक्तानांचा हन्त्व ज्ञातृत्वादिप्रतिपत्तिः। अन्यथा संवित्स्वरूपप्रतिभानस्यापि भ्रान्तित्वप्रसंगः । देहात्म भ्रमनिवृत्तावपि तत्प्रतिभासो स्तीतिचेत्! कुतः? श्रुतेरितिचेत्! तुल्यम्। किंच ज्ञातृत्वाव-भासो निरधिष्ठानस्साधिष्ठानोवा? नाद्यः, अपसिद्धान्तात्। न द्वितीयः, सविदधिष्ठानत्वे तत्सामानाधिकरण्येनानुभवितुः ज्ञातृत्वंज्ञानमिति प्रकाश प्रसगात्; इद रजतमिति शुक्तिसामानाधिकरण्येनेव रजतस्य। अधि ष्ठानातरस्यतु परमार्थस्यानभ्युपगमात्, अपरमार्थस्याप्यन्ततः स्संविदधि ष्ठानत्वेनोक्तदोषानपायात । दर्पणादिषु व्यधिकरणतयामुखाद्यध्यास स्तर्हि कथमितिचेन्;- उक्तोत्तरत्वात्। तत्रहि परमार्थभूते दर्पणे मुख देशत्वमध्यस्यते । तत्रच सामानाधिकरण्यमस्त्येव । किंच सत्यस्य

सिद्धे स्तत्समानाधिकरणमहंत्वमपि सिद्धमेव, सर्वं पश्यतीति तद्विष-यकदर्शनसिद्धे रहंजानामीतिप्रतीते स्सिद्धिरित्यर्थः (अन्यथेति) अस्ति त्वचभावइत्यर्थः (श्रुतेरिति) स्वप्रकाशनित्यत्ववादि श्रुतिभिः (तुल्यमिति) उक्तश्रुतिभिरहमन्नमित्यादि श्रुतिभिश्चेत्यर्थः (तत्सामानाधिकरण्येनेति) तच्छब्दोज्ञातृत्वपरः, अनुभवितुः चिद्रूपस्यात्मन इत्यर्थः। किं ज्ञानत्वेन प्रतीतिःप्याद्यः, उत स्वरूपतः? आद्येज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रतीति प्रसं-गादित्यर्थः । द्वितीयेज्ञातृत्वमिति निरधिकरणतया भासेतेतिभावः । संविदोन्य दधिष्ठानं चेत्तद्दोषइत्यत्राह (अधिष्ठानान्तरस्येति) उक्तदोषे सति सदिदंरजतमिति रजतस्यसतेवात्रापि स्वाधिष्ठानाधिष्ठान संविदा-सामानाधिकरण्या त्पूर्ववद् ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रकाशप्रसंगादित्यर्थः। "दर्पणादिष्वि" ति अध्यस्तस्याधिष्ठानगततया प्रतीतिमात्रे दृष्टान्त तयोक्तं, ननुप्रतिबिंबत्वं, अतश्च ज्ञातृत्वादरवयो स्संविद्यद्भ्यासादई ज्ञातेति साश्रयतया प्रतीतिरुपपद्यतइत्यर्थः। किंमुखमध्यस्यते, उत मुखसंसर्गइति विकल्पमभिप्रायाये दोषमाह (सत्यस्येति) ज्ञातृत्व-

दर्पणस्याधिकरणत्वं मुखस्यचारोपितस्याधेयत्वं पश्यामः, अत्रतु सत्य तयाभ्युपेतायास्संविदएव मुखवदारोपितत्वाभिमतोहमर्थएवाधिकरणतया प्रतीयते । एवं मुखदर्पण संसर्गाध्यासपक्षेप्यधिकरणसत्यत्वादासिद्धिः । ननु दर्पणे मुखदेशत्वारोपः मुखेवा दर्पणदेशित्वारोप., एव मत्रापि संविदहमर्थदेशि त्वारोपइति कः पक्षपातः, यथा संप्रतिपन्नस्य देव दत्तस्य गन्धर्वनगरदेशित्वारोपइतिचेन्न;- सामग्रीसम्भवा सम्भवाभ्यां विशे षात् '।' तत्रहि दर्पणप्रतिहतप्रतिस्रोत.प्रवृत्त नयनालोकेन देशवियुक्त मुखमात्रग्रहणे ऽनुकूलस्रोतसाच दर्पणदेशे गृह्यमाणे देशत्वादिसाम्या न्मुखदेशभेदाग्रहणाच्च मुखदेशत्वारोपसम्भवः, मुखेच यत्किंचिद्देशव र्तिनि दर्पणदेशवृत्तिवस्त्वन्तरेण देशित्वादिसाम्यात् अन्यदेशवृत्तित्वाग्रहाच्च दर्पणदेशित्वारोपः,अत्रतु संविदिनिर्विशेषायां देश्यन्तरसाम्यासम्भवात्तद्भे दाग्रहासम्भवाच्च कथमहमर्थ देशित्वाध्यासः । अहमर्थे तर्हि संविद्देश त्वाध्यासइति चेन्न ;—तदध्यस्तस्य अहमर्थस्य तत्सामानाधिकरण्य प्र तीतियोग्यस्य रजते शुक्तिदेशत्वाध्यासव त्तदनुपपत्तेः । मणिप्रभावि-

---

ध्यासोऽहंज्ञानामीतिप्रतीतिः, तत्र च ज्ञानमेवाधेयतया अहमर्थएवाधि करणतया प्रतीयते, तच्च नोपपद्यतइत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह (मुखदर्पणेति) (सत्यत्वादिति) अहमर्थरूपं सदेवाद्वि तीयमिति संविदोमिथ्यात्वस्यादित्यर्थः । नन्वन्यतरस्मिन् अन्यतरा ध्यासे नतयो स्सत्यत्वमिथ्यात्वनियमः, दर्पणमुखयो स्सत्यत्वादितिशंकते (नन्विति) तथाप्यधिकरणस्य सत्यत्वंस्या दित्याशंक्याधिकरण मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह (यथेति) (तदध्यस्तस्येति) अहमर्थदेशित्वा रोपपक्षेप्ययंदोषोबोद्धव्यः । ननुमणिप्रभायां समभाकमण्यारोप.... यथाधिष्टानत्वप्रतीति र्मणिगतत्वप्रतीतिश्च, तद्वद्ज्ञातृत्वविशिष्टस्या हमर्थस्य संविद्यध्यासात् संविदभेदप्रतीतिः संविदाश्रयत्व प्रतीतिश्चेति शंकते (मणिप्रभेति) मणौप्रभानारोप्यते, स्वतस्सप्रभाकएवमणिः

पयसप्रभाकमप्यारोपण सर्वं मुपपन्नमितिचेन्न, प्रभाश्रयस्यपरमार्थमणे स्सम्प्रतिपन्नत्वेन तस्य तत्प्रभाया तत्साम्यादिभिरारोपस्योपपत्ते । अत्रापि यदि ज्ञानाश्रयसत्यइष्यते ज्ञानस्यसत्यसाधर्म्यं, तदा तद्धर्मे ज्ञाने कुतश्चित्तदारोपसम्भवतीति शक्येत। नच तत्साधर्म्येपितस्यसम्भव, प्रभावद्धर्मभूतस्य ज्ञानस्य धर्मिणमन्तरेण कदाचिदपि प्रकाशासम्भवात् । धर्मधर्मिभावेनतुप्रतीतौ धर्मधर्म्यारोपासम्भवात् गगनेग तृत्वारोपवत्तद सम्भव । नहि मणिधर्मतयैव प्रतीताया प्रभाया मणित्वबुद्धिसम्भव । स्फटिकरागाय पिण्डौष्ण्यादिवत्सविदपि तच्छायापत्तिस सर्गतोवा ज्ञातृत्वमस्त्वितिचेन्न, जपाकुसुमवह्न्यादे र्वास्तवरागौष्ण्ययोगेन तच्छा यापत्तिससर्गाभ्या तद्गुणकत्वेन प्रतीत्युपपत्ते, अत्रतु सविदहकारेच वास्त वज्ञातृत्वा नभ्युपगमात, अवास्तवज्ञातृत्वच्छायापत्यादा वन्योन्याश्रया नवस्थादिदोषात् । ज्ञप्तिमात्रत्वच्छायापत्यादौ ज्ञप्तिमात्रत्व प्रतिभासप्रस-

---

प्रभायामारोप्यते, अहमर्थस्यतु सविदनाश्रयत्वान्न सविदारोप्यताइति भाव्यम्, तथाच्चाहमर्थस्य सविद्भेदारोपानस्यादिति पूर्वोक्तदोषस्तद वस्थइत्यर्थ । साधर्म्याङ्गीकारेपि दोषमाह (नचेति) प्रभा यथा मणि धर्मतया प्रत्यक्षसिद्धा तथाज्ञानमप्यहमर्थधर्मतया प्रत्यक्षसिद्ध, तच्च यदिधर्मिणमन्तरेण कदाचित्प्रतीयेत तदा तथाभासमानेप्यारोपइति शक्येत नच धर्मिणमन्तरेण कदाचित् ज्ञानस्यप्रतीतिरस्तीत्यर्थ । औपाधिकभ्रमत्वात्साधर्म्यापेक्षातिशङ्कते (स्फटिकेति) ययासत्त्व विवक्षितम् । अत्रद्वितीय सविद्ग्रहण दृष्टान्तार्थं (अन्योन्याश्रयेति) सविदिज्ञातृत्व महकारच्छायापत्त्या अहकारेतु तादृशसविच्छायाप- त्त्यन्योन्याश्रय । अहकारेयत्वन्यच्छायापत्त्या ज्ञातृत्व तदात्तस्मि न्नपि अन्यच्छायापत्त्यपेक्षया नवस्थेत्यर्थ । ननु नज्ञातृत्वविशिष्टस्यच्छायापत्ति, येनान्योन्याश्रयस्स्यात् किन्तुज्ञप्तिमात्रस्य ज्ञप्तिमात्रत्वस्याहमर्थेछायापत्ति, तथाचाहमर्थस्य ज्ञानत्वेसिद्धेतस्य सविदिच्छायापत्त्या सविदोज्ञानाश्रयत्व प्रतीतिसम्भवइत्याशङ्क्य एवमप्यहमर्थे ज्ञातृत्वभानन्स्यात्, अहज्ञानमित्येव भानस्यादित्याह (ज्ञप्तिमात्रत्वेति) आदिशब्देन छायापत्तिरध्यज्ञानताका-

गाच्च । अहङ्कारवृत्तिविशेषेऽनुभवस्य छायापत्त्या ज्ञातृत्वप्रकाशइति चेन्न;— 'शब्दगन्धरसादीनां कीदृशी प्रतिबिम्बता' इति न्यायेन नीरूपस्य च्छायापत्त्ययोगात् । भेदाभेदमूलभ्रमस्यापि निर्विशेषे दुर्निर्वहत्वस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् । उभयत्रासिद्धमपि चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागवत् ज्ञातृत्वप्रकाशत इति चेन्न, तथा सति वास्तवज्ञातृत्वप्रसङ्गात् । आगन्तुकचैतन्यवादावतारस्त्वभिक्षु, लोकायतवादावतारोऽसौ । तेह्येनमाहुः 'पृथिव्यप्तेजोवायव एव तत्त्वानि, तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिव'दिति । ननु च ज्ञातृत्वोत्पत्त्यभ्युपगमे स्यादिदं चोद्यं, न पुनरध्यासे । तथाहि- क्रियाशक्तिमान् अहङ्कारो व्यञ्जकस्वभावत्वात् दर्पणइव स्वनिष्ठतया मुखं स्वक्रियात्मनानुभूतिमभिव्यनक्ति, तत एव जानामीति भ्रमइति । तदपि मन्दं, नित्यप्रकाशस्यानुभवस्य अभिव्यक्तेरनपेक्षत्वात् ; अपेक्षायामपि जडस्याहङ्कारस्य संविदइव साक्षाद्व्यञ्जकत्वाभावात् । इन्द्रियादिवद्व्यञ्जकत्वा भ्युपगमेपि तज्जन्यज्ञानान्तरानभ्युपगमेन तदसिद्धेः । ज्ञानान्तराध्यासस्य त्वयापि

हङ्कारस्य संविदश्छायापत्तिः विवक्षिता । ननु अन्तःकरणवृत्तिविशेषे अनुभवस्य छायापत्तिः, तस्यान्तःस्थे रक्त स्फटिकइव तत्र प्रतिबिम्बितरक्तद्रव्यस्य स्फटिकेनेव वृत्त्यभेदेन प्रतीताहङ्कारस्य ज्ञातृत्वमिति तत्र शब्दादावात्मनो ज्ञातृत्वापत्तिरिति भावः (अहङ्कारेति) (नीरूपस्येति) नीरूपद्रव्यस्येत्यर्थः (आगन्तुकेति) ज्ञातृत्वंहि ज्ञानमेव, तथा च जन्यज्ञानाङ्गीकारा दपसिद्धान्त इति भावः । "क्रियाशक्तिमान्"— क्रियात्मनाभि व्यञ्जनशक्तिमान् । अभिव्यक्तस्यापि सौरालोकस्य घटस्यैवाभिव्यक्त्यपेक्षा दृश्यतइत्यत्राह (अपेक्षायामपीति) (संविदइवेति) व्यवहारानुगुण्यरूप प्राकट्यापादनाभावादित्यर्थः. (अभ्युपगमेपीति) दोष इति शेषः । तमेवोपपादयति (तज्जन्येति) आध्यासिकज्ञानहेतुतया इन्द्रियवद्व्यञ्जकत्व मुपपद्यतइत्यत्राह (ज्ञानान्तरेति) अन्तःकरण ज्ञानाध्यास एव इदानीं चिन्त्यते, तत्सिद्ध्यर्थं च

निरूप्यमाणत्वात् । तज्जन्यज्ञानविषयतया घटादेरिव संविदोपि त्वदुक्तप्रकारेणाननुभूतिरर्मिथ्यात्वादिप्रसंगाच्च । किंच- किमनभिव्यक्तस्यैवाहंकारस्यानुभूति व्यंजकत्व, उताभिव्यक्तस्यवा? नाद्यः, सत्याकारत्वेनारोपितत्वप्रसंगात् । न द्वितीयः, संविदभिव्यक्तिमन्तरेण तदनभिव्यक्तेः । अनभिव्यक्तायाश्च संविदोव्यंजकत्वे स्वयं प्रकाशत्वादि परित्याग प्रसंगात् । तदभिव्यक्तितः पश्चादभिव्यक्तस्याहंकारस्य तदभिव्यक्तिं प्रति करणत्वेविरोधात्, तादधीन्यादिप्रसंगाच्च । पूर्वाभिव्यक्तस्याप्यनुभवस्य तद्द्वयेनैवाहंकारेणविशदव्यक्तिस्साध्यते, रविकरन्यायेन करतलेन पूर्वव्यक्तरविकरविशदीकरण वदितिचेन्न; - निर्द्धर्मके निरंशे स्वप्रकाशे वैशद्यासम्भवस्यान्यत्रोक्तेः । रविकरेतु सधर्मकेसावयवे स्फुटास्फुटभावाद्युपपत्तेः। नच तत्रकरतलेन तद्विशदीकरणं, करतल प्रतिहतिवशाद्बहुळीभूतस्यालोकस्य सेतुसंरुद्धस्रोतसइव स्वयमेव बहुळतयोपलम्भात् । नच तत्र निरोधएवनास्तीति वक्तुं शक्यं, तिरोधानवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । नच निरोधेऽपि बाहुल्यं नास्तीतिशंकनीयं, प्रतीपस्रोतसातत्सिद्धेः । तच्च दर्पणादिप्रतिफलितरविकिरणे गर्भगेहान्धकार निरसनादिषु सिद्धं ।

अन्तःकरणस्याभि व्यंजकत्वाय ज्ञानान्तरस्याप्यास उत्पत्ते, अयंचोपपादकाप्यास उपपाद्याध्यासवदेवासिद्ध इत्यर्थः (त्वदुक्तेति) मिथ्यावस्तुनः प्रतीतिव्याप्तत्वादित्यर्थः । किमनभिव्यक्ता संविदन्तःकरणमभिव्यनक्ति, उताभिव्यक्ता, आद्येदोषमाह (अनभिव्यक्ताया इति) द्वितीये संविदोभिव्यक्ति रन्तःकरणेनैवेत्यन्योन्याश्रय इत्यत्राह (तदभिव्यक्तितइति) (तादधीन्येति) अन्यानपेक्षत्वरूप स्वप्रकाशत्वहानिप्रसंगइत्यर्थः । स्वप्रकाशेनैव संविदभिव्यक्ता तदभिव्यक्ताहंकारेण प्रकाश्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यत्राह (पूर्वाभिव्यक्तस्येति) किमतिरिक्त धर्मप्रकाशो वैशद्यं, उतावयवविशेष प्रकाशः, उतस्वरूपप्रकाशः; त्रितयस्याप्यसम्भवं पदत्रयेणाह (निर्धर्मकइत्यादिना) (रविकरेत्विति),

मध्य तावताकरतलादुपरिष्टादपि बहुळोपलम्भप्रसगः, मूलाग्रयोरालोकानां घनविरळभावस्य सर्वत्र दीपादिष्वप्युपलब्ध्या प्रतिहतालोकस्याप्यग्रेविरळ्यो चपत्तेः। नच मात्रयापि पार्श्वालोकात् करतलो परितनस्या लोकस्य न वैषम्यं दृश्यतइतिवाच्यम्, सूक्ष्मस्य वैषम्यस्य दुर्ग्रहत्वात् । अन्यथा मध्यं दिन मार्ताण्डमण्डला लोकमध्यजाज्वल्यमानप्रदीपालोकसन्निधाने तत्रत्यालोकमण्डलस्य बहुलतरत्वेन ग्रहणप्रसंगात् । नच करतलप्रतिहतौ मूलेपितत्प्रसग., उपलम्भव्यवस्थाप्यत्वा दुपलब्धियोग्य बाहुळ्यस्य । किञ्च— यत्स्वनिष्ठतयाभिव्यक्तेः प्रयोजकव्यञ्जकत्वं तत्किञ्ज्ञानत्वं, उततज्ज्ञानजनकत्वं, यद्वा इन्द्रियत्वं, उततदनुग्राहकत्वं, उततत्सम्बन्धहेतुत्वं, यद्वा बोद्धृबोध्ययोरन्यतरगत प्रतिबन्धनिराकर्तृत्वं, अथवा साङ्ख्यादिमते घटादिप्रतिदण्डादेरिव स्वानातिरिक्तस्याभिमतानुभूति प्रतिजनकत्वमेवेति । नाद्यः, असिद्धेः; विरोधाच्च । उत्तरे कल्पास्तर्वेपि संविदो ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनैव निरस्ताः । विशेषतोपिब्रूमः । न द्वितीयः, इन्द्रियादिभिरनैकान्त्यात् । न तृतीय', असिद्धेः । अहंकारजन्मनामेकादशानामेवहीन्द्रियत्वं श्रूयते । न-चतुर्थः, अदृष्टेश्वरादिभि र्व्यभिचारात् । अत एव न पञ्चमः । इन्द्रियक्रियादिभिश्च व्यभिचारोधिकः । न षष्ठः, शमदमादिभि र्दीपादिभिश्चानैकान्त्यात्; दर्पणादिदृष्टान्तस्य च साधनवैकल्यात् ।

पीतत्वविशेषस्या धवलविशेषस्य च प्रागभावस्य भानमस्तीत्यर्थः (तद-नुग्राहकत्वमिति)दीपादिव दिन्द्रियानुग्राहकत्वं।"तत्सम्बन्धहेतुत्व"-दर्पणादिवत्; इन्द्रियसम्बन्धहेतुत्वं (विरोधादिति) घटादिज्ञानस्य स्वनिष्ठतया घटाद्यभिव्यंजकत्वा दर्शनादित्यर्थः (ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनेति) जन्यत्वानभ्युपगमेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तेनचरमाविकल्पानिरासः (अत-एवेति) अदृष्टेश्वरयोः कार्यमात्रहेतुत्वादितिभावः (शमदमेति) शमा-

नचाहंकारापनेयं किंचिदनुभूतिविषयज्ञानो पत्तिप्रतिबन्धकं सम्भवति, बाह्यस्यान्धकारादेरिवान्तरस्य किल्बिषादेरप्य हंकारनिवर्त्यत्वाभावात् । अज्ञानस्यापि भावरूपस्याभावरूपस्यवा ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् । भवदभिमताज्ञानस्य स्वरूपाश्रयविषयादि दुर्निरूपत्वस्यान्यत्र स्थापनात् । नच ज्ञानप्रागभाव स्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकः, प्रागभावस्य कैश्चित्कारणत्वाभ्युपगमात्; अन्येषामपि कार्यस्य तन्निरसनरूपत्वेन कार्योत्पत्तेः प्रागभावानिरसनापेक्षाया मात्माश्रयप्रसंगात् । किंच- व्यञ्जकानां स्वनिघ्नतयाभिव्यंग्याभिव्यंजनस्वभावत्वे सौगतसौहार्दं प्रकाशितम्भवति । अप्रामाण्यंस्वत इतिहि तैरंगीक्रियते । स्वतः प्रामाण्यभंगेचा पौरुषेयी श्रुतिरपि न प्रमाणंस्यात् ।

अथमन्यसे- आत्माताचन्निर्विकारइति श्रुतिसिद्धम् , तस्य च ज्ञातृत्वाभ्युपगमे विकारित्वप्रसंगः, ज्ञातृत्वं हि गन्तृत्ववत्क्रियाविशेषकर्तृस्वरूपत्वा द्विक्रियात्मकम् ; अतः कृतिशक्तिमतोन्तःकरणस्य सैव कृति श्चितिशक्तिरूपात्मसन्निधानेन ज्ञानरूपेवभातीति न कचिदपि तात्विकं ज्ञातृत्वं । प्रयोगश्च-ज्ञातृत्वकर्तृत्वाहंत्वादिकं नात्मधर्मः, विक्रियात्मकत्वात्, दृश्यत्वात्, दृश्यनिष्ठत्वात्, अहमर्थसमानाधिकरण तया प्रतीयमानत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । अत्रैवविकारिद्रव्यस्थमिति वा साध्यम् । विप्रतिपन्नोहंप्रत्ययो नात्मगोचरः,

---

द्विर्योद्गत कल्मषनिवर्तकः. दीपादिर्बाह्यगततिमिर निवर्तकः । आसिद्धिमप्याह (नचाहंकारेति) (अभावरूस्येति) प्रतियोग्यतिरिक्त निवृत्त्यभ्युपगमेनोक्तम् । अहंकारस्याभावरूपा ज्ञाननिवर्तकत्वपि नप्रतिबन्धकत्वं, प्रागभावस्य प्रतिबन्धकत्वाद्दित्याह (नचज्ञानेति) (कारणत्वेति) कारणस्याप्रतिबन्धकत्वादितिभावः (अन्येषामिति) निरसन निवृत्तिः तथा च कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वाभावाच्च प्रतिबन्धकतरपर्यः (किंचेति) व्यञ्जकस्य ज्ञानस्यस्वनिघ्नतया विषयाभिव्यञ्जकत्वं स्वयं ज्ञानाप्रामाण्यापत्तिरितिभावः । इष्टापत्तिन्निराकरोति (स्वतः प्रामाण्येति)

अहंप्रत्ययगम्यत्वात्, देहाद्यप्रत्ययगम्यत्वादिति; यद्वा - आत्मा ज्ञातृत्व कर्तृत्वाहन्त्वादिरहितः, निर्विकारत्वात्, अन्तःकरणरूपाहङ्कारव्यतिरिक्तत्वात्, अजडत्वात्, प्रत्यक्त्वात्, यथा मन्त्रादित्यादिभिश्चेति । अत्र ब्रूमः, यथा निर्विकारत्वमात्मनः श्रुतिसिद्धं तथा ज्ञातृत्वमपि तत एव सिद्धम् । तथाहि "अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा" इत्यादि, तथा "एष हि द्रष्टा श्रोता" इत्यारभ्य "विज्ञानात्मा पुरुषः" इत्यादिभिरात्मन एव साक्षाज्ज्ञातृत्वं श्रूयते। निर्विकारश्रुतिविरोधात् भ्रान्तिसिद्धविषया ज्ञातृत्वश्रुतिरिति चेन्न, विपरिवर्तप्रसङ्गात् । निर्गुणनिरूपणे च विषयव्यवस्थाया निर्वहणं द्रष्टव्यम् । कथं च ज्ञातृत्वस्य विकारात्मत्वम् ? न तावन्मृत्पिण्डादिवत् स्वरूपान्यथाभावेन; तदसिद्धेः । नापि धात्वर्थयोगितामात्रेण, अस्तिभवतीत्यादियोगेनानुभूतेरपि विकारित्वप्रसङ्गात् । नित्यत्वादस्त्यादेर्विकारत्वं नास्तीति चेन्न, — ज्ञातृत्वेऽपि समानत्वात् । ज्ञातृत्वस्य कादाचित्कत्वोपलम्भा

अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे प्रामाण्यं स्वतो न स्यात्, तथा च श्रुतेर्न स्वतःप्रामाण्यं, अपौरुषेयत्वेन वक्तृगुणादपि नेति प्रामाण्यमेव न स्यादित्यर्थः । (क्रियाविशेषेति) क्रियाविशेषाश्रयत्वरूपकर्त्रादित्यर्थः । (नकाचिदिति) अन्तःकरणे आत्मनि चेत्यर्थः । ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रियात्मकत्वं हेतुः । अन्यासाधारणम् । (अहमर्थेति) अहन्त्व समानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । अहन्त्वान्वितत्वेऽयं हेतुः (सम्प्रतिपन्नवदिति) अन्तःकरण घटादि देहादीनि यथा ये पक्षदृष्टान्त (आत्मा चेति) अवधनराहित इत्यपि साध्यं विवक्षितम्, तदभिप्रायेण द्वितीयहेतुव्यतिरिक्ताः व्यतिरेकिणः । ज्ञातृत्वादिराहित्ये साध्ये द्वितीयहेतुरन्वयी, तत्राहङ्कारपद स्वरूपकथनं । श्रुतेरन्यपरत्वशङ्कापनुत्तये विज्ञानात्मा पुरुष इत्येतदुपात्तं (न तावदित्यादि) मृत्पिण्डस्य घटाद्यवस्थायां स्वरूपान्यथाभावो यथा दृष्टस्य दृष्टिस्तथैव, तथा ज्ञातृत्वावस्थायां पुरुषस्यान्यथाभावेनेति न तस्य विकारात्मकत्वमित्यर्थः (नापीति) ज्ञातृत्वदशायामात्मनः ज्ञाधात्वर्थयोगितामात्रेणेत्यर्थः । धात्वाचि स्वधात्वर्थयोगित्व विकारित्वमित्यभ्युपगमेन नायं (नित्यत्वादिति) तद र्थे ज्ञानस्वरूपाश्रयत्वे (ज्ञातृत्वेऽपीति) ज्ञानाश्रयत्वमिति यावदि

ज्ज्ञानंविकारइति चेन्न,- अस्त्यादेरपि कादाचित्कतयोपलम्भात्तस्यापि विकारत्वप्रसगात् । ज्ञाननित्यत्वश्रुत्यादिबला दस्त्यादे र्नविक्रियात्मत्वमि तिचेत् ? तर्हि ज्ञातृत्वमपि श्रुतिसिद्धमेव, यथा—" नहिज्ञातुर्विज्ञातेर्विप रिलोपोविद्यत"इति। एतचसति कर्मोपाधिक तत्तत्करणव्यापारद्वारकनिय तविषयज्ञान प्रकाशाप्रकाशा वपेक्ष्य उदयास्तमयव्यदेश। उक्तचभगवता शौनकेनापि-"यथानक्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षाळनान्मणे. । दोषप्रहाणा न्नज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥यथोदपानकरणात्क्रियते नजलाम्बरम्। सदेव नीयते व्यक्ति मसतस्सम्भवः कुत.॥ तथाहेयगुणध्वसा दवबोधादयोगुणा.। प्रकाश्यन्ते नजन्यन्ते नित्याएवात्मनोहि ते ॥ " इति। एतेन ज्ञाननित्यत्वे नित्योपलम्भप्रसग इति चोद्यमपि परिहृतम् , कर्मोपाधिकसकोचवशा त्तदप्रकाशात् । ज्ञानसकोच विकासाभ्या मात्मनोविकारित्वमितिचेन्न;— साक्षात्तदाश्रयत्वाभावात् , व्यवधानेन तदाश्रयत्ववचनस्य स्वरूपविषय निर्विकारश्रुत्यासह विरोधगन्धाभावात् ।एव च सति प्रत्यक्षकलहशान्ति रपिस्यात्। यच्च विक्रियात्मकत्वादि त्याद्यनुमानतूलजाल, तत्रापि बाधानैका त्यादि पवनदहनसमूर्छनम । बाधस्तावन्नित्यज्ञातृत्व प्रतिप दकश्रुत्यादि वशात्सर्वत्रासिद्धः। विशेषतश्च भ्रम. - विक्रियात्मकत्वादिति स्वरूपपरि णामविवक्षायामसिद्धि. । क्रियायोगमात्रादिविवक्षाया मस्त्यादिभि रनैकान्त्य। दृश्यत्वा त्मात्मधर्मइत्यस्य दूषणन्तु निर्विशेषत्व

।कतयोपलंभादित्यर्थः (ज्ञानमिति) (अस्त्यादेरिति) अनुभूतिरासीदस्ति भवि ष्यतीति कादाचि त्कतयोपलम्भादित्यर्थः(ज्ञाननित्यत्वेति)वाव्यस्यातीतादि रूपत्वा ततत्कालावच्छिन्नरूपेण सत्त्वस्याप्यतीतत्वादि व्यवहारादित्यर्थः (श्रुतिसिद्धमिति) नित्यतयेति शेष. । आत्मनोज्ञातृत्वे विकारित्वप्रसंगइति तर्क दूषयित्वानुमानमपि दूषयति (यच्चेति) (नित्यज्ञातृत्वेति)औपाधिकत्व व्यावृत्यर्थ नित्यपदम्। " जानात्येवाय " मिति नित्यज्ञातृत्वप्रतिपादक श्रुतिः । " कर्तावोद्धे " ति कर्तृत्वश्रुति. । " आत्मन्येव नदोषाय शब्दोदामिति योद्विजे " ति भद्दन्वाश्रयेप्रमाणं । (क्रियायोगेति)

निराकरणेप्राह्यम् । दृश्यनिष्ठत्वादित्वे तदप्यात्मनो दृश्यत्वसमर्थनेन परिहृतम् । यदि पुनर्द्रष्टृनिष्ठत्वनिषेधे तात्पर्यं, तदा व्याघातः; नहि ज्ञातृत्वमेव ज्ञातृनिष्ठन्नभवतीति सम्भावयामः । यद्वा ह्मर्थसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिति, तदप्यात्मत्वेना नैकान्तिकम् । अस्ति ह्यहमात्मेत्यपि सामानाधिकरण्यम् । आत्मातावदस्ति, तस्यात्मत्वंनाम किमपि नास्तीति कुत्रानैकान्त्यमितिचेत ? तर्हि ज्ञातानाम कश्चिदस्ति ज्ञातृत्वंनाम किंचिन्नास्तीति परिभाष्य तत्पक्षीकारेण प्रयोगं परित्यज्य तूष्णीमास्व । एवुच ज्ञानमात्रात्मधर्मत्व निषेधे त्वप्रसिद्धविशेषणता । ज्ञानधर्मत्वमात्रनिषेधे ऽशतस्सिद्धसाधनता । ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे स्ववच नविरोधापसिद्धान्तौ ।

विकारिद्रव्यस्थमिति साध्येप्यात्मनोपि शरीरसम्बन्धादि मात्र विकाराभ्युपगमेन सिद्धसाधनता। उत्पत्तिविनाशादि विकारिद्रव्यनिष्ठमिति साध्येपि बाधाप्रयोजकत्वादि रपरिहार्यः ।

क्रियापदं धात्वर्थपरं, तच्च भावप्रधानम् । आदिशब्देनजन्यार्थं विवक्षितम् । " असत्यादि " भिरिपच संयोगादिविवक्षितम् (आत्मनोदृश्यत्वसमर्थनेनेति) अप्रयोजकत्वं , असत्यादिभि रनैकान्त्यंचेतिभावः । प्रत्यक्त्वमात्मत्वमिति विवक्षायां दोषउक्तः, ज्ञातृत्वमात्मत्वमिति विवक्षितंचेद्वाधोपीत्याह (यदिपुनरिति) बाधमुपपादयति (नहीति) (यद्वेति) तथाचाश्रयासिद्धिरितिभावः (अप्रसिद्धेति) निर्धर्मकासिद्धेरितिभावः (अंशतइति) *यत्किंचिज्ज्ञानधर्मत्वनिषेधे धर्मभूतज्ञानं प्रत्यधर्मत्वात् सिद्ध* साधनतेत्यर्थः । " अंशतः "– अंशेन, ज्ञानैकदेशं धर्मभूतज्ञानमादायेतियावत् । सामान्यतोज्ञानधर्मत्वनिषेधे " बोद्धाविज्ञानात्मापुरुष " इति श्रुतिबाधः, ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे प्रतिज्ञाविरोधापसिद्धान्ताभ्यां निग्रह इत्याह(ज्ञात्रिति)(बाधेति) आत्मनोनित्यत्वज्ञातृत्वयोः श्रुतत्वादितिभावः।

एव महम्प्रत्ययोनात्मगोचरः, अहम्प्रत्ययत्वादित्यत्रापि ज्ञानमा त्राह मर्थात्मशब्दार्थ विकल्पेन सिद्धसाधनत्वाप्रसिद्धविशेषणत्व विरोधापसिद्धान्तादि द्रष्टव्यः ।

नच भ्रान्तिस्थलेहम्प्रत्ययस्यानात्मविषयतया अन्यत्रापि तथै व भवितव्यम्, अति प्रसङ्गात् । यश्चात्माज्ञातृत्वादिरहितइति साध्ये निर्वि कारत्वादितिहेतुः, सच विकारविकल्पेन निरस्तप्रायः । यस्त्वन्तः करणरूपा हंकारव्यतिरिक्तत्वादिति, सोपितेनैवान्मनो ज्ञानरूपत्वमपि निषेद्धुं शक्यमिति प्रसञ्जकत्वा दप्रयोजकत्वाच्च परिहृतः । ज्ञातृत्वा भ्युपगमे जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादि प्रसंगइति विपक्षे व्याप्ति सिद्धेः प्रयोजकत्वमिति चेन्न; ज्ञातृत्वे प्यजडत्वादिकं भवत्विति त्वत्प्रयुक्तप्रसंगव्याप्ता वपि पर्यनुयोगावतारात् । एतेनाजडत्वादित्यनु मानमपि निरस्तं भवतीति ।

यश्चाहंकारस्य ज्ञातृत्वमिच्छति, सकथं दृश्यत्वप्रकृतिपरिणामत्वा दिभि र्देहस्याचेतनत्वंसाधयति । यदिपुनं दृश्यत्वाद्यविशेषेपि देहस्याचेतनत्व मन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वंच देहत्वादिवद्व्यवस्थितमन्येत, तदान्तःकरणस्यैव द्रष्टृत्वमपि साधयेत्, पर्यनुयोगपरिहारयोस्तुल्यत्वात् । विकारद्रव्यविशेषस्यैव परिणाम विशेषवशा ज्ज्ञातृत्वमिच्छन्नूनं

(एवमहम्प्रत्ययइति) अत्रापि ज्ञानमात्रात्मविवक्षायां अप्रसिद्ध विशेषणता, ज्ञानमात्मेतिविवक्षायां पूर्ववद्दृशात स्सिद्धसाधनत्वादि, ज्ञातिर्युक्तावपसिद्धान्तः, अहंकारस्य तन्मते ज्ञातृत्वात , अहमर्थस्त्वमात्म त्वमित्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधइत्यर्थः । अप्रयोजकतांचाह (नचभ्रान्तीति) (सचेति) धात्वर्थायोगित्वमसिद्धं, अस्त्यादियोगात , अन्यथाभावराहि त्यमप्रयोजकम् , अस्त्यादियोगवज्ज्ञातृत्वस्यापि सम्भवादित्यर्थः । (ज्ञातृत्वइति) पर्यनुयोगादित्यन्वयः (एतेनेति) अप्रयोजकत्वादित्यर्थः (यश्चेति) चेतनत्व ज्ञातृत्व द्रष्टृत्वमिति देहस्यात्मत्वंसिद्धमितिभावः । (विकारेति) आत्मनोपकृष्टस्य ज्ञातृत्वादेः शरीरस्यापनसम्भवात ,

भूतचैतन्यवादमेवाभिप्रेत्यात्मापह्नवादिषु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन प्रवर्तत इत्यायातम् । अतस्सिद्धं ज्ञातृत्वमात्मन एव, तच्चा नध्यस्तं सत्यमिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां ज्ञातृत्वाध्यासभङ्गवाद

सप्तविंशः ॥२७॥

आत्मापह्नवः सुकरइति तवाभिप्रायइत्यर्थः ।

नवीनस्तु – " असंगोह्ययपुरुषः, " " असंगोनहिसज्जते " " दृष्टैवपापञ्च पुण्यंचे " ति श्रुतिभिः कर्तृत्वभोक्तृत्व निषेधादात्मा कर्ताभोक्तावा । नच करोमिभुंजइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, अन्तःकरण गतस्यैव तस्य प्रतीतेः तस्याहमनुभवे प्रकाशमानत्वात् । नचात्र मानाभावः, विरुद्धधर्माध्यासानुपपत्त्या ऽहमनुभवगोचरस्य द्वयैरूपाव-श्यम्भावात् । तथाहि – आत्माज्ञानरूपः, ज्ञानं च नचैतन्यविषयः, नचैकस्य चैतन्यविषयत्वाविषयत्वे सम्भवतः । दुःखत्वपरमप्रेमास्पदत्वे अपि परस्परासंकीर्णं स्वाश्रयव्यवस्थापयतः । परमप्रेमास्पदत्व हि सुख त्वेन , नच सुखस्य दुःखाश्रयतासम्भवति, तयोर्विरोधात् । एवमप रिच्छिन्ने अहमर्थेपरिच्छेदानुभवोपि द्वैरूप्येमानम्; अहमिहैवास्मीति परिच्छेदानुभवात् । नच देहपरिमाणमेवारोप्यतइति वाच्यम् , आत्म ग्रहणस्यैव तदासम्भवात्; तद्गत परिमाणग्राहकेन्द्रियस्यैव तद्द्रव्य ग्राहकत्वात् । तस्मात्परिच्छिन्नमेवान्तःकरण स्वसाक्षितादात्म्यापन्नमह मनुभवविषयइति वाच्यम् । किंच दुःखाद्याश्रयस्य पराभिमतात्मन इन्द्रियग्रहणयोग्यत्वेपि तत्रप्रतीयमानं परिच्छिन्न परिमाणमनारोपितम्, तत्रतद्बाधकाभावात्; तस्यैवात्मत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसंगेन मुक्त्यनु

पपत्तेः , तत्तादात्म्यात् सर्वगतोपि देहात्मापरिच्छिन्नवयाभासत इत्यहमर्थोद्भिरूपः । तदुपाधिकमेव तत्तादात्म्याध्यस्तात्मकर्तृत्वादि न स्वाभाविकमिति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं ज्ञानविषयताप्रतीत्यर्थं मामित्यत्रात्मनोन्योभासत इति । तन्न, तथापि मामित्यात्मनोपिभासमानतया तस्यविषयतावश्यम्भावे तदन्यकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नन्वन्तःकरणस्यविषयता, तदभेदादात्मन औपाधिकमितिचेत् ? अहंप्रतीतिविषयमन्यं तस्याभेदाध्यासंच कल्पयित्वा तदुपाधिकविषयताकल्पनादपि घटादिगततया अहन्त्वगतया वा विषयतया आरोपस्य लघुत्वात् । वृत्तिविषयत्वस्यैव वा प्रतीतौ को विरोधः । स्वविषयकवृत्त्यभिन्नतया चैतन्यस्य प्रतीतेः तन्निबन्धन एव वा ज्ञानविषयत्वव्यवहारोस्तु । किञ्च प्रकाशत्वमात्रं न स्वप्रकाशाधम्, मीमांसकनैयायिकयो रविवादप्रसंगात् । अतो भेदगर्भ विषयत्वातिरिक्तं प्रकाश्यत्व मात्मनोस्त्यंवेति तद्भाने को विरोधः । किञ्च कर्मत्वं हि न विषयत्वं, गमनादि निर्विषयस्य कर्माभावप्रसंगात्; विषयोपि कर्मापेतात्वत , किन्तु क्रियाजन्यफलभागित्वं; ततश्च ज्ञाधात्वर्थरूपस्वजन्यव्यवहारशालित्वात् ज्ञानकर्मत्वप्रतीतौ को विरोधः । ननु घटं जानामि मां जानामीति प्रतीत्यो वैषम्यानुपलम्भे कथं क्वचिद्विषयत्वं भासते क्वचित्कर्मत्वमिति वैषम्यमिति चेन्न;- सर्वत्र कर्मत्वस्यैव प्रतीतेः । वस्तुतस्तु व्यवहारप्रयोजकीभूतो ज्ञाननिरूपितः कश्चिदातिशयो व्यवहारविषये भासते, मां जानामीति स एव भासते, सतु ज्ञानातिरिक्तप्रतो विषयतेत्युच्यते, सोत्र न भासते । किञ्च धर्मभूतज्ञानविषयत्वस्यात्मन्यनुभवात् न कश्चि द्विरोधः । नच ज्ञानाश्रयत्वे घटवदज्ञानत्वप्रसंगः, " विज्ञानात्मा पुरुषः " " जानात्येवायं पुरुष " इत्यादिभि रप्रयोजकसहचारमात्रमूलतर्काद्भुमानयो र्बाधात् ।

यदुक्तं सुखस्य दुःखाश्रयत्वं न सम्भवतीति । तत्तुच्छं, तथात्वे बाधकाभावात् । सुखस्य दुःखाश्रयत्वादर्शनमेव बाधकमिति

चेन्न; – आत्मन स्सुखरूपत्वं त्वदुक्तन्यायेन श्रुत्या च सिद्ध मेव । तस्य दुःखाश्रयत्वं च प्रत्यक्षश्रुतिभ्याम् । किमवोधिकं दर्शनं नाम । वैषयिकसुखस्य दुःखाश्रयत्वादर्शनमात्रेणात्मसुखस्यापि तदनाश्रयत्व साधने तद्वदेव नित्यत्वानाश्रयत्व मनित्यत्वं वा स्यात् । नचैवं दुःखस्यापि सुखाश्रयत्वप्रसंगः, आकस्मिकापादनस्य सर्वत्र सुलभ तया सर्वव्यवस्थाभावप्रसंगात् । तद्बोधनिष्टनिदर्शनं च ज्ञानस्यापि ज्ञानाश्रयत्वस्योपपादितत्वात् दृश्यत एव ।

यच्च परिच्छिन्नत्वेन द्वैरूप्यसाधनम् । तदपि न, देहस्यपरिच्छि न्नतया देहात्मभ्रमादेव तदुपपत्तेः । नचेन्द्रियेणाग्रहणासम्भवः ; परिमाणग्रहणाभावेपि त्वचा घटादिग्रहणदर्शनात् । तथा चन्द्र समुद्रयो र्ग्रहणदर्शना च्च । समुद्रेपि परिमाणमात्रग्रहणाभ्युपगम साहसस्या स्मन्यप्यनिवार्यत्वात् ।

किंच त्वमिहास्सहति चाक्षुषधीमूलाद्वाक्या दहमिहास्मीति जायमानाधी श्शरीरविषयैव, तदविशेषादन्यत्रापि तथा।यच्चपरिच्छिन्न परिमाण मनारोपितं बाधकाभावादिति, तत्र किमन्तरेणोपाधिमात्मन्यपि परिच्छेदारोपोस्ती त्यभिमत, उतपरिच्छिन्नान्तःकरणतादात्म्यारोप मात्र मिति? आद्ये अनारोपित मित्यनुपपन्नम् । देहातिरिक्त परिच्छिन्न वस्त्वंतरकल्पनागौरवमधिकम् । द्वितीये परिच्छिन्नतयाप्रतीयमान देहतादात्म्यारोप एवास्त्विति ।

यदप्याह- "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण"इति श्रुतिरेव मनस्तादात्म्यापन्नस्यात्मनो भोक्तृत्वेमानम् , मनस्तादात्म्यस्यैव मनोयोगत्वात् । " सत्समानः सन्नुभौलोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेति " श्रुतिरप्यत्रमानम् । इवशब्दस्य मिथ्यात्वद्योतकत्वात् । भगवानपि केवलात्मनिकर्तृत्वं निषेधति- "तत्रैवं सतिकर्तारमात्मानं केवलं तुयः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नस पश्यति दुर्मतिरि" ति । श्रीभागवते

भगवद्वचने- शोक हर्ष भय क्रोध लोभ मोह स्पृहादयः । अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मन " इति । सूत्रमपिमान "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" "यथाच तक्षोभयथे" ति । यथावास्यादीतरकारक सविधानप्रयुक्त कर्तृत्व तदसमवधानतु स्वाभाविक मकर्तृत्वमेव, तथात्मनोपि शरीरेन्द्रियादि समवधानप्रयुक्त कर्तृत्व, तदसमवधानदशायां नैसिनतस्य कर्तृत्वं स्वाभाविक मित्यर्थइति । तत्र, तथाहि - शरीरेन्द्रिय साधारणयोगस्यैव मनसासम्भवात् नात्मेन्द्रियतिश्रुतिरत्रप्रमाणम् । ध्यायतीवेत्यत्रइवशब्दो स्वार्थः, भुक्तामिवेतिवत् । स्वहित चिन्तयत्प्रकास्येनचिन्तयितु शक्नोति, स्वहित चरत्प्रकाश्येनचरितु शक्नोती त्यर्थ. । " एतावोद्धा विज्ञानात्मा पुरुष " इति इममेव पुरुषं प्रत्य भिज्ञाप्य कर्तृत्वादिकथनात । यद्वा " तस्मादेवविद्वान् धीवनृत्यत् प्रैवचलेत् इत्यत्र यथा निवृत्तत्वे प्रचलनत्वे सत्यपि तत्प्रयोजकावेनो न्मत्तेसिद्ध स्यान्मादस्याभावा दिवशब्दप्रयोगः, एवमिहापि भगवति सकलप्रयोजकस्य सत्यसंकल्पत्वस्य प्रवृत्तिप्रयोजकस्या प्रतिहतशक्तित्वस्य च जीवेऽभावादिव शब्दप्रयोगः । यद्वा "तस्यैपाश्रुतिः यत्रैतत्कर्णावपि निगृह्यानिनद मिवनदथुरिवाग्नेरिवज्वलत उपशृणोति" त्यत्र यथा प्रसिद्धवैधर्म्यादिव प्रयोगः; एव मिहापि । वैधर्म्य च प्रागुक्त अन्यप्रेर्यत्वादिक च । उपक्रमे उभौ लोकौ संचरती त्यभिधाने कर्तृत्वनिषेधासम्भवादिव मेवार्थस्य वाच्यत्वात् । स समान स्वन्निति बुद्धिवैशिष्ट्याभिधानात् औपाधिकत्वमेव कर्तृत्वस्योच्यत इति चेत्र,- तस्य तत्प्रतिपादकत्वासम्भवात् । यदाह शंकरः - " समानः सदृशः सन्, केन? सन्निहितत्वा द्धृदयेन. हृदि च पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः तात्स्थ्यात बुद्धिर्हृत्, किंपुन स्सामान्यं? अश्व महिषव द्विवेकतोनुपलब्धि. अवभास्यावभासकयो विवेकतोनुपलब्धिः प्रसिद्धा, आलोकोह्यवभास्येन सदृशो भवति, यथा रक्त मवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति, तथा पीत

च्छोदितं चावभासय आलोक स्तत्सदृशो भवतीति ”। तन्न, हृच्छब्देन मांसपिण्डस्यैवोपस्थानात् , मुख्यार्थबाधकाभावेन लक्षणा नुपपत्तेः । तत्र च न बुद्धेः संसन्निधिः । तस्मा त्समान स्वाभि मान इत्यर्थः । “तत्रैवं सति कर्तार मात्मानमि” ति तु भगवतैव निर्व्यूढम् । शोकहर्षेत्यादिनाचार्यैरेव निर्व्यूढम् । सूत्राच्च न त्वदुक्तार्थ मुपलभामहे; किन्तु सापेक्षत्वमात्रमिति ।

इति . श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
धिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण
परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापर
नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
हार्दाध्यासभंगः

सप्तविंशः स्कन्धः ॥२७॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथाष्टाविंशोवादः ॥

चतुर्दशविधयापि साक्षिवर्गस्य साक्षिणे ।
स्वतस्सर्वविदेतस्मै नमस्सर्वान्तरात्मने ॥

यत्पुनराहुः— आसंसार मज्ञानसाक्षित्वेन महावतिष्ठते । श्रूयतेहि- "साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चे" त्यादि । नच स्वप्रकाश प्रत्यक्षा दैन्द्रियकप्रत्यक्षाच्चा तिरिक्त साक्षिप्रत्यक्ष नाम नकिञ्चिदुपलभ्यत इतिवाच्यम् , सुखमहमस्वाप्स मेतावन्त काल न किंचिदह मज्ञासिष मिति सुखाज्ञानयो. साक्षित्वेन सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शादिति । अत्रोच्यते । तत्र तावत्स्वरूप सुखप्रकाशः स्वप्रकाशान्तर्गतः, न पुनस्साक्षिप्रकाशगम्य· । वैषयिक सुखप्रकाशस्तु सुषुप्तिकाले न

(चतुर्दशेति) यथा साक्षिवर्गस्य साक्षित्वं न विषयावभासा त्मकत्व, तथा भगवतोर्पीति भाव. । किं तर्हि भगवत स्साक्षित्व मित्याकांक्षायां सर्वसाक्षात्कर्तृत्वमेव सर्वसाक्षित्व मित्याह (स्वत इति) अद्वैतश्रुतिबलात् ज्ञानस्वरूपमेव वाच्य मित्यत्राह (सर्वा न्तरात्मने इति) विशिष्टाद्वैत एवाद्वैतश्रुते स्तात्पर्यमिति भावः । (सुखमह मिति) सुखाज्ञानयो स्साक्षित्वेनैव सुखमहमस्वाप्समि - त्येतावन्तं कालं न किंचिदवेदिषमिति च सुप्तोत्थितस्य स्वात्मपरामर्शा दित्यन्वयः । अयं परामर्श स्स्वापकाले साक्षिणा सुखाज्ञानयोः प्रकाशा देव, नान्यथेत्यर्थः । "स्वरूपसुखप्रकाश." - स्वरूपसुखस्यप्रकाश इत्यर्थः (साक्षिप्रकाशगम्यइति) साक्षिप्रकाशत्वेनावगन्तव्यइत्यर्थ. ।

सम्भवति । अज्ञानमपि तदानीं तनस्मृत्यभावेनानुमीयते, तत्कालादिवत् । नहि सुषुप्तिकालोपि तदानीं मेव साक्षिणा गृहीत इतीच्छसि । दृश्यमाणत्वेपि कालोपाधेरपि कस्य चिद्ग्रहीतव्यतया जागरनिर्विशेषत्वप्रसंग । तदग्रहणे पुनरेतावन्त कालमिति कालविशेषणोपादाननिरोधस्स्यात् । किंच किमिदं साक्षित्वमिति निरूपणीयं । किं साक्षात्कर्तृत्व, उत साक्षात्कारत्व, उताविषयकप्रकाशप्रतिहेतुत्व, उता-यत्किंचित्? इति । नाद्य, ब्रह्मणोवास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । लोकेपरमार्थ द्रष्टारमेव साक्षीति व्यपदिशन्ति । आविद्यकस्यापि ज्ञातृत्वस्या हङ्कारनिष्ठत्वा भ्युपगमेन विलीनाहङ्कारेषु सुषुप्त्यादिकालेषु तदसिद्धे । न द्वितीय, "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञा या" मित्यनुशासनविरोधात् । आहचाह मर्थात्मत्वसमर्थनमध्ये "साक्षित्व च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, नह्यज्ञातुस्साक्षित्वम्, ज्ञातैवहि लोकवेदयो स्साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रं, स्मरतिचभगवान् पाणिनि 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया' मिति साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्द"मिति । औपचारिकसाक्षित्वा भ्युपगमेपि ससाक्षात्कार किं स्वात्मन, उताविद्याया? नाद्य, स्वप्रकाशस्यान्यनैमुख्येन दृगधीनसिद्धेर विद्यायाएव सिद्धिप्रसंगात् । नद्वितीय, मिथ्याभूता विद्यागोचरत्वेन वृत्तिज्ञानवत् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसंगात् । स्वरूपेणाबाधितस्यापि वृत्तिज्ञानस्य विषयमिथ्यात्वादेवहि मिथ्यात्व मुपवर्णित

(तदानीतनेति) तदानीन्तनतयास्मृत्यभावेनेत्यर्थः । सत्कालादिवदि त्यनुमेयत्वे दृष्टान्तः । ननुनस्मृत्यभावेनानुमानम्, ब्रह्मस्वरूपमेवहि यात्, सस्यचग्रहण मसंवेधात शक्यमानत्वाद (दृश्यमाणत्वेपीति) विशाध यिषित साक्षित्व किमिति विकल्प्यदूषयति (किंचेति) आविद्यक ज्ञातृत्वमभ्युपगतमेवेत्यत्राह (लोकइति) (आविद्यकस्यापीति) तेना रमन्यौपाधिकाध्यासोपि निरस्त । उपाधिविलये नौपाधिकाध्यासा सम्भवात् (स्वप्रकाशस्येति) स्वात्मन इत्युक्तपा स्वरूपेय मघादा

सविषयमिथ्यात्व वादिभि । स्वगोचर एव साक्षात्कार पुनरविद्यागोचरइव भातीतिचेन्न, तथ प्यविद्याया असिद्धिप्रसगात् । नह्यन्यगोचरस्य ज्ञानस्य ततोऽन्यगोचरत्वेनभ्रम, अनुव्यवसायस्य विषयावच्छिन्न ग्राह कत्वात् । तद्भ्रमेपि नतेन ज्ञानेनतत्सिद्धि । किंच स्वगोचर एवाय साक्षात्कारो अविद्यागोचरइव कस्यभाति? नतावद्ब्रह्मण, अहम विद्यागोचरइति ज्ञातुमसमर्थत्वात् । नाप्य विद्याया, अह ब्रह्मणो गोचरइव भामीति तस्या अपि ज्ञातुमशक्यत्वात् । नचान्यस्य, तदु भयव्यतिरिक्तस्यकस्यचित् सुषुप्त्यादिषु अप्रकाशमानत्वेनतदयोगात्।

इत्यभिधानात् अन्यवैमुख्यसिद्धचाविद्याया असिद्धिप्रसंगइत्यर्थः (स्वगोचरइति) ततश्च मिथ्याविषयत्वाभावात् न मिथ्यात्वमितिभावः (तथापीति) तथैवतावपीत्यर्थः । दोषोस्तीतिशेष. । कुतइत्यत्राह (अविद्यायाइति) तदुपपादयति (नहीत्यादि) (अनुव्यवसायस्येति) व्यवसायोपनीतस्यैवा नुव्यवसायविषयत्वादितिभावः । अंगीकृत्या प्याह(तद्भ्रमेपीति) (तेनेति) अविद्यागोचर भ्रमविषयेणेत्यर्थः । तद्विषय स्यैव तत्साधकत्वादित्याशयः । यद्वा तादृश भ्रमांगीकारेपि न तद्भ्रमेणतत्सिद्धि. पारतन्त्र्येण तद्विषक ज्ञानस्य तदसाधकत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह (नहीति) हिरवधारणार्थः । हेतौ पूर्व भ्रममगीकृत्य तेनासिद्धिरुक्ता. इदानीं तेनासिद्धावपि तद्भ्रमविषय भूतज्ञानेनसिद्धि शंकानिराकरोति (तद्भ्रमेपीति) (अहमिति) अहमर्थ स्यैव भ्रान्तिज्ञानाश्रयत्वात् ब्रह्माविद्ययो स्तथात्वाभावात्तयो कुत्रभ्रान्ति रितिभाव. (अहंब्रह्मणइति) इवशब्दएवार्थः । अहं ब्रह्मणोगोच रएवेतिवा भामीतिवा ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थ । दूषयति (तदुभयेति) (तदयोगादिति) अविद्यागोचरत्वभाना योगादित्यर्थ. । ननुस्यादेव मन्यथाख्यातिपक्षे तद्विषयत्वस्याभावाद विद्यायाअसिद्धिः, अस्मात्तु भ्रमेसति मिथ्याभूत मविद्याविषयत्व मप्यस्तीति स्याद विद्यासिद्धि

नच न कस्यचिदिति वक्तु शक्यम्, भाती त्यादे प्रतिसम्बन्धिन मन्तरेण प्रयोगादर्शनात् । मिथ्यासाक्षित्वमिति चेन्न,—

साक्षित्वं यदि मिथ्या स्यात् सत्यस्य तत्परिग्रहः ।
नचेदाधारभावेऽपि मिथ्यात्वमनुवर्ण्यताम् ॥

नन्वासंसार मविद्याया स्वात्मन्येव प्रकाशो ब्रह्मण, अपवर्गेतु स्वात्मन एवेति नियम इति चेत्? किमपवर्गदशायामविद्याया प्रकाशो निवृत्तो नवा? निवृत्तश्चेत् स्वात्मैव निवृत्त स्यात् । अनिवृत्ते त्वविद्यापि तदानीमनिवृत्ता स्यात् । प्रकाशमात्राधीन सिद्धि र्हि सा। यदिच ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार एवाविद्यामपि प्रकाशयेत्? ब्रह्मणो विद्याया श्च तादात्म्य प्रसज्येत । स्वरूप मेव हि तेन प्रका

रिति विवेचयन् माणुक्तदोषयोद्धारशङ्कते (मिथ्येति) (साक्षित्वमिति) तथाच मिथ्याभूत साक्षित्वसाधक साक्ष्यन्तरवाच्य, तत्रापि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । नच साक्षित्वमपि स्वस्मिन्नवाध्यस्तमिति न साक्ष्यन्तरमितिवाच्य, तथाप्यनन्त साक्षित्वकल्पनया अनवस्थाया दुस्तरत्वात् । साक्षित्वविषय [का] भावेपि साक्षि च मिथ्यास्तित्यत्राह (नचेदिति) तथासति ब्रह्मणस्सर्वाधिष्ठानतया निरधिष्ठानत्या दनध्यस्तस्यापि साक्षित्वस्य मिथ्यात्वमस्तु, अनध्यस्तत्वाविशेषादितिभाव । यद्वा यथा साक्षित्वस्याध्यासाभावेपि मिथ्यात्व, तथा ब्रह्मण' सर्वाधिष्ठानतया निरधिष्ठानस्यापि मिथ्यात्व मस्तु, उपपादकराहित्या विशेषादितिभाव । नन्वज्ञानगोचरस्यैव तद्गोचरत्वमाध्यासिकमिति भ्रम, स्वरूपमेवतु वर्द्ध आससारमविद्यागोचर अतो नाविद्याया असिद्धि नापिमिथ्यात्व, यावत्स्वरूप सत्यविषयत्वेन घटादिज्ञानवत् सत्यत्वादितिशङ्कते (नन्विति) (निवृत्तस्त्यादिति) स्वा॰

शनीयम् । असत्स्वरूपप्रकाशत्वे वृत्तित्वमिथ्यात्वं प्रागेवोक्तम् । विषयापहार एव वा स्वरूपापहारोपि वा यद्वा तद्वा मिथ्यात्व मस्तु । किंचाविद्यासाक्षित्वं ब्रह्मण स्स्वरूप मेव, ततोन्यद्वा? पूर्वत्र स्वरूपस्य नित्यत्वा न्नित्य मविद्यासाक्षित्वप्रसंगः ।, उत्तरत्र तत् किं परमार्थभूत मुतापरमार्थभूतम् ? आद्ये ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्यत्वानभ्युपगमेनापसिद्धान्तः । द्वितीये तत किमविद्यास्वरूप मुत तदारब्धम्? नाद्यः, विषयस्वरूपमात्रस्यैव साक्षित्वरूपत्वे घटादे र्यावद्विनाशं व्यवधानादि

स्सनपवाविद्या प्रकाशत्वादित्यर्थः (प्रागेवेति) नच स्वापविषयकत्वात्सत्यता, सत्यशुक्तिविषयस्यापि रजतभ्रमस्यमिथ्यात्वांगीकारादिति भावः । (विषयापहारएवेति) विषयापहारइति परमतेन, स्वरूपापहारइति मायिमतेन । यदिमिथ्याविषयवृत्तेः स्वरूपापहारः, ब्रह्मण्यपि तथास्यात्, यदि ब्रह्मणिविषयापहारएव, वृत्तावपितथास्यात्, सर्वथावृत्तिसाक्षिणोर्न वैषम्यंस्यादिति तात्पर्यं (विषयस्वरूपेति) अविद्यासाक्षित्वं यद्यविद्या तर्हि घटादिसाक्षित्वमपि घटादिरेवस्यात्, ततश्चविषयेविद्यमानेपि साक्षित्वाभावस्य वक्तुमशक्यतया सर्वथाभानप्रसंगइत्यर्थः । नच घटप्रकाशदशायां साक्षी न स्वकीयइति वाच्यम्,तदा अर्थान्तरस्याप्य भानप्रसंगात् । नवृत्त्यभावादप्रकाशः, अहमर्थ तद्धर्मांज्ञानादीनामप्य प्रकाशप्रसंगात् । नचान्तःकरणोपहितचैतन्यसम्बन्धाभावादप्रकाशः, शुद्धचिदाश्रयाविद्याया अप्यन्तःकरणोपाधिकभेदवच्चैतन्यासम्बन्धेना प्रकाशप्रसंगात नन्व न्तःकरणोपाधि र्नशुद्धचैतन्याद्भेदं सम्पादयति,अतो विद्याप्रकाशइति चेत्? तर्हि घटादिरपिभासेत, अविद्यावच्छुद्धचैतन्ये कल्पितत्वात् ।

एतेनान्तःकरणोपहितस्साक्षी, साक्षित्वंच अकर्तृत्वेसतिद्रष्टृत्वं, द्रष्टृत्वंच नदर्शनक्रियाकर्तृत्वं, अकर्तृत्वव्याघातात्, किन्तु वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिसम्बन्धित्वं, इदं च विषयघटितं नस्वरूपं, स्वरूपभूतं साक्षित्वन्तु उदा

दशाया मप्यविच्छेदेन प्रकाशप्रसंगात् । न द्वितीयः, साक्षित्वाधीन सिद्धे रविद्यायाः साक्षित्वजनकत्वायोगात् । साक्षित्वस्याप्यनादित्वा भ्युपगमेनापसिद्धान्ता च ।

एतेनाविद्याप्रकाशं प्रति हेतुत्वपक्षो निरस्तः, अनादे र्हेत्वन पेक्षणात् । नापि चतुर्थः, तस्यापि स्वरूपान्तर्भाववहिर्भावादिविक-ल्पदुस्थत्वादिति । अतो न कथंचिदपि निर्विशेषज्ञानमात्रस्य सा-क्षित्वं सम्भवतीति साक्षिचोपदेशसामर्थ्यादेव ज्ञातृत्वादिक मात्मनो वश्याभ्युपगन्तव्य मिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां साक्षित्वभंगवादोष्टाविंशः ॥२८॥

सीनमिति नवीनजल्पितंनिरस्तं ; उक्तरीत्या अज्ञानप्रकाशघटादिप्रका-शयोः प्रसंगात् । किंच एवमपि साक्षीचेतेति श्रुतिप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणिसाक्षि त्वस्यानिर्वाहः । यद्वो दार्शनबोधात्मत्वं स्वरूपभूतंसाक्षित्वमिति । तन्न, अनुशासनविरोधस्योक्तत्वात् ।

(साक्षित्वस्येति) नच साक्षित्वमविद्या तदारब्धंचेतिवाच्यं, अ-विद्यान्यस्या नाविद्याकत्वमिथ्यात्वायोगात । तदधीनत्व न्मतनाद्दे र्नसम्भ वतीत्युक्तं (अनादेरिति) ब्रह्मस्वरूपस्यैवाविद्या प्रकाशत्वादिति भावः।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुजदासेनविरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां साक्षित्वभंगः

अष्टाविंशस्स्कन्धः ॥ २८॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथैकोनविंशो वादः ॥

विदित मनुवदन्तो विश्व मेत यथाव
द्विदधति निगमान्ताः केवल यन्मयत्वम् ।
अविदितबहुभूमा नित्य मन्त र्विभक्ता
हयवरवदनोसौ सन्निधि स्सन्निधिं नः ॥

यदाहुः- शास्त्रप्रत्यक्षयो र्विरोधे शास्त्रं बलीयः । अन्यथा ऽद्वैतशास्त्रस्य प्रामाण्योच्छेदप्रसंगात्, अपरोक्षदेहात्मभ्रमादेश्च दुर्निरासत्वा

(विदितमिति) यथावद्विदितमित्यन्वयः । प्रत्यक्षेण स्वयेनहिविश्वं प्रतीयते, तच्च प्रत्यक्षं यथार्थ, ततश्च निषेधकत्वाभिमतश्रुते र्धर्मिग्राहक विरोधा त्तन्मयत्वएव तात्पर्यमितिभावः (केवलमिति) नतुनिषेधन्तीत्यर्थः। अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षात्प्राबल्यं वक्तुं सामान्यतश्शास्त्रस्य प्रत्यक्षाद्बली यस्त्वमाह (शास्त्रेति) (अपरोक्षेति) देहातिरिक्तात्मासिद्धौ शास्त्र- मात्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंगइतिभावः । ननु प्रत्यक्षविरुद्धशास्त्रस्य प्रत्यक्षा त्प्राबल्यव्युत्पादन मद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वार्थं हि क्रियते तच्चायुक्तम्, अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधाभावेन व्युत्पादनवैय र्थ्यात् । तथाहि- न शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधः, अधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगत सन्मात्रस्यैव प्रत्यक्षग्राह्यत्वात; घटादेः प्रत्यक्षग्रहणायोग्यत्वात् । तथाहि इन्द्रियव्यापारानन्तरं घटादिस्सर्वतोभिन्नएवहि प्रतीयते, संशय विपर्यया- दर्शनात; भेदस्यप्रतियोग्येक वित्तिवेद्यस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहःसम्भवति, सर्वेषां प्रतियोगिनाम सन्निकर्षात । नच प्रतियोग्यंशेस्मृतिः, तथापि

पातात् । नचात्र विरोध एव न सम्भवतीति वाच्यं, भेदप्रपंच

वैशिष्ट्यांशे तदभावात् । नच तदंशेपि प्रत्यक्षत्वं, सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षं वि-
नातदसम्भवात् । तस्मात्प्रत्यक्षायोग्य प्रतियोगिन एतदेक वित्तिवेद्य
भेदस्य तदेकवित्तिवेद्यघटस्य च प्रतिभासो भ्रम इति केचित् । अन्येतु
घटोपि प्रत्यक्षः, सत्वं स्वाधिष्ठानगतमेव भासते, न घटादिगतमिति
न प्रत्यक्षविरोध इत्याहुः । अपरेतु सत्ताजाति र्वा विद्यमानत्व
लक्षणं वा सत्वं प्रत्यक्षेण प्रतीयते, नात्यबाध्यत्वरूपं, अतो न विरोधः
इत्याहुः । इतरेतु "सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य"मिति
श्रुतिबला न्मन्मथ मन्मथ इतिवत् सत्यत्वोत्कर्षापकर्षप्रतीतेः प्रकारा
न्तरेण तदसम्भवात् व्यवहारकालाबाध्यत्व सर्वकालाबाध्यत्वमित्येवो
त्कर्षापकर्षयो र्वाच्यत्वात् प्रपंचे व्यवहारकालाबाध्यत्वं विषय इति
न विरोध इत्याहुः । तस्मा त्सर्वथाविरोध एव नास्तीत्याशंक्याह
(नचात्रेति) अय माशयः- आद्यपक्ष स्तावदनुपपन्नः, सधर्मस्माद्भिदस्याग्रहेपि
कोट्यनुपस्थिते विशेषादर्शना द्वा संशयाभावोपपत्तेः ;
क्वापिसंशयस्यैव दर्शनाच्च । किंच सदंशेपि मिथ्यार्थप्रतियोगिकभेद
संशयादर्शनात् तद्ग्रहोपाच्यइति तज्ज्ञानमपिभ्रमस्स्यात् । किंच प्रतियोग्यंशे
कारणाभावेन भ्रमत्वेपि घटांशे भेदांशेच प्रत्यक्षत्वे नानुपपत्तिः, अन्यथा
सत्यपितथाप्रसंगात् । किंच प्रतियोग्यंशेस्मृतिः, भेदे तद्वैशिष्ट्यांशेच प्रत्यक्ष
मस्तु; नच सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षाभावा न्न सम्बन्धप्रत्यक्षं स्यादिति वा-
च्यम् , मुख्यसम्बन्धप्रत्यक्ष एव तद्धेतुत्वात् ; नच लाघवा त्सम्ब
न्धत्वमेव कार्यतावच्छेदकमाविष्टमिति वाच्यम्. जगत्सत्यत्वे प्रति
प्रसक्तत्वेना सत्यत्वे प्रत्यक्षत्वस्यैवाभावेन सम्बन्धप्रत्यक्षत्वस्या कार्यता
वच्छेदकत्वात् । द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्नः; तत्र घटादौ सदभेदप्रतीति
रस्ति नवा? नाद्यः, विरोधस्यापरिहारात् । अन्त्ये सन्घट इति विशि
ष्टव्यवहारानुपपत्तिः । भेदाग्रहा त्तदुपपादने अनिर्वचनीयख्यात्युच्छेदः ।

गोचरत्वतन्निषेधाभ्यां विरुद्धविषयत्वोपलम्भात् । नच देशकालस्वरूपादिभेदेन निषेधः संकोच मर्हति, "नेह नानास्तिकिंचन" तस्मान्नविज्ञान मृतेस्ति किंचित्क्वचित्कदाचि द्विजवम्नुजात " मित्यादिभि स्सर्वदेशसर्वकालवर्त्तिनां ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तूनां सर्वप्रकारनिषेधोपलम्भात् । "त्रय आवसथा स्त्रयः स्वप्ना" इति च स्वप्नस्येव जागरसुषुप्तयोरपि मिथ्यात्व मेवह्युच्यते । नच जागरादिवत्स्वप्नस्यापि सत्यत्व मुच्यत इति विपरिवर्तः, स्वप्नशब्देनैव तयो रुपचरितत्वात् । स्वप्न

सृतीयोप्यनुपपन्नः, सच्छब्दस्य लोके जात्यादावेव व्युत्पन्नतया सदेव सायं ज्ञानमित्यादौ पारमार्थिकत्वासिद्धिप्रसंगात् । चतुर्थो प्ययुक्तः, किंचित्कालविशेषिताबाध्यत्वग्रहणे तत्रैव सत्यपदव्युत्पत्तेः पूर्वोक्तदोषात् । ननु लोके बाधाभावमात्रे व्युत्पत्तिरितिचेत्? केनचिद्बाधाभावस्य शुक्तिरजतेपिसत्त्वात्. बाध्यत्वसामान्याभावस्यग्रहे विरोधानिस्तारात् । तस्माद्विरोधस्सर्वथा दुष्परिहरइति ।

ननु विधिनिषेधयो र्देशकालान्तर विषयत्वेन वा विधेयनिषेध्ययोः स्वरूपभेदेनवा सकोचा न्न विरोध इत्यत्राह (नच देशेति) आदिशब्देनप्रकारो गृह्यते । सम्भवति हि ब्रह्मणोन्यस्सत्त्वेनास्तीति स्वातन्त्र्यादिप्रकारेण निषेधः (सर्वप्रकारेति) विज्ञानमृतइति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि निषेधा त्पारतन्त्र्यादेरसिद्धेर्न स्वातन्त्र्यादिना निषेधइतिभावः । ननु "त्रयःस्वप्ना स्त्रय आवसथा"इति स्वप्नोपलक्षितावस्थात्रयस्य आवसथशब्देनावसथवत् सत्यत्वमेवोच्यत इत्यत्राह (नच जागरादिवदिति) (स्वप्नेति) प्रथमश्रुतस्यावसथस्यैवोद्देश्यत्वात् स्वप्नशब्देन उपचारात् स्वप्नकल्पत्वं विधीयत इत्यर्थः । अस्तु वा स्वप्नइत्यस्यैवोद्देश्य समर्पकत्वं ; तथाप्यावसथशब्देन नसत्यत्वविधिः , तस्य तत्राप्रसिद्धत्वादि

शब्दस्य च मिथ्यार्थेलोकप्रसिद्धत्वात्। अन्यानदभावात्। नह्यावसथशब्दस्तस्मे प्रसिद्ध । नच भेदविधायकश्रुतिबलात् भेदनिषेधकश्रुतीनामन्यपरत्व, निषेधस्यैव प्रसगसापेक्षत्वेन विध्यपेक्षया परत्वात् अपच्छेदन्यायेन बलीयस्त्वात्। नच सिद्धवस्तुविषययो स्समुच्चयविकल्पादिसम्भव इति निर्गुणवादे निरूपितम्। अतोत्र तद्विरोधे रज्ज्वधिकरणसर्पभूविदळनवत्कम्बुकळधौतवच्चोभयबाधोऽन्यतरबाधोवावश्यभावी। तत्रनाद्यस्सम्भवति, पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वातिरिक्तकोटिदर्शनाभावात्। निषेधकतया परस्य च शास्त्रस्य निषेधकान्तरादर्शनात्। नच विधिरेव निषेधस्य निषेध इति वाच्यम्, तस्य स्वरूपत स्स्वार्थावगाहित्वात्। निषेधस्यतु प्रतियोगि

स्याह (अन्यत्रेति) ननु तुल्यप्रमाणेन भेदशास्त्रेणा भेदश्रुतेरन्यपरत्वसिद्धेर्न प्रत्यक्षस्य शास्त्रविरोध इत्याशङ्क्याह (नचेति) नन्वरुणैकहायनीष व्रीहियववद्वा विकल्प स्समुच्चयो वास्त्वित्यत्राह (नच सिद्धेति) अत उक्तरीत्यासंकोचाभावा द्विरोध. शास्त्रप्रत्यक्षयोरिति शेष. । किंच यदि निषेधयो रुभयो रस्ति तदाऽन्यस्याद्रुभयबाध. । नचोत्तरस्य निषेधक मन्य दस्ति । नच प्रत्यक्षमेव तन्निषेधक, तथात्व हि घटादिप्रत्यक्षस्य घटाभावो नास्तीत्यद्वैतशास्त्रवेद्यमिथ्यात्व घटकाभावप्रतिक्षेपरूपतया वाच्यम्, तथाच तादृशाभावप्रसगसापेक्षत्वेन शास्त्रात्परत्वं स्यात् , तत श्च प्रत्यक्षशास्त्रयो रन्योन्याश्रयः, तस्मा दुभयोर्निषेधाभावा न्नोभयबाध इत्याह (निषेधकतयेति) निषेधकतया परस्येत्युक्ति प्रत्यक्षस्य निषेधकत्वे तदपेक्ष्यत्वेन तत परत्व न स्या दित्यभिप्राय । ननु प्रतिक्षेपरूपत्वाभावेपि प्रतियोगिन एवाभावाभावत्वेन प्रत्यक्षस्य तन्निषेधकता स्यादित्याशङ्क्याह (नचेति) स्वरूपतः प्रतियोग्यवगाहनमात्रा न्न निषेधकत्व बाधकत्व वा, शुक्तिरजतप्रतीत्या तदभावस्य निषेधबाधयो रदर्शनात् ; अपितु प्रतिक्षेपरूपत्वादेव, तच्च

प्रतिक्षेपामकृतयैव स्वरूपलाभः । विनाशादिषु कथमिति चेन्न,- तत्रापि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् ॥ * ॥ विनाशादिषु शब्देषु नास्तिशब्दस्यगोचरः। नञुपश्लेषनैर्गुर्यात् केवलं प्रतिपद्यते॥*॥ अतोन्यतरबाधेनशिष्यते । बाधश्चबलवत्तादुर्बलस्यैव नचप्रत्यक्षपरोक्षयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये, शुक्तिप्रत्यक्षेण शुक्तिरजतप्रत्यक्षबाधस्य दीपशिखादिभेदानुमानेन दीपैक्य प्रत्यभिज्ञान बाधस्यच परित्यागप्रसंगात् ।नचोपजीव्योप जीवकभावात् प्रत्यक्षशास्त्रयोः

प्रत्यक्षस्य नास्तीत्यर्थं । ननु घटो विनष्ट इत्यादिषु प्रतियोगिनिषेध रूपता दृश्यते , प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतातु नास्ति, नञो श्रवणादिति शङ्कते (विनाशादिष्विति) (कथमिति) प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपताऽऽहित इयापाततो ज्ञायत इत्यर्थः (अत इति) ननु कथं मानिर्धारणेना न्यतर बाधपरिशेषः? निषेधकस्य परस्य शास्त्रस्य निषेधकान्तरादर्शनादिति पूर्वोक्तया निषेधकशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वस्यार्थसिद्धत्वादिति चेन्न- तत्रहि निषेधाभावे बाधो न सम्भवतीत्युक्तं, नतु निषेध स्सर्वो बाधक इति, अनन्यथासिद्धत्वेनैव बाधकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् (बाधश्चेति) ननु बलवतो बाधकत्व वदतः प्रत्यक्षस्यापि बलवत्वे बाधकत्व माभिमतम्; तच्चायुक्तं, निषेधरूपत्वाभावेन विधे र्बाधकत्वाभावस्योक्तत्वादिति चेन्न;- विधेरपि निषेधबुद्धिद्वारा बाधकत्वस्याभिमतत्वात्; विधे स्स्वप्रतिपक्ष निषेधकत्वं च बलवत्त्वकृतमिति न पूर्वोक्तविरोधः (शुक्तीति)बाध्यत्व प्रयोजकाभावेपि बाध्यत्व दृश्यत इत्यर्थः (दीपेति) बाधकत्वप्रयोजका भावेपि बाधकत्व दृश्यत इत्यर्थः । एतेन प्रत्यक्षत्वं परोक्षबाधकत्व प्रयोजकं परोक्षत्व प्रत्यक्षबाध्यत्वप्रयोजकमिति निरस्तं; व्यभिचारात् । शुक्तिप्रत्यक्षरजतप्रत्यक्षयो र्बाध्यबाधकभावे अननुगमादिदं प्रयोजकम्, अनुगतस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति विवक्षितं (नचोपजीव्येति) उपजीव्य

प्राबल्यदौर्बल्ये, व्याप्तिग्राहक प्रत्यक्षोपजीविनानुमानेन त्वाभैक्य प्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात् । नच पूर्वत्वादुपक्रमवत् प्रत्यक्षप्राबल्य,पूर्वत्वमात्रस्यापच्छेदेपरस्यैव प्राबल्यनिश्चयेना प्रयोजकत्वात्। नच परत्वस्यबाधप्रयोजकत्वे माध्यमिकमर्यादया त्रय्य तानामपि बाध्य त्वमितिवाच्य, परत्वमात्रस्य बाधकत्वेनानुपन्यासात् । अन्यथाद्विचन्द्रज्ञानादिना प्राक्तनचन्द्रैकत्व ज्ञानादिबाधप्रसगात्। तस्माद्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधेसावकाशता दन्यथासिद्धबाध्य, मनवकाशत्वादनन्यथासिद्धबाधकम्। अनवकाशत्वाविरुद्धविषयलाभोप्रमाण कोटिनिवेशोना। तत्रपूर्वस्येहासम्भवो दर्शित । उत्तरस्तुकारणदोषेपर्यव सित । नच शास्त्रज पज्ञानस्य दुष्टकारण प्रसूतत्व, कर्तृभावेनैव भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्तिमूलत्वशङ्कोच्छेदात्,अविच्छिन्नसम्प्रदायेन शथिल्यावापोद्वापादि विचारवैदेशिक त्वात्, उपबृंहणब्रह्ममीमांसाद्यनुग्रहेण प्रतिपत्तृ-

---

जातीयत्वेन प्राबल्यं विवक्षित। अत एव नरशिरः कपालशुचित्वानुमानस्याशुचित्वबोधकागमबाध (माध्यमिकेति) "न सन्नासन्नसदसन्नचाप्यनुभयात्मक"मिति मिथ्यात्वरूपचतुर्थकोटेरपि तेन निषेधा द्बाव स्स्या दित्यर्थ (परत्वमात्रस्येति) शास्त्रान्तरापेक्षया शास्त्रस्य परत्व प्राबल्यप्रयोजक, न परत्वमात्रमिति भाव (ज्ञानयोरिति) ज्ञायते नेनेति ज्ञान ज्ञानकरण, यथाश्रुते विरुद्धयो र्ज्ञानयोः वक्ष्यमाणाविरुद्ध विषयलाभासम्भवात् (अन्यथासिद्धमिति) प्रतीयमानार्थे प्रामाण्यविनापि सम्भाविवोदयत्व मन्यथासिद्धत्व (उत्तरस्त्विति) अप्रमाणकोटिनिवेशस्य कारणदोष विना ज्ञातु मशक्यत्वा त्तस्य बाध्यत्वप्रयोजकत्वोक्तिस्तत्प्रयोजककारणदोषे पर्यवस्यतीत्यर्थ (कारणदोष इति) कारणगतो दोष., प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये वादोषाद्धि अप्रमाण ज्ञान भवति (नच शास्त्रेति) अत्र नच शास्त्र दुष्टमिति वक्तव्ये ज्ञानस्य दुष्टकारणप्रसूतत्वाभाववचन लाघवार्थं, अन्यथा हि नापि प्रतिपत्ता दुष्टः, ब्रह्ममीमांसादि

दोषाणामपि निर्मूलत्वात् । अत श्शब्दप्रमाणदोषतया सम्प्रतिपन्न समस्त सम्भावनाविरहे शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्दोषकारणप्रसूतत्वेन प्रामाण्यात् प्राबल्यं प्रतिष्ठितम् । नच प्रत्यक्षदोषतया संप्रतिपन्न काचकामीलादि दोषविरहात् गगनपवन दहनसलिल वसुधादि गोचरप्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यं स्थितमितिवाच्यम्, भेदवासनायाः प्रत्यक्ष दोषत्वेन वासनामूलभेदभ्रमेदुष्टत्वात्; भेदवासनायाश्च बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादितया तत्तत्प्रत्यक्षमूलत्वोपपत्तेः । अतोदुष्टकारणप्रसूत भेदज्ञानं निर्दोष निगमान्त जन्मना निर्विशेषाद्वैतज्ञानेन बाध्यत इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं शास्त्रबलीयस्त्वाभावे सत्य द्वैतशास्त्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंग इति । तदसत् , प्रत्यक्षाविरोधिन्येवा द्वैते द्वैते वा तत्प्रामाण्यस्य निर्वाहान्त्वान् । यच्च प्रत्यक्षप्राबल्ये देहात्मभ्रमादौ दुर्निरसत्वमिति । तद्युक्तं, देहात्मभेद प्रत्यक्षानुसारिणैव शास्त्रेणतन्निरसनात् । अन्यथा प्रत्यक्षाच्छास्त्रस्य बलीयस्त्वे यूपादित्यैक्यवाक्येन यूपादित्यभेदग्राहि प्रत्यक्षबाधप्रसंगात् । यच्चोक्तं निषेधस्य सर्वविषयत्वोपलंभेन संकोचो नयुज्यत इति । तदपिमन्दम्, सर्वविषयत्वे सत्येवहि प्रमाणान्तर विषयात् संकोचो

मत्त्वादिति प्रतिज्ञान्तरं स्यात्; तत्र भागासिद्धिवारणार्थं मद्वैततात्पर्य निश्चयवान् प्रतिपत्तेत्यपि विशेषणीयं स्यात् (प्रामाण्यादिति) प्रामाण्या च्छास्त्रस्य प्रमाणकोटिनिवेशासम्भवा त्प्राबल्यं प्रतिष्ठित मित्य ध्याहारेणयोज्यं (वासनामूलेति) शाखिमो चन्द्राविति प्रायभिज्ञादिष्वि त्यर्थः (देहात्मभेदेति) ममशरीरमिति प्रत्यक्ष विवक्षितं । ननु शिलापुत्र

कस्य शरीरमिति वदौपचारिकमिति चेन्न; - ममशरीरमित्यादौ स्वसंबंधिकत्व नियमदर्शनस्यैव तत्र संबन्धित्वोपचार निबधनत्वात् । किंच अहं शरीरमितिप्रतीतेः कदाप्यदर्शनात् ममशरीरमिति प्रतीति र्भेदनिबन्धनैव । नन्वेवं भेदग्रहेसति स्थूलोहमिति कथमभेदारोपः ? कथं वा जपास्फटिकसन्निधानेसति जपा रक्तरूपे इदमस्माद्भिन्नमि ति भेदग्रहेसती मे रक्तरूपेऽहय भेदाध्यासः? कथंच स्फटिककुसुमे इति भेदे गृह्यमाणएव स्फटिके रक्ताभेदभ्रमः? यदिचेदन्तेन भेदग्रहस्य तदीयैतदोय रक्तरूपत्वेना भेदग्रहाविरोधित्वा जपास्फटिकात्वाभ्यां भेदग्रहे पि रक्तत्वस्फटिकत्वाभ्या मभेदग्रहाविरोधित्वाच्च उपाधिमाहात्म्या द्भ्रमः, तर्हीहापि अहन्त्व शरीरत्वरूपेण भेदग्रहेपि अहन्त्वस्थूलत्वरूपेण भेद ग्रहाभावात् तेन रूपेणाहं स्थूलइत्यारोप उपपद्यतइति पश्य। अहमर्थे अहन्त्वमेव शरीरभेदः,शरीरेच शरीरत्वमेवाहंभेदः, अतस्ताभ्यां रूपाभ्याम भेदग्रहोनसम्भवति।स्थौल्यग्राहमयंभेदः,नचाहन्त्वं स्थूलत्वावच्छिन्नप्रतियो गिकभेदः, अतस्तद्ग्रहेपि भ्रमोपपत्तिः। ननु चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्या धि कपरिमाणबोधकशास्त्रेणबाधः,अप्सुपलब्धस्य गन्धस्य'उपलभ्याप्सुचेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तंविद्यादपोवायुं च संश्रित' मिति शा स्त्रेण बाधोदृष्टइतिचेन्न;- यो दूरतो यत्परिमाणतयोपलभ्यते सततोधिक परिमाणइति प्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहा त्परिमाणबोधकागमस्य प्रत्यक्षमूलत्वाच्च दूरत्वस्याल्पपरिमाणभ्रमजनकत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणाद्दोषजन्यत्वेनानिश्चि तस्य प्रत्यक्षस्य संवादकव्याप्ति प्रत्यक्षबला न्मूलप्रत्यक्षगौरवाच्च बाधोयुक्तः। वस्तुतोबाधोप्रामाण्यज्ञापनं, तच्चात्रदोषजन्यत्वनिश्चयादेव कृतमिति नतस्य शास्त्रेणबाधः, किंतु प्रत्यक्षेणबाधितेनिर्बाधं शास्त्रेण परि माणविशेषबोधनम्। अप्सुगन्धप्रत्यक्षमपि पूर्वंतत्तद्गन्धशून्यतयोपलब्धानां पश्चात्कुसुमादिसंसर्गेतदुपलब्धेस्तदपायेच तदननुवृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुसुमादिसंसर्गस्याप्सु गन्धोपलब्धौ दोषत्वनिश्चयात् , दोषजन्यत्वेन

युज्यते । अन्यथा नहिंस्यादित्यस्या ग्निषोमीयवाक्येनापि संकोचो

निश्चितं शास्त्रेण बाध्यते दोषादेव बाधितं वा शास्त्रस्यावकाशं ददाति , शास्त्रं चैतन्नयायमूलकमेवेति (अन्यथेति) नन्वर्थवादत्वा न्न स्वार्थपराणि यूपादित्यादिवाक्यानि, ननु प्रत्यक्षविरोधात्; नचैवं देवताविग्रहाद्यसिद्धिः, अन्यपरादपि मानान्तराविरुद्धार्थसिद्धे स्संभ वात्; मानान्तरविरोधेतु अन्यपरत्वा न्न स्वार्थसाधकत्वमिति चेत्?

अन्यपरत्वंहि वाक्यान्तरोपयोग्यर्थप्रतिपादनमुखेन तच्छेषत्वं, तत श्च शब्दस्वाभाव्या दध्ययनविधिबला द्वा यत्स्वार्थपरत्वं द्वैतवाक्यसाधारण मवगतं तदेव विधिवाक्यार्थोपपादनार्थ मप्यावश्यक मभूदिति अन्य परत्वेन वेदान्तवाक्यादपि स्वार्थतात्पर्यांश्यतिरेक एव सिद्ध्येति ननु तात्पर्यव्यतिरेकः । अहो बत विपश्चितामपि कुलक्रमागत मिदं महा दार्ढ्यं, यत्तुरगाधिरूढतुरगविस्मरणन्याय मनुसरति । अद्वैत वाक्यानां प्रत्यक्षविरोधोस्तीति वदन्ति, तत्रैव षड्विधतात्पर्यलिंग मर्पाति । नहि किंचिदपूर्वत्वं महाभूतं, किन्तु प्रत्यक्षाविरोधः, तदधीनहेतुविशेषाश्च । षड्विधेष्वपि लिंगेषु अपूर्वत्वमेव प्रधानं, तस्मिन् सतीतरेषा मसत्त्वेपि तात्पर्यसिद्धेः, असति तस्मिन् इतरेषां सत्त्वेपि तात्पर्यासिद्धेः । तच्च द्विरूपं 'तद्रूप्येण परिच्छित्तिः तद्धि· पर्ययतोपि वे'ति । तत्र कथं प्रत्यक्षविरोधे जाग्रति अपूर्वत्वं? कथं चोपक्रमः? कथंचोपसंहारः? कथंचाभ्यासः? प्रत्यक्षविरोधे तेषां मप्ययथासिद्धेः । फलार्थवादत्वयोरप्यनयोपि प्रत्यक्षाविरुद्धार्थस्यैव ।
किंच- तात्पर्यवत्वेपि न श्रुतेः प्रत्यक्षात्प्राबल्यम् , रूपरस परावृत्ति मृदुभावपर्यन्त मुख्यश्रवणस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन उष्णीकरणमात्रलक्षणा भ्युपगमात् । तत्त्वमसिवाक्यस्यापि त्वंपदवाच्ये तत्पदवाच्याभेदस्य प्रत्यक्षविरुद्धतया निष्कृष्टचैतन्यैक्ये लक्षणाभ्युपगमात् ।

ननु वेदस्य निर्दोषत्वात् प्रामाण्यं नियतं, न तु प्रत्यक्षस्य, तस्य तु सविषयत्वं नियतं, अतो वेदस्य सर्वथापि प्रामाण्यं रक्षणीयं, प्रत्यक्षस्य तु सविषयत्वं रक्षणीयम्; ततश्च वेदस्य प्रातीतिकार्थे प्रामाण्यस्वीकारे यदि प्रत्यक्षस्य सविषयत्वमलभ्येत तदाश्रुतेऽन्यत्रप्रामाण्यं वाच्यं, यदि यथाश्रुतांगीकारे प्रत्यक्षस्य निर्विषयत्वं ना पद्यते तदाश्रुतेः प्रतीयमानार्थ एव प्रामाण्यम्; एवं स्थिते न यूपादित्यभेदग्राहि प्रत्यक्षं प्रातिभासिकविषयं, यावद्व्यवहारमनुवर्तमानत्वात्; नापि व्यावहारिकविषयं, ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलमिथ्यात्व प्रतिपादक षड्विधतात्पर्य लिङ्गयुक्तानेकाद्वैत श्रुतिविरुद्धेन एकेनादित्यो यूप इतिवाक्येन पारमार्थिक यूपादित्यैक्य प्रतिपादना सम्भवात्; अतो यूपादित्यवाक्य मन्यपरं, अद्वैतवाक्य मनन्यपरमिति। उच्यते- प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः, ततश्च विरुद्धतया प्रमाणद्वयोपस्थितौ यद्येकस्यान्यपरत्वेन प्रामाण्यं सम्भवति तदान्यपरत्वमेव ग्राह्यम्। किंच वेदवाक्यस्य प्रामाण्यनियमः कुतआगतः? वाक्ये क्लृप्तदोष व्यतिरेकादितिचेत्? तर्हि प्रत्यक्षे क्लृप्तदोष व्यतिरेकात् घटादि प्रत्यक्षेपि प्रामाण्यन्नियतमेव। श्रुतिविरोधात् प्रत्यक्षे ऽपूर्वदोषकल्पनायां प्रत्यक्षविरोधा दद्वैतवाक्य एवा पूर्वदोषः कल्प्येत। किंच वाक्य एव दोषकल्पनमुचितम्, न्यायामावि सन्धानदशायां समभिव्याहारविशेषरूपा न्यत्रापिदोषत्वदर्शनात् इहापि तस्यैव दोषत्वस्य कल्प्यत्वात्। एव दोषकल्पनाया मप्यर्थान्तरपरत्वेन वेदप्रामाण्यस्य निष्प्रत्यूहत्वाच्च। तिष्ठतु प्रत्यक्षविचारः। भेदवाक्यस्य नियतप्रामाण्यस्य कथमद्वैतवाक्येन बाधः? अपच्छेद न्यायादितिचेन्न; - दोषविधुरस्यापच्छेदन्यायसहस्रेणापि बाधकल्पनायोगात्। अपच्छेद न्यायबलादेवदोषः कल्प्यत इतिचेन्न;- तदपेक्षया ऽद्वैतवाक्ये विषयान्तर कल्पनस्यैवोचितत्वात्। यस्तुस्तु प्रमाण

लक्षणपरीक्षित प्रमाणभावानां वेदानां मापातप्रतीत्या मिथोविरोधोपस्थितौ तच्छमने किंचिदवलम्बनमात्रस्यापेक्षितत्वात् तन्मुखेन प्रामाण्यसंरक्षणार्था एते न्यायाः । एकस्मिन्प्रयोगे क्रमेणोभयापच्छेदे विकल्प इति शास्त्रार्थः ; उत्तरोत्तरप्रतिहर्त्रपच्छेदाभावाभाववत्प्रयोगे अदक्षिणत्वं स्थाने न कर्तव्यं, उत्तरत्रोद्गात्रपच्छेदाभावाभाववत्प्रयोगे सर्ववेदसदानं कार्यमिति शास्त्रार्थः; इत्यपेक्षाया महद्दोष दुष्टविकल्पस्य गत्यन्तराभाव स्वीकार्यतया वाक्ये किंचिदवलम्बनाभावेऽपि अनुष्ठानकाले निमित्त पौर्वापर्यनिमित्त नैमित्तिकशास्त्रार्थं कर्तव्यताबुद्धि पौर्वापर्यमवलम्ब्य परस्य क्वचिद्बाधकत्वदर्शनात् तावन्मात्रेण स्वारस्यलेशादिनैव वाक्यार्थ निर्णयः क्रियते । नचैवमनेन अपौरुषेयत्वादि दृढतरन्यायसिद्धस्य भेदविधिपर वेदवाक्यप्रामाण्यस्यभंगोयुक्तः। परस्य पूर्वबाधकत्वं हि न्यायः, तच्च चन्द्रैकत्वज्ञानानन्तरभाविनि द्विचन्द्रज्ञानेऽव्यभिचरितम् । परत्वेऽपि दोषवशादप्रामाण्ये दोषतदभावपर्यालोचनैव प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमिति सिद्धम् ।

किंचानेन न्यायेन भेदवाक्यस्याप्रामाण्ये षोडशिग्रहणवाक्य मग्रहणवाक्येन बाध्येत । अपिच अदाक्षिण्यनिमित्तस्य पूर्वत्वे तस्यैव परबाधकत्वं स्यात्, निषेधरूपत्वात् । तस्मादत्रापच्छेदन्यायः प्रभवति । परन्तूपक्रम न्याय एव । नचायमेकवाक्यस्थैवेति नियन्तुं शक्यः, न्यायस्यास्मदधीनत्वाभावात् । पूर्वस्यानुपसंजातविरोधित्व मुत्तरस्योत्पत्तिदशायामेव सन्देहग्रस्तत्वं हि न्यायः । अयं मिहाप्य विशिष्टः, पूर्वस्य भेदवाक्यस्यानुपसंजातविरोधित्वेन निश्चितार्थत्वात्; अद्वैतवाक्यस्य उत्पत्तिदशायामेव भेदवाक्यविरोधेन सन्दिग्धत्वा च्च ।

(सर्वविषयत्वे सत्येवेति) सर्वविषयत्वोपलम्भे सत्येवहीत्यर्थः (अन्यथेति) "यत्किंचित्प्राचीन मग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरन्ती"ति यत्किंचिच्छब्देन उपांशुत्वस्याग्नीषोमीया त्प्राचीनकालविषयत्वोपलब्ध

नीयान् । नचात्र प्रत्यक्ष विरोधमात्रेण सकोच*, प्रकरणाद्यापन्न विशेषेणापि तत्सिद्धेः । तथाहि - यत्र परमात्मान प्रति अपृथक्सिद्धत्व विवक्षितं तत्र प्रपंचस्य स्वातन्त्र्य निषेधे तात्पर्यम्, नतु ब्रह्मविशेषण भूतसमस्त निषेधे। यथैक एव देवदत्त स्तिष्ठति नान्यत् किंचिदित्युक्ते तत्तुल्यपुरुषान्तर निषेधे तात्पर्यं, न पुन स्तदवयवगुणजात्यादिनिषेधे । तदुक्त संवित्सिद्धौ - " यथा चोळनृपः सम्राड द्वितीयोस्तिभूतले । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपर वचः । नतु तत्पुत्रतद्भृत्यकळत्रादि निवारणम्॥ " इति । यत्र पुन र्जीवाना स्वाभाविकस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं तत्र देहात्मभ्रमप्रतिक्षेपाय देहादे स्तस्मिन्नध्यस्ततत्वमा त्रमुच्यते। न पुन स्स्वरूपेण मिथ्यात्वं। यथा शुक्तौ रजतत्वाध्यस्तत्वेन शुक्ति रजतमिथ्यात्वे न रजतमात्रमिथ्यात्व तद्वत । यत्र तु जीवानां परिशुद्धानां परस्परसाम्ये तात्पर्य तत्रदेवादिरूपस्य तत्प्रयुक्त सुख दुःखादिरूपस्यच वैधर्म्यस्यौपाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वनिषेध एव

---

*भेपि " यावत्या वाचा कामयीत तावत्यादीक्षणीया यामनुब्रूयादि " त्यनेन संकोचः, तथा " नेह नानास्तिकिंचने " त्यादिषु किंचन शब्दस्य सकोच इति भाव. (यत्र परमात्मान प्रतीति) बृहदा रण्यके " नेह नानास्तिकिंचने " तिवाक्ये " यस्मिन् पच पच जना, आकाशश्च प्रतिष्ठित " इत्यपृथक्सिद्धत्वावगमा त्स्वातन्त्र निषेधे तात्पर्यम् । कठवल्ल्यां " नेह नानास्ती " त्यत्र " यतश्चोदेति सूर्यो अस्त यत्र च गच्छति । तं देवास्सर्वेर्पिता स्तदुनात्येति कश्चन " त्यपृथक्सिद्धत्वावगतेः स्वातन्त्र्यनिषेधे तात्पर्यम् । आदिशब्देन श्रुत्यन्तरं विवक्षितम् । अन्तर्यामिब्राह्मणादौहि अपृथक्सिद्धत्व मवगम्यते (यत्र पुन रिति) " ज्ञानस्वरूप मत्यन्तनिर्मळ पर मार्थत " इत्यादिषु (यत्रेतिति) " तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमय

क्रियते । यथैकजातीयानां रक्तानामुपरञ्जकद्रव्यान्तर संसर्गप्रयुक्त वर्ण वैषम्यादेर स्वाभाविकत्व मुच्यते । निर्गुणत्वादादेश्च हेयगुणनिषेधे तात्पर्यमित्यन्यत्र स्थितम् । सदेवेत्यादि च सद्विद्यानिरूपणसुगमार्थम् ; एवं सर्वत्रोह्यम् । यत्पुन.'त्रय स्वप्ना'इति जागरसुषुप्तयोरपि स्वप्नसाम्य मुच्यतइति। तत्र जागरसुषुप्तयो स्स्वप्नसाम्ये विवक्षितेपि नमिथ्यात्वाकारेण साम्यमितिपश्यामः । यथा पैंगल्यातिशयविवक्षया कश्चिदग्निर्माणवकइत्युपचरति, कश्चिदूष्मत्वविवक्षया, कश्चित्तपश्चर्यादिप्रयुक्त परिशुद्धिविवक्षया, एवमत्रापि प्रमाणान्तराविरोधाय स्वप्नसाधर्म्यान्तरे तात्पर्यं ग्राह्यम् । तच यथा स्वप्नस्य ईश्वरसृष्टत्वेन जीवस्य कर्मानुगुणनियत देशकालस्वरूप तत्तत्स्वप्नफलभोगादौ न स्वातन्त्र्यं तद्वज्जागरसुषुप्तयोरपि कर्मफलत्वेनेश्वराधीनत्वान्न तत्र जीवस्य स्वातन्त्र्यमित्येवमादिरूपेण प्रमाणाविरोधेन ग्राह्यमिति । ततश्च —

औपचारिकवाक्येषु योग्य मेवोपचर्यते ।
तच्च प्रकरणादिभ्य स्तद्विशेषोपि सिद्ध्यति ॥

यत्तु भेदनिषेधकश्रुतीनां भेदविधायकश्रुत्यपेक्षयापरत्वेन बलीयस्त्वमिति। तत्रापि नापच्छेदन्यायविषयत्वमिति निर्गुण.निरूपणेग्राह्यम् ।

यच्चाद्वैतगोचरशास्त्रस्य निषेधकान्तरं नदृश्यतइति। तदपि परमसुहृदं माध्यमिकं विस्मृत्योच्यते। सहि शून्यमेवतत्वमिति वदन् संविदद्वैतमपि निषेधति। नच तद्वाक्यं दोषमूलत्वेनाप्रमाणत्वात्परमप्य किंचित्करमिति वाच्यं, वेदान्तवाक्यस्यापि अविद्याख्यदोषमूलत्वस्य त्वयैववर्ण्यत्वात् ।

हि यत् । "विज्ञानं परमार्थोहो " त्यादिषु (निर्गुणवादादेरिति)
"साक्षीचेता केवलो निर्गुण श्च " त्यादिषु (संविद द्वैतमपीति)
एवं चाधिष्ठानस्यापि निषेधात मिथ्यात्वमपि न स्यादिति भावः ।

दोषाणामवान्तरभेदस्तु नबलाबलहेतुः, भ्रमविप्रलम्भादीनामितरेतरभिन्नत्वेपि दोषत्वस्याविशेषात्। तथापि प्रामाण्यभ्रमो वेदेषु भ्रमुळमुपलभ्यत इति चेत्? किमतः, तत्वस्थितिनिरूपणेनुपकारकत्वात्। अतएव शास्त्रप्रत्यक्षयोः प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरपि निर्मूलः, अविद्याख्य दोषमूलत्वाविशेषात् । नच भेदवासनादोषः; शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धेहि तद्विपरीतसंस्काराभावे नो भेदवासनाया दोषत्वकल्पनासिद्धिः, तद्दोषत्वेचसातितन्मूलात्प्रत्यक्षात्प्राबल्येन शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धि रित्यन्योन्याश्रयात् । शास्त्रेण निर्विशेषत्वे सिद्धे स्या द्भेदवासनादोषः, तद्दोषभावेच सिद्धे स्या न्निर्विशेषधीः । नच कश्चिद्भेदवासनादोष इतिलोके सर्वत्र प्रसंगः, अभेदवासनायामपि तथा प्रसंगात् । तस्यापि च भेदवासनाख्यदोषस्य शास्त्रेपि दुस्त्यजत्वाच्च । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्य तदर्थादिभेदस्या कांक्षासन्निधियो

ननु वक्तृभ्रमादिदोषाभावा द्वेदप्राबल्य मित्यत्राह (दोषाणामिति) नन्वविद्यादोषः शब्दस्वरूपाप्यासहेतुः. ननु तस्याप्रामाण्यप्रयोजक इति चेन्न;- वातगत्यादिदोषमूलभ्रमाविद्धवाक्या द्वक्तृदोषाभावेप्य मार्थावाद (शास्त्रत इति) ननु निर्विशेषसिद्ध्याभेदवासनाया दोषत्वं न कल्प्यते, किन्त्वन्यत्र दोषत्वेनदृष्टत्वा दित्यत आह (नच क्वचिदिति) इद मुपलक्षणं, अपूर्वचैत्रादिवैलक्षण्यज्ञाने वासनाप्रभवा दित्यपि बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वनिश्चया च्छास्त्रस्य ततः प्राबल्यं न ब्रूमः, किन्तु शास्त्रं निर्दोषत्वेन निश्चितं, प्रत्यक्षन्तु न तथा, किन्तु दोषमूलतया सन्दिग्धं, विपरीतवासनाया दोषत्वसन्देहा दित्यस्मादेव वैषम्या त्प्राबल्यं ब्रूम इति चेत्तत्राह (तस्यापि चेति) (अन्यथेति) अद्वैतवाक्यजज्ञानस्य लक्षणा तात्पर्यनिर्णयार्थं तर्कात्मकवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वा त्तदर्थं वाक्यार्थस्यापि

ग्यतादिभेदस्य चानुपलभे वाक्यार्थविशेषप्रत्ययस्यानुदयप्रसगात् । नच भेदवासना प्रत्यक्षस्यैव दोष इति वाच्य, विपरीतसस्कारात्मना दोषत्वे कचिद्दोषता कचिन्नेति नियामकाभावात् । आकारान्तरेणतद्दोषत्वस्य दुष्प्रतिपादत्वात् । तद्दोषत्वे सति तन्मूलस्य भ्रान्तत्व, तद्भ्रान्तत्वेच सिद्धे तद्दोषत्व मिति च परस्पराश्रयणात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्व तद्भ्रान्तत्वे निर्विशेषत्व प्रतिपादन तत्प्रतिपादने भेदवासनाया दोषत्व

ग्रहणानुपपन्नं(विपरीतसस्कारात्मनेति)विपरीतसस्कारोहितद्विरुद्धविषयः, सच विरुद्धविषय एव दोष स्यात्, ननु सम्मिलवेति चेन्न,- अभेदज्ञानेपि प्रतियोग्यादिभेदभानादिति भाव । किच विपरीतवासनात्वाविशेषेपि भेदवासनाया प्रत्यक्ष एव दोषत्व नान्यत्रेत्यय नियमः प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वनिश्चयादेव वाच्य., नियामकान्तराभावात्, एव चान्योन्याश्रय , निर्विशेषत्वप्रतिपत्तिवशा द्दोषत्वसिद्धिविवक्षाया चक्रकं मेत्यादिक वेत्याह (तद्दोषत्व इति)

ननु शास्त्रतो निर्विशेषनिश्चयेपि निर्विशेषत्वास्यसम्भावित दोषप्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वकल्पन, अतो भेदवासनादोष इति चेत्? उच्यते । प्रत्यक्षस्य दोषमूलकत्वकल्पन मनुपपन्न, दोषमूलत्वसम्भावनाविधुरबहुतरभेद गोचरवेदवाक्यसवादात । किच दोषसम्भावनाविधुरस्यापिहि भेदपरवाक्यस्य दोषमूलत्व त्वया कल्पनीयम्, तता बहुतरप्रत्यक्षभूयस्तरभेदवाक्य रूपोभयविध प्रमाणानुसारेणाल्पतराद्वैतवाक्यस्य दोषमूलत्वकल्पन मेवोचितम् ।

वस्तुतस्तु प्रमाणस्य दोषमूलत्वमेव कल्पयाम', अपितु विषयान्तरसम्भवाना विधुरोभयविधानप्रमाणानुसारेण सम्भावितविषयान्तरा द्वैतवाक्यजन्य त्वदीय कुमतिमात्रस्य। दोषश्च समीचीन न्या-

मिति चक्रकचात्रा नुसन्धेयम् । नचा द्वैतवाक्यार्थ ज्ञानेत्व भेदवासनामूलं, अत एव ध्यानादिविध्युपयोगइति वाच्यम् ; अभेदवासन या अप्यन्ततो भेदवासनामूलत्वात् । नह्य भेदज्ञान भेदज्ञानमन्तरेण सम्भवति । स्वय मेव प्रतियोग्यादि भेदवासनावहत्वात्, नचा

यानुसन्धानदशायां समभिव्याराविशेषइति प्रागेवोक्तं । किंचदोष मूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यस्यप्रामाण्यं त्वयादुर्वचम् । दोषमूलत्वाभावेपि शुक्तिरजतसुखादिसाक्षिणो प्रामाण्यस्वीकारात् । किंच घटादिप्रत्यक्षस्यापि नित्यचैतन्यरूपतया दोषमूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यवत्प्रामाण्यं दुर्वारम् । अथैवम दोषजन्यः, तद्विषयत्वेनैव ज्ञानस्याप्रामाण्यम्, एवं चा द्वैतवाक्यस्य प्रामाण्य मितरेषा मप्रामाण्यंच सिद्धमितिचेन्न,- परोक्षभ्रमस्य दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेन प्रामाण्यप्रसंगात । ननुपरोक्ष भ्रमे दोषजन्यत्वम प्रामाण्यप्रयोजकं, अपरोक्षभ्रमे दोषजन्यार्थविषयत्व मितिचेन्न;- अविद्याभ्रमरूपे साक्षिणि दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेना प्रामाण्याभावप्रसंगात् । अन्यवासनाया अन्यप्रहेतुत्वासम्भवात्, वासनाया स्वधंत्वासम्भवाच्च नभेदवासनाया दोषत्वम् । अथभेदवासनायाः प्रकृत्यादि भेदज्ञानहेतुत्वेपि ना द्वैतज्ञानहेतुत्वं तद्विरुद्धाभेद वासनाया एव तद्धेतुत्वादित्यत्राह (नचाद्वैतेति) (अभेदवासनायाइति) न केवलं प्रकृत्यादिज्ञानएव भेदवासनाहेतुः, अपित्वभेद वासनायामपि, अभेदज्ञान प्रतियोगिभूतभेदविषयत्वादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (स्वयमिति) नच वाच्यमित्यनेनान्वयः । अभेदवासनाहि प्रतियोगिविशिष्ट ज्ञानाजन्या तज्जन्यां भेदवासनामप्याक्षिपति, अतश्चाभेदवासना जन्यज्ञानस्यापि विशिष्टविषयत्वा द्भेदवासनाहेतुरित्यर्थः । किन्त्विप्रति योगिकस्वरूपधीः स्वप्रकाशस्वरूपमेव, किंवा तद्विषयकज्ञानान्तरमिति

भेदवासना निष्प्रतियोगिक स्वरूपधी हेतुरिति वाच्यम्, नित्यस्फुरे तस्य चिन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेपि तस्य वासनामूलत्व तन्मूल प्रत्यक्षादि विषयत्वस्य त्वयैव प्रतिक्षेपात्। अतो भेदनिषेधकाद्वैत वाक्यार्थज्ञानस्यापि भेदवासनामूलत्व तदापादकत्वं च फलितं ततश्च तुल्य दोषत्वे किं कस्य बाधकं बाध्यं वा। किंचा भेदवासनाया दृष्टरूपेणा दृष्टरूपेणवा तत्त्वमस्यादिवाक्या द्वाक्यार्थज्ञानोपकारकत्वं ? नाद्यः, वाक्यार्थ वासनामन्तरेणापि वाक्यस्य यथा सम्भवंसत्यासत्यस्वरूपपदार्थ

विकल्पमभिप्रेत्याह (नित्येति) ननुब्रह्मण श्चिद्विषयत्वरूपावेद्यत्वेपि वृत्तिविषयत्वं सम्भवतीतिचेन्न;- अभेदवासनाया निष्प्रतियोगिक ज्ञानजनकत्वेना न्योन्याश्रय प्रसंगेन तादृशज्ञानजन्यत्वाभावा जनकीभूतज्ञानस्य अभेदप्रतियोगिभेदविषयतया तज्जन्याया वासनाया निष्प्रतियोगिक स्वरूपधी हेतुत्वासम्भवा ज्जनकीभूते ज्ञानस्याभेदवासना जन्यत्वाभावेन भेदवासना जन्यत्वसम्भवाद् प्रामाण्यप्रसंगा त्तत्समानविषयत्वोत्तर ज्ञानस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगाच्च (अतोभेदेति) जीवब्रह्माभेद वाक्यार्थज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वोक्त्या भेदप्रपंचनिषेधक वाक्यार्थज्ञानस्यापि प्रतियोग्यादिभेदविषयत्वेन विशिष्टविषयत्वद्वाभा द्भेदवासनामूलत्वं तदापादकत्वंच फलितमित्यर्थः। प्रपंचनिषेधस्य तत्त्वमसि वाक्यार्थ ज्ञानोपयोगित्वा त्तज्जन्यभेदवासना मादायापि तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानस्य भेदवासनामूलत्वं दर्शयितुं तदापादकत्वंचफलितमित्युक्तम्। (अदृष्टरूपेणेति) विहितनिदिध्यासन जन्यादृष्ट मभेद्वासनैवेत्यर्थः। (वाक्यार्थवासनामिति) एतेनभेदवासनानिरसनद्वारा उपयोगइति निरस्तम्। असत्यार्थज्ञाने विपरीतवासनासत्वेपि वाक्यार्थ ज्ञानांगी·

चोधकत्वस्य भवद्भिरपि स्वीकर्तव्यत्वात् । उक्तंचाभि युक्तै – " अत्यन्तासत्यपिज्ञान मर्थे शब्द. करोति ही " ति । अन्यथाक्व चिदप्य परिचितविचित्रवाक्यार्थ प्रत्ययो न स्यात् । तथा च सति गतकनीना प्रारीण्येन, भवता च पूर्वपक्षविज्ञानेन, श्रुतीनाचा प्रामार्थसमर्पणार्थसामर्थ्येन । नापिद्वितीय, शक्त्युपबृंहित ज्ञान निवर्त्यत्वात्कृष्ट प्रपंचसत्यत्व मीशभि र्भवद्भि रनभ्युपगमात् । अभ्युप गच्छता मप्याकाशादित्रय परामर्शादिरूप दृष्टसामग्री घटनमन्तरेणा दृष्टस्योपयोगाभावात् । अत्र चा द्वैतानुध्यानजन्य वासनामन्तरेण तत्प्रत्यय सामग्रीसिद्धेः । अन्यथा तच्छ्रवणस्याप्यनुपपत्त्या वासना जनकस्य तद्ध्यानस्यापि असिद्धिप्रसङ्गात् । नचापरोक्षरूप वाक्या- र्थज्ञानजननार्थं दृष्टद्वारेणा दृष्टद्वारेणवा तदुपयोगइति वाच्यम्,

---

कारोक्तेः । भवत्खण्डनसम्मतिमाह (उक्तंचेति) (शक्तीति) न ह्यभेदवासनारूपम दृष्टमवधारणे अपरोक्षेवा उपयुज्यते, प्रमाणस्वभा- वाद्विषयस्वभावाच्च तदुपपत्तेः; एककोटिका नवधारणस्यनिरासात्; किंत्वविद्या निवृत्त्यनुकूल शक्तिविशेषे, तथा च शक्तिविशेषविशिष्ट ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात सत्यत्वापत्तिरित्यर्थः । ननुसर्वैरपिकार्यमात्रस्या दृष्टजन्यताभ्युपगमात् ध्यान जन्यवासनारूपा द ष्टस्य वाक्यार्थज्ञान एवोपयोगोस्तु, नाविद्यानिवृत्त्यनुकूलशक्तिविशेष इत्यत्राह (अभ्युपगच्छतामिति) आकाशादिपरामर्शस्य वासनातः प्राग पिसत्वा त्तत्घटनेनोपयोग स्तवयासुवच इति भावः । ननु शब्दा दप्यपरोक्षज्ञान मेव जायते, यथा दद्वैतानुध्यानजन्य वासनामहिम्ना अपरोक्ष जायते, ततश्च सत्यत्वापत्ति रपीत्याशंक्याह (नचेति) ज्ञा- नस्या विधेयत्वे खलु द्रष्टव्य इत्यनूद्य ध्यानविधिस्स्यात्, अविधेय त्वं चनिराकृत मिति दर्शनरूपतापन्नध्यानस्य मोक्षोद्देशेनैव विधे र्नवासनाया दर्शनउपयोग इत्यादिशब्दस्य भावः । न केवलं

शब्दजन्यप्रत्यक्षादे र्दूषणात् ॥ * ॥ न शब्दजन्य प्रत्यक्ष प्रत्यक्षत्वा द्यथेतरत् । ०यवहाभजनेतुम्यात् सर्वानेपु सङ्कर ॥ अन्य प्रत्यक्ष वेद्यन्त ब्रह्मचेदविकान्वितम् । स विशेष ०भेदस्या ज्ञेद प्राग्वच्च ससृति ॥ * ॥ अत एव शास्त्रप्रत्यक्षजन्य ज्ञानयो परोक्षत्वापरो क्षत्वलक्षण वैधर्म्यानिषेधोपि प्रयुक्त ।

यच्चोपजीव्यस्यापि प्रत्यक्षस्य ज्वालाभेदानुमानेन बाधोदृष्ट इति । तदप्यतिरथनाय, तत्र उपजीव्यविरोधाभावात । नहि तत्र ज्वालैक्य प्रत्यभिज्ञादिक भेदानुमानस्योपजीव्यम् । नच भेदानुमान स्वोपजा०यव्याप्तिग्राहक प्रत्यक्षविशेष बाधते । तथा च्युपजी०य जातीयस्यापिविरोधे तद्वा तादृग्वेति न कश्चि द्विशेष इति चेत् ? सामान्यत उपजी०यजातीयस्यापि ज्वालैक्यज्ञानस्य विशेषतोपि दृष्ट

प्रत्यक्षस्य शब्दजन्यावेतिप्रसङ्ग०, तदभ्युपगमे प्रयोजनमपिनास्ती त्याह (अन्येति) आद्येभ्रमत्वादनिवर्तकत्वं, अन्ये स्वरूप प्रकाशव दितिभाव (अतएवेति) शब्दजन्यज्ञानस्या परोक्षत्वभङ्गादित्यर्थ. । ए वम्न जात्या प्रत्यक्ष प्रबलमित्युक्त भवति । विरुद्धप्रमाणानिरिक्ता निदिता प्रामाण्यशाक प्रत्यक्ष विरोधिनः परोक्षाद्दुर्बलोपस्तदा तस्या प्रा. माण्यमापादयति । अतएव हि यूपादित्यैक्यबाध. । एतदभिप्रायेणैवा न न्यथासिद्धं प्रत्यक्षबलीयइति भगवतावेदार्थसंग्रहे नुगृहीत – " प्राब ल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषुस्मृतम् "इति। अत्र प्राबल्यनिर्दोषत्व(सामा न्यतइति)तेत्नाशस्य दीपनाशहेतुत्व प्रत्यक्षसिद्धम्। एव वर्तिनाशस्यापि। दीप याश्रयनाशत्व तैलनाशत्त्वच । एव चतुर्भि कारणताग्राहिभिरपक्षै रनन्यथासिद्धं विरोधादृष्टदोषत्वाद्वा प्रत्यभिज्ञान्तरसजातीयतया प्रत्यभि ज्ञान्तरदोषवैना वधारितसादृश्यस्य इहापि दोषत्वसंभवा द्दोषमूलत्वेन शकिता प्रत्यभिज्ञाभेदानुमानेन बाध्यत इत्यर्थ । प्रत्यभिज्ञान्तरे दोष

दोषजातीयत्वात् । अचिरनिर्वापितारोपितप्रदीपेऽपि निर्वाणादर्शिनस्तदेवे दमिति दृढप्रत्यभिज्ञानमुदेत्येव । तत्रापि हि भेदादर्शनसादृश्यादिक दोष । सोऽत्रापिसम्भवन् ज्वालैक्यज्ञानस्य निर्दोषत्व निर्णय प्रति रुणद्धि । तावतिचानुभवन मबाधितमुदेतीति न दोषगन्ध. । इह तु स्वोपजीव्यं तज्जातीय च कृत्स्न प्रत्यक्ष बाध्यत्वेन प्रसक्तमिति स्थित. स्वव्याघात । अत उपजीव्यप्रत्यक्षबाधेन शास्त्र नोदेतुमर्हत् ।

दर्शन मुपपादयति (अचिरेति) एकवर्तिका स्थत्व मेकपात्रगतत्व च्यादिपदार्थः (संभवन्निति) शंक्यमान इत्यर्थ । ननु वर्णपदवाक्यस्वरू पाशप्रत्यक्ष मुपजीव्य, तन्न बाध्यते, सत्यत्वांशस्त्वनुपजीव्य., स एव बाध्यते, तस्मान्नोपजीव्यबाध इति चेत्तत्राह (अत इति) अयं भावः अभावबुद्धिलक्षणो बाधः प्रपञ्चे स्वविशिष्ट., अन्यथा तत्त्वमिथ्यात्वा सिद्धेः । नापि विरोध्यभावधी र्बाधः, तत्र किं प्रत्यक्षेण प्रपञ्चे स त्यत्व गृह्यते, उत न? आद्ये सत्यत्वप्रत्यक्ष बाधोक्त्यसम्भवः । आद्येऽपि किञ्चित्कालाबाध्यत्वलक्षणस्य व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वे तन्निषेधासम्भवः, मिथ्यात्वात् । निषेधे प्रपञ्चस्यैव तत्सम्भवा त्स त्यत्वपर्यन्तधावनवैयर्थ्यम् । सत्यत्वनिषेधेऽपि प्रपञ्चनिषेधसिद्ध्या उप जीव्यविरोधस्या वर्जनीयत्वात् । त्रिकालाबाधायोग्यत्वरूपस्य ब्रह्मधर्म स्य कल्पितस्य प्रपञ्चे ग्रहे अन्यथा ख्यातिः । प्रपञ्चगतस्यैव तस्य ग्रहणे व्यवहारदशायां बाध्यस्य तस्य प्रपञ्चसमान स्वभावतया प्र- पञ्चसमसत्ताकमिथ्यात्वासम्भव । ननूपजीव्यस्वरूपस्योप मर्दो यथा न भवति सत्यत्वस्य च तस्मिन्नुपमर्दो यथा भवति तथा प्रपञ्चस्य प्रतियोग्यविरोध्यभावः प्रतिपाद्यते,शुक्तिरजतवदिति विवक्षितमितिचेन्न, " यस्मिन् द्यौरि " त्याद्यध्यारोपकवाक्यावगत प्रपंचब्रह्मसम्बन्धमात्रस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि प्रपञ्चविरोध्यभावप्रतिपादने प्रपञ्चस्वरूपानुपमर्दस्य प्रकृतेऽपत स्वसत्यत्वानुपमर्दस्य च सम्भवात प्रपञ्च मिथ्यात्वासिद्धेः ।

किंच शास्त्रप्रत्यक्षयो र्बलाबल परीक्षकप्रमाणमपि ब्रह्म व्यतिरिक्त भेदगोचरत्वेन शास्त्रेणैव बाध्यत इति स्वेनैव स्वबलं प्रति क्षिपत् शास्त्रं कथं प्रत्यक्षात्प्रबलं भविष्यति । असत्यात् सत्यप्रति पत्त्यादिकन्तु दूषयिष्यते । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धानुपमर्देनैव भेदनिषेधकृ श्रुतीनां तात्पर्यमुपपादनीयमिति ।

इति श्रिकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रिमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां प्रत्यक्ष शास्त्रविरोधपरिहार एकोनत्रिंशोवादः ॥ २९ ॥

एव मेव च युक्तम्, प्रत्यक्षस्या बाधितार्थकत्व लक्षणप्रामाण्यसिद्धेः प्रपंचमिथ्यात्वेपि सम्बन्धामिथ्यात्वस्यावश्यकत्वा त्तावन्मात्रमिथ्यात्वेन सर्वप्रमाणप्रमेया बाधस्थापनस्य दुष्करत्वात । नन्व सत्यादपि सत्य सिद्धे स्तत्र तत्र दर्शनादसत्यमेवशास्त्रं निर्विशेष सिद्ध्युपयोगीत्यत्राह (असत्यादिति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
धिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण
परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापर
नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
प्रत्यक्षशास्त्रविरोधपरिहारभंग

एकोनत्रिंशः स्कन्धः ॥२९॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनम ।

अथ त्रिंशोवादः ॥

सत्यैरेव सदातनोक्ति निवहे स्सत्यप्रमाहेतुभि
स्सत्य ज्ञानमनन्तमेकममल यद्ब्रह्मनिर्दिश्यते ।
तत्सत्यै. परिकर्मित गुणगणै स्सत्याभिसन्धिक्रिय
सत्यानन्दविभूतिक विचिनुम स्सत्यस्य सत्य मह ॥

(सत्यैरिति) सदातनत्ववत्सत्यत्वमपि प्रामाण्यप्रयोजकमिति भावः (निवहैरिति) भेदाभेदघटकश्रुतिभेदः, आराधनाराध्यगुण विभूतिश्रुतिभेदः, कर्मोपासनसाध्यश्रुतिभेद श्च विवक्षित. (सत्यप्रमे- त्यादि) सत्यप्रमाहेतुभि रित्यनेन सत्या त्सत्योत्पत्ति., नासत्यादि- त्युक्तम् । सत्य मित्यारभ्य निर्दिश्यत इत्यन्तेन सत्यादेव सत्य ज्ञप्ति र्नो सत्या दित्युक्तम् (सत्य ज्ञान मित्यादि) ब्रह्मसत्यज्ञाना नन्दात्मक मेक ममलं सर्वविधैरपि वेदान्तवाक्यैरिति परैरुच्यते, मम सत्यस्यैव वेदस्य तत्प्रतिपादकत्वा द्वैतसिद्धे स्सत्यगुणविभूति विशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति भाव. (सत्यैति) सत्येत्यभिसन्धि प्रकार उक्तः। अनेन कारणत्व मुक्त भवति । इदं च विभूतिवैशिष्ट्येहेतुः (सत्यस्येति) निर्धारणे षष्ठी । चेतनेषु सत्य मित्यर्थ. । सत्य शब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । नित्येष्वपि नित्यम् । सर्वचेतनानां नित्य- त्वेपि सोहमिति प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धक कादाचित्कत्वभेदभ्रमजनक न्मसम्बन्धोस्ति, ईश्वरस्य तत्रासत्त्वेषु नित्यतया ईश्वरो निर्धा-

योय मसत्य प्रलाप असत्यादपि शाब्दादे स्सत्यस्य ग्रहण सिद्धि स्सम्भवति । अस्तिचा सत्या त्सत्योत्पत्ते स्सत्य प्रतिपत्तेश्च लोके बहुळ मुपलम्भ , आरोपिते रेव शुक्तिरजतरज्जु सर्पशङ्काविषभावित गरुडादिभि सत्यस्य हर्षभयमरणगरळहरणादे र्दर्शनात । तथा स्वप्नार्थेन शुभादि , प्रतिबिम्बेनबिम्बतत्व, लिप्यक्षरै रक्षराणि, रेखा गवयादिभिस्सत्यगवयादि , चित्रपटरूपादिभि पुराणवृत्तान्तादि , नादविशेषोपाधिक शब्दनानात्वेनार्थभेदश्चेति असत्यैरेव सत्यानि निर्णीयन्ते । तथा बाष्पारोपित धूमादिभि र्यद्दृच्छासन्निहित धूम ध्वजादिसिद्धि । नचात्र सर्वत्र तत्त त्सन्निरूपमेव सत्य कारण मिति वाच्यम् , ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्ति प्रसगात । विषयविशेष विशेषितायास्तु कारणत्वोक्तौ नागृहीतविशे षणन्यायेन विषयस्यापि कारणत्वावश्यम्भावात् । नचा सत्यात्सत्यसिद्धौ लिंगविभ्रमा त्साध्यसिद्धिप्रसगइति वाच्यम् , यादृच्छिकसवाददशाया मिष्टप्रसगत्वात् । तत्सिद्धिनियम प्रसज्यत इति चेन्न,— तदनियमस्या सत्यत्व प्रयुक्तत्वाभावात । अपित्व व्याप्तिनिबन्धनत्वात । व्याप्त

यते । पूर्वार्धेन वादार्थसग्रह. । उत्तरार्धेन तत्फलसग्रह. । (असत्या दित्यादि)सिद्धि.- ज्ञप्तिः । असत्या त्सत्योत्पत्तिप्रदर्शन दृष्टान्ततया । उत्पत्तौ निदर्शन मारोपितेत्यादि । शंकाविषभावितगरुडनिदर्शन परोक्ष स्यनिर्वचनीयाभिकारेण। "तथेत्यादि" ज्ञप्तौ निदर्शनम् । प्रतिबिम्बे बिम्ब भेदाध्यासा त्तद्विशिष्टरूपेणासत्यत्वम् । "लिप्यक्षरै." लिपावध्यस्ताक्षरै । एव मुत्तरत्रापि विवक्षा ग्राह्या (नादेति) नगो नाग इत्यादौ कल्पित ह्रस्वदैर्घ्यादिविशिष्टत्वेन भिन्नस्य शब्दस्यार्थभेदधीहेतुत्वमिति भावः (लिंगविभ्रमादिति) लिंगरूपा द्विभ्रमाद, अर्थाध्यासा दित्यर्थ । विषयस्याहेतुत्वेपि असत्या त्सत्यसिद्धि स्पष्टैवायां, ज्ञानस्या प्ययत्यत्वा

हि साधनं । नह्यसन्धूमाभासो वह्नि व्याप्तः । बहुळत्वोद्धतत्वादिवदना रोपितत्वस्यापि व्याप्त्युपयोगितया न्वयव्यतिरेकासिद्धत्वात् । प्रति बिम्बादेश्चासत्यस्यापि सत्यमुखादिसिद्धै अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति सिद्धे. । प्रतिबिम्बस्यासत्यत्वेपि बिम्बप्रतिबिम्बयो र्व्याप्तिस्सत्या, तद्दशा तत्र बिम्बसिद्धिरिति चेन्;— व्याप्ति र्हि सम्बन्धत्वाद्व्याप्य व्यापकसापेक्षा, कथं तयो रन्यतराभावे सा सत्याभवेत् । अतो व्याप्यं प्रतिबिम्बादिक मसत्यमेवेति तद्गताव्याप्तिरपि तद्गतमालिन्यादिवदसत्यैव। नच विषयमिथ्यात्वे तद्विषय ज्ञप्तिसत्यत्वसिद्धि र्नहि नभ प्रसून मिथ्यात्वे तत्परिमळपारमार्थ्यम् । अतश्शास्त्रादे र्मिथ्यात्वनिश्चयेपि ततः परमार्थनिर्विशेष ब्रह्मनिश्चय उपपद्यते । नच सहस्राशास्त्रस्य।

दित्याह (नचेति) नन्वसत्यया स्वत्यासिद्धिस्सम्भवेपि कथ मसत्यतया ज्ञाता च्छास्त्रा त्तत्सिद्धिः ; यद्यपि शास्त्रेण ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्छास्त्रं नासत्यतया ज्ञातम्, तथापि ज्ञानोत्पत्तिदशायां तथा मतीते रनन्तर मनाश्वासप्रसंग इत्यत्राह (अत श्शास्त्रादेरिति) असत्यस्य सत्य ज्ञापकत्वे सिद्धे अनाश्वास एव नोदेतु मलम् ; अन्यथा सत्यत्वे स्यनाश्वास एव स्यात्, सत्यतया ज्ञातादपि भ्रमदर्शनात्; अपौरु. षेयवादिना ,तन्निरास श्च तुल्य इति भावः । एव मसत्यतया ज्ञान मभ्युपगम्योक्तं, वस्तुतस्तु तदेव नेत्याह (नचेति) श्रवणदशा मारभ्य निवर्तकज्ञानोदयपर्यन्तं शास्त्रस्यासत्यता न धिय मारोहति, अपितु तदतिरिक्ताना मेव, आपातत स्स्ववृत्तिविरोधमतीतेः पश्चान्मनन निदिध्यासनाभ्यां मसम्भावनाविपरीतभावनानिरासे सति अनन्तरो- त्पन्नज्ञानमेव शास्त्रस्या प्यसत्यतां विषयीकरोतीत्यर्थः । ननु शास्त्रं प्रपंचनिवर्तकज्ञानेनैव निवर्तते, उतान्येन? आद्ये निवर्तकज्ञाननिवृ- त्त्यर्थ ज्ञानानन्तर मपेक्षणीयम् , द्वितीये स्वनिवृत्त्यर्थेनापि; अत उभयथाप्यसत्यतया ज्ञातस्य शास्त्रस्य ज्ञानोत्पादकत्व मावश्यक

सत्यताधियमधिरोहति, स्वजन्यविश्व निवर्तकाद्वैत बोधजन्मन.प्राक्मत्य तयैवावभासात् । अतोबोधनदशायां स्वयमपि सादित्यवभासात् स्वजन्य बोधसामर्थ्यादेव स्वस्यापिनिवृत्तिसिद्धौ पुनः बोधान्तरस्या नपेक्षितत्वेन तदुत्पादकत्वाभावाच्च न कश्चि द्विरोधः । नच वाच्यं सत्यतया प्रत्यक्षादिसिद्धस्यापि प्रपचस्यशास्त्रेणेव शास्त्रसिद्धसत्यत्व स्यापि ब्रह्मण केनचिद्वाधेमिथ्यात्व सम्भवतीति , अदर्शनादेव तन्निरासात । नच कारणदोष निश्चयात् फलित प्रतीति विषयबाधः, यादृच्छिकसंवादि लिंगविभ्रमादिभि रेवानैकान्त्यात । अतो वस्तुतो मिथ्याभूतादपि शास्त्रादेः परमार्थसद्द्वितीयब्रह्मनिश्चय उपपद्यत इति ।

मित्यवाह (अतो बोधनदशायामिति) (स्वयमपीति) अर्थवदिति भावः । स्वस्यापीत्यपिना स्वव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् निव र्तकज्ञानमपि गृह्यते । बोधनदशाया मित्यनुवादस्या सत्यताज्ञानं विरोधितया शंकितुं योग्य परिहृतम् , शकान्तरपरिहार स्त्वीपत्कर इति भावः । स्वदित्यवभासा त्स्वजन्येत्यन्वयः। यद्वा प्रपचमिथ्यात्वावगाहिपूर्व ज्ञानातिरेकेण ज्ञानान्तरेणेव शास्त्रस्य मिथ्यात्वावगाहन मित्युक्ताधातद् वद्धमेनेन मिथ्यात्वावगाहनमिव शास्त्रस्य प्रपंचनिवर्तकज्ञानातिरेकेण स्वनिवृत्तये द्वितीयज्ञान मपेक्ष्येत, तथा चा सत्यतया ज्ञातस्यैव शास्त्र• स्यद्वितीय ज्ञानजनकत्वं वाच्यमिति कस्यचिच्छका जायेतेति ता- न्निवारयति (अतोबोधन दशायामिति) मननादिभि रसंभावनादि निरा सेन स्ववृत्तिविरोधशंकानिरासात् न ज्ञानान्तरापेक्षेति भावः । नन्वेवं म्महता प्रयत्नेना सत्यासत्यासिद्धिः किमर्थं साध्यते, बाधादेव प्रपं चवद्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वसंभवा दित्यत्राह (नचवाच्यमिति) एवं सदस्य शंका न्निराकृत्य नच सद्वसेत्यादिनोक्तं प्रकृत मुपसंहरति (अतो वस्तुतइति) वादार्थोपसंहारोवा। पूर्वस्मि न्पक्षे वस्तुत इति पद स्वारस्यम् । द्वितीययोजनाया मुसंहारान्तराभावो निमित्तम् । यद्वा- बाधा त्प्रपंचासत्यत्वं साधयता त्वया ब्रह्मण स्सत्यत्व नांगीकर्तुं शक्यम्,

अत्रोच्यते । यदुक्तमसत्या स्सत्योत्पत्ति र्दृश्यत इति । तदसत्, सत्यैर्ज्ञानादिभिरेव तत्र तत्र तत्सिद्धेः । यत्त्वत्रोक्तं- ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तत्सिद्धिप्रसंग इति । तदपि मन्दं, ज्ञप्ति स्वरूपाणां परस्परविचित्रशक्तित्वात् । विषयविशेष मन्तरेण वैचित्र्य कुत स्सिद्धमिति चेत् ? किमय मुत्पत्तिप्रश्नः, उत ज्ञप्तिप्रश्न ? आद्ये तत्सामग्रीवैचित्र्य मेवोत्तरम् । तदेव च कुत स्सिद्ध मिति चेन्न; - सामग्रीवैचित्र्यपारवश्यस्य सार्वत्रिकत्वात् । सामग्रीवैचित्र्यादेव हि

अत्रापि बाधसंभवात्, अतः कथं त्वन्मते सत्यस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तिशंकां परिहरति (नच वाच्यमिति) (तन्निरासादिति) बाधकज्ञा ननिरासा दित्यर्थः (नचेति)दुष्टकारणजन्यत्वस्या प्रामाण्यव्याप्तत्वा दत्र च तन्निश्चयस्य सत्त्वा त्तत्कार्यं मप्रामाण्यानुमितिः कल्प्यते, सदंशगततया विषयाभावविरुद्धे बाधकज्ञानं फलितमित्यर्थः (याह च्छिकेति) लिंगविभ्रमस्थले दोषजन्यत्वे सत्यप्रामाण्याभावा द्दुष्टका रणजन्यत्व मप्रमाण्यं प्रत्यनैकान्तिकम्, अतो दोषनिश्चयस्या कारणत्वा त्र तद्वला द्बाधकमप्राकल्पन मित्यर्थः (ज्ञानादिभिरिति) आदिश ब्देन लिपिस्वरूपादिः । ननु सर्वत्रापि विषयविशेषादेव ज्ञानवैचि त्र्यसिद्धिः, नान्येन, अतः शक्तिरूपवैचित्र्यमपि विषयविशेषादेवेति शंकते (विषयविशेषमिति) (आद्यइति) ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यादेव ज्ञा नवैचित्र्य न्न विषयविशेषा दित्यर्थः । सामग्रीवैचित्र्यमपि विषय विशेषादेवेति शकते (तदेवेति) सामग्रीवैचित्र्य तत्सामग्रीवैचि त्र्या देवेत्यर्थः । ननु ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यप्रयोजकं तत्सामग्रीवैचित्र्यं विषय एवेत्यत्राह (सामग्रीति)तत्प्रयोज्यत्वा च्च तत्प्रयोजकमितिभावः । ननु सामग्रीवैचित्र्याधीन वैचित्र्यविशिष्टं ज्ञान हेतुरितिवाच्यं, स च विशेषस्तत्तद्विषयत्वमेव, अन्यस्यासंभवात्, तस्य च तत्त द्विषयस्वरूपत्वा द्विषयस्यापि भयादि हेतुतापत्ति त्याशंका न्निरा

तत्तद्विषयत्वनियमोपि सविद । नच तत्तद्विषयत्व मेव सामग्र्यधीनो विशेष इति वाच्य, एकविषयत्वेपि सामग्रीविशेषा त्प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्व स्मृतित्वानुभवत्वगरळनिवर्तकत्व तदशक्तत्वादिविशेषदर्शनात् । नच विषयोपि ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्ट इति वाच्य, अतीतानागतानुमत्या दिषु तदयोगात् । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानमात्र विन्द्रियसम्प्रयोगाधार तया तस्य कारणत्व मिष्यते । नच मिथ्याभूतस्य विषयस्य सम्प्रयो गाधारता, प्रकाशा त्पूर्वं त त्स्वरूपाभावात् । प्रकाशस्य च सम्प्रयोग समन तरभावित्वेन चक्राश्रयप्रसगात् । द्वितीयेपि स्वयम्प्रकाशा दनुव्यवसायादे र्वा यथाभिमान तात्सिद्धि । तथाप्यन्य तरवैचित्रयो पष्टम्भे विषयविशेष एव कारणमिति चेन्न, विषयविशेषस्यैव तत्त तदन्यान्तरवैचित्र्यरूपत्वात् , तत्प्रकाश प्रति सत्यस्य दोषव दे रे॰ प्रयोजकत्वात् । मिथ्याभूतस्य विषयस्यन च तत्प्रकाशप्रयोजकत्वे सत्या

करोति (नचेति) (एकेति) तथाच, ज्ञानवैचित्र्य विषयादेवेति नियमो ऽसिद्धइति भाव (ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्टइति) ततश्च विषयादेव ज्ञान वैचित्र्यसिद्धिरिति शब्दार्थ । ननु रज्जुसर्पादि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वा तत्र विषयो यत्र सामग्र्यनुप्रविष्ट इत्याशङ्क्याह (अस्मदादीति) सम्प्रयोगाधारत्व, प्रकाशाप्रागितिशेष । चक्रत्व मिथ्यासंयोग प्र काशानाद्रष्टव्य । ज्ञप्तिभजनपक्ष दूषयति (द्वितीयइति) (यथाभि मानमिति)प्रत्यक्षत्वादि र्भ्रमभेदेन स्वप्रकाशा दनुव्यवसाया द्वा, शक्ति सत्वादिशब्दयाद्यनुमाना दित्यर्थ । ननु भयजननशक्तता परोक्षेषु सर्पज्ञानादि भ्रमषु अवान्तरवैचित्र्य विषयविशेषादेव शाप्य, तथाच तत्रासत्पदस्य सत्यवैचित्र्य प्र हेतुत्व सिद्धमिति शङ्कते (तथापीति) प्रयोजकत्वेसत्यादित्य त्रा सत्यादितिच्छेद । एव शक्तिवैचित्र्या दतिप्रसङ्ग निरासेन , सम्प्रतिविषयवैचित्र्या दति

दसत्यप्रतीतिमात्रासिद्धे । तदुपलक्षितस्यज्ञानस्य च हर्षभयाप्ययादिहेतुत्वे प्युपलक्षणस्य तस्य हेतुत्वाभावात् । नहि कारणोपलक्षण मपि तत्कार्यकारण भवति, अतिप्रसगात् । अ वयव्यतिरेकाभ्या नाति प्रसग इति चेन्न. विषयस्यैव निरपेक्षहेतुत्वविवक्षायामप्रतीयमाना दपि सर्पादे भयादिप्रसगात् । ज्ञप्तिसापेक्षत्वविवक्षाया तदुपलक्षण मात्रेणान्वयव्यतिरेकयो रन्यथासिद्धे । तर्हि ज्ञप्ते रपि निरपेक्षाया हेतुत्वे ज्ञप्त्यन्तरादपि तदुत्पत्तिप्रसग, सविषयाया हेतुत्वे विषयोप लक्षणत्वमिति विपरिवर्तप्रसग इति चेन्न, - ज्ञप्ते रुपलक्षणत्वे तदुप लक्षितस्य विषयस्याज्ञायमानदशाया मपि भयादिहेतुत्वप्रसगात् । कार्योत्पत्तिदशाया मपि कारणोपलक्षणावस्थानापेक्षाया न्नामान्तरेण तस्यापि कारणत्वस्वीकारात् । नचैव विषये प्यस्त्विति वाच्य, विष योल्लेख म तरेण विषयिणो ज्ञानस्यावस्थानाभावा देव केवलज्ञाना

प्रसगनिरासेपि दोषहत्याह (तदुपलक्षितस्येति) (अतिप्रसगादिति) चन्द्रोपलक्षकशाखाया अदृष्टकार्यविषय प्रकाशहेतुता प्रसगादित्यर्थ । (विषयस्यैवेति) यदिविषयस्यैव निरपेक्षस्य ज्ञानविषयत्व मनपेक्ष्या पि हेतुत्व मभ्युपगम्येत तदापर मन्वयव्यतिरेकयो रनन्यथा सिद्धि', नचैषोभ्युपगमस्तवशक्य., अप्रतीयमाना दपि सर्पादे भयोत्पत्तिप्रसगेन ज्ञानस्या हेतुतापत्तया विषयस्य कारणीभूत ज्ञानोपलक्षणत्वेन कारणत्वा नुपपत्तेः, एवं च सापेक्षस्य हेतुतावाच्या, तत्रचान्वयव्यतिरेकयो रन्यथा सिद्धिरेवेत्यर्थ । "निरपेक्षाया."- सर्पादिविषयकत्वानपेक्षाया । यथा ज्ञानाभावदशाया तदुपलक्षिता द्विषया द्भयादिप्रसगः तथा विषया भावदशायां तदुपलक्षिताद् ज्ञाना द्भयादिप्रसगस्तु न वक्तु शक्य', तदानीमपि सर्पादिविषयोल्लेखे तस्येष्टत्वा दित्याह (नचैवमिति) अनुल्लेखस्य विद्यमाने ज्ञाने असम्भवादेव न तद्दशाया भयादिप्रसगा वकाश इत्याह (विषयोल्लेख इति) ननु सिद्धान्ते विषयानुल्लेखेनापि

तदुत्पत्तिप्रसंगस्या नवतारात । अप्रसूतनिर्विषयाभ्युपगमपक्षेपि प्रसरावस्थाविशेषविशिष्टस्य कारणत्वस्वीकारात । ज्ञान मन्तरेण विषयस्याप्यवस्थानं कथ मिति चेन्न; - क्षणभंगात्मस्यात्यादिप्रसंगाद् न्ययापि तत्प्रतिक्षेपात् । तथापि लिंगतज्ज्ञानयो रिवात्रापि विषयविषयिणो र्द्वयोरपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न; -तत्र द्वयो रप्यनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्वात , अत्र तु विषयस्या न्यथासिद्धत्वा द्विषयिण स्व हेतुताया दुस्त्यजत्वात् । लिंगज्ञानेपि विषयस्योपलक्षणत्व मस्त्विति चेन्न; - लिंगभ्रमे प्युपलक्षणत्वसिद्धेः तदुपलक्षितेन ज्ञानेन लिंगिसिद्धि नियमप्रसंगात् । अतो न लिंगज्ञाने विषयोपलक्षणत्वम । अत्रापि तर्हि विषयान्तरोपलक्षितज्ञाने प्युपलक्षणत्वं सिद्धमिति ततो हर्षादिसिद्धौ घट्टकुट्यां प्रभात मिति चेन्न; - तद्विषयोपलक्षणज्ञप्तिस्वरूपविशेषस्यैव तत्कारणत्वस्वीकारात् । यथा गुणविशेषोपलक्षितजात्यादि

ज्ञानस्वरूपावस्थाना दतिप्रसंग स्तुल्य इत्यत आह (अप्रसूतेति) ज्ञानावस्थाविशिष्टं कारणम् , तदेव च विषयोपलक्ष्यं, तच्च प्रसरणविशेषदशायामेवेति नानुल्लेखावस्थाया मतिप्रसंग इत्यर्थः । ननु यदि ज्ञाने विषयस्योपलक्षणतया च भयादिहेतुत्वं, तदा लिंगकरणतापक्षे लिंगस्य कारणता न स्या दित्याशंकते (तथापीति) लिंगज्ञानस्या प्यन्यथासिद्धिरेवेति शंकते (लिंगेति) ननु लिंगविभ्रमा दपि अनुमिति र्भवत्येव भ्रमरूपेत्यत्राह (तदुपलक्षितेनेति) प्रमारूपानुमितावेव हेतुत्व मित्यर्थः (विषयान्तरेति) ज्ञानमात्रं सर्पाद्युपलक्ष्य मविशेषादिति भावः । "सिद्धौ" - सिद्धिप्रसंगे । सर्पादिना तद्विषयकमेव ज्ञान मुपलक्ष्यमिति परिहरति (तद्विषयोपलक्षणेति) अयं बहुव्रीहिः (यथेति) पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः पृथिवीत्व मित्यत्र जातिविशेषः पृथिवीत्वशब्दवाच्यो ऽ १, त ० १ विश्व इत्यर्थः । वस्तुतो न लिंगं करणं, परमार्थ

स्वरूपस्य वाच्यत्वे गुणस्य वाच्यबहिर्भाव, तथाऽपि विषयस्य कारण बहिर्भाव । भवतु वा परमार्थधूमाद्युपलक्षित ज्ञान कारणमिति, तथापि भवतो न कश्चि ल्लाभ, तत्रापि विषयस्या कारणत्वात्, सर्वत्र ज्ञानस्य सत्यस्य कारणत्वसिद्धे ।

किंच —

कार्यकारणभावेहि पौर्वापर्य मुदीर्यते ।
असत्यत्वे कथ पूर्वभावित्व कस्य चि द्भवेत् ॥

ननु तत्तद्विषयाणा मिथ्याभूताना मपि कारणत्व शास्त्रत सिध्यति, "स्वप्ने ऽगम्यागमनच धन्य" मित्यादिभि स्तद्विषयाणा मेव हि शुभाशुभादिसिद्धिहेतुत्व स्वप्नाध्यायादिषु पठ्यते, इति चेन्न; - उपचारादपि प्रयोगसम्भवात्, तद्दर्शनस्यैव तत्र हेतुत्वा त्तस्य च सत्यत्वात् । रामार्थानां ईश्वरसृष्टत्वपक्षे तन्मिथ्यात्वासिद्धे श्च ।

यत्तु लिप्यक्षरै रक्षरग्रहणमिति । तत्र लिपिस्वरूप सकेतो वर्णबुद्धि श्च न मिथ्याभूता । नच वर्णबुद्धिरेव तद्वर्णबुद्धिहेतु, आत्माश्रयप्रसङ्गात् । नच लिपिषु वर्णभ्रम. सत्यवर्णधीहेतु, गौरवात् ।

धूमोपलक्षितज्ञानस्यैव प्रमानुमितिहेतुत्वात्, असौ न तद्दृष्टान्ता नुरोधादपि विषयो हेतु रित्याह (भवतु वेति) इद च स्वधर्म्मतान्तर रीत्योक्तं, स्वमते प्रमाया उत्पत्तौ स्वत स्त्वाङ्गीकारात् (तथापीति) तथा चेत्यर्थ. (शुभेति) धनं प्रयोजन मस्येति विग्रहे "स्वर्गादिभ्यो यदि"त्युत्पन्न यत्प्रत्ययान्तेन धन्यशब्देन धनहेतुत्वावगते । "संकेतः"- अस्या लिपे रय वर्णो बोद्धव्य इति बुद्धिसंकेत. । वर्णबुद्धे र्लिप्यक्षर पदेन विवक्षायां दूषणान्तर माह (नचेति) भ्रममभेदा दात्माश्रय

स्पेनेनशा देन तसिद्धा वर्णभ्रमस्य कारणत्रकल्पने प्रमाणाभावात्। भावेपि तत्पारमार्थिकत्वयोक्त ना च ।

रेखागवयपि स यादव रेखासन्निवेशसादृश्यमात्रात् पूर्वानुभूतगवयस्य पुरुषस्य प्रथम गवयस्मृति । अननुभूतगवयस्य तु न गवयस्मृतिरि, रेखासादृश्याबोधनात् । कदाचि दासवाक्येन गवयोपलक्षणा त्पश्चा द्रेखाया मपि कस्यचि द्गवयभ्रम स्सम्भवेदपि, तस्यापि न तत पर किमपि तत स्सत्यगवयज्ञान मिति समस्तीति नासत्यात् सत्यधी ।

चित्रपुरुषादिभि पुराणवृत्तान्तादिज्ञानेपि उपदेशो वा, प्रत्युत पुरुषलिखितत्वव्यवसाये सति लिंग वा, निदान, नतु चित्रगोचर पुरुषभ्रम ।

नादविशेषोपाधिकशब्दनानात्वेपि तत्तन्नादाभिव्यक्तरूपेण सम्बन्धग्रहणसङ्कृतशब्दस्वरूप मेवार्थधीहेतु । तच विशेषणेन सह

इत्यर्थं (सवेतेति) भ्रमेपि सकेतस्यापेक्षितत्वादिति भाव. । यद्यपि यत्र गोसदृशो गवय इत्युपलक्षणेन गवयप्रतिपत्ति. तत्र तत पश्चा द्रेखागवयेपि गवयभ्रमस्सम्भवति, तथापि तेन भ्रमेण ततः पर कस्याप्यर्थस्या सिद्धे र्नो सत्या त्सत्यसिद्धि रित्याह (यत्त्विति) (चित्रेति) क्वचिच्चित्र प्रदर्श्य तदनुरूपपुराणवृत्तान्तस्योपदेशात् यत्रतु विश्रम्भणीयपुरुषलिखितत्वनिश्चय तत्रानुमाना त्पुराणवृत्तान्तज्ञान मित्यर्थ (नादेति) नगो नाग इत्यादौ न कल्पितह्रस्वदैर्घ्यादिविशिष्टशब्दत्वेन कारणत्व, किन्तु ह्रस्वदीर्घादिनादाभिव्यक्तत्वेन, तथैव सकेतग्रहोपि, तत्र च ह्रस्वादिनादाभिव्यक्तत्वविशेषण शब्दस्वरूप च सत्यमेवेत्यर्थः । इदञ्चाभ्युपेत्योक्तम् , वस्तुतो नाना

सत्य मेव । नचौपाधिक शब्दनानात्व, एकरूपस्य शब्दस्य नानुलम्भात्, कल्पकाभावा च । क्रमयौगपद्यादिविकल्पदुस्थत्वेन वर्णाना बोधकत्वे निरस्ते बोधकान्तर किंचि त्कल्प्यते, तस्य सामर्थ्य दिशाभिः प्रत्यक्षयितु मपि शक्यते, "स्फोटस्त्व वर्णसश्रय" इति महाभारते प्युच्यत इति चेन्न, वर्णाना स्फोटव्यजकत्वेपि क्रमयौगपद्यादिविकल्पावतारप्रसगात् । परिहारस्य च समत्वात् । "स्फोटस्त्व वर्णसश्रय" इत्यस्य वर्णाना मेव स्फुटीकरणशक्तिमात्र विषयत्वात् । समाधिस्थेष्वपि शब्दब्रह्मापरनाम्नो वाचकेतरस्यैव कस्यचिद्वाचकहेतो परब्रह्मानुसधानोपकारकतया ऽनुमेयत्वविधे, तावत एव च योगिभि स्साक्षात्करण त । स्फोटदूषणविस्तार स्तत्त्वाचार्यादि ग्रन्थे ष्वनुसधेय ।

वस्त्वारोपितत्रमेण यादृच्छिकस्वाभिसिद्धि स्तु न भगवत्सामर्थ्याधीना, अन्यथा सर्वत्र तद्भवे तत्सिद्धप्रसगात् । अत एव हि तत्र प्रामाण्यमपि नागीक्रियते । अतोपि यादृच्छिक ब्रह्मसद्भावे शास्त्रादेस्स्वय मप्रमाणत्वा त्प्रमाणान्तरासम्भवाच्च, न तत्सत्यत्वाध्यवसाय शक्य ।

तदेव लोकदृष्टया भगवद्दृष्टया च सत्यादेव सत्यस्य सिद्धि । भगवद्दृष्टयाऽसत्या दसत्यस्यैव सिद्धिरिति न कथचिदप्यसत्या त्सत्यसिद्धि रुदाहर्तु शक्यते । असत्यस्यापि प्रतीति सत्यादेव दोषादेर्भवति किं पुन स्सत्यस्य ।

त्व स्वाभाविक मित्याह (नचेति) कल्पक शब्दे (क्रमेति) उपष्टम्भोप्यस्तीत्याह (तस्येति) आगममपि प्रमाणयति (स्फोट इति) एव च पदस्फोटे सिद्धे लाघवा त्तदेकत्वे कल्पितदैर्घ्यादिभेदादि वार्थभेदधीरिति भाव । प्रतिवन्द्यापरिहारानुरोधा त्त्व वर्णस्फोटो ऽत्र विवक्षित । स्फुटीकरण मवबोधन (अभिसिद्धिरिति) सिद्धि प्रमाणाभावप्रयुक्ताऽऽस्वत्वशकापिच्छित्ति । "अत एव" - अभिसिद्धिसार्म

ननूपलक्षणत्वं नाम ज्ञाप्यबहिर्भावे प्युपलक्ष्य ज्ञानहेतुत्वं, तथा च मिथ्याभूतस्य विषयस्य उपलक्षणत्वांगीकारे पुनरपि हेतुत्वं सिद्ध मिति चेन्न; - उपलक्षणं हि न स्वरूपेण ज्ञापयति, अपितु स्वज्ञानेन; तथा च ज्ञानगत मेव हेतुत्वं न पुन र्विषयगतं, विषयस्य मिथ्यात्वेन हेतुत्वायोगात । अन्यथा कुलालविज्ञानविषयभूतस्या गामिघटस्य घटं प्रतिहेतुत्वं स्यात । नच तद्युज्यते, नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् । नच तावता विषयस्य हेतुत्वाभावे कुविन्दज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसंग इशक्यते वक्तुम । तद्वदत्रापि । कार्यस्य कारणकालासन्निधाना त्तत्रा हेतुत्व मिति चे त्तुल्यं, अविशेषा दसान्निध्यस्य । अथाप्यत्र पुनः अतिप्रसंगात् तत्परिहारार्थं विषयस्यापि हेतुत्व मकामेनापि स्वीकर्तव्य मिति चेत् ? तर्हि कर्तृज्ञानविशेषणे घटादावपि किं न स्वीकार्यं । कार्यकारणभावनियमस्या यस्यांगीकार्यत्वात् कारणायत्त मेव वैषम्यन्तेषु तेषु स्वीक्रियत इति चेत् ? तुल्य मत्रापि । तर्ह्यसत्वेपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न;– व्याघातात् । नियतपूर्वभावित्वं हि कारणत्वम् । व्यावहारिक मपि कारणत्वं तेनैव रूपेण निर्वहन्ति दुर्घतण्डिकाः । पूर्वभावित्वं हि पूर्वकालसत्त्व मेव । कारणं

ष्याभावादेव । तद्वचकैः प्रमाजनकत्वे सत्यपि प्रमाणमिति न व्यवह्रियत इत्यर्थः (कुलालेति) आगामिघटज्ञानस्य तच्चिकीर्षाद्वारा घटनिर्माणप्रयोजकत्वादिति भावः । " नत्र "- आगामिघटे (असान्निध्यस्येति) असत्यस्येति शेषः । आगामिघटादेरपि हेतुत्व मस्त्वित्यभिप्रायेण शंकते (अत्रापीति) व्याघातोपपादनं (नियतेति) इदं युष्माकमपीष्ट मित्याह (व्यावहारिकमिति) कारणपदार्थ विवेचनेन कारणस्य सत्व मुक्तं, प्रकारान्तरेणापि तदाह (कारणमिति) ननु भावित्वांशं परित्यज्य नियमेन यस्मात् पूर्वकाले यत् सत्त्वं कारणत्व मित्युच्यते, इदं चास-

हि पूर्वावधि । अवधिश्च च सत्सद्भावेनैव। कारणानां नियतपूर्वत्व मिति सामान्यनिर्देशेपि तत्र सद्भावो सद्भावो वा कश्चि देक परि शिष्यते, परस्परविरोधात् । तत्रासद्भावपक्ष स्वकारणलक्षणता दव युयते । सद्भावपक्ष स्त्ववशिष्यते । अतो नागामिन कारण त्वम । नाप्यत्यन्ता सत । तेन सत्यादेव कारणा त्कार्यस्य ज्ञापका द्वा ज्ञाप्यस्य सिद्धि । श्रुतिरपि — " कथ मसत स्सज्जायेते " ति, " सन्मूला " इति, " सदेवसोम्येदमग्र " इति च । ननु मिथ्यार्थ ज्ञानस्योपलक्ष्यज्ञानहेतुत्वेपि तज्ज्ञानोपलक्षणार्थं मिथ्यार्थस्य हेतुत्व मिति चेन्न, - तत्रापि तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तथाचानन्यथेति चेन्न, अन्यथैवोपपत्त्यभावात् । तथा च सत्यस्यैव ज्ञानस्य हेतुत्व मिति नासत्या त्सत्यसिद्धि ।

सोपि समान मित्यत्राह (नियतपूर्वत्वमिति) नियतपूर्वत्वमित्यनेन योयोऽभिधीयते, तस्य निर्देशेपीत्यर्थः (तत्रेति) नियमेन यद्वित्यन साकांक्षत्वा दस्तीति वा नास्तीति वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु अस्ति नास्तीत्युभय मुच्यते, अस्तित्वगर्भलक्षण दण्डादिषु, नास्तित्वगर्भं मृत्सु इत्यत्राह (परस्परेति) एकस्मिन् न्याये अस्तित्वनास्ति त्वयो र्विभागेनान्वयो न सम्भवति, आवृत्त्या वाक्यभेदप्रसङ्गा दनुगतलक्षणासिद्धेश्च, सत श्च यस्मा त्पूर्वं नियमेन यदस्ति च नास्तिचेति समुच्चितास्तित्वनास्तित्वाभ्या मन्वयो वाच्य, तत्र च विरोध इत्यर्थः (अकारणेति) सम्प्रतिपन्ने कारणे दर्शना दकारणे दर्शनाच्च कारणलक्षणत्वासम्भवा दित्यर्थः । " सिद्धि "– उत्पत्तिः ज्ञप्ति श्च (अवश्येति) उपलक्षण त्वस्येति शेषः । बिम्बानुमानेपि ज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धं, इदानीं लिङ्गस्य हेतु

किंच प्रतिबिम्बाद्बिम्बसिद्धौ विप्रतिपन्नः प्रतिबिम्बो बिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वादिति वा, प्रतिबिम्बज्ञानं बिम्बज्ञानपूर्वकं प्रतिबिम्बज्ञानत्वादिति वा अनुमानप्रवृत्तिः । उभयत्रापि सत्यादेव ज्ञाप्यसिद्धिः, प्रतिबिम्बत्वस्य ज्ञानस्य च सत्यत्वात् । नहि चन्द्रत्वादित्यनुमानं प्रयुज्यते, व्यभिचारात् । अपितु चन्द्रत्वेनारोपितत्वादिति । चन्द्रत्वेनारोपितत्वं सत्यमेव । यथा रजतत्वेनारोपितमिदमिति ज्ञानं परमार्थविषयमेव, बाधकज्ञानत्वात्, तथा प्रतिबिम्बचन्द्रोऽयमिति ज्ञानं परमार्थविषयमेव । ततो वा नासत्यात्सत्यसिद्धिः ।

किंचासत्यत्वेपि प्रतिबिम्बादेर्ज्ञातृत्वज्ञानाद्यनेकसत्योपक्षेपेणैव सत्यबुद्धिहेतुत्वसिद्धिः ।

त्वेपि तत्र नासत्यात्सत्यसिद्धिरित्याह (किंचेति) "विप्रतिपन्न" इति पक्षविशेषपरं, नतु विप्रतिपत्तिपरम्, स्वार्थानुमानत्वात् (इति वानुमानप्रवृत्तिरिति) एतत्प्रयोगानुरूपमनुमानमित्यर्थः (ज्ञानस्येति) भावप्रधानो व्यपदेशः (नहीति) यदि चन्द्रत्वादिति प्रयोगानुरूपमनुमानं स्यात् तदा प्रतिबिम्बचन्द्रं चन्द्रत्वं हेतुं च प्रातिभासिकमङ्गीकृत्य तत्रासत्यात्सत्यसिद्धिः शक्यतेऽपि, नतु तथानुमानं, व्यभिचारादित्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बत्वस्य हेतुत्वेपि तदेव प्रातिभासिकं स्यादित्यत्राह (अपित्विति) एतज्जलोपाधिकचन्द्रत्वप्रकारकारोपविषयत्वं सन्निधानवान् जलोपाधिकचन्द्रस्य प्रकारकारोपविषयत्वादित्यनुमानम् । इदमेव प्रतिबिम्बत्वमित्यभिप्रायः । एवं सत्यस्य निष्पत्तावाह (यथेति) तद्बाधकज्ञानत्वादित्यर्थः (ततोवेति) लिङ्गज्ञानं हेतुरिति पूर्वोक्तपक्षेण विकल्पः । स्वार्थानुमानत्वेपि असत्याल्लिङ्गात्सत्यसिद्धिं यदुक्तं त्वया एष हि तदनुमानमभिलपनीयमिति प्रयोगप्रदर्शनतात्पर्यम् । विषयस्यासतः कारणत्वमङ्गीकृत्यापि मिथ्याभूतशास्त्राद् ब्रह्मसिद्धिमाह (किंचेति) ज्ञातृत्वं ज्ञानसंबन्धः । आदिपदेन ज्ञानादेः

यत्तूपलक्ष्यबहिर्भूतत्वे सत्युपलक्ष्यप्रतीतिजनकत्व मुपलक्षणत्वं, तत श्च ज्ञानोपलक्षणतया विषयो यद्यभिमत स्स्या त्तर्हि तत्रैवासत्या स्सत्यप्रतिपत्तिरिति ; तन्न , वस्तुतो विषयस्योपलक्षणत्व मपि नाभ्यु पगच्छाम , स्वेनैव वा स्वविषयज्ञानान्तरेण वा सविषयज्ञानस्वरूप प्रकाशस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अभ्युपगम्यापि वदाम । नहि भ्रमविषय स्यापि सर्वथा मिथ्यात्व म्मम , सामान्यरूपेण देशकालान्तरादिषु सत्त्वाभ्युपगमात् । रजतज्ञान मिति तेन रूपेण उपलक्षणेतु सत्य मेवोपलक्षणम् । शुक्तिरजतज्ञान मिति प्रबुद्धपरामर्शेपि शुक्तिरजतत्व तत्सत्त्वयोः स्वरूपत सत्य त्वात्, शुक्तिगतात्यन्ताभावप्रतियोगिनोपि

परिग्रह । असत्त्व मुपलक्षणत्वं च विषयस्या भ्युपगम्य परिहृत, अथानभ्युपगम्य परिहर्तु मनुवदति (यत्त्विति) स्वप्रकाशेन ज्ञानेन ज्ञानविषययो र्युगपदेव महावाविषयज्ञाप्यत्वरूप मुपलक्ष्यत्व ज्ञान स्यास्ति, अनुव्यवसायपक्षेपि विशेषणज्ञानस्या हेतुत्वा दास्तीत्यर्थः । उपलक्षणत्वानभ्युपगमेनोक्त, तदभ्युपगमेना प्याह (अभ्युपग म्येति) (सर्वथेति) न स्वरूपत , किंतु प्रतिपन्नदेशकालयो रित्यर्थः (सामान्येति) देशविशेषानिर्धारणेन क्वचिद्देशेकस्यांचि द्दिशि सत्त्वाभ्युपगमा दित्यर्थ । दूषणान्तरमाह (रजतेत्यादिना) किं रजतज्ञानमिति ज्ञाने असत्यस्योपलक्षणतया हेतुत्व मुच्यते, उतशुक्ति रजतज्ञानमिति ज्ञानइति विकल्प मभिप्रेत्य प्रथमे दोष माह (रजतज्ञान मिति) रजतज्ञान मित्यत्रोपलक्षणत्वेन रजतत्वेनोपलक्षणता स्यात्, तथा च सत्यमेवोपलक्षणमित्यर्थ । द्वितीय आह(शुक्तिरजतेति) किं शुक्तिरज तज्ञान मित्यत्र शुक्तिपदस्य सप्तम्यन्ततया ज्ञानान्वयेन शुक्तिविशेष्यक रजतत्वप्रकारकज्ञानमिति विवक्षित,उत शुक्तिपदस्य षष्ठ्यन्ततया रजत पदान्वयेन शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमान यद्रजतत्व तस्य ज्ञानमिति विवक्षितमिति विकल्प्य , आद्यआह (शुक्तिरजतत्वेति) द्वितीये (शुक्तिगतेति) "विशेषण विशेष्यतत्संबंधादे" रित्यादिशब्देन वि

रजतस्य शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानताया अपि सत्यत्वात् । शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानत्वविशेषितरजतज्ञानमिति विशिष्टरजतेनापक्षेऽपि न विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धादेरसत्त्वं प्रपश्यामः । अतो न क्वचिदपि असत्या सत्यसिद्धिः । यद्यपि चासत्यानां केषांचिदन्वय व्यतिरेकनियमः सत्यसिद्धिहेतुत्वनियमः, तथापि नासत्यादेव सत्यस्य सिद्धिनियमो व्यवहर्तुं शक्यते, अदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धेः । सम्भावनामात्रेऽपि यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिवत् प्रमाणत्वाभावात् । असत्या सत्यसिद्धिनिर्णायकस्यापि प्रमाणत्वानुपगमेन

शेषणविशेषग्रह । असत्यस्य सत्यसिद्धिहेतुत्वं नास्तीत्युक्त्वा, इदानीं तदभ्युपगम्यापि शास्त्रात् सत्यब्रह्मसिद्धिर्न सम्भवतीत्याह (यद्यपीत्यादिना) (असत्यानामिति) प्रतिबिम्बादीनामन्वयव्यतिरेकनियमो हेतुत्वसामर्थ्यादेव सर्वत्र प्रमाणाभाव इत्युक्तत्वाच्छास्त्रनिवर्तक प्रमितिहेतुत्व, नतु यदृच्छासंवादिलिङ्गवदनियम इत्यर्थः (असत्यादेवेति) प्रमाणान्तरसंवादं विनाऽसत्यमेव ब्रह्मसिद्धिप्रयोजकमिति निर्धारणं न सम्भवति, अत एव शास्त्रब्रह्मसिद्ध्योः प्रतिबिम्बवदन्वयव्यतिरेकादर्शनादित्यर्थः । ननु एवमपि "यादृच्छिकधूमादिवदसत्यस्यापि ब्रह्मणः सिद्धौ न विरोध" इत्यत आह (सम्भावनेति) प्रमाणत्वाभावात्"- मानाभावात्तत्र शास्त्रस्य शङ्कानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थः । ननु शास्त्रात् ब्रह्मसिद्धौ न सम्भावनामात्रम्, किन्तु "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" इत्यादिप्रमाणे सत्यब्रह्मसिद्धिहेतुत्वं निर्णीयते, सूपसर्गेणात्र विपर्ययसंशयच्छेद इत्यत आह (असत्यादिति) तेषामपि प्रमाणानां मध्यस्थतया सत्यासत्यब्रह्मसिद्धेर्विधमानाया अविद्यमानायाश्च बोधनासम्भवात् सत्यब्रह्मसिद्धिर्भवतीति निर्णयो नाविष्पर्त्य इत्यर्थः । ननु प्रमाभावात् ब्रह्मसिद्धिरसत्येत्यत आह

निराक्षितासिद्धे श्च । बाधाभावस्यच परिहरिष्यमाणत्वात् ।

यत्तूक्तं विषयमिथ्यात्वे तद्विषयज्ञतेऽपि सत्यत्वं नासिद्ध्यतीति ।

तदपि हास्यं, कारणमिथ्यात्वे कार्यमिथ्यात्वस्यच तुल्यन्यायतया दुरुप जल्पेना सत्यासत्योत्पत्तिभावात् । एवं ज्ञातृमिथ्यात्वे ज्ञाप्यमिथ्यात्वमपि स्यात् । इदंच स्वसिद्धान्तोऽच्छेदनमनपेक्षमाणे रप्यते, मिथ्याभूतप्रपञ्च सिद्धिरूपस्य ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । ब्रह्म स्वप्रकाशात्मकमेव, तथापि साक्षिप्रकाशो वृत्तिप्रकाशोवा प्रपञ्चसिद्धिरूपइतिचेन्न, तयोर्ब्रह्मव्यति रेकेण सत्त्वे भेदवादापत्तात् । अव्यतिरेकेण सत्वेतूक्तदोषानतिक्र मात् । असत्त्वेतु तयोरपि ब्रह्माधीनसिद्धित्वेन तत्रैवोक्तदोषप्रसङ्गात् । अस्तु ब्रह्मणोऽपि मिथ्याविषयत्वं मिथ्यैवत्वं च, तथापि बाधाभावात् सत्यत्वमितिचेत् ? तुल्यं । सविषयावृत्ति स्वात्र बाध्यतइतिचेन्न, स्वप्ना दिषु दर्शनसत्यैव, अर्थास्तु नसन्तीत्येव बाधकप्रत्ययोदयात् । विषया भावे कथं विषयित्वं, विषयित्वाभावेच कथं ज्ञानत्वमितिचेन्न, अतीत विषयानुमानादिषु विषयाभावेऽपि विषयित्वदर्शनात् । यद्देशकालादिवृत्ति तया यस्य प्रतिभासः तद्देशकालादिवृत्तितया तस्य सद्भावे कथं तत्रविष याभावइतिचेन्न, अत्रापि यथा कथञ्चि द्विषयस्य विद्यमानत्वात् । तदुक्तं "जन्मन्येकत्रभिन्नेवा तथा कालान्तरेऽपिवा । तद्देशेनान्यदेशेवा स्वप्नज्ञानस्यगोचरः " इत्यादि । तथापि प्रतिपन्नोपाधिसम्भेदेन विषयस्य विद्यमानत्वं नास्तीतिचेन्न,- तावतापि तद्विषयत्वस्यानपायात् । प्रागा न्यमात्रमेवहि ततो निवर्तते । –

(बाधेति) (तुल्येति) मिथ्याप्रतिपत्तेर्बाधकत्वस्या विशेषादित्यर्थः । (ब्रह्मा धीनेति) मिथ्याभूतयो र्वृत्तिसाक्षिणो प्रकाशाधीनासिद्धित्वं वाच्यम्, तत्रच ब्रह्मान्यत्र प्रकाशाभावे अनवस्थाप्रसङ्गात् ब्रह्माधीनासिद्धित्वम् , तथाच विषयमिथ्यात्वा द्ब्रह्ममिथ्यात्वस्यादित्यर्थः । " मिथ्याचैवस्य "– मिथ्याभूतशास्त्रवेद्यत्व (तुल्यमिति) रज्जुसर्पज्ञानादिष्विति शेषः (वि- षयित्वेति) तस्य ज्ञानस्वभावत्वादित्यर्थ (अत्रापीति) अन्यथाख्यातेः

अख्यात्यादिपक्षे च क्वचिदपि विषयमिथ्यात्वानभ्युपगमात्, विषयमिथ्यात्वस्य च दूरतोनिरस्तत्वात्, असत्ख्यातिवस्यैवान्तत स्स त्वात्, तदसत्वे तत्पक्षाङ्गीकारस्यैवानुपपन्नत्वात्, उपपन्नत्वाङ्गीकारे चा नियमात्, न कथंचिदप्यसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरुदाहर्तुं शक्यते ।

यत्तु वस्तुतोऽसत्यमपि नसहसा पुनश्शास्त्रस्य सत्यता धियमधि रोहतीति । किं तत ? निर्विशेषबोधक वेदावसायोपपत्ति रितिचेन्न, तदुपपत्तावपि तत्प्रमात्वासिद्धेः । आरोपितलिङ्गेन लिङ्गिबुद्धिवत् । ततश्च सत्यब्रह्मावसायासिद्धिः । नच शास्त्रस्य असत्यता सहसैव धियमधिरोहति, ब्रह्मव्यतिरिक्त समस्तमिथ्यात्वश्रवणवेळायामेव शास्त्र स्य तत्प्रामाण्यस्याप्येकप्रहारेण बाध्यमानत्वात् । अन्यथा सजातीय विजातीयादि समस्तभेदशून्य ब्रह्मप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् ।

एतेन प्रमाणस्वरूप मिथ्यात्वेऽपि प्रामाण्यमस्तीति विप्र लम्भव्यवहारोऽपि दत्तोत्तरः । नच बाधितानुवृत्त्या सदितिप्रतीय

रितिभावः (अख्यात्यादीति) आदिपदेन यथार्थख्यातिपरिग्रहः (असत्ख्या तिवस्यैवेति) रजतविषयत्वादेः सत्यत्वाङ्गीकारेऽपि असद्विषयत्व स दिवेव स्वपक्षस्य, अन्यथा मिथ्यात्वपक्षाङ्गीकारस्यैवा ह्युपपन्नत्वादित्यर्थः । रजताभावे रजतविषयत्व मनुपपन्नम्, विषयासत्वे असद्विषयत्व मु पपन्नत्वा दङ्गीक्रियत इत्यत्राह (उपपन्नेति) एवमपि विषयस्याभावे तद्विषयत्व मसदिति नियमो भग्नइत्यर्थः (एकप्रहारेणेति) प्रपञ्चेन सहैव शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यमानत्वा दित्यर्थः (अन्यथेति) शास्त्रतत्प्रामाण्ययो मिथ्यात्व ज्ञानाभाव इत्यर्थः । नच स्ववृत्ति विरोधधी, तथासति शास्त्रमसदेव निवर्तकज्ञाना त्मात्कथा नह्यापत इति स्वदुक्ते स्त्र्यसम्भवात् । अद्वैतप्रमाणस्या सत्यत्वेऽपि प्रामाण्यस्य सत्यत्वा दारोपितलिङ्गप्रामाण्यस्यापि मिथ्यात्वा दत सद्विषयस्य सत्यब्रह्म सिद्धिसम्भवइति येनाप्युक्तं निरस्यति (एतेनेति) प्रामाण्यस्याप्येकप्रहारेण

नुवृत्तेः शास्त्रस्य कारणत्वम् , बाष्पादौ बाधितानुवृत्त्या धूमादिभ्रमे वर्तमानेऽपि धूमध्वजानुमानाद्यदर्शनात् ।

यत्तु मिथ्याभूतशास्त्रप्रतिपन्नस्यापि ब्रह्मणो बाधो न दृश्यत इति । तदसत् , कारणदोष निश्चयादेव बाधसिद्धेः । तदुक्तं— " दुष्टका रणबोधेतु सिद्धेऽपि विषयान्तरे । अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गो दोहनादिव " दिति ।

यत्तत्रानैकान्त्यमुक्तम् । तदपिमंद, संवादकान्तराभाव सहकृत कारणदोष निश्चयस्य बाधाव्यभिचारित्वात् । शून्यमेव तत्त्वमिति- माध्यमिकवाक्येन च साक्षाच्च बाधो दृश्यते । तद्वाक्य दोषमूलत्वेना 'प्रमाणत्वान्नबाधकमितिचेत्? तर्हिवेदान्तवाक्यान्यपि दोषमूलत्वेन भवतैवा भ्युपगतानि नविश्वबाधकानिस्यु. । दोषावान्तरभेदकल्पन चाप्रयो- जक मेव । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदान्तानां प्रामाण्यसिद्धि रिति चेत् ? किं तद्व्यावहारिकत्वं? अप्रामाणिकत्वेपि प्रामाणिकत्व प्रति

बाध्यमानत्वादित्यर्थः । बाधो निषेधधीः (यत्त्विति) अत्रापि बाधोनि षेधधीः (कारणदोषेति) इयं प्रतीति स्तदभाववति तद्गोचरा, दुष्ट कारणजन्यत्वादित्यनुमाना त्साध्याभावानुमिते स्सम्भवा द्दोषनिश्चयात्मक सामग्रीबलादेव बाधकज्ञानं सिद्धमित्यर्थः । अनैकान्त्यं यदृच्छासंवा दिलिङ्गविभ्रमादिभिरुक्तं (संवादकेति) निश्चये नतात्पर्यं, दोषस्यैवलिङ्ग त्वात् । बाधोत्रसाध्याभावः । यद्वा ' बाधाव्यभिचारित्वा ' दित्यत्रा व्यभिचारेणानैकान्त्याभावः, किन्तु बाधावश्यकत्वं, विषयाभाव प्रतीति र्बाधः (साक्षादिति) दोषज्ञाना द्बाधरूपानुमिते र्न प्रदर्शनामात्रं, किन्तु वाक्याद्बाधः प्रत्यक्षतोदृश्यतइत्यर्थः । नन्वविद्यादि दोषमूल त्वेपि वक्तृभ्रमादिदोषजन्यत्वाभावा न्माध्यमिकवाक्यवैषम्या द्वेदे नबाध इत्यत्राह (दोषेति) अन्यथा दुष्टेन्द्रियादेरपि वक्तृदोषाभावा त्प्रामा ण्यप्रसंगादितिभावः (व्यावहारिकेति) व्यावहारिकप्रामाण्यंचनपरागम इतिभावः । व्यावहारिकप्रामाण्यं दूषयति (किमिति)

भासमानत्वमिति चेन्न,—माध्यमिक रपि तन्त्रागमस्य तथैव प्रामाण्याभ्युपगमात् । तदनभ्युपगमस्य प्रयोजकत्वे तदनभ्युपगमस्यापि तत्प्रसंगा च्च । एव मनुपपन्नत्वे प्युपपन्नवद्भासमानत्व मित्यादि न्यपि लक्षणानि निरस्तानि । व्यावहारिकत्वमन्यथया वेदप्रामाण्य च तया दुरुपपाद मिति स्थित मन्यत्र ।

अत स्स्वपक्षस्थापकप्रमाणसामर्थ्यानभ्युपगतो न कथंचि दपि स्वसिद्धान्तसिद्धिरिति सिद्ध मत्यादेन सत्यस्य ब्रह्मण सिद्धि रिति ।

इति श्री शतदूषण्या मसत्या सत्यासिद्धि भग
त्रिंशो वाद ॥ ३० ॥

"तथैव"- अप्रामाणिकत्वेपि प्रामाणिक वद्वभासमानत्वेनैव, प्रामाण्यस्याभ्युपगम दित्यर्थ । उक्तव्यावहारिकत्ववत्प्रामाण्यस्य मयानभ्युपगतत्वा द्व्यावहारिकप्रामाण्य तत्र नास्तीत्यत्राह (स्वदिति) यद्वा (माध्यमिकैरित्यादि) " तथैव "- अप्रामाणिकत्वे सत्येवेत्यर्थः । प्रामाण्याभ्युपगमास्यतिभासमानत्व सिद्धम्, अभ्युपगमस्यैव प्रतिभासत्वादित्यर्थ. । मां प्रति प्रमाणवदवभासमानत्व व्यावहारिकत्वमित्यत्राह (स्वदिति)"प्रयोजकत्वे"- अप्रामाण्यप्रयोजकत्वे । यद्वा व्यावहारिकलक्षणं दूषयति(माध्यमिकैरिति) (तथैवेति) यथा तदागमार्थस्य प्रामाणिकवदवभासमानत्वात्मक व्यावहारिकत्वं भवति तथा तदागमप्रामाण्याभ्युपगमादित्यर्थः । तत्प्रतितदर्थस्य प्रामाणिकवदवभासमानत्वा द्व्यावहारिकत्व स्यादितिभावः (तयादेवेति) अपौरुषेयत्वेनहि वेदप्रामाण्यं साध्यते, अपौरुषेयत्वञ्च भ्रमादिवक्तृदोष शंकानिरसनमुखेन प्रामाण्यप्रयोजक, एवञ्च घटपदे पाद पदाध्यासेन जायमानायाः पादपार्थप्रतीते भ्रमाच दर्शना त्सत्पाद विशिष्टएव भ्रमाद्यभाव. प्रामाण्य प्रयोजकइतिवाच्य तदश्च वेद स्यासत्यत्वे न ततस्सत्यब्रह्मसिद्धिरितिभावः ।

इति श्री शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया मसत्यात्सत्यसिद्धिभग
त्रिंशः स्कन्धः ॥३०॥